

MC:2
76.876

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MEZZEUN L'ASSIO

DOU

KAQ

Q

Q

Q

Q

DEÁKSÁG ÉS EURÓPA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MEZEY LÁSZLÓ

DEÁKSÁG ÉS EURÓPA

Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1979

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1979

ISBN 963 05 1658 6

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1979 · MEZEY LÁSZLÓ

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Bevezetés	9
I. Az antik örökség	13
II. Az örökség továbbadása: Bizánc és Itália	29
III. Az örökség újrafogalmazása: a Karoling-kultúra	55
IV. A Karoling kultúra továbbadása: dómok, monostorok, iskolák	69
V. „Pannonia quae et Ungaria”	88
VI. Priscianus, Cassiodorus és a „musikos anér” Magyarországon	105
VII. Kelet és Nyugat között (Bizánc és Párizs)	123
VIII. Bologna vagy Párizs?	144
IX. A stúdium sorsa Magyarországon	160
X. A deák és deákossága. A „clericus chori” és a „procedens”	175
XI. „Virágok virága.” Misztika — költészet — anyanyelv	194
Befejezés	218
A felhasznált irodalom	221
1. Forráskiadások	221
2. Tanulmánykötetek	224
3. Egyes művek, tanulmányok, cikkek	225
Táblázat	245
Térképek	251
Helynévmutató	257
Személynévmutató	261
Tárgymutató	273

ELŐSZÓ

Almae matris
Agriensis
in memoriam

A magyar irodalmi műveltség első fél évezredének teljességre törekvő, megragadó szépségű rajzát Horváth Jánosnak köszönjük. (A magyar irodalmi műveltség kezdetei, 1931; Az irodalmi műveltség megoszlása, 1935; A reformáció jegyében, 1953.) A régi magyar literatúrának ez a szép hármas tüköre a maga sajátosságai szerint is nagy feladatok megoldását jelentette, felkeltette az érdeklődést, folytatásra ösztönzött. Középkori és kora újkori művelődésünk egészét az európai kultúrákhoz fűző szálak felfedésére Kardos Tibor vállalkozott. (Középkori kultúra — középkori költészet, 1941.) A középkori poézis magyarországi visszhangját — tényekben vagy lehetőségekben — e művében mutatta be. Sok évtizedes várakozás után megszületett az 1000-tól 1600-ig terjedő hatalmas korszak teljes műfaji perspektívában mozgó, marxista módszerű feldolgozása, melyet Klaniczay Tibor irányított és tekintélyes részben maga is végzett. Ebben a legújabb, kitűnő összefoglalásban az irodalmi alkotó munka hordozójaként jelent már meg a literátus, a deák.

A littera és a litteratura történetével szinte állandóan párhuzamosan foglalkozva lettem figyelmes azokra a jelenségekre, tényekre, összefüggésekre és folyamatokra, amelyek deákjainkat az első leírt betűtől az irodalmi alkotó munkához, vagy legalább annak mesterségbeli kezdeteihez, az iskolás utánzáshoz elvezették. Így vált világossá, hogy a literátust, kivel a régi Magyarország életének szinte minden területén találkozunk, csak a littera ismerete és a „litteratura” birtoklása tehetta azzá, ami neve szerint volt. Mi volt hát a literatúrája? Ha ezt sikerülne megállapítani, a fentebb elősorolt munkákban már méltatott, szép teljesítményeket technikailag lehetővé tevő művelődési struktúra első rétegéhez tudnánk eljutni.

Ezzel a meg gondolással fogtam hozzá a deák műveltség megalapozása problémáinak, a deákság nevelőiskoláinak, világi értelmiségünk kialakulása körülményeinek a magam eszközeivel történő vizsgálatához. Az elvi alapok tisztázottságán túl a gyakorlati metodika kialakítása nem csekély nehézségekkel jár. Ez a vizsgált anyag természete miatt senkit sem fog meglepni. Ami hazai emlék felhasználható volt vagy útbaigazításul szolgált, többnyire időbeli kontinuitás nélkül, magányosan bukkant fel. Adatok, jelenségek, forrásterületek összefüggően alig mutatkoztak. S az adat ön magát meg nem magyarázván, az interpretációra más megoldást kellett kialakítani.

Úgy kellett szinte dolgozni, ahogyan a régész teszi a földből véletlenül előkerülő épületemmel, melynek funkcionális szerepével tisztában lévén, ki tudja jelölni a töredék helyét az ismert szabályosságok szerint rekonstruálható egészben. Ebből az analógiából (mely nem a problémák azonosságán, hanem csak hasonlóságán alapul) kiindulva a deákosság tartalmára vonatkozó utalásokat, szörványos, kronológiailag rendszertelen adatokat kellett viszonyítani annak az egésznek rekonstruálható képehez, melyhez egykor tartozniok kellett.

A feudális társadalmi forma azonossága alap és művelődési struktúra szerint szilárdan kapcsolta Magyarországot a középkori Európához. Az analógiák elvi jogosultsága ebből adódik; gyakorlati alkalmazásuk a hazai történeti valósághoz való arányításukkal történhet. Ezért kellett először — a bevezetőben majd megindokolandó formában — a középkori európai civilizáció különböző megvalósulásait ábrázolni: azokat, amelyek a hazai irodalom leglényegesebb összetevőit szolgáltatták. Az ő jobban és biztosabban megismerhető egészük segítségével kíséreltem meg azután a hazai töredékeket értelmezni, deák műveltségünk tartalmának megismeréséhez közelebb jutni, és így az egykori Magyarország népeinek még közös irodalmát is — fő vonásaiban legalább — rekonstruálni: Hungariát Európa segítségével jobban megérteni.

Budapest, 1976. szeptember.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BEVEZETÉS

Régi magyarországi társadalmunk életével foglalkozók megszokott módon találkoznak a deákkal vagy — hogy ennek második anyanyelvén fejezzük ki magunkat — a literátussal. A rendi Magyarországnak és iskolarendszerének szinte egyidejű letűnése (1850), s az utolsó deákos műveltségű nemzedék elhanyagolása után tudósaink máris költögetni kezdték a literátus, a deák emlékezetét. És Békefi Remig már a művelődés egészébe illeszthetőnek vélte a deákat a maga egész, nagy kiterjedésű, „közhasznu”: jogi, gazdasági, kulturális tevékenységével.¹ Újabban válik általánossá egy mind indokoltabban megfogalmazott nézet, mely a deákban az írásbeliség legszélesebben értelmezett társadalmi gyakorlatának hordozóját látja. Történelem,² irodalom-³ és jogtörténelem,⁴ sőt előbb-utóbb a zenetörténet művelője sem hagyhatja már literátusaink alakját és teljesítményeit a régi Magyarország dolgait kutatók szemhatárán kívül. A latin írás magyarországi történetének pedig írástechnikát alakító és írásműveket is fogalmazó tevékenységével — mondhatjuk — főszereplője lett az íródeák.⁵

A deákat literátusnak nevezték. De nemcsak latin elnevezése, hanem műveltségének, literatúrájának tartalma szerint is a magyarországi deák részese volt a latin civilizációhoz csatlakozott európai népek közös kultúrájának. Ez a literatúra tartalmában és lényegét illetően ez utóbbtól nem különbözött, de nem is különbözhetett. Az egyetemes latin-európai klerikus művelődés magyar-

¹ „A középkor második felében, mikor a városok megalakulásával és kifejlődésével a világiak is sűrűbben keresték fel az iskolát, a pap (clericus) és az írástudó (litteratus) fogalma többé már nem fedi egymást. Az Anjou-kortól kezdve gyakran előforduló literátusok (deákok) java része már világi ember, akikkel a királyi kancelláriában, a főpapok és világi urak udvarában és váraiban, a hiteles helyi káptalanok és konventek, vármegyék és városok, egyesek és testületek szolgálatában mint íródeákokkal, jegyzőkkel, gazdatisztekkel s más efféle minőségben találkozunk. Így a közélet terén nagy feladatot oldanak meg . . .” A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest 1910. 297; vö. *Wertner Mór*: *Clericus*. Századok 1916. 739–741. L. még: *Érdújrhelyi Menyhért*: *A közjegyzőségek és hiteles helyek Magyarországon*. Budapest 1899; *Hajnik Imre*: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt*. Budapest 1899.

² *Etelek Lajos—Lederer Emma—Székely György*: *Magyarország története az őskortól 1526-ig*. Budapest 1961. 226–227.

³ *Kardos Tibor*: *Középkori kultúra — középkori költészet*. Budapest 1941. A magyar irodalom története 1600-ig. (Szerk. *Klaniczay Tibor*.) Budapest 1964. 170–173, 383–387.

⁴ *Bónis György*: *Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv*. Filológiai Közlöny 1963. 380–381; *uő.*: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest 1971. (A kérdés mintaszertű feldolgozása; témánkhoz I. főként: 7–29.)

⁵ *Mezey László*: *A latin írás magyarországi történetéből*. I. A kezdetek írásbelisége. Magyar Könyvszemle 82 (1966). 1–9; II. Az írásgyakorlat kettéválása. Uo. 205–216; III. Az írásbeliség intézményeinek írástechnikája. Uo. 285–304.

országi ága mégis sajátos színeződést mutat. Ez nem meglepő. A középkori kultúra a középkori társadalmi forma, a feudalizmus műveltsége volt. A feudalizmus konkrét megvalósulása az egyes európai népek egyéni sajátosságai szerint ment végbe. Így határozta meg, alakította és színezte a különböző új népek, államok egyénisége a közös európai kultúrjavak befogadásának módját, mértékét és társadalmi használatát is.

Mielőtt tehát a középkori európai művelődés magyar része meggyökereztetésének folyamatát — az első gyümölcsök beérésének idejéig — megkísérelném bemutatni, arra a kérdésre kell majd feleletet keresni: mikor, hogyan és honnét került hozzá ez a műveltség? Az első két kérdésre a válasz nyilvánvaló: a magyar állam- és egyházalapítás egyidejűleg volt oka és feltétele az európai literatúra hazai tájakon való megjelenésének és meghonosodásának. Régóta közismert tényként tartjuk ezt számon. De vajon ugyanilyen biztos és magától értetődő-e a válasz erre a kérdésre: honnét került ide régi műveltségünk — vagy a részletekre tekintve: az alkotóelemek, melyekből majd egykor a régi magyarországi kultúra, a deák műveltség össze fog állni, milyen európai tájakról jutottak el hozzánk? Az ezredik év körüli európai kereszténység művelődése bizonyára azokon az utakon jutott el hozzánk, melyeket hordozóiknak is meg kellett járni, ha el akartak jutni a magyarok országába.

*

Bár csak kis részét illette volna, az első Magyarországon élő klasszicizáló műveltségű klerikusok mégis az egész ország elnevezésévé tették, a király címébe foglalták a régi római tartomány nevét: *Pannóniát*. A rómaiak uralma a Duna vonaláig terjedt ki, tehát a mai Dunántúlra. A Győr—Balaton—Dráva-vonaltól nyugatra eső rész Pannónia, a keleti Dunántúl Valeria tartomány volt.⁶ Kontinuitásról abban az értelemben, hogy az egykori római provinciák földjén az antik művelődési hagyományt lakosság és nyelv őrizte volna — a csaknem hét évszázadon át tartó pannóniai viharok között —, nemigen lehet beszélni.⁷ Római *municipium*oknak, katonai táboroknak, villáknak és *statio*knak a XI. században még a föld színén látható és tekintélyes maradványai mégis figyelmeztettek *e föld* történetének római szakaszára. Az épületmaradványokat — ahol lehetett — lakhatóvá is tették, a pécsi ókeresztény cellában — talán — a kultusz is feléledt néha.⁸ Az élet azonban az új népek szükségletei, és nem a római múlt romjaiban is nagyságot sugárzó hagyományai szerint folyt tovább. A letűnt pannóniai rómaiság egy dologban mégis beleszólt az új élet folyásába: az *utakat*, melyeken az új hit, társadalmi és állami berendezkedés munkásai hozzánk eljöttek, még a rómaiak építették.⁹

A pannóniai tartományok térképén Pannónia prima, Valeria, Savia és Pannónia secunda útjait két nagy útvonal fűzte magához.¹⁰ Az egyik — az

⁶ Barkóczi László—Bóna István—Mócsy András (*Harmatta János*, szerk.): Pannónia története. Budapest 1963. 113.

⁷ *Alföldi, Andreas*: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Ungarische Bibliothek I. 10, 12. H. Berlin — Leipzig 1924, 1926. *Pleidell Ambrus*: A magyar város-történet első fejezete. Századok 1934. 1, 158, 276.

⁸ *Alföldi András*: A kereszténység nyomai Pannóniában a népvándorlás korában. Szent István Emlékkönyv I. Budapest 1938. 149—170.

⁹ *Glaser Lajos*: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 1929. A 160—161. lap közötti térkép egyezése az alább idézendő mű térképmellékletével.

¹⁰ *Graf, Andreas*: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici. Ser. I. Fasc. 5. Budapest. É. n.

antik Via Annia folytatásaként — Postumia s a Karantán hegyek felé fordult és a Monte Ré hágóján a Száva és a Dráva felső folyása között Aemonába (Ljubljana) jutott, innét Celeia (Cilj), Poetovio (Ptui) érintése után a Murához és így a régi Magyarország földjére ért. Halicanumnál (Muraszerdahely) volt az átkelés. Salla (Zalalövő) érintésével a Rábán átkelve lehetett eljutni Savariába, Pannónia prima fővárosába. A főútvonal innét — mindig északnak tartva — Scarbantían (Sopron), Ulmuson (Königshof) át jutott el Carnuntumba. A XI. századi országban ez az északnak tartó útszakasz — mert a gyepűvel párhuzamosan futott — nem volt már jelentős. A *Dunántúl belsejébe* és onnét a Dunához vezetett a Savaria—Bassianum (Sárvár)—Mursela (Kisárpás)—Arrabona (Győr)-, illetőleg a Savaria—Mogentianae (Somlósárhely-Tüskevár)—Caesarianae (Jutas, Vértes hegység)—Floriana (Bicske)—Aquincum-út. Ez az útvonal tehát Itáliával, ott pedig Aquilejával, Velencével és Ravennával kötötte össze Pannóniát.

A másik nagy út a dunai *limes* mentén vonuló nagy fontosságú hadiút volt. Vindobonából indult ki és Carnuntumba (Petronell—Deutsch-Altenburg) ért, majd Mosonon át (ad Flexum) Arrabonába jutott. További állomásai: Brigetio (Ó-Szöny), Gardelaca (Nyergesújfalu vagy Tát), innét vagy Salván (Esztergom) át a Duna-kanyarban érte el Aquincumot, vagy Locus Felix (Tokod) érintésével a mai esztergomi vasút vonalában jutott el oda. Aquincumtól a Duna mentén haladt tovább. Állomásai: Intercisa (Dunaújváros), Lugio (Szekcső), Antianae (Baranyavár), ahonnet út vezetett Valeria fővárosába, Sopianaeba. E várossal Aquincumnak Ercsin (Matrica), Fövenypusztán (Herculia), Kapos-torokon (Pons Sociorum) át közvetlen összeköttetése is volt. Antianae-ból az út továbbvezetett délre: Donatianae (Laskó vagy Daróc), Mursa (Eszék), Cibalae (Vinkovce) állomásokon át lehetett Pannónia Secunda székhelyére, Syrmiumba (Mitrovica) eljutni. Az út keletre fordult, s az Antianae-ból és Donatianae-ból továbbhaladó másik úttal, mely a Dráva-toroknál ismét a limeshez ért, Malata Bononia (Banostor), Acumincum (Ilok) után Taurinumban (Zimony) egyesült. Ezután Singidunumnál (Belgrád) átlépett a Dunán és a Pars Orientalis területéhez közeledett.

Carnuntumba a Duna mentén Vindobonából, távolabb, nyugatról Lauriacumból (Lorch), és innét kétfelé ágazó útvonalon Pataviumból (Passau) és Juvaviumból (Salzburg) lehetett eljutni.¹¹ Tovább, nyugat felé haladva a Rajnához, és onnét már mindenütt a Praefectura Galliarum tartományaiba vezettek az utak. Míg a Singidunumnál Pannóniából kilépő a thessalonikéi (makedon) úton haladva Scopián (Skopje) át elérte a Dyrrachiumot (Durazzo) Bizánccal összekötő Via Egnatiát, és eljuthatott a rómaiak keleti fővárosába.

A *Rex Pannoniorum országát tehát Itáliából, azután a Duna völgyén át a Rajna mentéről, végül Bizánceből* tudták elérni (jó utakon) azok, akik az európai literatúrát hozzánk elhozták.

A hatalmas klasszikus örökségből *bizánci, itáliai és karoling* megfogalmazásban és gyakorlatban megőrzött művelődési elemek e főútvonalak által jelölt irányokból jutottak el a kialakuló magyarországi művelődés területére. Egyik irányból sem a kizárólagosság jegyében jött az új kultúra. A társadalmi fejlődés különbözősége által meghatározott markáns fiziognómiájuk egyúttal azt is

¹¹ Pichler, F.: Austria Romana. Geogr. Lexikon... I—III. Leipzig 1902—1904; Müller, Konrad: Die Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingersche Tafel. Einleitender Text. Ravensburg 1887. 81—83.

megmagyarázza, hogy e sokféleség csak sok generáción át tartó együttélésben — és némileg *viaskodásban* — ötvöződik majd egybe.

Szemünk előtt a magyarországi történelemben már csak ez a *kialakult* magyarországi műveltség, s az általa nevelt literátus szerepel. Jelenlegi feladatunk éppen az, hogy a sokfelől jött alkotóelemek vizsgálata után azokat egymástól elkülönítsük és fejlődésük útját végigkísérjük addig a történelmi pillanatig, amikor Magyarország a *latin kultúrájú* népek közösségébe belép. Az út kezdetén áll az *antik örökség* átvétele az új európai népek által. S az út, amit nekünk is meg kell járnunk, ezeknek a népeknek a történetén át vezet. Az ő kezükben formálódott a közös római-görög művelődési anyag *bizánci, itáliai* és *Karoling*-kultúrává.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

AZ ANTIK ÖRÖKSÉG

Az európai művelődés történetének közel két évezrede mindazt, ami az emberi értelem, alkotóképesség, képzelőerő minden megnyilvánulását és tevékenységét szabályozta, így nevezte: *ars*. Ismeretet, módszert, az alkotó munkában követendő előírásokat értettek rajta. Az *ars* szükségszerűen egybefűzte mindazt, amit ma *művészetnek, tudománynak, vagy egyszerűen mesterségnek* mondunk.¹ Igen sokáig az emberi szellem minden tevékenységével, minden alkotómunkájával szemben ez a módszeresség, szigorú fegyelmezettség — ma úgy is mondhatnánk: szakszerűség — volt a legfőbb követelmény. Az *ars* a mesterségbeli tudást foglalta rendszerbe, s e felfogás szerint az ember minden valóban hozzá méltó tudnivalóját és tennivalóját. R. Curtius az *ars* fogalmát a mai nyelvtanulás módszerességével próbálja érzékeltetni.² Úgy tűnik azonban, hogy az európai műveltség e legalapvetőbb tulajdonságára csak egy kis filológusi túlzással tekinthetünk így. Az *ars* fogalmát valójában nemcsak iskolás pedantéria, hanem az emberi lét minden megnyilvánulására kiterjedő módszeresség — egyfajta racionalitás — teszi.

A középkori ember műveltségéből, alkotó tevékenységéből — bármit hozott is az létre — csak nagyon keveset, vagy éppen semmit sem értünk meg, ha e sokirányú tevékenység szabályosságával, az *ars*-szal, vagy mint a görögök mondották, *technével*³ tisztába nem jövünk. M. Aurelius Cassiodorus, és az ő nyomában Isidorus — aki a VI. század elején a középkor számára az ókor minden tudását az *Etymologiarum libri*ben összefoglalta — az *ars*ról azt mondja, hogy a latin *arctare* igétől veszi eredetét. Ezért annyit jelent, hogy minket szabályaiba mintegy belekényszerít: „nos suis regulis arctet adque constringat...”⁴ Kényszert és szorongást a késői antikvitás és az általa nevelt középkor számára az *ars* alkalmazása mégsem jelentett. Ellenkezőleg. Az elme fegyelmezettsége, a fogalmak tisztázottsága, az eljárási formák, a módszer biztonsága az alkotást könnyebbé tette, a formáló készség erejét növelte. Ahelyett, hogy az *ars* szoros szabályossága nyűg lett volna, hogy az alkotást nehézkesebbé tette volna,

¹ Thesaurus linguae latinae. II. Lipsiae 1900 — 1906. 656 — 673; Curtius, Ernst Robert: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern 1954.² 52 — 56.

² Curtius: i. m. 46.

³ Démétriakos, D.: Mega lexikon tés hellenikés Glossés. Athénaí — Thessaloniké 1949. L. a szónál.

⁴ M. Aurelius Cassiodorus: De artibus disciplinis liberalium litterarum. Migne: PL 70. 1157. A továbbiakban többnyire Cassiodorust idézzük, kinek jelentőségét az antik örökség másik átadója, Boethius mellett az növeli, hogy ezen örökségnek egyenes közvetítője a középkor felé; Isidorus Hispalensis az artes értelmezésében reá támaszkodik (Etymologiarum libri. Migne: PL 82.). Vö. a 43 — 45. jegyzettel.

könnyebbé és szabadabbá tette azt. A gondolkozásnak, az ismeretszerzésnek és -közlésnek ez a kötött technikája az emberi alkotást szolgálta.

Így érthető az is, hogy az ösztönösséget, az ún. spontaneitást a középkor épp olyan kevésre becsülte, mint az antik kor embere.⁵ Az ösztönszerűség a szellemi tevékenység még olyan területein sem jelentett sokat, ahol pedig annak teljes jogosultságát, kétségbevonhatatlan uralmát — különösen a romantikától kezdve — az irodalmi szemlélet leginkább helyénvalónak tartotta. Előrehozott példaképpen említhetjük meg itt, hogy a XII. század végén egy angol-normann költő, Geoffroy de Vinsauf a költészet mesterségéről írt *Ars poeticáját* így vezet be: az *ars* tetszetős módon tanít meg eszközei használatára, hogy elkerülve a sűrűn járt utakat, tisztesebb módon haladjunk célunk felé:

*Sic instrumenta docet ars dare more faceto
Quod tamen est utentis eo, sic surgit ab arte
Evitare vias tritas et honestius ire . . .*⁶

Az *ars* fogalma és vele a fegyelmezett, módszeres alkotás igénye volt talán a legjelentősebb darabja annak az örökségnek, ha tetszik útravalónak, amivel civilizációnk az antik világból évezredek középkori vándorútjára elindult. Az *ars* fogalma alá vehette az emberi tevékenység egészét, mert sem szellemi és értelmi alkotás, sem a kéz alkotómunkája meg nem lehetett nélküle. De mert ez a tevékenység mégis sokféle volt, e sokféleség szerint beszéltek már az ókorban a mesterségek különböző fajtáiról. Már Cicero is megkülönböztette a szennyes mesterségek (*artes sordidae*) csoportját. Azokat a mesterségeket nevezte el így, amelyek — mint vélték — beszennyezik a szabad római polgárt. Ezek az *arsok* a kézműves foglalatosságok és a kereskedés voltak.⁷ A középkor majd „*artes mechanicae*” elnevezéssel illeti őket.⁸ Bizonyos az, hogy az ókorban még társadalmi megkülönböztetést jelent az *artes sordidae* ízése, mint minden olyan mesterség ismerete és gyakorlata, mely pénzszerzéssel, anyagi nyereséggel jár.⁹ A középkor a „mechanikai” mesterségek gyakorlatát már nem így nézte. A lotharingiai Vassor apátság iskolájában a XII. század végén még együtt tanulták és tanították az iskolás tudományokat, azaz a „litteraturá”-t, az *artes* bizonyos részét, a *Biblia* olvasását, de még az arany, az ezüst és a bór megmunkálását is.¹⁰

⁵ Az „*ars*” maga „*opponitur naturae usui*”. *Thesaurus linguae latinae*. II. 669—670. A későbbi középkori vélemény szerint: „*artes liberales sunt speculativae. Sed dicuntur artes, quia habent aliquid per modum operis.*” *Summa Theol.* 1. 2ae, 57, 3 ad 3.

⁶ *Geoffroy de Vinsauf: Poetria*. V. 43—47. Ed. *Faral, Edmond*: *Les arts poétiques du 12e et du 13e s. Recherches de documents sur la technique littéraire du Moyen Age*. Bibliothèque de l'École des Hautes Études 138. Paris 1924.

⁷ „... *opifices omnes in sordida arte versantur . . .*” Cicero: *De officiis*. 1, 150.

⁸ *Chenu, M. D.*: *Arts „mécaniques” et oeuvres serviles*. *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 29 (1940). 313; *Pedersen, Olaf*: *De Quadrivium à la Physique. Artes Liberales — von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters* (Hg. *Josef Koch*). Leiden — Köln 1959. 113.

⁹ *Curtius*: 47.

¹⁰ „A Vassor (bencés apátság, X. sz.) on cultivoit avec les sciences les beaux arts, nommément l'orfèvrerie. Erenbert, qui en fut Abbé dans la suite, y reçut sa première éducation, et y acquit un grand fonds de littérature sacrée . . . Il se rendit de plus si habile à travailler en or, en argent et en cuivre, que les ouvrages attiroient l'admiration des connoisseurs.” *Histoire littéraire de la France*. VII. Paris 1766. 29. — Vö. *Pernoud, R.*: *Lumière de moyen âge*. Paris 1944. 119. — A városi polgárság rétegződése a kommunális

Az *artes liberales* tartalma és társadalmi rangja szerint is magasabb rendűnek tartott együttesét Róma-Hellástól vette át egész tanultságával együtt.¹¹ Hippias, a szofista, Sokrates kortársa (I. e. V. sz.) már egy zárt művelődési-nevelési rendszerről beszél, amit így is nevez: *enkyklios paideia*.¹² Átfogó és lezárt ismeretanyag volt ez, ha a jelző egyik értelmezése szerint fogjuk fel, de nélkülözhetetlen és közhasznú, ha a másik értelmezést részesítjük előnyben. Lényege szerint az átlag hellén műveltségét, a görög kor általános műveltségét jelentette. De a magasabb rendű ismeretszerzés, a filozófia tanulmányozásának előkészítése, sőt bizonyos fokig a filozofálás nyersanyaga is tartalmába értődött.

Hellas számára az igazán művelt ember és műveltsége révén Athén társadalma egészének legértékesebb embere az irodalomban is alkotásra képes *filozófus* volt. Róma a város és a birodalom ügyeit jól intéző *polgárt* tartotta leg többre: az *orator*t. Lactantius igen rövid megfogalmazásában: nagyobb dicsőség jut ki a görögöknél a filozófusoknak, mint a szószólóknak („apud Graecos maiore in gloria philosophi, quam oratores”).¹³ Az *enkyklios paideia* a görög értelmezésben elsősorban még valóban nevelést jelentett, és pedig a szó mély, etikai értelmében. Úgy értették, mint az emberi és erkölcsi kezdetlegességekből való kiemelkedést, mert az értelmi és morális faragatlanságból, nyerseségből való kijutással párhuzamosan szellemi és erkölcsi értelemben csiszoltabb, formásabb emberi magatartást alakít ki.¹⁴ A *paideiát* a latinra az *eruditio* szóval fordították.¹⁵ A szó alapja az „e-rudire” ige, azaz a rudítás-ból, a nyerseségtől, formátlanságtól szabadulást értették rajta.

Róma már az ilyesfajta értelmi és erkölcsi csiszoltságnak önmagában és önmagáért nem sok értelmét látta. Az *eruditio* is a köz, az állam és a társadalom — azaz az uralkodó osztály együttese —, mindent összefoglalóan a *Res Publica* hasznát szolgálta. A római állam szolgálatára nevel tehát a régi görögök művelődési rendszere, az *enkyklios paideia*, és így ismert meg Cicero is az *artes ingenuae*, az *artes liberales*, a *studia liberalia* fogalmával. „Vajon szólásra minden szabad mesterségben kiképezve jelentkezett-e . . . ?” („An ad dicendum omnibus ingenuis artibus instructus accesserit . . . ?”) Mit jelentett ez? A szabad embernek a közhivatalok ellátására alkalmassá tételét szolgálta az *artes*, a mesterségek elsajátítása. Az *artes sordidae* gyakorlása a szabad római dolga nem lehetett, a *liberales artes* megismerése és gyakorlata viszont *csak* a szabad polgáré.¹⁶

---

mozgalmak idején, valamint a római jogi nézetek terjedése a kánonjog gyakorlatán keresztül a XII. századtól ismét a mesterségek közti társadalmi különbségtételhez vezet. Vö. *Lestocquoy, Jean*: *Inhonesta mercimonia*. Mélanges Halphen. 411—415; *Franco, Alessio*: *La filosofia e le „artes mechanicae” nel secolo XII*. Studi medievali. Ser. III. VI/1 (1965). 71—161.

¹¹ „Pictura et fabrica caeteraque artes . . .” Cicero: *De natura deorum*. 2, 35.

¹² *Curtius*: 46, 2. jegyzet.

¹³ *Divinarum institutionum*, I. 1. PL 6, 114.

¹⁴ „In consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant . . .” *Sallustius*: *De bello Jugurthino*. 28, 5.

¹⁵ Így lesz a *Vulgatában* a görög „*paideiussa hémas*” (Tit. 2, 11) „*Erudiens nos, ut . . . sobrie, pie et iuste vivamus*. . .”

¹⁶ „*Artes honestae*”: Cicero: *Adv. Brutum*. 213; „*liberales*”: „in victu considerare oportet, apud quem et quo more et cuius arbitrio sit educatus, quos habuerit artium liberalium magistrus, quos vivendi praeceptores . . .” *De inventione*. 1, 35; „an ad dicendum . . .” *De oratore*. 1, 73; — de az ars lehet egyszerűen adottság, képesség, „ars et malitia alicuius” Cicero: *In Verrem*. 2, 135; ami valakit katonává, hadvezérré tesz: „*artes militares*”, „*artes imperatoriae*. . .” *Livius*: 25, 19, 12.

Hogy az *artes* fogalmába mi foglalható be, hogy milyen tárgyak, mesterségek, ismeretek tartoznak körébe, eleinte némileg ingadozó volt. De a görögök-nél még — mint Pio Rajna kimutatta — annyi *techné* számoltak, ahány műzsa volt, tehát *kilencet*. A két „elveszett” művészet avagy mesterség a *medicina* és az *architectura* lett volna. Alessio Franco mindenesetre már Vitruvius Polliónak tulajdonítja a kilences kánont. Azonban talán már a császárkor végére — de Augustinusnál bizonyosan — annyit és azt foglalta magába az *artes* rendszere, amit a későbbi középkorban sokat emlegetett kis vers így vésett az emlékezetbe: „Gram. loquitur; Dia. vera docet; Rhe. Verba ministrat; Mus. canit; Ar. numerat; Geo. ponderat; As. colit astra.”¹⁷

A hét mesterség tehát mindenekelőtt magába foglalta a latin irodalmi nyelv ismeretét, mégpedig szóban és írásban egyaránt. Ezt a már magában is valami alapvetően fontos ismeretanyagot a régiek literatúrájának is nevezték. A grammatika tehát az első ars, azután következett a dialektika, majd a retorika, s utánuk az aritmetika, geometria, asztronómia és a musica. Az utóbbi négy ars a mennyiségek tudományait foglalta össze, és ezért matematikának is mondták.¹⁸ Az előbbi három viszont *trivium* néven már elég korán önálló és összetartozó iskolázási anyagot jelölt.¹⁹ Hogy ez a középkori műveltség alapvetésében mit jelentett, a következőkben részletesen ki fog tűnni. A matematika néven összefoglalt négy *ars* különben a sajátos *disciplina* elnevezéssel is előfordul, éspedig gyakran. A disciplina szó jelentése, amennyiben az arsszal szembeállítható, azt az ismeretszerzési és -közlési különbséget jelentette, amely mai fogalmaink szerint a társadalomtudományok — vagy ahogyan régebben neveztük: humánus tudományok — és az ún. egzakt vagy természettudományok, elsősorban pedig a matematika között fennáll.

A hét művészet ilyen összefoglalása már a késői római korban is általánosan ismert volt. Martianus Capella 410—439 között írta meg az egész középkoron át ismert és magyarázott nagy allegorikus költeményét: *De nuptiis philologiae et Mercurii*.²⁰ Philologia ebben az antik tankölteményben nászajándékkal kapta a hét szabad mesterséget. A mesterségek mindegyikét — női alakban ábrázolva — külön énekben mutatja be a költő.

Martianus Capella honfitársa volt a szintén afrikai-római Augustinus Aure-

¹⁷ Rajna, Pio: Le denominazioni trivium e quadrivium. Studi medievali I (1928). 4—36; Franco: i. m. 75. „Gram loquitur . . .”; Curtius: 47.

¹⁸ A quadrivium indokolása, összefoglalása, előadása: Boethius: PL 63. 1075—1364. Újabb kiadás: Aicci Manlii Torquati Severini Boetii, De institutione arithmetica II. 2, de institutione musica II. 5. Rec. Godofredus Fiedlein, Lipsiae (Teubner) 1867; Cassiodorus: PL 70. 1204; az utóbbtól veszi át Isidorus a középkorban általánosan használt megfogalmazást: „Mathematica (Quadrivium) latine dicitur doctrinalis scientia quae abstractam considerat quantitatem . . . Cuius species sunt quatuor id est arithmetica, geometria, musica et astronomia. . .” Etymologiarum I. 3. praef. PL 82. 153.

¹⁹ A triviumnak mint a jogi tanulmányok előiskolájának önállósulásáról az itáliai fejlődésben I. Giorgio Cencetti: Studium fuit Bononie. Note sulla storia dell'Università di Bologna nel primo mezzo secolo della sua esistenza. Studi medievali. Serie III. VII/2 (1966). 781—833. A 782. l. Odofredust idézi Irnerius kezdeményezésével kapcsolatban: „dominus Irnerius, dum doceret in artibus in civitate ista, cum fuerunt deportati libri legales, cepit per se studere in civitate ista (Bologna) . . .”; megállapítja továbbá (786. l.), hogy a jogtörténések nagy része a jogi oktatást („insegnamento legale”) önmagában nézte: „al di fuori dei contatti, che esso poteva avere con le scuole di grammatica.” L. alább a bizánci műveltségben ugyanezt, mint a jogi propaidea kérdését.

²⁰ Rec. Franciscus Eyssenhardt. Lipsiae (Teubner). 139. Népszerűségét a gazdag kéziratok hagyományozás, igen számos kiadása és talán az is mutatja, hogy Notker Labeo († 1022) már ófelnémetre fordította. L. Curtius: 48.

lius. Ez az egyik utolsó nagy késő antik szellem már keresztény értelmezésben, de Capellától el nem térő felsorolásban szól a hét mesterségről, melyeknek ő személy szerint igazán csak az első három arsában volt járatos. Ez utóbbiaknak kedvező értékelése már a kialakuló új, keresztény-római iskolázás programadásának is tekinthető.²¹ Az artesre vonatkozó nézeteket számunkra leghasználhatóbban mégis Magnus Aurelius Cassiodorus foglalta össze.²² Cassiodorus római szenátori családból származván, magától értetődően jutott az antik műveltség átlagosan vett teljességének birtokába. Később dél-itáliai birtokán kolostort alapított Vivarium — Vadkert — néven. A Vivarium célja — úgy látszik — az is volt, hogy intézményesen dolgozzék a két művelődési eszmény, a keresztény és az antik összeegyeztetésén.²³ Cassiodorus ehhez a munkához alapvetésként írta *De institutione divinarum et saecularium litterarum* című művét. A világi literatúra már Cassiodorus szemében sem tűnhetett másnak, mint a hét szabad mesterség akkor már általánosan ismert és elfogadott együttesének. A rómaiak szabad mesterségének beleilleszkedése a kezdődő középkor művelődési és iskolázási rendszerébe ekkor elkezdődik, és — bár nem jelentéktelen módosulásokkal — ettől kezdve sok évszázadon át annak egyik és leglényegesebb alapját képezte.

*

A hét mesterség sorában az első a *grammatika*. Cassiodorus így határozza meg: „a szép beszédben való, híres poétáktól és szónokoktól nyert jártasság. Feladata a prózai és mértékes szólásba szerkesztés” („est peritia pulchre loquendi ex poetibus illustribus oratoribusque collecta. Officium eius est sine vitio dictionem prosalem metricamque componere”).²⁴ A grammatika tehát elsősorban a nyelvtanulásra, a nyelvtani hibák kiirtására hivatott, hogy a latinul szóolás méltó legyen a poéták és orátorok által nyújtott példához. Martianus Capella versében a grammatika egy kis kék hordott magával, hogy a nyelv elleni vétéseket a szövegekből kinyesse.²⁵ A korrekt latin beszéd elsajátítása volt tehát a grammatikatanulás célja. A középkorban — de annak különösen az elején, mikor a nyelvtanilag helytelen közlatin használata még eléggé általános — nagy szükség is volt erre.

Az *irodalmi latinság* birtokába jutni ugyan nem volt könnyű, de a kor a maga igényei szerint alakította mértékét, és annak elérése a grammatika-oktató számára nem jelentett leküzdhetetlen feladatot. A grammatikában való

²¹ Marrou, Henri: Saint Augustin et la fin de la culture antique. Paris 1958. 237–275; neve alatt a középkorban, több — az artes egyikével-másikával foglalkozó — könyv volt forgalomban: De grammatica liber; Principia dialecticae; Cathegoriae decem; Principia rhetoricae. PL 32. 1287–1448.

²² De Institutione divinarum litterarum; De artibus et disciplinis liberalium artium. Migne: PL 70, 1106–1150; 1149–1220. Vö. Fináczy Ernő: A középkori nevelés története. Budapest 1926.² I–16, 51–91.

²³ Cassiodorus személyéről I. Martin, J.: Lexikon für Theologie und Kirche. II. 785–787.

²⁴ PL 70. 1152. A nyelvi tanulmányok etikai hasznáról, a grammatikai erudícióról I. Schmidt, R.: Stoicorum grammatica. Halle 1839.

²⁵ „Grammatica velut medendi sollers magistra curandorum vulnerum insignia praeferebat, nam ex eodem scalprum primo vibranti demonstrat acumine, quod licebat circumcidi infantibus vitia posse linguarum.” De nuptiis. 3§. 224. Ed. Eysenhardt: 55. — Jullien, Emile: Les professeurs de littérature dans l'ancienne Rome et leur enseignement depuis l'origine jusqu'à la mort d'Auguste. Paris 1885; Taylor, Henry Osborn: The classical heritage of the Middle Ages. New York 1957. 24–36.

járatosság már magában véve is elegendő iskolázottságot (*sufficiens litteratura*) jelentett. Az ilyen értelemben megfelelő latin nyelvi ismeretekkel rendelkező ember literátus volt, aki e *litteratura* birtokában már fensőbbbségesen nézhetett le az *illiterati* tömegére. Nagyjából ugyanazt a művelődési különbséget érezhette, amit a hellének az *agrammatoi barbaroi* irányában tanúsítottak.²⁶

A hiba nélküli korrekt latin beszéd már az ókor végén is csak a klasszikus példákon volt megtanulható. Ezért tette a grammatika programjának jelentős részét a római költők és szónokok műveinek olvasása, magyarázata, mint már Cassiodorustól is hallhattuk.²⁷ A szöveg magyarázata a nyelvtani és stíláriis értelmezésen túlmenően a feltételezett „eszmei”, morális mondanivalóig is el kívánt jutni. Ezzel vált ugyanis teljessé a szövegmagyarázat: *enarratio in auctores*. És mivel még a régi poéták és prózairók életéről is adott elő a *ludimagister*, a grammatika keretében történt az *esztétikai*, *irodalomelméleti* és *irodalomtörténeti* ismeretek közlése is.

A grammatika a *grammából* veszi eredetét, ami egyértelmű a latin *litterával*. A grammatika elsajátításának előfeltétele valóban a betűvetés ismerete. Ez pedig úgy kezdődött, hogy az iskolás gyerek számára fából vagy elefántcsontból készítették el a római nagybetűk formáit, és ezeket külön-külön megismerve, majd a betűket szavakká összeállítva tanulta meg lassanként az ábécét. A grammatikus keze alá kerülő gyerek ugyanezeket a betűket íróveszszővel, stílussal viasz táblára írta,²⁸ mégpedig oly módon, hogy kezdetben az iskolás kezét a viaszba már előírt mintákon vezették végig, hogy az író kéz mozgásának fő irányait mintegy érzékletesen vessék emlékezetébe. A grammatika tanítójának ezzel az írásktatói feladatával is magyarázható, hogy a *grammatikos* a görögben is sokszor jelenti általában a betűvetésben járatos embert, azt is, amit a latin a *notarius* szóval fejez ki: jegyzőt, titkárt.²⁹

A grammatika elsajátításához kézikönyvül Cassiodorus Priscianust és Donatust ajánlotta. Kétségkívül Donatus volt a népszerűbb,³⁰ mert rövidebb és kisebb igényű, de a grammatika igazi mestere mégis Priscianus volt. A nyelvi- leg annyira igényes késő antikvitásban nagy volt Priscianus tekintélye.³¹ Munkáját így emlegetik: „Ars, mely Priscianusé, az ékesen szóló grammatikatanítóé” („Ars Prisciani eloquentissimi grammatici doctoris”). Cassiodorus mint kortársról emlékezik meg róla: „A mi időnkben Constantinopolisban tanított” („Nostro in tempore Constantinopoli doctor fuit”). A középkor számára ő a „római szépen szólás világossága” („Romanae lumen facundiae”). A „nagy Priscianus” — „Priscianus maior” — az *ars grammaticát* tartalmazza 16

²⁶ Grundmann, Herbert: Litteratus—illitteratus. . . Archiv für Kulturgeschichte 40 (1958). 1—65.

²⁷ Jullien: i. m. 30.

²⁸ Az írástanulás technikájáról l. *Isidorus*: Etymologiarum. C. 9.: „Cerae litterarum materies parvulorum nutrices ipsae. Dant ingenuum pueris primordia sensus, ceram ossibus scriberant.” Az írásmesterségről: PL 82. 230—242.

²⁹ *Démétrios*: Mega Lexikon. . . II. 1691. L. a szónál 3; viszont Ióannes Kinnamos a XII. sz.-ban I. Manuel császár titkára: „basilikos grammatikos.” *Ostrogorsky*: Geschichte des byz. Staates. Byz. Handb. München 1952². 279.

³⁰ Grundmann: i. h.

³¹ Priscianusról l. *Pauly—Wissowa*: Realenc. (1954). 24. 2329—2341. Kiadása: Prisciani Grammatici Caesariensis Institutionum Grammaticarum II. XVIII ex rec. *Martini Hertzii*, I libros 1—12 continens II libros 13—18 continens ex rec. *Martini Hertzii*, Opera minora, ex rec. *Heinrici Keilii*, Lipsiae 1855. 1859 (*H. Keil*: Grammatici Latini); *Büchner*, K.: Überlieferungsgeschichte der lateinischen Literatur des Altertums. Geschichte der Textüberlieferung. . . I. Zürich 1961. 366.

könyvben; ehhez járul még a „Priscianus minor” két könyve. Állítólag tőle való a főnévről, névmásról és az ígéről („de nomine, pronomine et verbo”) címen az arsból készült kivonat is. A grammatikában két dologra van tekintettel: a görög nyelvtani párhuzamok állandó bemutatására, továbbá arra, hogy az auktorokat normaként megőrizze („quia in usu auctorum non legimus, recusamus”). Kisebb munkái közül kiemelkedik a Hermogenestől vagy Libaniustól fordított retorikai kézikönyv, a *Progymnasmata* vagy *Praeexercitamina*, mely a XVI. századig állandó iskolai használatban marad. K. Büchner szerint az antik örökség négy legnagyobb áthagyományozójának egyike Cassiodorus, Boethius és Justinianus mellett Priscianus. Látni fogjuk majd később, hogy e „vir grata saeculorum memoria colendus” — férfiú, kit a századok hálás emlékeztetének kell tisztelni (Niebuhr) — a magyarországi irodalom hálájára is joggal számot tarthat.

*

Ha már valaki nyelvtanilag hibátlanul és szépen tudta magát kifejezni, bizonyos irodalmi tájékozottsága volt, ízlése is kifinomult, az artes lépcsőjén feljebb léphetett. „Dia vera docet” — mondja a középkori vers. A *dialektika* mesterségének célja a gondolkodás logikai kiművelése volt, az ítélőképesség élesztése, a mondanivaló biztos, „logikus” felépítése. Ezt a grammatika a fogalmazási tisztaság kinevelésével, a pontos szóhasználat és nyelvtani szabályosságok fegyelmező erejével már némileg előkészítette. Ágoston egy helyen arról beszél, hogy az írói alkotás akkor teljes és szép, ha a gondolat fegyelmezettsége, rendje nyilvánul meg benne.³²

Az esztétikailag finomított grammatikai kifejezőkészség a dialektikában kapta meg a logikai világosságot és határozottságot. Az iskolás így szerezte meg a logikus gondolkodáshoz szükséges elméletet és gyakorlatot, és így egyúttal a merőben csak esztétikus gondolkodáson, valamiféle „széplelkűsége” is túljutott. A gondolkodás célja végső fokon etikai, és ez az alkotásban nyilvánul meg. Cassiodorus a dialektikáról szólva a világi tudományok mestereire hivatkozva mondja, hogy ennek az arsnek tennivalója: „disputationibus subtilissimis ac brevibus, vera sequestrat a falsis . . .”³³ A kimondott szó és a mögötte álló gondolat, fogalom, szándék (a *rhéton* és a *dianoia*) egyezését, az ennek megfelelő kifejezés szabályosságát ellenőrizte a dialektika. Fegyelmezett gondolkodásra és beszédre nevel, és így készítette elő a retorikának, a szólás mesterségének útját. És mert a szó s a fogalom helyes kapcsolatát, az elhangzó szó (*phóné*) jelentésbeli egyezését a közölni kívánt dologgal (*noumenikon pragma*) a grammatikusok is vizsgálták, sőt ez alkotta az antik szövegmagyarázat alapját, a középkor egyes századaiban a dialektikát sokszor a nyelvi logika zárta magába.³⁴

*

A *retorika*³⁵ jelentősége a rómaiaknál szinte páratlanul nagy. Sorsa a középkorban változatosan alakul aszerint, hogy a Róma örökébe lépő új államok és

³² De ordine. 2, 15; PL 32. 1015.

³³ „quantum magistri saeculares dicunt . . .” PL 70. 1157.

³⁴ Fontaine, Jacques: Isidore de Seville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique. II. Paris 1959. 871 — 872; a XII. sz. végén Johannes Sarisberiensis: „grammatica philosophiae cunabulum.” Idézi Fontaine: i. m. 870.

³⁵ De nuptiis. (1, 5.) § 426. Ed. Eyssenhardt: 138.

általában a feudális társadalom milyen érdeklődést mutattak a retorikus műveltségéből adódó haszon iránt. A hét mesterség közül az első háromnak a rétorok tudománya mintegy foglalatát jelentette. Foglalatát és egyúttal értelmét is. A három első *ingenua ars* előkészített arra, hogy valaki a nyilvánosság előtt formásan, világosan és megalapozottan, tehát meggyőzően adja elő mondani-valóját. Gyakorlatilag a híroságok előtti szereplés, a fórumon és a szenátusban szólás igényelte a retorika ismeretét. („Rhetorica, quae propter nitorem ac copiam eloquentiae suae maxime in civilibus quaestionibus necessaria nimis et honorabilis aestimatur . . .”³⁶)

A retorika tehát önmagában a jogászi, általában a közpályára (*ad rostra*) előkészítést jelentette. Azokat az ismereteket közölte, amelyek a szabad római közeleti, politikai és társadalmi érvényesüléséhez szükségesek voltak. Később ehhez társult az előszó mellett a levélben szólás tudománya is, a levélszerkesztés ismerete. Így lesz majd egykor a retorika az *ars epistolandinak* is nem kis tudománya.³⁷

Annyit már most előzetesen megmondhatunk, hogy a retorika iránti érdeklődés nem volt mindig olyan állandó, mint aminő a grammatika iránt mutatkozott. A feudális társadalom életében bekövetkező változások (államszervezés, városiasodás, egyházi reformmozgalmak) ezen ars iránti érdeklődést lényegesen befolyásolhatták. Mivel azonban az antik örökségben oly előkelő helyet foglalt el a rétori mesterség, a középkornak az antikvitáshoz és annak művelődési hagyományaihoz való viszonyát a retorika használatá tekintetében kialakult álláspontján is lemérhetjük. Bizonyos továbbá az is, hogy a három első ars a jól elrendezett, fegyelmezett gondolkozás, fogalomalkotás, szólás hatalmas birodalmát ölelte fel: a „logikon meros”-t.³⁸ A szólás tudománya, jól ismert és gyakorolt mestersége nélkül a valóság igazán meg nem ismerhető és el nem mondható. A „logikon meros” nélkül az emberi ismeret és tudás egésze zavart és értelmetlen.

*

A következő négy mesterség együtt *quadrivium* vagy *quadrivium* elnevezés alatt volt ismeretes. A négyet egybefoglalóan — mint említettük — matematikának is mondták; a matematika négy diszciplinát ölel fel: a számtant, mértant, csillagászatot és a zenét („mathematica quae quatuor complectitur disciplinas, id est arithmetica, geometria, musica et astronomia”³⁹). Az antik és a középkori felfogás szerint a négy ars a mennyiségekkel foglalkozott, más-más szempont szerint. A világ rendjét vizsgálták és próbálták kifejezni a számok, a mennyiségek tana segítségével. Ezért mondták őket együtt *mathematicának*. „Vedd el a világból a számvetést, és minden vakká lesz” („Tolle saeculo computum et omnia caeca complectitur . . .”) — mondja Cassiodorus,

³⁶ PL 70. 1157; *Curtius*: 72—85; *Taylor*: 35, 49—50; a retorikai elméletekbe és gyakorlati szabályokba a legfontosabb retorikus munkák szövegeivel bevezet *Halm, Carolus*: *Rhetores latini minores*. Lipsiae 1863.

³⁷ A késő antik felfogást e tekintetben *Martianus Capella* így fejezi ki: „Haec (rhetorica) etiam senatum, rostra iudicia domuisse in gente Romulea, Athenis vero curiam, Gymnasia theatraque pro arbitrio reflexisse, ac totam funditus Graeciam miscuisse ferebatur . . .” *De nuptiis*. Rec. *Eyssenhardt*: 139. A retorika mint levelezés: *Mezey L.*: Levél a középkorban. Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Budapest 1960. 5—20. L. még uo. az irodalmat.

³⁸ *Schmidt, Rudolphus*: *Stoicorum grammatica*. Halis 1839.

³⁹ PL 70. 1151.

és másutt: „a szám rendez el mindeneket” („numeris est qui cuncta disponit . . .”).⁴⁰ A szám mindeneket elrendez, amennyiben a mennyiségek viszonya teremti meg a harmóniát, az embert körülvevő világ rendjét a *Kosmost*. A mennyiség tudománya azt a szerepet játssza itt, amit az ember belső világával foglalkozó első három mesterség közül a dialektika a gondolat és a szólás fegyelmezésével töltött be. A *mikrokozmosz*, az ember belső világának harmóniája: az értelem, a gondolat és a szó rendezettsége; a nagy világban ugyanez a mennyiségek szigorú rendje.

Cassiodorus véleménye szerint a négy diszciplína közül első az *arithmetica*, azért, mert ez a mennyiséget még önmagában mint számot vizsgálja. Nála nélkül a quadrivium három másik matematikai diszciplínája nem létezhet.⁴¹

A *geometria* a formák szemléletes leírása („descriptio contemplativa formarum”). A filozófusok által is jól használható ismereteket közölt a geometria. Arra kell gondolnunk, milyen sokat jelentett Platón számára a *geometriké isótés*. A dolgoknak a térben való helyes elrendezettsége etikai tanulságokkal is jár, ezért a geometria haszna messze túlterjedt a mértani ismeretek közvetlen használati körén. A Platón által emlegetett geometriai kiegyensúlyozottság, az orvoslás és a filozofálás számára is tanulságul szolgálhatott.⁴² Így érthető a geometriának ez a ma már szokatlan megfogalmazású értékelése.

A geometria a földi testek formáit, a távolságokat méri. Az *astronomia* — „a csillagok törvénye” — viszont az égitestek mozgását, a mennyibolt távolságait, a mozgó mennyiséget a nagy *kozmoszban* vizsgálta és mérte.⁴³

A *musicát* a számokban, a mennyiséget arányokban és arányosításokban kifejező *Kosmos* tanulmányozása tette a másik háromnál is külön *arsszá*. De ez a nagy jelentősége a quadrivium sorsát is hozzákapcsolta. S hogy ez milyen következményekkel járt, később fogjuk látni.⁴⁴ Az önmagukban megismert, mozdulatlan és mozgó mennyiségek vizsgálata után most a *különböző mennyiségek arányba állításával* foglalkozik a *zene diszciplínája*. A régiek Pythagorasnak tulajdonították a zene tudományának megteremtését. De úgy is magyarázták, hogy a múzsák egyik legfőbb tennivalójából következik a zene léte. Abból ugyanis, hogy ezek mindig valami után kutatnak. Keresni, kutatni görögül ugyanis annyi, mint *masenein*, ebből származott volna a *musica* szó.⁴⁵ És valóban, a *musica* a hangok és a szavak arányos, jó elhelyezésének törvény-

⁴⁰ Uo. 1208. — Világosan áll itt előttünk a görög filozófia (Architas, Pythagoras és Platón) tanítása arról, hogy a szám kezdete és vége minden dolognak. A világ rendje és fenntartó eleme a számok harmóniája, s a világ maga a számok kozmosza. *Überweg: Grundriss der Gesch. der Phil.* I.¹² 1926. 312—316; Boethius a Consolatióban (*K. Praeceptor*) ezt így fejezi ki: „Tu numeris elementa ligas. . .” (III metrum 9.)

⁴¹ PL 70. 1204. „Scriptores saecularium litterarum inter disciplinas mathematicas, primam omnium arithmetica esse voluerunt, propterea quod musica et geometria et astronomia, quae sequuntur indigent arithmetica, ut virtutes suas valeant explicare. . .”

⁴² Mint Boethius véli: „utilitas geometricae ad facultatem ut mechanici et architecti, ad sanitatem ut medici, ad animam ut philosophi.” PL 70. 1212—1216; PL 63. 1353; *Platón: Gorgias*. 508a.

⁴³ PL 70. 1216—1220 (Astronomia).

⁴⁴ *Klinkenberg, Hans Martin: Der Verfall des Quadriviums im frühen Mittelalter. Artes Liberales (J. Koch)* 12. sz.

⁴⁵ „Apo tu masenein« id est a quaerendo. . .” A *musica* és az *artes liberales* egészének viszonyára l. *Fellerer, Karl Gustav: Die Musica in den Artes Liberales. Artes liberales (Koch)* 33—49; kapcsolatára a quadriviummal: *Klinkenberg, Hans Martin: Der Verfall des Quadriviums im frühen Mittelalter. i. h. 1—32*; hasonló a helyzet a kelet-római művelődésben: *Richter, Lucas: Fragen der spät-griechisch—byzantinischen Musiktheorie. Byzantinische Beiträge (Irmscher)*. Weimar 1961. Berlin 1964. 187—230.

szerűségeit kutatja. A *zene tudománya* — Cassiodorus szerint — az *élő beszéd törvényszerűségeinek vizsgálatából indul ki*. Ezért is osztották három részre a musicát oly módon, hogy az első részben, amit *harmonicának* neveztek, a magas és mély hangok közötti különbségtétel, valamint a hangsúlyozás különbözősége került szóba. A második rész, a *rhythmica* a szavak egymás mellé helyezésekor azt vizsgálja, hogy a latin *prosodia* szerint jól vagy rosszul illeszkednek-e össze a hangok. A *methrica* végezetül a különböző versmértékeket ismerteti: a heroikus verset, a jambust és a többi versformát.⁴⁶ Mint látjuk a musica magába foglalta a versszerzési ismereteket is. Valóban, a középkoron át versszerzés és énekmondás egymástól el nem válnak. Aki verset tudott szerezni, képes volt dallamot is komponálni, vagy legalább verséhez illőt találni.

A zene azonban a hét mesterség rendszerének ismertetői szerint nem csupán a beszédhez, az élőszóhoz kapcsolódik ily módon, hanem egész valónkat átjárja, „mint a vérpálya árama, a pulzus ritmusa”. („Musica ergo disciplina per omnes actus vitae nostrae hac ratione diffunditur . . . Quidquid enim loquimur vel intrinsecus venarum pulsibus commovemur, per musicos rhythmos harmoniae virtutibus probatur esse sociatum . . .”) A zene a matematikát együtt kitevő négy mesterség egyike tehát, a világmindenségben az arányok rendjét, kosmosát kutatja. Ennek egy része csak a hangok harmóniája. Ám ez is lehet kifejezője a mikrokozmosz — az emberi értelem és biológikum (*musica humana*), —, s a makrokozmosz — az emberen kívüli világ — harmóniájának (*musica mundana*).⁴⁷

Ez volt tehát a hét mesterségnek, a szabad ember hét művészetének, melyet „könyvből is megtanulhatott”, rövid bemutatása. A könyvet azért említjük most, mert bár az artes liberales általában a szabad római számára szükséges ismereteket jelenti; de mivel a latinban a könyv is *liber*, ezért már elég korán a *liberalis* jelzőt a könyvvel hozták kapcsolatba. Cicero az artesről már fentebb ismertetett véleménye viszont az antik társadalmi valóságba állítja be a hét mesterség rendszerét.⁴⁸

*

A középkor szerette a hét mesterséget biblikus hasonlattal a bölcsesség hét pillérének is nevezni.⁴⁹ De milyen bölcsességet hordozott az artes hét tartó oszlopa?

⁴⁶ „Harmonica scientia est musica, quae discernit in sonis acutum et grave; rhythmica est quae requirit in concursione verborum utrum bene sonus an male cohaereat; metrica est quae mensuras diversorum metrorum probabiliter ratione cognoscit, ut verbi gratia heroicum, iambicum, elegiacum et caetera . . .” PL 70. 1209; *Fellerer, Karl Gustav: Die Musica in den Artes Liberales. Artes Liberales (J. Koch)* 33–49.

⁴⁷ PL 70. 1209. — Boethius még tágabban értelmezvén a zenét, a Cassiodorus meghatározása szerinti musicát nevezi „musica humaná”-nak, a kozmosz harmóniája a „musica mundana”. De szerepel már nála az instrumentális zene: „musica quae in quibusdam constituta est instrumentis.” (De musica. 1,1. PL 63. 1167–1168.)

⁴⁸ Cassiodorus: „Liber autem dictus est de libro, id est arboris cortice dempto adque liberato, ubi ante copiam chartarum antiqui carmina describebant.” PL 70. 1157. Vö. *Hieronymus: Epistolae*. 8. PL 22. 342 („in dedolatis e ligno codicillis aut in corticibus arborum”). Nyomukban járva Isidorus is így értelmezi a „liberalis” jelzőt (Etymologiarum. 4,2). Ézzel szemben Cicero az antik társadalmi valóságba állítja egyrészt az „artes sordidae”, másrészt az „artes ingenuae”, „liberales” (12. és 21. j.) csoportját.

⁴⁹ *Heirici Vita S. Germanii*, 26: „septenis sapientia nixa columnis.” *Monumenta Germaniae Historica. — Poetae latini aevi carolini III. Rec. L. Traube*. Berlin 1896. 439. — A bibliai hely: Példabeszédek, 9, 1.

A hét mesterség egészében a görögök felfogása szerint is a bölcsesség megszerzésének, a filozófiának előiskolája. A késő antikvitás és a középkor lényegében el is fogadta ezt az elgondolást, de már Augustinus is az artes fölé helyezi a filozófiát.⁵⁰ Ez volt a tudományok tudománya és minden ars foglalata. A kérdés most már az, hogy mit értettek a hét mesterség keresztény rendszerezői az artes és a filozófia viszonyán.

Augustinus a filozófiát az isteni és emberi dolgok tudományának mondja, tehát az ő felfogása szerint elérhető teljes valóság megismerésének: „A filozófia tudományának . . . két fő problémája van. Az egyik a lélek, a másik az Isten. Az első teszi azt, hogy magunkat megismerjük, a másik, hogy eredetünket. Az nekünk édesebb, emez drágább. Az a boldog életre méltóvá tesz, ez meg boldoggá . . .”⁵¹ De azt is mondja, hogy a filozófia az Istenhez való hasonulás tudománya, már amennyire ez az ember számára lehetséges.⁵² Így tűnik elénk a filozófiának egy — lényegében már keresztény — átértelmezése patrisztikus teológiává. Kétségtől is ismeretszerzés marad, de erősen morális, és még inkább teológiai hangsúllyal. És amint az ókor a hét mesterséget filozófiájának rendelte alá, a középkor is a maga keresztény bölcsességének elsajátításához csak előiskolának tekintette. Egészen természetes folyamat tehát, hogy miként az idők jártával az ágostoni értelmű filozófia már egyértelműen csak teológia lesz,⁵³ az artes is a teológiával kerül alárendeltségi viszonyba. Már az antik örökség nyugati átvételének idején világosan kialakult az a törekvés, hogy az új keresztény filozófia belső értelme szerint rendezzék a mesterségek és a bölcsesség viszonyát. „Ne fordulj kifelé. Térj magadba. Az ember belsejében lakik az igazság.” („Noli foras ire, in te ipsum redi, in interiore homine habitat veritas . . .”)⁵⁴ Az ember benseje, belső világának rejteke, az „abditum mentis” tehát a bölcsesség művelője által elérni kívánt cél. A *sapientiához* már az antik szemléletben is hozzá tartozott az önmegismerés diszciplínája. „A mennyből szállott le a szó, ismerd meg magad!” („De coelo enim descendit cum dixit gnóthi seauton!”) — mondja Juvenalis.⁵⁵ Most azonban az isteni és emberi dolgok helyes megismerése, vagyis inkább felismerése („quod sapit”) teszi ki az új sapientia lényegét. A hozzá való képességet önmagunk megismerése fogja élesíteni.⁵⁶ Itt, miként Ágoston mondja: „emlékeztünk homályos mélységeiben” le lehet fel az igazság. Az igazság birtoka tesz bennünket boldoggá: „Beata quippe vita, gaudium de veritate.” A filozófia ezért valóban ennek az igazságnak az ember belső világában, annak mélységes rejtekeiben való felkutatása.

⁵⁰ *Marrou*: Saint Augustin . . . 187—197, 227—235; *Mohrmann, Christine*: Saint Augustin and the „eloquentia”. Etudes sur le latin des chrétiens. I. Roma 1961. 351—370.

⁵¹ Soliloquia. 1, 2. PL 32. 872 és De ordine. 2,18, (47). „Philosophiae disciplina. . . cuius duplex quaestio est, una de anima, altera de deo. Prima efficit ut nosmetipsos novimus, altera ut originem nostram. Illa nobis dulcior, ista carior, illa nos dignos beatae vitae, beatos haec facit. . .”

⁵² „Sapientia id est contemplatio veritatis, pacificans totum hominem et suscipiens similitudinem Dei.” De sermone Domini in monte. PL 34. 1234.

⁵³ Mindez a De doctrina Christianában rendszereződik. Rec. *Guilelmus M. Green*: CSEL 80. 6/6. Vindobonae 1963; *Marrou*: 329—540.

⁵⁴ De vera religione. 39,72.

⁵⁵ Sat. 11,27.

⁵⁶ *Courcelle, Pierre*: „Nosce teipsum” du Bas-Empire au Haut Moyen Age. L'héritage profane et les développements chrétiens. Passaggio . . . 265—295. (Ágostonról: 284—285.)

Ebben áll az ágostoni „studium sapientiae”.⁵⁷ És ennek a szolgálatában áll az artes rendszere.

De ebből következik az is, hogy a hét mesterség közül azoknak van igazi értékük, melyek ezt a stúdiumot közvetlenül szolgálják. Azonnal nyilvánvaló, hogy a matematika négyes mestersége ilyen vonatkozásban nem fog sokat jelenteni. Augustinus nagy szelleme számára is a külső világgal, a kozmosz rendjével foglalkozó ismeretszerzés érdeklődésének perifériájára szorul. Kivételt csak a zenével tesz.⁵⁸ Azonban — mint H. Klinkenberg megjegyzi — Ágostonnál az „ars bene modulandi” az ember morális összhangja a jóval, és nem a számok pythagorasi harmóniája.⁵⁹

Ez a felfogás, melyet Ágostonnak az egész középkoron át állandó, hatalmas tekintélye kikezdetlenül tett, máris megpecsételte a négy matematikai mesterség sorsát. Bár az is igaz, hogy ez önmagában a kialakuló középkori társadalomban sok érdeklődésre amúgy sem tarthatott számot. Ám a zene tudománya, a musica szerencsésen megmenekedett a másik háromra nehezedeő sok évszázados stagnálás állapotától, de úgy, hogy valójában kiszakadt az artes rendszeréből és önállósult. Ezt a hosszan tartó és bonyolult folyamatot részletesebben vehetjük még szemügyre.

Most már az újfajta keresztény sapientianak alárendelve előnyösebben alakult az első három mesterség sorsa. A grammatikát illetően viszonylag korán kialakult a nézet, hogy a kereszténység szent könyveinek megértéséhez és magyarázatához az antik irodalmi műveltség és — természetesen — a biztos nyelvi tudás nélkülözhetetlen. Az antik műpróza különböző stílári sajátosságait előszeretettel keresték a *Biblia* könyveiben, és úgy vélték, hogy azokat általában meg is találják. Hieronymus is meg volt arról győződve, hogy az antik verstan és stilsztika ismerete nélkül a *Biblia* alig érthető.⁶⁰ Ezt természetesen a héber eredetivel kapcsolatban vélte így. A latin fordításról, amelyben neki is igen nagy része volt, általában kedvezőtlenül nyilatkozott. Ő azonban — ma úgy mondanánk — filológus volt. Ezekben a filológiai kérdésekben tehát a latin *Bibliát* nyelvi pontatlanságai miatt ítélte el. Ágoston, a rétor viszont különösebb megfontolás nélkül jelenti ki: „Tudják meg pedig a műveltek (*litterati*) is, hogy ama beszédfordulatokkal, melyeket a grammatikusok görög szóval *troposok*nak neveznek, a mi szerzőink is (a bibliai könyvek íróira gondol) éltek . . .”⁶¹ A grammatikai és a bibliai szövegmagyarázati módszer e szoros kapcsolata az enarratio in auctores már ismert módszerének átvételét jelentette; erre különben Augustinus adott példát zsoltármagyarázataival: „enarrationes in psalmos”.⁶² Ez az exegetikus módszer a középkorban még sokáig ural-

⁵⁷ Conf. 8,7 (17); Sol. 1,10 (17); PL 32. 878; *Marrou*: i. m. 567; vö. „. . . ordo studiorum sapientiae per quem fit quisque idoneus ad intelligendum ordinem rerum. . .” De ordine. 2, 18 (47).

⁵⁸ Vö. *Marrou*: 266 — 273.

⁵⁹ Der Verfall des Quadriviums. . . Artes Liberales 8.

⁶⁰ *Curtius*: i. m. 50; ez azonban Jeromost nem akadályozza meg abban, hogy — nyilván morális okokból — az irodalmi és rétori műveltséget el ne ítélje. PL 22. 385. — CSEL 54. 122; Állásfoglalása egyezik a Talmud felfogásával: *Blumenkranz, Bernhard*: Siliquae porcorum (cf. Luk. 15,16); l'exégèse médiévale et les sciences profanes. Mélanges Halphen. 11 — 18.

⁶¹ „Sciunt autem litterati modis omnibus locutionis, quos grammatici graeco nomine tropos vocant, auctores nostros usos fuisse. . .” De doctrina Christiana. 3,29; vö. *Curtius*: i. h.

⁶² *De Ghellinck, Joseph*: Le mouvement théologique du 12e siècle. 1948.² 94; *Spicq, P. C.*: Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine au moyen âge. Paris 1944.

kodott, és ez nem kis mértékben járult hozzá a grammatika minden más ars-nál előnyösebb helyzetének biztosításához.

Amikor az antik műveltség és a kereszténység viszonyának tisztázása szóba került, két nézet állott egymással szemben. Az egyik a túlzó, rigorózus, szektába jutó irányzat a nagy hittanító „katheketa” Tertullianus megfogalmazásában a pogányok egész műveltségét — mint haszontalant — elvetette. Krisztus követőiehez méltatlannak tartotta az antik irodalom, az egész iskolázás, tehát a hét mesterség elsajátítását és átvételét. Igaz ugyan, mondja, hogy az artes a közéletben hasznosak („in publico utiles”), de a kereszténység mellett mégis a hit és a *Biblia* régisége hozható fel („fides et antiquitas divinarum litterarum”).⁶³ A másik nézetet viszont az első keresztény rétor, Lactantius képviselte és juttatta végül diadalra. Az igazság az ő számára: vagy bölcs (jó ítélőképességű) vallás, vagy vallásos bölcsesség (ítélőképesség) — „aut sapiens religio aut religiosa sapientia”. Ez már az antik műveltségi rendszer és a keresztény *religio* integrálhatóságának gondolatával egyértelmű.⁶⁴ Vagyis az előbbi filologizálva bibliamagyarázó, lényegében egyházi, klerikus szemponttal való szembefordulás. Az antik műveltség keresztény recepciójában, egy kialakuló új műveltségben már a kezdetekben érvényesül egy gyakorlati, társadalmi, lényegében laikus igény és szemlélet. Ennek a szemléletnek megfelelő társadalmi gyakorlat majd a leghatározottabban a „civiles quaestiones” tekintetében fog megmutakozni.

Természetes, hogy Lactantiusnak, a rétornak érdeklődését hivatása határozta meg. Az fordította a mesterségét tanító ars felé. De mindez nemcsak így magyarázható. E nézet kialakulásának lényegesebb vonatkozásait teszi érthetővé a retorikának az a feladata, hogy a nyilvánosság előtt szólást tanítsa, a közügyekben való jártasságot. Így a retorika neveltje szükségképpen világi vonatkozásokhoz, a társadalom nem egyházi érdekű tevékenységi területeihez kerül közel. Míg tehát a grammatikánál — az előbb említett okoknál fogva —

⁶³ *Tertullianus*: *Apologeticus adversus gentes*: „Ostendimus totum statum nostrum et quibus modis probare possimus ita esse sicut ostendimus, et fide silicet et antiquitate divinarum litterarum, item ex confessione spiritualium potestatum. Quis nos revincere audebit non arte verborum, sed eadem forma, qua probationem constituimus de veritate.” PL 1. 565—566; De pallio. c. 6.: „Grande pallii beneficium est, sub cuius recogitatu improbi mores, erubescunt, viderit nunc philosophia quid prosit: nec enim sola mecum est. Habeo et alias artes in publico utiles. De meo vestiuntur et primus informator litterarum et primus edomator vicii et primus numerorum arenarius et grammaticus et rhetor et sophista et medicus et qui musicam pulsat et qui stellarum cursus coniectat et qui volaticam spectat. Omnia liberalitas studiorum quatuor meis angulis tegitur. . .” PL 2. 1104; „Gaude pallium, et exulta, melior iam te philosophia dignata est, ex quo Christianum vestire coepisti. . .” Uo. 1106. Amikor Tertullianus montanista lesz, stílusában írói sajátosságaiban is mindinkább elfordul a római követelményektől (*Picard, Charles Gilbert*: *La civilisation de l’Afrique Romaine*. Paris 1959. 359). Ezért sokan (*M. Harnack, E. Norden, O. Bardenheuer*) benne látják a keresztények latinjának, közvetve a középkori latinnak megalkotóját. Ez azonban túlzás (*Mohrmann, Christine*: *Observations sur la langue et le style de Tertullien. Études sur le latin des chrétiens*. II. Roma 1961. 235—246). *P. Monceaux* megjegyze „(Tertullianus) . . . introduit décidément dans la littérature l’élément individuel, (idézi *Mohrmann*: 246) eléggé világossá teszi Tertullianus eltávolodását az ars antik koncepciójától. Tertullianusról igen részletesen ír még *Finácsy*: i. m. 53—60.

⁶⁴ „Neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla, sine religione probanda sapientia. . .” *Divin. Institutionum*. 1,1. — PL 6. 119. — „Sapientia enim non in sermone ornatu, sed in corde atque sensu constitit.” *Epitome* 36 *Div. Inst.* 6. 1045; „Ipsa veritas quid sit . . . aut sapiens religio, aut religiosa sapientia. . .” Uo. 1048.

a sajátosan egyházi művelődésbe való beilleszkedés nagyobb mértékben történetelt meg, a retorika ismeretanyagával ugyanez teljes egészében nem mehetett végbe. A retorika iránti érdeklődés a középkori művelődés egy bizonyos területén vagy egy adott korszakában mindig a világi művelődési elem erősödésének, a retorika mesterségének gyakorlata, világi műveltek jelenlétének bizonyossága. Ez azt is jelenti, hogy amíg és ahol a rétori műveltséggel találkozunk, ennek képviselőire bukkanunk, mindig az antik művelődési örökség igazibb, tartalmi, nem csupán formai, irodalmi és nyelvi nyomaival találkozunk.

*

A retorika mestersége a közügyek, a társadalom, az állam, az emberi viszonyok rendezéséhez szükséges tudnivalók egy részének összefoglalása volt. Az ilyen rendezéshez szükséges ismeretek közül valóban sok tartozott hozzá. Egy olyan társadalomban és kultúrában, amelyik az élıszót tekintette még mindig a gondolatközlés fı eszközének, az *eloquentia* ismerete valóban nagy fontosságú volt. De az emberi viszonyok rendezéséhez más ismeretekre is szükség volt. A legfontosabb kettő: az írás és a jog. Az antik örökséghez az írást is hozzá kell számítani. A latin írás az antikvitás hagyatékának sorsát annyiban is osztotta, hogy azok a változások, történelmi és társadalmi átalakulások, amelyek az artes egészének történetét befolyásolták, az írás történetében is jól felismerhetı módon jelentkeznek.⁶⁵

Az írás az antik örökség elıbb tárgyalt részletével, az artes-szel általában, különösen pedig a grammatikával, de nem kevésbé a retorikával van szoros kapcsolatban. A retorika feladatát csak az írás, az írásgyakorlat és a fogalmazási technika együttes ismeretével oldhatta meg. Retorika és írás, rétor és írástudó így szorosan összetartozó fogalmak. Őket az antik örökség ırzése és használata szinte elválaszthatatlanul egymás mellé rendelte. Gyakran fordul elı, hogy az antik hagyaték felhasználásának ilyen vonatkozásait nem is két ember képviseli, hanem egy személy, egyszerűen az írástudó: a retorika ismeretanyagával rendelkezı, a betüvetés technikailag magasabb rangú dolgaiban, a *nota* használatában biztosan és ügyesen mozgó literátus.⁶⁶

*

Az antik örökséghez tartozott még a „római törvény”, a *Lex Romana* is. Ez volt talán a *gramma* és a *littera* mellett az, ami a görög-római neveltség részeseit az *agrammatos*, az *illitteratus* emberiségtıl — egyszerűen a barbárok-tıl — leginkább elválasztotta. „Barbari sine lege vivunt.” („A barbárok törvény nélkül élnek.”) Ez a felfogás a köztársaságkori Róma és a hanyatló birodalom polgárainak tudatához egyaránt hozzátartozott. Cicero és Augustinus között e tekintetben valóban nincs különbség. A középkor történetiszemléletének megalkotója szemében az igazán idegenek azok, akik „a római jortól elkülönülnek” („a Romano jure seiuncti”).⁶⁷ Ez a nézet, amelyet a IV.-tıl a VI.

⁶⁵ *Schiapparelli, Luigi*: La scrittura latina nell'età romana. Como 1921; *Mallon, Jean*: Paléographie romaine. Madrid 1952; *Higounet, Charles*: L'écriture. Paris 1955. 63.

⁶⁶ A „litteratus” szó „iskolázott” értelme (a „littera”-val megjelölt tárgyból leszármatott jelentésváltozat): *Cicero*: De Off. 3,58.

⁶⁷ De civitate Dei. 20,11: „Getas et Massagetas... sive aliquos alios alienigenas et a Romano iure seiunctos...”

század közötti idők keresztény-római publicisztikája újra és újra hangsúlyozva továbbadott, találkozott az új európai népeknek azzal a törekvésével, hogy *gentesből populus* legyenek.⁶⁸ A nép, a *populus* ugyanis a joggal élés által lesz: „... collectio hominum ad iure vivendum.”⁶⁹ A jog a római törvénybe volt foglalva, hogy tehát egy germán törzs néppé legyen, joggal kellett élnie. Nem volt, vagy nem egészen volt római jog a barbárok római törvénye. De létrejöttüknek a továbbiakban még közelebről vizsgálandó folyamata mégis hordozója lett annak az Európa egész művelődésére kiható, és P. Vinogradoff szerint példátlan történeti jelenségnek, ami a római jog továbbélése egészen napjainkig.⁷⁰

Kétségtelen, hogy római jog lényeges elemeinek életben maradása az antik örökség történetének következményekben egyik leggazdagabb fejezete. A de Boüard kívánságát,⁷¹ hogy a római jognak művelődésünkben játszott szerepét kellő megvilágításban lássuk, W. Kunkel,⁷² A. Steinwentner,⁷³ J. Stroux,⁷⁴ E. Fr. Bruck⁷⁵ valamint S. Riccobono⁷⁶ már közel vitték a megvalósuláshoz. Magyarországon újabban Bónis György,⁷⁷ Móra Mihály⁷⁸ és Pólay Elemér⁷⁹ járultak hozzá a nagy arányokban folyó munkához, mely talán nem sok idő múlva az európai jogi kultúra teljes képének felvázolását fogja lehetővé tenni, a kultúrhistoria igen nagy hasznára.

Az antik örökség egyik legértékesebb darabját, a rómaiak törvényét (a „római” szót az impérium minden lakójára kiterjedő értelmezés szerint véve) úgy kell most tekinteni, mint a *paideia*, az *artes* és a *sapientia* együttesének egyik legnagyobb értékű darabját. Így láthatjuk, hogy az valóban hozzátartozott a régi értelemben vett literatúrához: a szellemi és erkölcsi neveltség egyik eszköze és kifejezője volt.

Az antik világ joga, amelyet a középkor „római törvény” néven örökölt, a rabszolgatartó társadalom uralkodó osztályának jogrendszere volt. Gyakorlatában nem minden ember javát szolgálta, elveiben az egész emberiséghez szólt: tisztességben élni, mást meg nem bántani, kinek-kinek a magáét meg-

⁶⁸ Brezzi, Paolo: Romani e barbari nel giudizio degli scrittori christiani dei secoli IV—VI. Il Passagio... (Spoleto) 565—593.

⁶⁹ „Populus autem est non omnis hominum coetus quo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.” Cicero: Rep. 1,25 (Forcellini) „... fere similiter ex eodem Augustinus”. Civ. Dei II, 21,19; uo. 21,24. (Totius Latinitatis Lexicon. L. a szónál.)

⁷⁰ „In tutta la Storia non si è problema più inportante ed enigmatico di quello concernente del Diritto Romano dopo la ruina dello Stato Romano.” Vinogradoff, P.: L'Europa medievale ed il diritto Romano. 15.

⁷¹ Boüard, A. de: Manuel de diplomatique française et pontificale. II. L'acte privé. Paris 1948. 41.

⁷² Kunkel, Wolfgang: Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. Forschungen zum röm. Recht. Weimar 1952.

⁷³ Steinwentner, Arthur: Recht und Kultur. Graz — Köln 1958.

⁷⁴ Stroux, Johannes: Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik. Potsdam 1949.

⁷⁵ Bruck, E. Fr.: Über römisches Recht im Rahmen der Kulturgeschichte. 1954.

⁷⁶ Riccobono, Salvatore: La universalità del diritto romano. — L'Europa e il diritto Romano. Studi Koschacker. II. 1—12.

⁷⁷ Bónis Gy.: Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. — Jus Romanum Medii Aevi V/10. Mediolani 1964.

⁷⁸ Móra, M.: Über eine neue Richtung der romanischen Forschungen. — Annales Univ. Scient. Budapestinensis. Sect. Iurid. IV. Budapest 1963.

⁷⁹ Pólay, E.: Die Blütezeit des römischen Wirtschaftslebens und die klassische Zeit des römischen Rechts. — Acta Antiqua. Acad. Scient. Hung. V. Budapest 1957.

adni („honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere”).⁸⁰ Goethe erre gondolt, amikor a római jog *aeternitas*áról írt.⁸¹ Erre nem akart gondolni Goethe hazája, amikor — mint a XX. század barbárjai — törvény nélkül akart élni. Érthető, hiszen a jog az emberek miatt van („Omne ius hominum causa constitutum sit”).⁸² S ugyanezért számíthatjuk az európai humanizmus távolabbi előkészítését majd a *Lex Romana* teljes birtokbavételétől. Ez a XII. században történt, amikor a római *comune* pecsétjére vésette a császárok jelmondatát: „Roma caput mundi, regis orbis frena rotundi.”⁸³ („Róma a világ feje, kezében tartja a földkerekség gyepölőjét.”)

*

Ez lenne tehát az antik örökség vázlatos összképe. A birodalom szétesése után ez a kép is összetöredezett, s a töredékek az új használók szükségletei szerint másként és másként illeszkedtek össze. A Pannóniába vezető utak kiindulási pontjainál különböző felfogásban más és más hangsúlyt kaptak az örökség darabjai. Most e három felfogást vesszük sorra, és először Bizánc és Itália felé fordulunk.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

⁸⁰ Institutiones 1, 4.

⁸¹ Below, Karl-Heinz: Goethe in seinem Verhältnis zum römischen Recht. — Studi Koschacker. II. Milano 1954. 268—269.

⁸² Digesta. 5,2.

⁸³ Cervellini, G. B.: I leonini delle città italiane. — Studi medievali N. S. 6 (1933). 265.

II.

AZ ÖRÖKSÉG TOVÁBBADÁSA: BIZÁNC ÉS ITÁLIA

Az antik örökség legnagyobb, legjelentősebb részének továbbélése abban a birodalmi félben látszott biztosítottnak, melyben az impérium intézményeinek legtöbbje folytatásra, az imperátor új *Urbsra* talált: a keleti rész, a Pars Orientalis volt ez. Egyszerűen a Kelet, Anatólié. A Praefectura per Orientem tartományait nem érték még olyan kegyetlen csapások, mint a latin praefecturákat. A harcok a birodalom keleti határain sem szüneteltek, de a rómaiak seregei itt nagyobb sikerrel tudtak a szarmaták földje vagy Perzsia felől támadó veszedelmekkel szembeállni, mint a két nyugati praefecturát támadó germán törzsekkel.

Az új birodalmi székváros — a Nea Rhómé —, Byzantion egy régi görög városka helyén, a Földközi-tengert és a Fekete-tengert összekötő tengerszoros partján emelkedett. Alapítója Konstantin volt, az első kereszténységre térő császár. Amikor jó kétszáz évvel később egyik utódja, Justinianus felépíti Kelet „nagy egyházát”, a Hagia Sophiát, az előcsarnok mozaikján majd ő — Konstantin — fogja felajánlani a város modelljét a Theotokosnak, az Isten-szülőnek, az építő utód pedig a főtemplomét.¹ Az új főváros Róma, és nem Hellas utódja akart lenni. Róma pedig a görögséggel nem Athénban, hanem Alexandriában találkozott. Nem is a tisztán görög, hanem a Nagy Sándor-i birodalom keleties görög kultúrája volt ötvözője a késő antik *paideiának*. Látuk, hogy ezek a hatások formáltak még az antik örökség egyik legidőállóbb alkotó elemét, a római törvényt is. Konstantin császár városa ennek a hellenisztikus Oikumenének lett a fővárosa, „új Rómá”-ja. Politikai, katonai, gazdasági és kulturális hatása nem maradt meg a Diocletianus-féle birodalmi felosztásban, a Keletnek nevezett főkormányzóság területén.² Justinianus a VI. században visszahódítja a római Afrikát a vandáloktól, a kelet-spanyolországi partvidéket a nyugati gótoktól, Szicíliát és az itáliai félsziget jelentős területét a longobárd és keleti gót hódítókkal szemben sikeresen megtartja. Maga a „régí Róma”, a „palaiá Rhómé” főpapja, a pápa is csak az új fővárosban székelő császár védelme alatt tudhatta magát valamelyes biztonságban a barbár-

¹ *Bréhier, Louis*: Le monde byzantin. I—III. Paris 1950. Planche X; *Talbot, Rice, David*: The Dark Ages. London 1969³. 84 és 114.

² *Fischer, Jürgen*: Oriens—Occidens—Europa. — Begriff und Gedanke — Europa — in der späten Antike und im frühen Mittelalter. Wiesbaden 1957. A két orbis (Oriens és Occidens) együtt teszi az imperiumot: „uterque orbis individuus ordinationibus regitur, iisdem quoque legibus temperetur” — mondja Theodosius (*Fischer*: 27). A praefectus praetorio per Orientem hivatali határaihoz a keleti pátriárkák alkalmazkodtak ugyan, de a Bizáncban székelő császár nem (uo. 30).

roktól.³ A VI. századtól a IX. századig Itáliában részben már a görög a birodalom igazgatási nyelve, de az állam-egyházi, és részben a liturgikus nyelv is. A pápai széken ismételten ültek keletiek, a római klerusban és a kolostorokban pedig túlsúlyban voltak a görögül beszélők.⁴ De ez a helyzet a császári *exarchos* székvárosában, az egészen keleties Ravennában is.⁵ Szicíliában a VI. század végén már teljes az elbizánciasodás. Itt a latin kereszténység a rítusban és az egyházi szervezetben — az arabok elől menekülő közel-keleti görögök beözönlése miatt is — mindinkább háttérbe szorul.⁶ A legnagyobb latin kereskedőváros, Velence Bizánccal való kapcsolata pedig még részletesebb megtárgyalást kívánna.⁷ Szó kell majd essék a galliai keleti telepekről, Marseille-től a Rhône völgyében felfelé Lyonig, Orléans-ig és Párizsig. Az itt élő kalmárok nemcsak görögök voltak, hanem szírek is, akik az Antiocheia alá tartozó kikötővárosokból érkeztek.⁸

A gyengülő keleti császárság nyugati pozícióit azonban végül sorra birtokba veszi a frank és vizigót uralkodó. A VIII. század végére az itáliai egyház (Dél-Itáliát és Szicíliát nem tekintve) ismét latinizálódik,⁹ de azért a „római” (azaz bizánci) hatás még nem szűnik meg. Másfélszáz év múlva az impérium felújításán fáradozó II. Ottó még bizánci mintákhoz is igazodik; felesége, Theofanu a császári magas arisztokráciából származott, Sankt Gallenben „fratres hellenici” élnek, és Theofanu fia, III. Ottó Burtscheidben (Aachen mellett) görög kolostort alapít.¹⁰

Az új Róma és Európa viszonyát ez a kevéssé, hevenyében felvázolt vonás távolról sem kívánja teljességében ábrázolni, még jellemezni sem képes. De valamit talán megsejtet belőle. Annyit, hogy a bizánci görögség Európának többet jelentett annál, mint amit a „keresztény-germán” kultúrkör sémájába kényszerített régebbi magyar kultúrhistoriai szemlélet sokáig megengedett. A pannóniai utak vándorai dél felé haladva a Duna mellett már a keleti császár földjére értek. Aki viszont a Via Egnatiáról letérve észak felé indult, Pannóniába ért.¹¹ Témánkat ez ilyen kérdésfeltevésben érinti: az utas, ha *klérikos* volt vagy *grammatikos* — írástudó —, az antik örökség bizánci őrizetben megmaradt nagy darabjából vajon mit vihetett magával Pannóniába?

*

Egészen természetes, hogy Bizánc is az antik *enkyklios paideia* rendszerén alapozta meg kultúráját. A keresztény császárság műveltsége azonban már két újabb problémával is küszködött. Az egyik az antik *paideia* nem keresztény

³ *Pertusi, Agostino*: Bisanzio e l'irradiazione della sua civiltà in occidente nell'alto medioevo. Centri e vie... (Spoleto XI.) 75—133.

⁴ *Pertusi*: 116—119.

⁵ Uo. 119—121.

⁶ Uo. 96.

⁷ Uo. 121—124.

⁸ *Pirenne, Henri*: La fin du commerce des Syriens en occident. — Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales II (1933—34). (Mélanges Bidez); *uó*: Histoire économique de l'occident médiéval. Bruges 1951. 127—136.

⁹ *Pertusi*: 121.

¹⁰ Uo. 130—131.

¹¹ Uo. 83—84 és 88. A bizánci civilizáció egyetemes értékéről: „Civiltà bizantina... civiltà greco-romana, sia pure ora meno, ora più orientalizzante, che non cesso per tutto l'alto medio evo di presentarsi come fattore fondamentale di difesa dei valori occidentali...” Uo. 81.

tartalma, a másik annak kétnyelvűsége. Az „enkyklios” jelző H. Fuchs szerint „mindennapi”, „megszokott” értelmet is kaphat: nem nélkülözhető, az élethez hozzátartozik.¹² A keresztény számára azonban — vélték egyesek — nem ez az igazi műveltség; az ismeretek, melyek belőle meríthetők, szükségesek, de ez a tudás tartalma szerint mégis idegen: „hé exó-sophia”. De nemcsak az. Még határozottabban, mint Nyugaton, csak *propaideia*, vagyis előiskolázás az igazi műveltséghez, tudáshoz, tudományhoz, a teológiához: „ta tés theologias mysteria.”¹³ A hét *techné* mind többet veszített teljességéből is, s végül már csak elemi oktatás lesz, melynek lényeges tartalmát Bizáncban is a gyakorlati céllal művelt grammatika teszi.¹⁴ Az antik paideiával való szakítást formálisan Justinianus 529-ben megjelent rendelete jelentette, ezzel ugyanis az athéni „hellén”, azaz pogány főiskolát feloszlatta.¹⁵ Igaz, az antik társadalom, melynek szükségleteit a *gymnasion* látta el, már nem létezett. Műveltségének még megmaradt elemei, ember- és világszemlélete mégis határozottan szembefordította egymással Hellast és a „római”, „görögkeleti” keresztény „Nea Rhómé”-t.

425. március 27-én adta ki II. Theodosius császár azt a rendeletét, mellyel a fővárosi tantestület (*sómateion didaskalón*) ügyeit rendezte. 31 tanszéket (*thronoi didaskalikoi*) létesített. Tíz-tíz a görög és latin retorika tanítója volt. („Sophistae graeci, oratores eloquentiae Romanae”). Igen jellemzően egy tanára volt a filozófiának, s ez görög volt, két tanára a jognak, akik viszont latinok voltak.¹⁶ Ez iskola továbbéléséről még a filozófus Leó császár (886—911) törvénykönyve, a *Basilika* is tud.¹⁷ Fuchs nézete szerint Theodosius kodifikációjában Valentinianus *Constitutio*ját (370. márc. 12.) követte, mellyel két birodalmi főiskolát létesített Rómában és Konstantinápolyban. A *Studia Liberalia* elvégzése után, a 20. életévben lehetett az állami szolgálatra képesítő bizonyítványt megszerezni.¹⁸

A két grammatika oktatását Bizáncban az indokolta, hogy a hivatalos nyelv a görög és a latin együtt volt. Sőt, a jogélet nyelve sokáig — még Justinianus után is — a latin. (A katonai szolgálati nyelv a VII. századig szintén a latin volt.¹⁹) De még a görög is — bizánci formájában — szinte új, más nyelv volt, mint az antik görög idioma. A beszélt és az irodalmi görög között hangsúlyozásban, kiejtésben nagy volt és egyre növekvőbb a távolság, úgyhogy a helyesírás, az orthográfia tanulása az egyik fő gond lett.²⁰ Ezért már az alaktani

¹² Fuchs, Friedrich: Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter. — Byzantinisches Archiv 8. Berlin 1926. 41—45; Guillou, R.: La civilisation byzantine. Paris 1974.

¹³ Fuchs: 43; Alexandriai Cirill paideiának csak az evangeliumi tanítást tekinti, l. Guillou: 317.

¹⁴ Fuchs: 43—45; Guillou: 327—328.

¹⁵ Bréhier: III. 460. Cod. Theod. XIV. 9, 3 = Cod. Just. XI. 19,1 és Cod. Theod. XV. 1,53.

¹⁶ Bréhier: III. 457—458; Fuchs: 2—3.

¹⁷ Bréhier: III. 461; még Psellosnál is a magasabb iskolás ismeretszerzés két tárgyu: antik retorika és filozófia. L. Guillou: 326.

¹⁸ Fuchs: 2.

¹⁹ Bréhier: III. 474. Scheltema szerint a görög nyelv soha nem tudott a jog szükségleteinek megfelelően kifejlődni. Ióánnés Kappadox, Justinianus kancellárjának erőszakos grécizálásával szemben már a kortársak (Ióánnés Lydos) kifogásolták a latin közigazgatási nyelv háttérbe szorítását. An den Wurzeln der mittelalterlichen Gesellschaft. II. Das oströmische Reich. Oslo 1958. 113—117.

²⁰ Fuchs: 45; Hadzisz, D.: Az újrögörög irodalom kistükre. Budapest 1971. 9—22 és uő: A bizánci irodalom kistükre. Budapest 1974. 10—20.

ismeretek is csökkenten kerültek előadásra, de még mostohább volt a szintaxis sorsa.²¹ Legfeljebb 17 éves korig²² folyt a grammatika és retorika együttes tanítása.

Az utóbbi oktatása a *Progymnasmata*, az előgyakorlatok segítségével történt (Priscianus!). Iskolai dolgozatokat készítettek „sophistika palaismata” néven, antik iskolai auktorok mintaszövegei alapján. Így lehetett megszerezni az alkalomnak és tárgynak megfelelő irodalmi színvonal, kifejezőmód fellelésének (*anagynoskein* = *invenire*) képességét.²³ A rétorikolázás több fokozaton át ment végbe. A feladatok témái a különböző fokozatokon a következők: mesék (*mythoi*), elbeszélések (*diagémata*), chriák, példázatok (*chreiai*), cáfolatok (*anaskeyai*), indoklások (*kataskyai*), bölcs mondások (*gnómiai*), jellemzések (*éthopoeiai*). Ilyen gyakorlatokkal, betanulással volt megszerezhető a *rhétoriké techné*.²⁴ A különböző retorikai tanulási fokozatokat — (*poietai*, *logographoi* és *rhétores*) — megjárt fiatalemberek még kiegészítésképpen a levélírás mesterségébe is beavatást nyertek.²⁵ Az antiocheiai Libaniosnak tulajdonított levélírási példák (*epistolimaioi charaktéres*) segítségével megismerkedtek a 21 levélfajttával (*tipoi epistolikoi*), továbbá a császári és pátriárkai kiváltságlevelek — a *chrysobullonok* — bevezetőivel, *prooimionjaival*.²⁶ Ekkor már az iskolát végzett *scholastikosnak* nevezhette magát, és akár kenyér után is nézhetett, vagy pedig elkezdte a jog tanulását.²⁷

Négy évvel azután, hogy Justinianus az athéni pogány-hellén főiskolát bezáratta, a császári városban, Rómában és Berithóban (Beirutban) jogi főiskolát nyitott.²⁸ Éppen a nagy kodifikáció kihirdetésének éve volt ez. A császár e tétével is az *Institutiones* ajánlásában említett „cupida legum juventus”-ról való gondoskodását akarta kifejezni. Amikor azután Phokas császár (602—610) feloszlatta a Theodosius—Justinianus-féle egyetemet, az ortodoxia helyreállításával együtt a felsőoktatás újjászervezése is Herakleios császárra maradt (610—641).²⁹ Ezt a munkát azonban helyette Sergios pátriárka végezte el, s a *Studium Liberale* neve ettől kezdve „egyetemes iskola” (*oikumenikon didaskaleion*). Az egyetemes tanító (*oikumenikos didaskalos*) és 12 társa a világi és egyházi tudományokat adta elő.³⁰ Mivel isauriai III. Leó nem tudta a *didas-*

²¹ *Krumbacher, Karl*: Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). München 1897.² Handb. der klass. Alt. wiss. IX/1. 580—581; az írásktatás alapjául Bizáncban is a zsoldároskönyv szolgált. L. *Guillou*: 331.

²² *Fuchs*: 22.

²³ Uo. 23.

²⁴ *Krumbacher*: 450—451.

²⁵ *Fuchs*: 45.

²⁶ *Krumbacher*: 452—454.

²⁷ *Fuchs*: 6. — bár a scholastikus, aki egyszerűen csak iskolázott ember volt, például „Anwalt” — mint *Fuchs* mondja —, nemigen lehetett.

²⁸ *Bréhier*: III. 533.

²⁹ *Fuchs*: 8.

³⁰ Uo. 15. Stephanos katolikos didaskalos, megas didaskalos az aritmetika, geometria, asztronómia, tehát a matematikai tárgyak, a quadrivium oktatója, de magyarázta még Platón és Aristotelest is; Géorgios Pachymérés összeállította az aritmetika, a geometria, az asztronómia és a musica kézikönyvét. L. *Guillou*: 354; Bizáncban is az építészetben alkalmazták a matematikai és geometriai ismereteket. A trallosi Anthémios, a Hagia Sophia építész a parabolaszámításban volt igen járatos († 534). Utódja, a miletosi Isidoros Archimedes munkáinak kiadását mozdította elő — különösen a kör, a gömb és kúp mérésére vonatkozó értekezéseket Eutokios magyarázataival —, továbbá alexandriai

kaleiont az ikonoklamosnak, a képrombolásnak megnyerni, a főiskolát — a képrombolók általános kultúraellenességének megfelelően — bezáratta.³¹ A reorganizálást VI. Leó, a filozófus császár végezte, különös tekintettel a jogi oktatásra, amelynek most már az *enkyklios paideusist* végleg alárendelte.³² S miként egykor Justinianus a nagy kodifikációval egyidejűleg tankönyveket is adott a „cupida legum iuventus” kezébe, úgy Leó császár a justinianusi *Corpus* kivonatolása, az azóta végbement törvényadás összefoglalása (*Procheiros nomos*, *Epanagogé* és a *Basilikai*), valamint közigazgatási kézikönyv (*Eparchikon biblion*) közrebocsátása révén jól használható iskolai könyvekkel látta el a törvénytanáítókat (*didaskaloi nomoi*), a jegyzőség tanárait (*didaskaloi notarioi*) és tanítványait.³³ A jogi oktatás a *tabularioi* céhére volt bízva, legalábbis oda tartoztak a törvénytudók (*nomikoi*) és a közjegyzők (*notarioi, sémeiographoi*). Ők alkották azt a választott kollégiumot, mely a tanszékek betöltését végezte. Az iskolareform az egész bizánci társadalmat, vagy inkább az uralkodó osztályt átfogta. Talán ennek bizonyosága a Porphyrogenetos hatalmas enciklopédikus tudása.³⁴

Fő jellemzője az antik örökség jogi hagyatékának különös gonddal történő gondozása. Konstantinos Porphyrogenetos a sok megpróbáltatáson átment bizánci iskolaüggyel maga is törődött. A IX. században Bardas már rendezte és biztosította az oikumenikon didaskaleion működését. Az iskolázás ezeket a tárgyakat ölelte fel: grammatika — auktorolvasással —, retorika, dialektika — *sylogisztika* —, aritmetika, geometria és asztronómia. Tehát a hét techné — a musica nélkül. Ezután következett a teológia („ta mathémata theia”), ez azonban a paideusist nélkülözheti.³⁵ Egyáltalán, a bizánci történelem középső századai során mind erősebb lett a „hé exó paideia” hangsúlyozása. A nem teológiai tudás „ajtón kívül áll”. Bréhier egy moldvai kolostortemplom bejáratí külső falán fedezte fel Platón és Aristotelés freskóit. Ez a bizánci felfogás — provinciális vulgarizálásban!³⁶ Az „exó (külső) paideia” és a „mathémata theia” éles különválasztása, sőt szembeállítás a *keleti szerzetesség erős antiintellektualizmusának hatása*. Megértőbb volt az antik hagyatékkal szemben a bizánci világi papság (*hiereyei laikoi*).³⁷ Első lemondatása után maga Photios pátriárka volt a császárfiak nevelője.³⁸ Ugyanakkor az oikumenikos didaskalos,

Héron könyvét a boltívek szerkesztéséről, és még egy kompaszt is feltalált a parabola-rajzolásra. L. *Guillou*: 351.

³¹ *Bréhier*: III. 460—465.

³² *Uo.* 467—470.

³³ *Fuchs*: 22—23; *Diehl, Charles*: Histoire de l'empire byzantin. Paris 1934. 118.

³⁴ *Migne*: PG 119. 274; *Bréhier*: III. 468.

³⁵ *Fuchs*: 19. Cyril Mango a bizánci kultúrának az antik példaképhez igazodására példaként mondja („the manner in which Constantinople clung to its ancient heritage”), hogy a IX. században újra szervezett császári főiskola egészen világi jellegű volt. Világi mesterek tanították a filozófiát, geometriát, asztronómiát és retorikát, de a teológiát természetesen nem adták elő. *Mango, C.*: The Heir of Rome. Byzantium from Justinian to Theophilus. — The Dark Ages, the Making of European Civilization. Ed. by *D. T. Rice*. London 1969³ 112.

³⁶ *Bréhier, Louis*: La légende des sages païens à Byzance. — Mélanges Halphen. 61—70.

³⁷ A következőkhöz: *Hussey, J.*: Church and learning in the Byzantine empire, 867—1185. London 1937. Az iskolák fenntartásához az egyház hozzájárult ugyan, de a tanító világi ember. L. *Guillou*: 331.

³⁸ *Fuchs*: 21; Aréthas caesariai metropolita ismerte pl. Euclidest, Platónt, Aristotelést, Homérost, Pindarost. L. *Guillou*: 326.

Georgios Choiroboscos a Hagia Sophia diakónusai közé tartozik, s a Megalé Ekklesia *chartophylax* (levéltárosa) és grammatikos.³⁹ Ezután, hogy a Porphyrogenetos a főiskolát újjászervezte, előkelő világiak társaságában — Nikephoros patrikios a geometria tanára, Grégorios asékkrétis (udvari titkár) az asztro-nómiáé — tanított. Konstantinos mystikos a bölceleti bevezetést adta elő („kathégétés tón philosophón” volt).⁴⁰

Minden püspökség (*eparkhia*) és *metropolis* — legalább elvben — saját iskolával rendelkezett. Mintául a mega béma iskolája, a pátriárkai iskola szolgált. Ebben a Megalé Ekklesia tanítói oktattak, akik a pátriárkai ranglistán (*kathalagos*) a harmadik *taxis* vagy *pentadé* (ötös) három utolsó székét foglalták el. Előiskolázásként szerepelt a grammatika, a retorika, filozófia. A teljes paideia három technére redukálva!⁴¹ Látni fogjuk még, hogy a XI. századi humanista reformok keresztülvitelében, egyáltalán a Komnenos-humanizmusban milyen szerepet vitt a Hagia Sophia. Nem így a szerzetesség. A keleti cenobitizmus atyja, Kaisareia érseke, Basileios még arra törekedett, hogy műve a hellén kultúrába integrálódjék. Talán a Stoára és közösségeire is gondolt, amikor a nevelésbe adott fiúk, a *paides biotikoi* tanítását a kolostorokban megengedte.⁴² A chalkedoni zsinat (451) viszont a világi iskolás fiúk, a *paides kosmikoi* tanítását kiközösítés terhe alatt megtiltotta. Valóban, itt mutatkozik a legélesebb és legmélyrehatóbb különbség a keleti és nyugati szerzetesség, de végeredményben a két kereszténység és a kultúra kapcsolatának alakulásában.⁴³ S ez nem maradhatott következmények nélkül a két egyház és területi szférájuk művelődésének alakulására. A bizánci egyházban nagy befolyást gyakoroló szerzetesek tényleg a „kapun kívül” rakták a hellén kultúrát. 1083-ban egy *typikon* (kolostori statútum) csak a *hiera grammata*, a szentírás oktatását írja elő, az enkyklios paideiáról nem esik szó.⁴⁴ 1201-ben a pathmosi Szt. János-kolostor könyvtárában 330 könyv volt: 124 liturgikus, 116 patrisztikus, hagiográfiai, grammatikai, orvosi és lexikális mű. Hellást csak Aristotelés két kézírata képviselte.⁴⁵ Másrészt igaz, hogy a VIII. század vége óta Theodoros Studita reformjai előírták a kolostorokban másolóműhelyek létesítését.⁴⁶ Különös mindezt azért is, mert a bizánci szerzetességnek nem kis része volt az *ikonoklasmos* elleni küzdelemben. De ők az *ikonoklasták* barbárságában csak az ortodoxiát fenyegető veszélyt vették észre, és a *hiera grammata* tisztaságát féltették. A bizánci *monazontes* mást, mint a *hiera grammata*t nem is akartak sem ismerni, sem tudni. Legkevésbé a hellén irodalmat, mely — mint láthattuk — egyértel-

³⁹ Fuchs: 14.

⁴⁰ Fuchs: 22.

⁴¹ Uo. 35—41; rangsorolás: PG 119. 925.

⁴² PG 31. 1288; Bréhier: III. 498.

⁴³ Fuchs: 59.

⁴⁴ Bréhier: III. 502.

⁴⁵ Bréhier: III. 503. A pathmosi Szent János-kolostor könyvtáráról l. még Guillou: 327; Guillou számításai a bizánci egyházi könyvtárak állománymegoszlásáról: 75% liturgikus könyv, több mint 20% egyházi irodalom, melynek kétharmad részét a IV. századi egyházatyák művei tették, kevesebb mint 2% marad a klasszikus ókor auktoraire vagy bizánci szerzőkre, ide értve a grammatikákat és a lexikonokat.

⁴⁶ Erbse, Hardmuth: Überlieferungsgeschichte der griechischen klassischen und hellenistischen Literatur — Gesch. der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur. I. Zürich 1961. 243; a bizánci kultúra igen bonyolult egyházi és világi vonatkozásairól l. ugyanitt: Beck, Hans Georg: Überlieferungsgeschichte der byzantinischen Literatur. 423—510; ua: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. — Byzantinisches Handbuch II/1. München 1957. 371—801.

mű a pogánnyal. A képrombolók és ellenfeleik — ha R. Bolgar vélekedését az utóbbiakra is kiterjeszthetjük — ősei egyaránt mintha valamennyien Marathon-nál, a perzsa seregben küzdöttek volna . . .⁴⁷

*

Konstantinos Porphyrogenetos egyik utódja, II. Basileios (976—1025) nagy uralkodó volt. G. Ostrogorsky úgy véli, hogy Herakleios mellett a második legnagyobb bizánci császár, de a birodalom és a főváros művelődésének ügyeivel nem sokat törődött.⁴⁸ Uralkodása témánk szempontjától mégis különösen jelentős. Azáltal ugyanis, hogy a bolgár birodalmat megemmesítette, István király országa a bizánci római császár közvetlen szomszédja lett.⁴⁹ Halála után ismét egy műveltségkedvelő uralkodó jelenik meg: Romanos Argyros. Uralkodásának éveiben a bizánci állam súlyos válság idejét élte át.⁵⁰ A szabad parasztok, akiket Justinianus óta a császári törvényhozás (*Nomos Georgikos*) védelmezett, most a nagybirtok adóztatásának megszüntetése után súlyos terhek vállalására kényszerültek.⁵¹ A 40-es években az északi tartományok szláv lakossága is ismételten felkelt. A kormány a főváros hivatalnokudvari főnemességének kezébe került (1025—1081). Lényegében az európai tartományok görög feudális vezető rétege uralkodott. Ez az uralkodó osztály viszont a túlságosan kellemetlen jelen elől a görög múlt nagyszerűségeihez menekült.⁵² Konstantinos Monomachos idejében egyfajta nacionalista „humanizmus” volt kialakulóban⁵³ és — különösebb feltűnést még nem keltve — bekövetkezett a szakítás Róma és Bizánc között (1054).⁵⁴ Ezekben az években a császár — tanácsadóinak, Ióánnés Mauropousnak, Ióánnés Xiphilinosnak, Konstantinos Leuchidesnek és mindenekelőtt Michael Psellosnak tervei szerint — hozzálátott a bizánci felsőoktatás, különösen a jogi iskolázás reformjához.⁵⁵ Így jelent meg az ez utóbbira vonatkozó *Novella Constitutio* (1045). Hamarosan meg is szervezték a törvénytanító főiskolát — a *didaskaleion nomón* — Szt. György kolostorában.

A császár döntését különben utcai tüntetések is befolyásolták. Ezeknek elindítója a filozófusok és jogászok elsőbbségi vitája volt.⁵⁶ A problémát végül úgy oldották meg, hogy külön főiskolát létesítettek a filozófia (beleértve az enkyklios paideiát) oktatására a filozófusok konzulja (*hypatos tón philosophón*) — és egy jogi főiskolát (*didaskaleion tón nomón*) a *nomophylax* igazgatása alatt.⁵⁷ Mindkettő a szenátus (*synklétos*) felügyelete alá tartozik, azért nevezik a filozófia tanárait a szenátus akaratából való filozófusoknak („philosophoi apó tés synklétu bulés”), hogy megkülönböztessék őket a pátriárkai filozófiai stú-

⁴⁷ Bolgar, R.: The classical heritage and its beneficiaries. Cambridge 1954.

⁴⁸ Ostrogorsky, Georg: Geschichte des byzantinischen Staates. — Byzantinisches Handbuch I/2. — Handbuch der Alt. wiss. München 1952². 251.

⁴⁹ Ostrogorsky: 250.

⁵⁰ Uo. 253—278.

⁵¹ Uo. 257.

⁵² Uo. 258—259.

⁵³ Bolgar: i. m.

⁵⁴ Ostrogorsky: 268; uo. 284. I. Alexios még 1054 után is kapcsolatban áll VII. Gergely pápával, s a gradói pátriárkának a „hypertimos” (főtisztelendő) címet adományozza.

⁵⁵ Bréhier: III. 472—474; Fuchs: 25—30.

⁵⁶ Fuchs: 25.

⁵⁷ Uo. 24.

dium oktatóitól („philosophoi és tu Christu megalés ekklésias”).⁵⁸ A filozófusok első előjárója (*proedros* vagy *prótos*) Michael Psellos, a legünnepeltebb humanista lett.⁵⁹ A grammatikai előiskolázás után kezdődött a Psellos által irányított filozófiai kurzus. Auktorolvasás a klasszikusok szokásos allegorése-magyarázataival és bevezetéssel a stíluskritikába.⁶⁰ Majd előadásra került a retorika, a kozmográfia, a geometria, a metafizika és a (formális) logika, kozmológia, a számok erkölcsi értékéről szóló tanítás (*a musika theórétika*), a ritmus esztétikája, az emberi élet meg a lélek és a zene azonosulásának pythagorasi tanítása,⁶¹ a dialektika (szillogizmusok), pszichológia, asztrológia, végül a teológia. Psellos iskolája és tanítása tekintélyét oly nagyra tartotta, hogy katedráját (*thrónos*) nem látta alacsonyabban állónak, mint a pátriárkáét, a nem kevésbé gőgös Michael Kérulláriosét: „oly magas a trónom, mint a tiéd.”⁶²

Ha ezzel a maga tudományának és általában a tudománynak tekintélyét akarta a pátriárkáival tudomásul vétetni, igaza volt. Bár, az Apostol-templom mellett a pátriárka is tartott fenn iskolát (Aposteleion). Fentebb láttuk, hogy ott a három teológiai tanár a harmadik *pentadé* három utolsó rangját kapta.⁶³ Michael Italikos — *oikumenikos didaskalos* —, aki a matematika, a filozófia és az auktorok derék oktatásával készítette elő az evangélium tanárának és társainak munkáját, az ötödik taxis harmadik rangját nyerte el mint az evangéliumok könyv hordozója (*arkhón tu euangeliu*). Ez nem vall éppen a *thrónos didaskalikos* különösebb megbecsülésére.

Konstantinos Monomachos ellenben még magas udvari rangot is ad a bölcsészet és a jogászok főtanárainak, a *hypatosnak* és a *nomophylaxnak*.⁶⁴ Psellos szerencsétlenségére az egyik didaskalos, aki tanítványa, majd utódja volt, Ióánnés Italos a hellén filozófia iránti nagy lelkesedése miatt az eretnek-ség gyanújába esett.⁶⁵ A Komnenos-uralom (I. Alexios) egyházi ellenőrzés alá próbálta vonni a filozófiaoktatást, a platonizmust pedig minden további nélkül száműzte. Ióánnés Italos utódja — mint *hypatos tón philosophón* —, Theodoros Smyrnaios tényleg Aristotelest kommentálta.⁶⁶ Utódai már mind a Megalé Ekklésia diakónusai közül kerültek ki egészen 1453-ig, bár maga az iskola és tanári kara (*sómateion*) a szenátushoz tartozott, annak a katalógusán (ranglistáján) szerepelt.⁶⁷

Bizánc az antik örökségből a grammatikát, a retorikát és a filozófiát őrizte meg, de *leginkább a római törvényt*. A rétori műveltség önmagában ekkor már nem sokat jelentett, technikailag viszont felhasználták a jogi mester-ségben (*nomiké techné*). Michael Psellos az itáliaiak tudományának nevezte a törvénytudást: „Italón sophia.”⁶⁸ Psellos ezzel semmi különösebb dicséretes

⁵⁸ Uo. 52.

⁵⁹ *Bolgár*: i. m.

⁶⁰ *Fuchs*: 31; *Bréhier*: III. 475.

⁶¹ A musica-oktatással kapcsolatosan meg kell említeni, hogy a zeneszerzés független, nem annyira a szövegnek alárendelt, mint a nyugati gyakorlatban. L. *Bréhier*: III. 385.

⁶² Uo. 472. Kerulláriosról mondja *Ostrogorsky*: „Der ehrgeizigste Kirchenfürst in der byzantinischen Geschichte . . .” I. m. 267.

⁶³ PG 119. 925.

⁶⁴ *Bréhier*: III. 495.

⁶⁵ *Beck*: Kirche und theol. Lit. 57, 340.

⁶⁶ *Beck*: Byzant. Handb. 616—617.

⁶⁷ *Bréhier*: III. 476.

⁶⁸ *Fuchs*: 27—28.

dolgot nem akart a latinokra mondani, kiket egyébként a magasabb műveltségre alkalmatlanoknak is tartott.⁶⁹ Valóban, ha a latinok számára a hozzáférhetetlen magas paideiáról beszél és a maga platonista „humanizmusára” gondol, talán igaza is lehetett. Kétségtelen marad azonban a tény, hogy a latinok éppen ekkor kezdik kitágítani a paideia fogalmát, de ehhez már nem a görög kereszténységtől, hanem az araboktól kéri el a „pogányok tudományá”-t. Másrészt Bizánc is szükségesnek tartotta az „Italón sophia” megőrzését. És teljesebben is őrizte meg a Lex Romanát, mint a latin *orbis*. *Egy retorikai művelődés sajátosságai mellett ez a híven őrzött római jogi kultúra volt az, amit az Árpád-kori Magyarország déli határánál — Görög-Fehérvárnál — már meg lehetett ismerni. De nem volt messze országunktól az „italiai tudomány” szülőföldje sem.*

*

A római örökség Bizáncnak és az Oriensnek jutott része magában az államban, de mindenesetre az állam és nem az egyház által élt tovább. Elég itt a *studia liberalia* kérdéseinek császári rendeletekkel történt ismételt rendezésére vagy Justinianus kodifikációjára gondolni, valamint arra, hogy ez utóbbi az „omnibus ingenuis artibus instructus” rétorok jogi kultúrájának talajába gyökerezett. Az Occidens sorsa hányatottabb, a irodalom léte veszélyeztetettebb volt. A maguknak új hazát kereső barbárok támadásainak csapása alatt roskadozó nyugati birodalmi fél állam léte, s vele az antik erudíció fenntartásának biztos keretei — úgy látszott — veszendőbe mentek.⁷⁰ Az igazi imperátor — most már *basileus* — a „Kelet”-en székelt. A birodalmi szervezet Nyugaton megindult bomlását a többnyire csak időszakos bizánci térfoglalás sem ellensúlyozta. Így az sem volt lehetséges, hogy a művelt rómaiság a *praefectura*k, *diocesis*ek, vagy legalább a provinciák keretei között lelje meg a Res Publica nem nélkülözhető támaszát. De az *eruditio*, *civilitas* a *civis* fogalmába gyökerezik, s egyik leglényegesebb eleme pedig a helyesen szólás a polgár ügyeiben („ars bona dicendi in civilibus quaestionibus”). Ebből viszont a jó és helyes művészete — „ars boni et aequi” —, a jog tudománya fejlődött ki. „Polgárhoz nem illó” („Incivilis est”) — mondta a római jogász a helytelen ítélkezésre. A *civis* igénye valóban az „ars bona dicendi” és az „ars boni et aequi” volt. A civisek összessége és egyúttal lakóhelye név szerint: *civitas*. Ez a város. És vajon nem ezekben élt-e tovább a *civilitas*, a *sapientia* és *eruditio*?

*

Ha valaki a IV—V. század fordulóján Itálián végigutazott, a már alig létező birodalom egykoron első provinciája, a „tartományok úrnője” hajdani ékességeinek már csak pusztulását láthatta. A „domina provinciarum” legfőbb díszét városai képezték. A távolabbi tartományokban — a keleti Mediterraneum sűrű görög, városias településeitől eltekintve — kevés volt a város. Itáliáról a ravennai névtelen krónikaíró a „filozófusok”-ra hivatkozva azt mondja,

⁶⁹ Uo. 33—34.

⁷⁰ *Pepe, Gabriele*: Il medio evo barbarico d'Italia. Torino 1963; *Atti del 2° Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo* (1952). Spoleto 1953; *Caratteri del secolo VII in occidente. Settimane... di studi sull'Alto Medioevo*. I—II. Spoleto 1958; *Il passaggio dall'Antichità al Medioevo in Occidente. Settimane...* (1961). Spoleto 1962; *Szidorova, N. A.* (szerk.): *Világtörténet*. III. Budapest 1963. 175—177.

hogy 700 városa volt.⁷¹ A szám erősen túlzott.⁷² De bizonyos, hogy a félszigeten végig mindenütt megtalálhatta az utas a kőfalakkal körülvett, kisebb-nagyobb *civitas*okat a négy égtáj felé nyitott kapukkal. Itália városainak magasztalásával az antik írók nem tudtak betelni. És dicséretüknek méltó tárgyai voltak ezek a kicsiny, kevés lélekszámú, de falaikkal, intézményeikkel, a római biztonságot — a „*securitas Romaná*”-t — egész vidékükön szétsugárzó városhelyek. Ők még magasztalhatták e városokat, utódaik már csak siratták.

A IV. évszázad végén Rutilius végigutazott Itálián, s hogy egy költő számára milyen látványt nyújtottak a városok, röviden így mondja el: „*cernimus exemplis oppida posse mori . . .*” („példák szemléltetik, hogy a városok meghalhatnak . . .”).⁷³

A IV. század körül valóban mintha a halál lebegett volna a „tartományok úrnője” felett. A köztársaság és a császárság idején még százszámra találkoztak városok a félszigeten, az élet mozgalmasságával telve — és most az „*ad commovendum*” talán túlzó kortársak szerint mégis számosan közülük egyre inkább holttestekhez lettek hasonlóvá. A lakosok kihaltak, legyilkolták őket vagy elszéledtek, és a bástyák, melyek „a várost teszik”, leomlottak.⁷⁴ Itália nagy részét ekkor még erdők borították nemcsak a hegyeken, hanem a síkságokon is. Az erdő — mihelyt a „temetővé vált” egykori termőföldeket művelő kéz már nem szorította vissza — egyre közelebb húzódott a romba dől falakhoz.⁷⁵ Rutilius már a paloták falai között látta a felnövekvő fákat. A folyók, különösen a nagy északi síkságon, szabadon kalandoztak. Nem volt, aki megfékezze őket. A császárnok nagy csatornarendszere eliszaposodott és lassan teljesen feltöltődött. Az *agricultura*, a mezőgazdálkodás egykor virágzó, nagy területei mocsárrá változtak.⁷⁶

Az ismét elhatalmasodó erdőkön és mocsarakon, a rombadőlt városokon át húzódtak a római hadi utak. Egyedül ezek tudtak még dacolni a történelem súlyos viszontagságaival. De rajtuk is átömlött olykor a folyók árja, de még inkább az Itáliára törő barbárok áradata. A vandálok voltak közülük az elsők, ezek csakhamar Észak-Afrikába távoztak. Utánuk a keleti gótok jöttek, akik megalapították Itáliában az első barbár királyságot. Őket a VI. század végére részben legyőzték, részben kiűzték az utolsó germán hullám törzsei, a longobárdok. Itália szörnnyű megpróbáltatásokon ment keresztül, mielőtt az új germán nép északkelet felől, a Po síkságán megjelent. Procopius, a keleti gótok bizánci krónikása beszél arról az éhínségről, amely nemcsak Liguriában és Venetiában, hanem a bizánci helytartó székhelyének közelében, Ravenna kör-

⁷¹ Ravennatis Anonymi Cosmographia. Ed. Pinder et Parthey. Berlin 1860.

⁷² *Salvioli, Giuseppe*: Sullo stato e le popolazioni d' Italia prima e dopo le invasioni barbariche. Palermo 1900. 11. Augustus korában 434 itáliai civitasról tudnak.

⁷³

Agnosci nequeunt aevi monumenta prioris

Grandia consumpsit moenia tempus edax.

Sola manent interceptis vestigia muris:

Ruderibus late tecta sepulta iacent.

Nos indignemur mortalia corpora solvi?

Cernimus exemplis oppida posse mori.

Claudii Rutilii: Itinerarium. Lib. I. 409—414.

⁷⁴ „Hajdan oly nagyon virágzó népek helységei . . . félig rommá lett városok holttestei, a (megműveletlen) földek tetemei . . . — »Florentissimorum quondam populorum castella . . . semirutarum urbium cadavera, terrarum exposita funera . . . « — mi mindenre nem figyelmeztetnek? . . .” 1,38. PL 16. 1099.

⁷⁵ *Salvioli, Giuseppe*: Città e campagne prima e dopo il mille. Palermo 1901. 37—39.

⁷⁶ *Salvioli*: Sullo stato. 33—35.

nyékén is alig leírható, borzalmas körülményeket teremtett.⁷⁷ Nem is csodálatos, hogy az emberi lét legalapvetőbb problémáival küszködő — ahogyan mondták: „római” — lakosság meglehetősen egykedvűséggel fogadta az új germán jövevényeket. Hiszen Itália elbarbárosodása már amúgy is jóval előbb, a latifundiumok rabszolgatömegeinek megjelenésével és a barbár népekből toborzott császári gárda, a pretoriánusok uralmával megkezdődött.

A longobárdok különben túlságosan kevesen voltak ahhoz, hogy Itália lakosait magukhoz asszimilálják. Sokkal több volt a valószínűsége annak, hogy ők maguk fognak abban eltűnni.⁷⁸ Ez a folyamat aránylag gyorsabban megindult azoknál a germánoknál, akik — és ez volt a kisebbik rész — a városok környékén s a *pagusban* — a falvakban és majorokban — telepedtek le. Közülük a fegyverbírók a városokban elhelyezett kisebb helyőrségekhez számítottak, s egy *comes* vagy gróf tartotta őket parancsnoksága alatt. A városlakó germán katonák sokáig elkülönültek a megmaradt római lakosságtól. Az elkülönülés nemcsak faji és nyelvi volt, foglalkozásban és életformában volt eleinte szinte áthidalhatatlan a különbség. A megmaradt rómaiak nagyobbrészt iparosok, kisebb részben kereskedők voltak, azután „értelmiségiek”, azaz tanítók és jogászok, továbbá orvosok és néhol építészek, valamint a római egyház papjai. Az első évek háborús izgalmaitól eltekintve a longobárdok és rómaiak együttélése általában eléggé békés volt. És talán valóban elfogadható erre a helyzetre Paulus Diaconus állítása, aki a harcok utáni állapotokról ezt mondja: „és azután béke és nyugalom következett győzőkre és legyőzöttekre . . .”⁷⁹ Ez a béke és nyugalom volt a legbiztosabb jele annak, hogy Róma öröksége a nagyon megváltozott viszonyok közepette is egy kialakuló új társadalom szükségletei szerint lassan ismét élő értékévé változik.

*

Az ország új fővárosa a Po síkságán emelkedő Urbs Papiensis, Pavia. Itt székelt a germán uralkodó.⁸⁰

A longobárd király és udvari emberei — a *palatium* — ugyanúgy elkülönültek a főváros római lakosságának egészétől, mint a *dux* és a *comes* udvara (*curtis*) a kisebb városok és a vidék római lakosaitól. Bár az idegenkedés és a bizalmatlanság olyan gyűlöletkitörésekre nem vezetett, mint a keleti gótok uralmának utolsó idejében, de még az előbb említett kedvező körülmények ellenére is elég sokáig fennállott. Ezt a longobárdok itáliai királyságában a *törvény és a vallás különbözősége* okozta.

A germán népek jogrendje nagymértékben eltért az államról és emberi jogokról, ezek anyagi alapjáról másként vélekedő római törvénytől.⁸¹ A germán-

⁷⁷ Uo. 41—45; *Sidonius Apollinaris*: Ep. I, 8, 2.

⁷⁸ *Salvioli*: Sullo stato. 38—41.

⁷⁹ *Bertolini, Ottorino*: Il patrizio Isacio esarca d'Italia (625—643). Atti del 2° Congresso (I. I. j.). 117—120.

⁸⁰ *Mor, Carlo Guido*: Lo stato longobardo nel VII secolo. Caratteri I. 271—308. (I. 70. j.) *Edictus ceteraque Langobardorum leges cum constitutionibus et pactis principum Beneventanorum ex priore editione Monumentis Germaniae inserta correctiones recudi curavit Fridericus Blukme.* — *Fontes iuris Germaniae antiqui in usum schol. ex Mon. Germ. Hist. separatim editi.* Hannover 1869; *Leges Langobardorum. Germanenrechte. Neue Folge.* Westgermanisches Recht. Bearb. von *Franz Beyerle*. Witzzenhausen 1962. *Edictus Rothari.* 16—94.

⁸¹ *Mor*: i. m. 306; *Calasso, Francesco*: Il problema istituzionale dell'ordinamento

nok magánjogi viszonyainak rendezésében jóformán csak a földbirtok gazdasági és birtokvédelmi problémái juthattak szóhoz. Az Imperium már fejlett kultúrákat és törvényeket asszimilál, és hasonlíthatatlanul bonyolultabb viszonyok törvényes rendezésére kellett vállalkoznia, mint azok voltak, melyekre az Itáliában megtelepedő longobárdok jogéletét összefoglaló „lex Langobardorum” szabva volt.⁸² Ez a germán jog szabályainak megfelelően rendezi Itália új urainak jogi életét. A longobárd kódex megalkotásánál nagyobb jelentőségű azonban az a tény, hogy hatályát a római eredetű és nyelvű lakosságra nem terjesztették ki.⁸³ Nagy Theodorik, a keleti gótok itáliai királya az 500. évben kiadott *edictum*ában még kijelenti, hogy gót és római alattvalói számára nem ad ki külön törvénykönyvet, mert: „miként egy szeretet érzelmében egyesíti őket, azt sem akarja, hogy külön törvény alatt éljenek.”⁸⁴ A longobárdok uralma alatt ez is másként lesz. A római lakosság továbbra is a maga római joga szerint él. Igaz, hogy ez nem a teljes római törvényt jelentette, úgy, amint azt Justinianus császár 529–534-ben kodifikálta. Itália „római” lakóinak joga a provinciák jogrendszeréhez — amit *Ius vulgare* néven emlegetnek — állott közel.⁸⁵ Ez volt gyakorlatban, és e szerint éltek azok a kezdetben valóban csupán római eredetű itáliaiak, akik a bíró előtt azt vallották, hogy római törvénnyel élnek: „lege Romana vivunt.” Ez a *professio iuris* vonatkozhatott arra is, hogy a fél a longobárd, később már a frank törvény szerint él („lege vivens Salega”). Ez a párhuzamos joghasználat nagyon sokáig, egészen a XII. század elejéig megmaradt, és csak a teljes római jog uralomra jutása után tűnik el.

A jogbevallások meglehetősen hitelesen mutatják a lakosság megoszlását: kik voltak rómaiak és kik germánok?⁸⁶ Világosan megmutatkozik a római jogrend térhódítása a városi életben. De láthatjuk azt is, hogy Róma örökségének eme legszebb és legelőkelőbb része, a Lex Romana még e rendkívül tarka, személyes jellegű jogbevallási rendszerben sem tűnik el.

*

De nem tűnhetett el azért sem, mert a római egyház egyházjogának alapjaként a római jogot — bár csak kivonatatosan — tovább használta: *Lex Romana canonice compta*. A jogbevallásoknál az egyháziak a római joggal természetesen éltek, hiszen erősen tartotta magát a felfogás, hogy az egyház római törvény szerint él („lege Romana vivit ecclesia”).⁸⁷ Nagy jelentőségű dolog volt ez, mert a római kereszténységet a külön római törvény is elkülönítette a páviai germán királytól és longobárd alattvalóitól.

---

barbarico in Italia. Il passagio . . . 57–90. A „populus Langobardorum” „societas iuris” lesz. Sőt, Rothari 643-ban országáról már ezt mondja: „regnum Langobardorum — collectio ad iure vivendum. . .” Edictus Rotharene regis. Idézi *Calasso*: 82.

⁸² *Tagliaferri, Amelio*: I longobardi nella civiltà e nell' economia italiana del primo Medio Evo. Milano 1965.

⁸³ *Calasso*: Il problema istituzionale. . . és *Bluhme* Edictus-kiadása (11. j.).

⁸⁴ Az ún. Edictum Theoderici regis „iuris publici reverentia” jött létre. L. *Calasso*: i. m. 72–73; a gót hódítás a római jog újra hatályba léptetésével jár, mint Theodorik a visszahódított Provence lakóinak írta: „in antiquam libertatem, Deo praestante revocati, vestimini moribus togatis.” *Calasso*: i. m. 75–76. 25. j.

⁸⁵ L. I. fejezet.

⁸⁶ *Salvioli*: Sullo stato. 69.

⁸⁷ *Brandileone, Francesco*: Note al Cap. XXX. dell' Editto di Liutprando. Napoli 1900.

De nemcsak a törvényről volt szó. Az itáliai rómaiak ugyanis katolikusok voltak, a longobárdok viszont ariánusok. A rómaiak egyházát gyűlölték ők a katolikusokban, és talán — a maguk szemével nézve — nem is ok nélkül.⁸⁸ A római kereszténység feje, a pápa Róma hanyatlását, a barbárok uralmát nemcsak a keresztény főpap, hanem a római érzéseivel is panaszkolta. A barbár és eretnek hódítók pusztulásba döntötték a várost és birodalmát, ezért az egyházra is veszélyt jelentenek. I. Gergely pápa Ezekiel prófétához írt kommentárjaiban, bár a próféta apokaliptikus vízióit magyarázza, csak Róma pusztulására tud gondolni: „Róma egykor a világ úrnője volt, és mi lett belőle . . . ? Hol van a szenátus és hol van a nép . . . ? A szenátus szerteoszlott, a nép semmivé lett. A fájdalom és a panasz kitörései azonban napról napra felhangzanak a lakosság még lézengő, nyomorult maradványai között. Így emészti magát egyre inkább ez az üressé vált város . . . Valamikor ide gyűltek a világ fiai, kik csak a maguk előnyét nézték . . . A város elvesztette a sasszárnyakat, melyekkel zsákmány szerzésére repült ki. Hol vannak már a hatalmas férfiak, kik által egykor idegenek javait vette birtokába . . .”⁸⁹

A katolikusok, akik ennyire azonosították magukat a rómaisággal, nem sok jót várhattak a Róma maradványait birtokba vevő longobárdoktól, hiszen ezek mindvégig utolsó itáliai ellenfelük, a bizánci, kelet-római kormányzó párt híveit látták bennük. Az ellentétek a római egyház és a longobárd királyság között voltaképpen soha sem szűntek meg teljesen. Lényegesebben akkor sem javult a helyzet, mikor a longobárdok végül nagy részben katolikusok lettek. Authari király, akit hatalmas hercegei és a frankok egyaránt szorongattak, szövetséges után volt kénytelen nézni. A bajuár herceg leányát, Theudelindát kérte feleségül. A hercegnő katolikus volt, és a longobárdokat is a római egyház hívei között szerette volna látni. Ez azonban csak akkor következhett be, amikor első férjének halála után utódjának, Agilulfnak lett a felesége . . .⁹⁰

A longobárd katolikus egyháznak a pápaságon kívül már az első nehézségek közepette, a 600. év táján nagy segítségére volt Kolumbán, a kelta szerzetesség legnagyobb alakja. A „skótok vándorlásának” („peregrinatio Scottorum”) útjait majd később fogjuk számba venni. Kolumbán ezeken az utakon járta be először a frankok királyságát. Kolostorokat alapított, azonban kénytelen volt a longobárdok akkor nyugodtabb országába menekülni. Theudelinda Bobbióban alapított számára kolostort, az Alpok lábánál, Piemontban a 612. évben.⁹¹ Az itáliai történelemben Cassiodorus Vivariuma után ez az ír-kelta

⁸⁸ Daniélou, Jean—Marrou, Henri: Nouvelle histoire de l'église. I.: Des origines à saint Grégoire le Grand. Paris 1963; Schaffran, Emerich: Geschichte der Langobarden. Leipzig 1938. Durva elnagyoltsággal „Germanen und Arianerhass”-ról beszél: 51—53.

⁸⁹ In Ezechielem. Lib. II. hom. 6. PL 7. 76. 1010—1011.

⁹⁰ Pepe, Giuseppe: i. m. 138—144, 206, 210, 217—228. Mor: i. m. 304—306.

⁹¹ Leccisotti, Tommaso: Aspetti e problemi del monachesimo in Italia. — Monachesimo. . . 311—316; Bischoff, Bernhard: Il monachesimo irlandese nei suoi rapporti col continente. — Monachesimo. . . 121—130; Schnürer, Gustav: Kirche und Kultur im Mittelalter. Paderborn 1924. I. 233—234. A bobbiói kultúráról: Pepe: i. m. 304—310; Columbanus: Liberalium litterarum doctrinis et grammaticorum studiis exornatus. MGH Scriptores Rer. Merovingicarum 4, 19; Hörle, Georg Heinrich: Frühmittelalterliche Mönchs- und Klerikerbildung in Italien. Freiburg in Breisgau 1914. 55—58; Columbanus műveiről: Laporte, Jean: Étude d'authenticité des œuvres attribuées à saint Colomban. — Revue Mabillon 45 (1955). 1—28; az ír-skót „Klerusbildung” és kolostori iskola általános képe, világiak iskolázása: Wühr, Wilhelm: Das abendländische Bildungswesen im Mittelalter. München 1950. 39—41; Riché, Pierre: Education et culture dans l'Occident barbare VIIe—VIIIe siècles. Paris 1962. 389—392.

alapítás tűnik fel először mint kulturális központ és kolostor. A hitelesen itáliai szerzetesség, a bencésesség ilyen szerepet ekkoriban még nem igényelt. Nursiai Benedek, akiről Gergely mondja a *Dialógusokban*, hogy Rómában szülei a szabadoknak szükséges iskolázásban részesítettek („Romae liberalibus studiis a parentibus traditus fuerat”), a regulája szerint élő nagy apátságok mellett a kicsiny kolostorok százaiban⁹² *nem az „artes” tudnivalóit közölte a környezettel — erre Itáliában nem is volt szükség*⁹³ —, hanem az antik „paideia” végső etikai eredményét, a mértéktartást, a „metron”-t, a „phrónesis”-t. Gergely paradoxona, amit Benedek jellemzésében használ: „Sapienter indoctus”,⁹⁴ éppen nem teszi valószínűtlenné, hogy Benedek — ez az igazi római — az antik sapientia elsősorban etikai értékeinek megmentésén is gondolkodhatott. A *benedeki Regula Monachorum* különben Itáliában is csak a VIII. században lesz a szerzetesség egyedüli normája, ha a görög szerzetesség még igen számos telepeit nem tekintjük.⁹⁵ A *Regulának* a kultúrához való viszonyát ekkor már a bencés szerzetesség arculatát részben átformáló idegen tényezők befolyásolják. A *Vivarium, Cassiodorus kolostora* egészen tudatosan az antik hagyományok és a kereszténység szintézisének megalkotására törekedett, magas intellektuális, sőt tudományos programmal. Ehhez viszonyítva Benedek kezdeményezése alapján egyszerűbb, de mélyebben vallásos, főként pedig mértéktartásával, egész gondolkozásával éppen nem kevésbé római volt. Hogy célkitűzései közül az antik irodalmi kultúra őrzése és ápolása minden bizonnyal hiányzott, nyilvánvaló okból érthető. Itáliában, az antik iskolázás és művelődés hagyományainak klasszikus földjén a szerzetes nem léphetett fel úgy, mint a kultúra hivatott hordozója. Nem is kellett ezt tennie, mert a barbár hódítások ellenére változatlanul jelen voltak még itt az antik laikus műveltségnek tekintélyes elemei. A barbár környezetben ellenben, honnét a kelta szerzetesség elindult és amelyben eleinte missziós működését is kifejtette, a római műveltséget — úgy-ahogy — de egyedül csak ő képviselte. Így lesz Bobbio — a nem római és nem itáliai alapítás — az első olyan kolostor, amelyik — legalább Észak-Itália egy részében — kulturális központtá nőtt. Így azután az antik örökség gondozása továbbra is az írástudó foglalkozást űző világiak feladata lesz, mert Bobbio természetesen egymagában nem változtathatta meg az antik művelődési hagyományok egész Itáliában még erős hatását. Az sem látszik, hogy az

⁹² *Leccisotti*: i. h. 327. Perugiában 39, Milánóban 55, Rómában 70–80 a többnyire kicsiny monostorok száma.

⁹³ *Leclercq, Jean* (OSB): Y-a-t-il une culture monastique? — Monachismo... 355; „... à l'époque carolingienne beaucoup des clercs et laïcs cultivés, quand ils ne sortaient pas de l'école du Palais, soit d'écoles monastiques. *Sauf en Italie...*” Benedeknek és szerzetesi irányzatának az antik örökséghez való viszonyát már így tárgyalta *Hörle*: i. m. 47–51. („Benedikt war der rein weltlichen Kultur römischer Laienkreise entflohen...”). Nem igaz viszont, hogy — mint *Hörle* állítja — Benedek csak egy évig volt az artes studiumában. *Herwegen, L.* (Der heilige Benedikt. Düsseldorf 1917. 10–13) joggal tételez fel retorikai, sőt jogi iskolázást. A „puer Benedictus” már 15 évesnél idősebb volt, addig „infans”-ról szoktak beszélni: 1. *Hörle*: i. m. 75; *uő*: i. m. 49: „beschränkte sich im 8. Jahrhundert das Interesse der Mönche in Monte-Cassino auf rein geistliche Dinge.” Továbbá: „Monte-Cassino war im 9. Jahrhundert offenbar kein Zentralpunkt der Bildung” Uo. 51. *Riché* szép elemzése (i. m. 150–163) pl.: „le monastère est une école: schola dominici servitii” — ennek következtében: „cette culture monastique nous paraît donc s'opposer totalement à la culture profane...” I. m. 163.

⁹⁴ *Dialogorum*, I. PL 66. 126.

⁹⁵ *Leccisotti*: i. h. 325.

itáliai egyház ezekben az évszázadokban bármi jelét is adná annak, hogy az örökölt helyzet megváltoztatását tevékenységi programjába felvenni kíváná.

*

Agilulf 615-ben halt meg, utóda Theudelinda fia, Authari árvája, Adewald lett. Anyja buzgó katolikus törekvéseit nem örökölte, és — úgy látszik — bensőleg ő még ariánus volt. Utána pedig még két, bizonyosan ariánus király következett: Ariwald és Rothari. A katolikus egyház helyzete uralkodásuk alatt egészen természetesen nem erősödhetett. Csak amikor Aripert, Theudelinda unokaöccse (652—662) lépett trónra, lehetett ismét arról beszélni, hogy a katolicizmus Itáliában a végleges győzelemhez közeledik.⁹⁶ De ez csupán a század végén következett be. Ámde a frankok iránti ellenszenv nem engedte, hogy a barátságukat kereső római egyház püspökei és pappjai a longobárd állam életében igazi vezető szerepet töltsenek be. Ez volt viszont a helyzet a katolikusoknál a többi országokban, a vizigót királyságban vagy a bajuár hercegségben, mindenekelőtt pedig a frankok Galliájában. Az egyházi befolyás korlátozott volta az itáliai királyságban erősen éreztette hatását a római örökség felhasználásában is. Ebből következett, hogy az antik művelődési hagyaték hasznosítása az új longobárd államban elsősorban nem az egyháziak tevékenységének eredménye volt.

A római egyház politikájával mégis hozzájárult a római hagyományok fenntartásához. Ez a politika ugyanis az említett frank orientáción kívül a római kontinuitás birtokában levő Bizánccal való együttműködésben is megnyilvánult. A pápa és az új főváros kapcsolatát sokszor zavarták egyházi és politikai viták. A római püspök mégis császári támogatással szerezte meg azt a tekintélyt Itália életében, melynek birtokában a szorongatott rómaiak védelmezőjének tekinthette magát, Isten konzulja („Consul Dei”) lett.⁹⁷

Ilyen körülmények között eléggé világos, hogy a longobárdok a római kereszténységet csak későn és nehezen fogadták el. Rómaivá válásuk mégis feltartóztatlanul haladt előre.⁹⁸ A gondolkozásban, életmódban, lassanként nyelvben is rómaivá váló longobárdok ugyanis *Rómát nem a pápaságban és missziós propagandjában ismerték meg*. A római múlt sok valósága — töredékesen, a történelem viharos századaitól erősen megviselve — más úton is szemük elé kerülhetett, hiszen közöttük és velük éltek.

*

Láttuk, hogy a városokba is jutott a longobárd hódítókból. Lassanként éppen az tett egy várost várossá, hogy egy longobárd főtisztviselő vagy katonai méltóság — *dux, marchio, comes* — katonáival a közigazgatás és a kamara ügyeinek intézésére megtelepedett benne. A helyőrség ismét védhető állapotba helyezte az omladozó falakat. Az újra biztonságot nyújtó falak közé visszaszál-

⁹⁶ *Mor*: i. h. 305.

⁹⁷ *Pepe*: i. m. 184—205; I. Gergely Constantia császárnéhez. MGH Epistolae I. 328; az ő idejében — 600 körül — a patrimonium beati Petri mintegy 500 000 ha., több mint 1 millió kh. . . . (*Le Bras, Gabriel*: L'église romaine et les grandes églises occidentales après la mort de Grégoire le Grand. Caratteri I. 199—200.)

⁹⁸ *Tagliaferr*: i. m. 56—57.

lingóztak az elmenekült lakosok — vagy az ottmaradásra nagyobb bátorságot nyertek. Ennek a városi lakosságnak — bármily kicsiny volt is és bármennyire a legyőzöttek tették is többségét — a léte bonyolultabb alapokon nyugodott, mint a longobárd uraké. Nem a föld tartotta el őket. Megélhetést számukra kezük és értelmük munkája biztosított. Vagyonukat nem a föld — legalább nem főként az — alapozta meg. Árujuk és a pénz — amit az árúért és munkáért kaptak — jelentette létalapjukat. Az ilyen mozgó, elhasználódó, fogyó vagyonnak a biztosítása, ha jogi garancia kellett, a germán jog lehetőségei szerint nem volt megoldható. A germánok egyik törvénykönyve sem ismert más magánjogi problémát, mint szinte kizárólag a földdel kapcsolatosat. Adott esetben eskü, vallomás — a birtokostársak, szomszédok vagy rokonok részéről — a vitát lényegében már el is dönthette.⁹⁹ A jogi élőszó jogot szerzett vagy biztosított az új urak, a longobárdok — de nem így az iparos vagy a kereskedő „római” polgárok szemében. Ez utóbbiak vagyonuk biztosítására kész jogi rendszert csak a római törvényben találtak. Hogy valamelyes törvényes biztonságot élvezhessenek, ezzel a joggal kellett élniök. Ezek a városlakó rómaiak nemcsak származásuk, hanem munkájuk eredményének biztosítása érdekében is ragaszkodtak a római joghoz. Ez a jog viszont azt is magával hozta, hogy igénybevétele esetén bizonyítás, követelés behajtása csak írásos bizonyítékok alapján volt lehetséges.¹⁰⁰

A római város életének olyan sajátossága volt ez, mely az egész római birodalomra és annak jogéletére rányomta bélyegét. Ezt kellett már látnunk az antik örökség számbavételénél. De láttuk ennek a ténynek következményét is. A város, a városlakók, a hajdani Róma társadalmának eme utolsó maradványai most sem nélkülözhatték a jogban, fogalmazásban, jogi tények írásba foglalásában járatos személyeket. Tudjuk, hogy ezeket a rómaiak *tabellio*knak nevezték. A közhitelűség igazi letéteményese azonban a *municipium*, és *publica fides*ének látható megnyilvánulása a *gesta*, melynek leírója — olykor szerkesztője — a városi *exceptor*.¹⁰¹

Antonio Muratori már a XVIII. században meggyökerezettette azt a felfogást, hogy a notáriusok rendje a barbár századokban — így a longobárdok

⁹⁹ A tulajdon bizonyítása Rothari törvénykönyvében (343): „Si quis Caballum inveni-
nerit. . . ducat eum in iudicem, qui in loco ordinatus est, aut certe ante ecclesiam in co-
nuento usque quartam et quintam vicem. . .” Ed. *Bluhme*: 63.

¹⁰⁰ „. . . sentita esigenza di garantire la firmitas delle norme con l’ausilio della scrit-
tura in membranam. . .” *Calasso*: Il problema. I. h. 84. Ezzel találják szemben magukat
a longobárdok: „il fatto nuovo per la coscienza barbarica non fu soltanto l’iniziativa le-
gislativa di un rex gentis, ma altresì la scrittura e per giunta in lingua non propria. . .”
Uo.

¹⁰¹ A városi írásbeliség intézője az *exceptor* — később *notarius civitatis* —, kinek
eredeti dolga az *insinuatio gestis municipalibus*, s a polgárság választja. Bár nem *tabellio*,
de egy városban annak funkcióját is ellátja, mint magánoklevelek szerkesztője és leírója.
Schiapparelli, Luigi: Note diplomatiche sulle carte longobarde. Archivio Storico Italiano.
Ser. 7. 17 (1932). 5.

¹⁰² A notárius mint generikus megjelölés, használatát *Muratori* így magyarázza:
„passo anche il titolo di Notarius in chiunque esercita l’uffizio, di mettere in iscritto ogni
determinazione che spettasse alla fede pubblica.” Diss. 12. Dissertazioni sopra le antichità
italiane. I/1. Roma 1755, 140 — 141. *Schiapparelli* azonban megjegyzi: „tra i due vocaboli
la differenza e sostanziale. *Tabellio*: ufficio riconosciuto dallo Stato. . . organizzati nell’una
schola. . . notarius (territorio longobardo) e scrittore privato e non fa parte di una orga-
nizzazione riconosciuta dalle leggi.” Note. . . 5. Vö. *Durando, E.*: Il tabellionato e notariato.
Torino 1897. 64 — 66; teljes áttekintés: *Petrucchi, R.*: Notarii. Documenti per la storia del
notariato italiano. Milano 1958.

itáliai királyságának egész ideje alatt is — mint valami nélkülözhetetlen tisztesség — *munus* — változatlanul megmaradt. Ez a felfogás szinte napjainkig tartotta magát. Igaz marad továbbra is, ha a „notáriusok rendjé”-t — *notariorum ordo* — egyszerűen mint a kor „jogi értelmiségé”-t tekintjük. Azóta azonban, hogy a notárius mesterségével az írástörténet is foglalkozott, kétségek merültek fel a római tabellió és a longobárd kori notárius azonossága tekintetében.¹⁰² A notárius írástudásával és társadalmi szolgálataival az írásgyakorlatnak ama tudásához kapcsolódik, melyet a „notare” igével jelöltek.¹⁰³ Már az antik örökség számbavételénél fel kellett figyelni a notárius mesterségbeli tudására és annak társadalmi hasznára. Kétségtelen, hogy Itáliában az új barbár királyság berendezkedésének ideje alatt sem szünetelhetett a notáriusok tevékenysége.¹⁰⁴ A notáriusok mesterségük igazi értelme szerint csak elszigetelve működhettek, egy-egy olyan személyhez kötve, aki szolgálataikat közvetlenül vette igénybe. Igazában, mint már említettük, római elődeikhez hasonlóan ők is titkárok voltak bizalmas, egészen személyes jellegű munkakörben.¹⁰⁵ A longobárd időkben tehát nem lehet beszélni notáriusok testületeiről, miként azt sokáig tették. Nem is lehetett arról szó, hogy ezek a minden hivatalos jelleg nélküli, amint hangsúlyoztuk, erősen személyes kapcsolatban élő írástudók valamiféle közös szervezetben egyesüljenek. A félreértés nyilván onnan származik, hogy később valóban feltűnnek a notáriusi testületek, kollégiumok, vagy ahogyan eleinte szerették ezeket nevezni: *scholák*. Mivel a tabelliók is — mint tudjuk — ilyen testületekbe szerveződtek, kézenfekvő volt a feltevés — amiből hamarosan biztos állítás lett —, hogy a középkori notáriusok a tabelliók utódai. A dolog azonban nem így áll. Amikor a longobárd királyság határai állandósultak, és pontosabban körülírták már Bizánc itáliai birtokainak területét is — beleértve Szent Péter örökségét, a pápai birtokokat —, a notáriusok és a tabelliók tevékenykedése területileg is elkülönül. A longobárd területen nincsenek tabelliók; a bizánci és pápai birtokok területén viszont csak tabelliók működnek: a notáriusoktól megkülönböztethető személyek, sajátos munkakörökben.¹⁰⁶ Az antik közhitelű írásbeliség tehát nem jelenik meg a longobárd királyság területén abban a formában, amelyben azt a császárkorban és a bizánci Itáliában is ismerték.

A római jog szerződéseinek, a *contractus*oknak írásba foglalásához a közhitelű személy szereplése mellőzhetetlen volt. Az írástudók, a tabelliók közbejött a megállapodás kívánt jogi hatása érdekében — a *magistratus* előtt — feltétlenül szükséges. Nem így a germánoknál. Az írás, a notáriusi oklevél elké-

¹⁰³ A kettős írásgyakorlat intézményesítését a legtalálóbban *G. Moschetti* jellemzi: „*I due tipi di scrittura, le due scuole, l'una laica cittadina e forse comitale, l'altra ecclesiastica sotto la guida della schola sacerdotum della capitolare veronese possono postulare due indirizzi, due metodi del tutto diversi, e poichè soprattutto ci occupiamo di scienza giuridica, applicata alla pratica delle formule notarili e giudiziarie, due tipi di formule diverse.*” *Primordi esegetici sulla legislazione longobarda nel secolo IX. a Verona. Centro Italiani di Studi sull'Alto Medioevo. I. Spoleto 1954. 74–75.* A gyorsírás és a gyorsírási jelek, „*notarum laterculi*” sorsát már *Hörle* a profán művelődési elemekéhez kötötte: i. m. 14–15, 44, 59–60. „*La tradizione latina confermata di giorno in giorno nella prassi notarile. . .*” *Calasso: Citramontani, ultramontani e il problema storico del diritto comune l'Europa e il diritto romano. — Studi P. Koschaker. II. Milano 1954. 41.*

¹⁰⁴ *Schiapparelli: Note. 18–19.*

¹⁰⁵ „*il notaio longobardo si ricollega al notaio privato romano.*” *Schiapparelli: Note 32*

¹⁰⁶ „*Il territorio del tabellio nell'Italia settentrionale e il romano-ravennato; quello del notarius e il longobardo. . .*” *Schiapparelli: Note. 5.*

szítése csak azt a célt szolgálta, hogy a jogi aktusnak kellő szóbeli és más formások megtartásával történt végbemenetelét bizonyítsa, és hogy erre a tényre emlékeztessen.¹⁰⁷ Ennek az emlékeztető jellegű iratnak leggyakoribb elnevezése: *notitia, recordatio*. Nem is volt ez igazi oklevél: *charta*. A *notitia* szó még mindig csak a „notare”, azaz a jegyzetelő írás fogalomkörén belül mozog. Mindazonáltal az itáliai-longobárd tartós együttélés már a VII. században nyilvánvalóvá tette a barbár jövevények előtt a közhitelű írásbeliség hasznát — a most említett, lényegében még magánjellegű gyakorlat, a feljegyzés keretein túlmenően.¹⁰⁸ Természetesen következik e változásból az államhatalom megfélelő állásfoglalása. Rothari törvényében már intézkedik az oklevélhamisítás ellen. A büntetés: kézlevágás. Ugyanakkor már az adásvétel, még a földvásárlás is, csak írás közbejöttével jöhet szabályszerűen létre, megmarad azonban a szóbeli bizonyítás — az eskü — megközelítő egyenjogúsága. A beneventói hercegségben Adelchis (866) így rendelkezik: korábban bárki, aki írni tudott, oklevelet (*breve*) állíthatott ki, most azonban már csak a notáriusok (értésd: a hercegi jegyzők) állíthatnak ki brevét, illetve azt nekik (hitelesítően) legalább alá kell írniok.¹⁰⁹ Rothari ediktuma már kijelenti, hogy csak az ő jegyzője, Anschald által írt vagy ellenőrzött (*recognitum*) oklevelet szabad elfogadni.

A közhitelűség a longobárd államokban a király vagy a herceg írástudóinak kezében volt letéve. Az udvari írásbeliség intézménye ezért szükségszerűen fejlődött, tevékenységben differenciálódott. Megkülönböztethető a *referendarius*, aki az írásba foglalandó anyagot átvette és a fogalmazás lényeges elemeinek megjelölésével továbbadta a notáriusnak, aki a *dictatumot* elkészítette és a *scriptorral* leíratta.¹¹⁰ Az udvari notáriusok nem álltak sokáig magánfelek rendelkezésére, és nemcsak a királyságban, hanem a két hercegségben (Spoleto és Benevento) is a hercegi jegyző mellett feltűnnek az önálló és magánoklevél kiállításal foglalkozó notáriusok.¹¹¹ Érdekes megjegyezni, hogy a notáriusok társadalmi súlyának növekedése a magánjegyzői szerepkörből elindulva éppen barbár környezetben ment végbe.¹¹² De mégis elég gyakori még az az eset,

¹⁰⁷ „Tra i notarii senz'altra indicazione, si possono avere notai di chiese, di duchi e della regia potesta.” *Schiapparelli*: Note. 24. Alább már ezt mondja: „i notarii civitatis, regiae potestatis, ducis si possono considerare notai pubblici. . .”

¹⁰⁸ *Calasso* már a hetedik századi viszonyokkal kapcsolatban így ír: „accettazione da parte della coscienza barbarica, dell'uso del documento nella conclusione di atti e di negozi privati. . .” Il problema istituzionale. . . 84.

¹⁰⁹ *Rothari*: 243: „De cartola falsa: Si quis cartolam falsam scripserit, aut quodlibet membranum, manus ei incidatur”. Ed. *Bluhme*. 50. *Beyerle* 64.

¹¹⁰ *Rothari*: 227: „De emptionibus et vinditionibus si quis comparuerit terram. . . ostendat libellus scriptus, ubi rogatus fuisset praestandi. Et si libellus non habuerit, nihil aliud facit emptor, nisi praebat, sacramentum, secundum qualitatem pecuniae.” Ed. *Bluhme*: 47.

¹¹¹ A fejlődés végpontján Adelchis (c. 8. a. 866): „Inconveniens usque modo consuetudo extitit, ut quisquam voluisset si nosset scribere brevem, undecumque oportunitas exegisset. A modo autem decernimus, ut soli notarii brevem scribant, sicut et cetera munimina. Et quisquam deinceps brevis fuerint absque notarii subscriptionem ostensus nullam retineat firmitatem; quoniam multos ex illis deprehendimus fuisse falsos. . .” Ed. *Bluhme*. 179.

¹¹² *Rothari*: 247: „nullo alio exemplari credatur, nisi quod per manus Anscaldi notarii nostri scriptum aut recognitum. . .” A kancelláriai személyzetről: *Schiapparelli*: Note. 22; az *Anton Chroust* által összeállított oklevéljegyzékben többször megkülönböztethető a *recognitiot* végző (*datarius*), akit a „per” jelöl, a *dictator* (sokszor *referendarius*) és a *scriptor* (néha *notarius*). 751. VII. 4. *Aistulf* (Farfa): „per Tisinnium illustrem notarium, ex dicto Andreatis, scriptor Radvaldus;” 762. XII. 27. *Desiderius* (Farfa): „per

hogy a notárius egyszerűen csak írnok.¹¹³ A notárius munusának két ágra szakadása a *diploma* (királyi, hercegi oklevél) és a *charta* (magánoklevél) eltérő technikájában is megmutatkozik.¹¹⁴ A notáriusok között — akár udvari jegyzők, akár „közjegyzők” — világi és egyházi személyeket egyaránt lehet találni, de ez utóbbiak mégis ritkábbak. S ha éppen egyházi notáriussal van dolgunk, nem tudhatjuk, hogy esetleg nem valamely püspöki egyház notáriusa került-e a szemünk elé. Különben az is gyakran megesett, hogy közhitelűségre igényt tartó okleveleik megírásánál a püspökök is világi jegyzők közreműködését vették igénybe.¹¹⁵

Az itáliai egyházi írásbeliség leghatározottabb vonásaival természetesen a pápai írásbeliségi intézmények szervezetében és gyakorlatában áll előttünk.¹¹⁶ Még az üldözések idején a hét diakónus működési kerülete szerint hét notáriusi körzetre (*regio*) osztották Rómát. A kerületi notárius foglalkozott a szükséges hivatalos feljegyzések elkészítésével a szociális, karitatív és gazdasági ügyeket intéző diakónus mellett, de az ő és az aldiakónus dolga volt még a vértanúk törvényszéki kihallgatásainak lejegyzése is (*acta* vagy *gesta martyrum*). A pápa közvetlen közelében is működtek notáriusok, akiket a IV. századtól kezdve ugyanúgy neveznek, mint a régi császári palotajegyzőket: „a szent palota notáriusai.” Ezek a pápai notáriusok azonban ugyanúgy titkári — tehát magánjellegű, a közhitelűséget nélkülöző — szerepkörben működtek, mint az előbb említett longobárd királyi jegyzők: *notarii regis* és nem *regia potestate*. Fontosabb és közhitelűséget igénylő okiratok készítésénél a pápa és kúriája nagyon sokáig, egészen a XI. század végéig a római városi tabelliók intézményének — ahogyan ott őket nevezték: a *scriniarius*oknak — fogalmazási, iratszerkesztési tudását vette igénybe. Jóval szerényebb volt természetesen a többi egyház írásbeliségi szervezete. A kisebb-nagyobb püspökségekben mindenütt megtaláljuk a püspök környezetében a notáriusokat, akik mindenképp előttről püspökeik szolgálatára álltak. Ha valóban egyháziak ezek a jegyzők, akkor is rendszerint csak kisebb rendek birtokában levő klerikusoknak mondhatjuk őket. Élükön az ún. *primicerius* állott.¹¹⁷

Hogyan szerezték meg a notáriusok sokágú ismereteiket? Viszonylag könnyű lenne erre a válasz, ha még mindig tartható volna az a feltevés, mely szerint a notáriusok a tabelliók leszermazottai. A tabelliók testületei ismereteik továbbadásáról, az utánpótlás rendszeres neveléséről is gondoskodtak.¹¹⁸ Ha ezek Itália egész területén sikeresen átvészelték volna a barbár inváziók válságait, a notáriusok képzése is minden bizonnyal ugyanilyen módon történt volna. De látnunk kellett, hogy a tabellió és a longobárdok notáriusa között nincs leszá-

---

Tisinnum illustrem referendarium et ex dicto Radvaldi notarii Hautilmus notarius (scriptor)”: 766. I. 20, „Adelchis: S. Salvatore Brescia; per Auseriundum notarium et ex ipsius dictatu Petrus notarius (scriptor).” Untersuchungen über die langobardischen Königs- und Herzogsurkunden. Graz 1888. 188—189.

¹¹³ „A Spoleto ed a Benevento il notaio del duca, si distingue invece del notaio di carta private.” *Schiapparelli*: Note. 14.

¹¹⁴ *Schiapparelli*: Note. 13.

¹¹⁵ „... notai semplicemente scrittori.” uo. 24.

¹¹⁶ „... notai dei diplomi (a cancelláriában) e notai regi della regia potesta, delle carte (közjegyzők).” Uo.

¹¹⁷ „figurano tra i notai persone laiche ed ecclesiastiche; queste ultime sono rare, e si ha sempre il dubbio (hogy nem csupán) notai di chiese...” *Schiapparelli*: Note. 24.

¹¹⁸ A következőkhöz l. *Schmitz-Kallenberg, L.*: Die Lehre von den Papsturkunden; *Meister, Alois*: Grundriss der Geschichtswissenschaft. I. Leipzig 1906. 193—210.

mazási folytonosság. Az utóbbiak iskolázása másként történt, mint a hajdani tabellióké. A notáriusok kezdetben nem alkottak testületet, tehát az utánpótlás nevelése a kollégium által nem is volt elképzelhető. Erre az életpályára a felkészülés *egyénenként* történt, bizonyos ismereteknek — melyeket az általános iskolázás adott — az elmélyítésével és kiszélesítésével. Az írástudásra nevelést a *grammatika oktatása* már egészében magába foglalta. A latin nyelven szerkeszteni tudást (*dictamen*), a fogalmazást és részben még a szükséges jogi ismereteket is a retorika adta meg. Ha tehát voltak iskolák — és a longobárd korban az iskolázás még mindig római alapokon ment tovább —, a szükséges ismereteket bármely iskolában megszerezhették. Az írástechnikai készség elsajátítására és fejlesztésre szolgáló *schola scriptoriák* is meglehetősen számban voltak még.¹¹⁹ Az ilyen *scriptor-scholában* nevelkedett notáriusok különleges írásismeretei a folyóírás tökéletesebb gyakorlatán kívül a gyorsírásra is kiterjedtek. A longobárd korban a klasszikus gyorsírásnak egy új változata is kialakult. Sőt, úgy látszik, a reform a királyi udvarból, és éppen a referendarius hivatalából indult ki.¹²⁰

Az írástechnika ismerete, valamelyes latin grammatikai tudás és csekély fogalmazási készség még nem lett volna elég ahhoz, hogy a notárius mesterségét teljes biztonsággal gyakorolja. Itáliában legalább két törvény, két jogrendszer szerint éltek az emberek. A notáriusnak mindkettőre tekintettel kellett lennie, és legalább az egyikben, de lehetőleg mind a kettőben járatosnak. A VIII. század elején ennek a helyzetnek már állandó jellegű rendezése mutatkozott szükségesnek. Liutprand longobárd király (712—744) egy törvényében a következőképpen rendelkezik: „az írástudókról (*scribae*) pedig úgy intézkedünk, hogy akik az okleveleket írják, akár a longobárdok törvénye szerint, mert ez igen

¹¹⁹ Mayer, Ernst: Der Ursprung der Domkapitel zugleich ein Wort zu den Urkunden Drogonis. — Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Kan. Abt. 38 (1917). 10,25.

¹²⁰ Meg kell itt említeni azt is, hogy a latin egyházi notárius — ellentétben a bizáncival — semmi különösebb erőfeszítést nem tett annak érdekében, hogy a közhitelőség rangját elérje. Nagyon könnyen érthető ez, hiszen a római egyház ekkor még általában igyekezett a római törvényben világosan megfogalmazott működési hatáskörén belül maradni. A magánjogi írásbeliség intézése pedig teljesen „res civilis” volt. Ennek szervezésébe, még kevésbé irányításába az egyház nem szólhatott bele. Láttuk továbbá, hogy a római kereszténység és a longobárd királyság viszonya sohasem volt tartósan vagy éppen barátságosan rendezett. Amikor Nagy Károly a longobárdok itáliai királyságát is birtokába vette, bizonyos mértékig új országának hivatalos írásbeliségét is rendezni kívánta. Így történt, hogy longobárd kapituláréjában határozott tilalmat olvashatunk arról, hogy papok notáriusként vagy egyáltalán törvény előtti képviselőként szerepeljenek: „egy pap se írjon oklevelet földesurának (senior), sem annak megbízottja (conductor) ne legyen.” Igaz, hogy Nagy Károly e tilalmát sem az egyháziak, sem a világiak nem vették komolyan és a papság köréből is szép számmal kerültek ki különböző egyházi rendfokozatú notáriusok. Másrészt az is kétségtelen, hogy a középkor folyamán ezt a tilalmat ismételtelen megújították, és végül az egyházi törvénykönyvbe (Decretales) is bekerült. Mire azonban Nagy Károly a longobárd Itáliát birtokába vette, a notáriátus bizonyos elemeinek közhitelűvé tétele már befejeződött. Ez a közhitelőség sokban elérte, bizonyos vonatkozásokban túl is haladta a régi tabelliókak tulajdonított „fides publicá”-t. A longobárd királyság törvényeit, a törvényhozó gyűlésekben hozott intézkedéseket, a placitumokat és az ítéletleveleket — latinosan judicatumokat — egyaránt notárius foglalta írásba. Ezeknek az okiratoknak formája objektív, azaz aktaszerű, hivatalos irat jellegét feltüntető, de lényegében mégis közjegyzői charta. A notárius beszél bennük. És bár a király tekintélyére és utasítására hivatkozik, e legfontosabb államügyeknek és igazságszolgáltatási tényeknek megörökítésében az írástudó saját tudásának, nyelvi, jogi, fogalmazási és írástechnikai ismereteinek külön tekintélyével lép fel.

alkalmas és csaknem mindenki előtt ismeretes, akár pedig a rómaiak törvénye szerint, ne másként cselekedjenek, mint ahogyan ezekben a törvényekben meg van írva . . .”¹²¹ Nyilvánvaló tehát, hogy a szövegezéshez szükséges volt a törvények ismerete. Ezt a rómaiak a hét mesterség elsajátítása után szerezték meg arra hivatott jogtudósoktól. A longobárdok törvényismerete azonban csak a nép írástudóitól és törvényismerőitől, a *iudexektől* volt elsajátítható.¹²² De általánosságban igazán alapos jogi ismereteket a notáriustól nem is kívántak. Az eléje kerülő ügy írásba foglalásához többnyire elegendő volt a tényállás helyes megértése, a szövegezéshez ugyanis formulagyűjtemények voltak segítségére. Az oklevél kiállításához az ilyen írásminta-gyűjteményeket használták, valamint a *scriptor*-iskolákban begyakorolt szokványos kifejezőkészletet: valamiféle — gyaníthatóan — nem is tökéletesen megértett notáriusi pragmatikát.¹²³

A VI. században írástudást igénylő foglalkozásokkal még csak a „rómaiak”-nál találkozunk. A század vége felé és a következő század elején az írás-mesterség gyakorlóinak említésekor longobárd nevek is előfordulnak. E tudnivalókban is a rómaiak voltak a longobárdok mesterei. A VIII. század közepén Volterrában már a mindkét származású notáriusok egy testületet, notárius scholát alkottak. Rómaiak és longobárdok mesterségük érdekeit védő, egy ugyanazon szövetkezésbe tömörültek. Aligha kétséges, hogy már a mesterség gyakorlásának előkészítésében is közös úton jártak. Schneider és Goetz véleményével ellentétben azonban képzésük színhelyéül aligha tudjuk a székesgyházi iskolát megjelölni.¹²⁴

Amikor a longobárdok Itáliában megjelentek, az egyházi iskolázás ügye eléggé súlyos helyzetben volt.¹²⁵ Nem kétséges persze, hogy bizonyos fajta iskolázás a barbár inváziók idején tovább folyt. Tudunk olyan rómaiakról, akik mint jogtudósok, ügyvédek, orvosok és notáriusok tűnnek fel. Márpedig mesterségük gyakorlásához szükséges ismereteiket valahol meg kellett szerez-

¹²¹ Így már *Hegel, K.*: *Geschichte der Städteverfassung in Italien*. I. Leipzig 1847. 54.

¹²² „I discipuli potevano apprendere privatamente, dai loro magistri. Le scuole scritte — intese in largo senso — erano forse più numerose di quanto crediamo. . .” *Schiapparelli*: *Note*. 28.

¹²³ *Schiapparelli, Luigi*: *Tachigrafia sillabica nelle carte Italiane*. — *Bolletino dell’ Istituto Storico Italiano*. 1910. 16. Liutprandi, 91: „De seriuis hoc prospeximus, ut qui cartolas scribant, siue ad legem langobardorum, quoniam apertissima et pene omnibus nota est, siue ad romanorum, non aliter faciant, nisi quomodo in ipsis legibus contentetur.” Mintegy Liutprand előbb idézett szavait kommentálja *Schiapparelli*: „per il testo si richiedeva una certa conoscenza della leggi, ma si poteva ricorrere ai competenti, e soprattutto ricorreva di formulari. . .” *Note*. 28.

Löfstedt, Bengt: *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze*. — *Beiträge zur frühmittelalterlichen Latinität*. Stockholm — Göteborg — Uppsala 1961. Mindez csak egyszerű, szinte mechanikus hozzájárulásnak látszik az írástudó mesterség társadalmi funkciójának megőrzéséhez és egyáltalában az antik örökség e részének használatban maradásához. Többről van azonban szó. Ezek az ügyetlenül szerkesztő, latinul bizonytalanul tudó és csak környezetük vulgáris nyelvét használó notáriusok a formulák segítségével biztosan megállták helyüket, és megvolt bennük a képesség, hogy a társadalomnak az írásbeliség iránt felébredt és növekvő igényeit ébren tartásuk és kielégítésük.

¹²⁴ *Goetz, Walter*: *Italien im Mittelalter*. I. Leipzig 1942. 21 — 22.

¹²⁵ A következőkhöz I. *Salvioli, Giuseppe*: *L’istruzione pubblica in Italia nei secoli VII, IX e X*. Firenze 1879; *Ozanam, Frédéric*: *Documents inédits pour servir à l’histoire littéraire de l’Italie depuis le VIIIe siècle jusqu’ au XIIIe*. Leipzig — Paris 1897. (Réimpr.) Továbbá *Hörle, Wühr* és *Riché* munkáit.

niök. A kor történetének forrásai valóban beszélnek — elszórtan — iskolamesterekről, de szervezett, intézményszerű nagy iskolákról nem hallunk. Az általános helyzetre jellemzően II. Gergely pápa (715—731), amikor követeit a VI. egyetemes zsinatra Keletre küldi, a bizánci császároknak ezt írja: „Illő engedelmességből küldtük el ezeket az embereinket, és nem azért, mintha tudományukban megbízhatnánk. Hiszen olyan embereknel, akik a barbárok közepette élnek és a mindennapi betevő falatot testi munkával keresik, hogyan is lehet az írások tökéletes ismeretét megtalálni.”¹²⁶ (Ugyanebben az időben egy római zsinat így nyilatkozik: „Ha a világi műveltségre tekintünk — *eloquentia saecularis* —, nem hisszük, hogy a mi időnkben akadna valaki, aki tökéletes tudásával eldicsekedhetne, hiszen országunkban naponként különböző barbárok dühe lángol fel . . .”¹²⁷ Ilyen körülmények között bármennyire közhelyszerű lehet is az itáliai küldöttek tudatlansága miatti mentegetődzés, nagyobb arányú és színvonalas iskolázásra valóban nem gondolhatunk.

Róma iskolarendszere különben sem annyira intézményekre, mint inkább magántanítókra volt alapozva. Egy-egy iskolamester, *ludimagister* maga köré gyűjtötte azokat, akik több-kevesebb részt igényeltek maguknak a tudományból.¹²⁸ Ez a rendszer viszonylag könnyen tudta átvészelni a barbár idők válságait. Ha a körülmények megnyugodtak, mindig akadt egy-egy grammatikus vagy rétor, aki tudásának továbbadásával igyekezett létét biztosítani. A kora középkori Itáliában még mindenütt megtaláljuk a nyomát az iskolamesterek és tanulók személyes kapcsolatán alapuló iskolázásnak.¹²⁹ A VIII. század elején pedig 737-ben Luccában, majd a század végén — 798-ban — ismét ugyanott egy-egy magiszterrel találkozunk. Az előbbinek germán neve van: Tandalud — az utóbbinak pedig latin: Benedictus. 823-ban ugyancsak Luccában valaki mesterének, Gauspertnek fogalmazása szerint („*ex dictato*”) írt le egy oklevelet.¹³⁰ A magisterek szereplése (iskolán kívül) a régi, antik római típusú iskolázás lényegében világi hagyományainak továbbélését bizonyítja; a germán és latin nevek váltakozása pedig azt is mutatja, hogy az iskolázás iránti igény már a longobárdoknál is jelentkezett. Sőt, ez az igény a longobárd államra, és nem a pápai területre, a királyi, és nem az egyházi művelődésre lesz jellemző.¹³¹

¹²⁶ „Pro obedientia quam debuimus, non pro confidentia eorum scientiae illos dirigimus. Nam apud homines gentium (Longob.), et de labore corporis, quotidianum victum conquiritur, quomodo ad plenum poterit inveniri scripturarum scientia?” Idézi *Muratori*: Diss., 43. Dissertazioni, II/2. 276; PL 87. 1104; vö. *Hörle*: 32.

¹²⁷ „Si ad eloquentiam saecularem respicimus, non aestimamus, quemquam temporibus nostris reperiri posse, qui de summitate scientiae gloriatur, quandoquidem in nostris regionibus diversarum Gentium quotidie aestuat furor . . .” Id. *Muratori*: i. h. és PL 87. 1220.

¹²⁸ *Juvenalis*: Sat. 7; *Riché*: Éducation. 41—43.

¹²⁹ *Ozanam*: 14.

¹³⁰ *Ozanam*: uo.

¹³¹ *Ozanam*: 13; *Hörle* — 28—47. — a longobard művelődést így jellemzi: „Neubelebung profaner Bildung und ihre Vereinigung mit theologischem Wissen” (40), ezzel szemben Rómában I. Gergely biblikus- aszketikus és liturgikus klerikus iskolázása él tovább a schola cantorumban (28—36). Hasonlóan *Wühr*: i. m. 35 („weltliche Bildungstradition erhalten”); *Riché* enyhébben ítéli meg I. Gergelyt (Education. 194—200): „acceptation sous condition”; kevesebb figyelmet fordít a longobard viszonyokra (uo. 383—389). A longobardok kultúrezsményeit szépen foglalja össze Arichis beneventi herceg fiának, Romualdnek sírfelirata: „Grammatica pollens, mundana lege togatus, Divina instructus nec minus ille fuit.” MGH Poetae aevi Carolini I. 111.

A püspöki egyházak iskolái bizonyára az írásbeliség összetevőinek — latin nyelv, jogi ismeretek és fogalmazás (és természetesen az írástechnika) — talán együttes oktatásával is foglalkoztak. De bizonyosabbnak kell tekinteni, hogy a longobárd írástudók nevelését is „római” mesterek végezték, mégpedig a székes-egyházi iskolákon kívül. E nézet mellett szól az, hogy az egyháznak az iskolázást érintő intézkedései csupán a szoros értelemben vett egyházi ismeretek közlésére vonatkoznak. De még ezek tekintetében is csak egészen szerényen léptek fel a papi utánpótlás és az őket nevelő papok irányításában. Ez utóbbiakra vonatkozóan 529-ben egy galliai egyházi zsinat úgy rendelkezik: „Mindazok a papok, akik a vidéki egyházközségekben vannak, ama szokás szerint, amit egész Itáliában üdvösen őriznek, házukban fiatal *lector*okat tartsanak, s ezeket mint jó atyák lelki táplálékkal lássák el, hogy megtanulják a zoltárokat énekelni, a szent olvasmányokat felolvasni és az Úr törvényével művelődjenek.”¹³² Nem lehet arra gondolni, hogy ez a sajátos egyházi ismeretanyag a hét mesterség rendszerének helyébe lépett volna, mintegy azt kiszorítva. Azon kívül és a mellett létezett. De bizonyos, hogy ha a kora középkori Itáliában iskolázásról van szó, az egyház csak ilyen vonatkozásban hallatja szavát. Az egyház oktatói tevékenysége tehát a papi utánpótlás nevelésén aligha terjedt túl. A longobárd királyság és a katolikus egyház szinte mindvégig kedvezőtlen viszonya nem is igen engedte volna az egyház iskolázási tevékenységének — az itáliai közfelfogás szerint — számára illetéktelen területeken való érvényesítését. De még az sem biztos, hogy a klérus utánpótlásának nevelésében valamiféle sajátosan egyházi iskolázásra, annak intézményszerű megszervezésére gondoltak volna. Rothari veronai püspök a X. században is még úgy nyilatkozott, hogy senkit pappá nem fog szentelni, aki nem igazolja, hogy akár a püspöki város iskolájában, akár valamely monostorban avagy egy böles mester mellett („apud quemlibet sapientem”) tartózkodott, és a tudományokban valamenynyire is oktatást nyert.¹³³ Ezek az egyházi pályán nem működő és nem is arra előkészítő világi mesterek („sapientes”), voltak az antikvitás iskolázási hagyományának igazi örökösei. Az ezredik év körül Ravennában működő és Radulfus Glaber által is dicsért grammatikusok világi voltát már Ozanam is hangsúlyoz-

¹³² „Omnes presbyteri, qui sunt in parochiis constituti secundum consuetudinem, quam per totam Italiam satis salubriter teneri cognovimus, juniores lectores secum in domo retineant, et eos quomodo boni patres spiritualiter nutrientes, psalmos parare, divinis lectionibus insistere et in lege Domini erudire contendant.” *Muratori*: Dissertazioni II/2. 274 — 275. — *Ozanam*: 30 — 31. MGH Leg: Sect. III. Concilia I. 56; *Muratori* (i. m. 279) két oklevelet idéz, melyekben modenai püspökök nagyplébániákat („pieve”, „plebs baptismalis”) adományoznak feltételek mellett: „... in sarta tectis templi reficiendis, in clericis congregandis, in schola habenda et pueris educandis.” Giso püspök Victorhoz, a Sancti Petri in Siculo plebs archipresbyteréhez (796), és Gotifred püspök Silebarthez, a rubianoi plebs papjához (908). L. még *Muratori*: i. m. 287 — 288. I. Gergely még az antik iskolarendszer maradványait feltételezi a szentelésre jelentkezőknél, ezért „requirendum quoque est, si in opere Dei studium habuit, vel psalmos novit.” MGH Epistolae 2, 247; 27 — 28; Vö. *Hörle*: i. m. 22 — 24, 63 — 64; *Riché*: Education. 215 — 218; 465 — 467 csak klerikus iskolázást fogad el.

¹³³ „De ordinandis pro certo scitote, quod a nobis nullo modo promovebuntur, nisi aut in civitate nostra, aut in aliquo monasterio, vel *apud quemlibet sapientem* conversati fuerint et litteris instructi.” Id. *Ozanam*: 14. 1. j. A bragai (Bracaren. a. 563) zsinat egyévi közvetlen készülést ír elő: „anno integro in officio lectorati vel diaconati disciplinis ecclesiasticis discat.” *Mansi*: 9, 779; vö. Orléans (a. 538) MGH Concilia 1, 75: 3 — 4; Canterbury (600 k.) MGH Epistolae 2, 338: 11 — 18; *Hörle*: 23: „weniger theoretisches Belehren der Priesterkandidaten als ein praktisches Hineinwachsen und Hineinleben in den kirchlichen Dienst.”

ta.¹³⁴ A régi császári törvények még gondoskodtak arról, hogy a *magistri publici* megfelelő jövedelemmel legyenek ellátva, s a bizánci exarcha székvárosában — és a bizánci uralom területén máshol is — ez a gyakorlat megőrződhetett. De voltak olyanok is, — és ezeknek a száma messze nagyobb volt —, akik nem a *publici magistri* sorába tartoztak. Az ilyenek nem tehettek egyebet, mint hogy tudni vágyó fiataloknak — helyesebben azok szüleinek — a maguk tudását áruba bocsátották. Nehezebben éltek ugyan, mint amazok, de függetlenebbül is. Tanítási szabadságukat senki sem korlátozta. Azt tanítottak és úgy, amit és ahogyan jónak láttak. Rothari püspök már a Karoling birodalmi egyház és iskolarendszer szervezése után, a X. században nyilatkozott úgy, amint hallottuk. A püspök ekkor már állami funkcionárius is volt — a birodalom grófja —, és megpróbált beleszólni a magisterek dolgaiba. Azért tette ezt, mert — mint mondja — „nyerészkedés okából tanítványaiknak olyanokról beszélnek ezek, amit jobb lenne titok leple alá rejteni . . .” („Multi enim lucri ambitu tegenda silentio, vendunt loquendo.”¹³⁵)

Világi mesternek számított az a Felix nevű páviai grammatikus — bár diakónus volt —, akiről Paulus Diaconus úgy emlékezik meg, mint az ő tanítójának, Flavianusnak nagybátyjáról. Kuningbert longobárd király Félixnek egy arannyal és ezüsttel díszített pálcát ajándékozott.¹³⁶ Félix is, Flavianus is Páviában, a királyi palota iskolájában működött.¹³⁷ Ezt pedig az ország és az udvar előkelőinek, s magának a királyi család gyermekeinek részére tartották fent. Paulus Diaconus tökéletes klasszikus műveltsége, teljesen asszimilált antik ismeretei, biztos latin nyelvi készsége már önmagában is a páviai iskola érdemeit hirdeti.¹³⁸ A király palotaiskolájának megfelelő színvonalon tartásával nyilván arra törekedett, hogy a királyság longobárd főtisztviselői latin tudásban, az ókor dolgainak ismeretében a szomszédos bizánci területek vezető rétegének műveltsége mögött el ne maradjanak.¹³⁹ Mégis bizonyos, hogy Paulus Diaconus és néhány más páviai volt iskolás elegáns latinságát az egész itáliai királyságban már csak kevesen mondhatták magukénak. Az ország lakói ekkor már — akár római, akár germán származásúak voltak — egyformán valami egészen barbár grammatikájú latint beszéltek.¹⁴⁰ Leszármazottja volt ez a császárkor latin köznyelvének. De ez volt az a nyelvi alapanyag, melyből néhány évszázad múlva kialakult a *volgare*, az olasz nyelv. A romanizálódás útján ugyanis a longobárdok számára nem a római kultúra nyelvi és irodalmi

¹³⁴ *Ozanam*: 10; az előzményeket Hörle (66–68) pesszimistábban értékeli; *Riché*: Education. 465. római hatásokról beszél. (VIII. sz.)

¹³⁵ *Ozanam*: 14.

¹³⁶ „eo tempore floruit in arte grammatica Felix patruus Flaviani praeceptoris mei, quem in tantum rex dedit, ut ei baculum argenteo, auroque decoratum, inter reliqua suae largitatis munera condonaret.” *Muratori*, Dissertazioni. II/2. 276–277. *Paulus Diaconus*: Historia Langobardorum. 6, 7.

¹³⁷ *Lentini, Anselmo*: La grammatica d’Ilderico documento dell’attività letteraria di Paolo Diacono. — Atti del Congresso Studi Longobardi. 217–240.

¹³⁸ *Bianchi, Dante*: Per il testo della „Historia Langobardorum” di Paolo Diacono. — Atti . . . 121–138.

¹³⁹ *Lamma, Paolo*: Il mondo bizantino in Paolo Diacono. — Atti . . . 217–240; *Riché* — Education. 460–464. — nem akar világi iskoláról tudni, mert Felix „diacre lettré”, és a többiek is diakónusok; a kérdést azonban az dönti el, hogy az egyház vagy a király foglalkoztatja-e őket iskolájában.

¹⁴⁰ *Muratori*: Dissertazioni. 288–291; *Ozanam*: 10. 2. j.; *Löfstedt, Bengt*: Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze. Beiträge zur frühmittelalterlichen Latinität. Stockholm — Göteborg — Uppsala 1961. 19–20.

teljesítményeivel való találkozás volt a döntő. A rómaiság más, a társadalmi léthez közelebb eső emlékeivel és tényeivel (jog, írás, ipar, kereskedelem) való ismerkedés hozta őket közelebb a kulturális és a nyelvi asszimilációhoz.

*

Az előzőkben láthattuk, mit jelentett a longobárdok államának megszerzésénél a római írás mint a törvénytudók hozzájárulása. A római jog nélkülözhetetlen velejárója volt még a longobárd Itália *civitasainak*, primitív városiasságának is. Igaz, hogy később, a Karoling-korban Lombardiában is megjelennek a karoling-humanista érdeklődés nagy képviselői: Petrus Diaconus, Liutprandus, Atto és mások. De úgy látszik, Róma mégsem *auctorai* miatt érdekelte Lombardiát:¹⁴¹ a római törvény jelentett számára igen sokat. S ha még évtizedekig, sőt még a XII. század elejéig is szerepel a jogbevallásokban a longobárdok törvénye, ez már a római jog növekvő és döntő hatásán sokat nem változtatott. *A longobárdok Itáliáját tehát Róma egész hagyatékából főként a nyelv érdekelte és a törvény.*¹⁴² A lombard iskolázásra és művelődésre ez nyomta rá igazán a bélyegét. A XI. század végén Normandiába, majd onnét Canterbury érseki székébe került a lombard Lanfrank. Műveltségében a normandiai és angliai kortársak azt találták a legfeltűnőbbnek, hogy nagy jogi tanultsága van. Ez azonban — mondották — hazájában már szinte hagyományszerű.¹⁴³

*

Bár Itáliáról lett volna a fentiekben szó, a valóságban mégis inkább csak a longobárdok Itáliájáról szóltunk. De még a Regnum Langobardorum is csupán Nagy Károly korának megfogalmazásában lesz a Regnum Italiae, de a szó teljes értelmében ez sem volt az egész Itália.¹⁴⁴ Az adriai tengerpart (Velenecé), azután Calabria és Apulia — hogy csak a félszigetről beszéljünk — római maradt abban az értelemben, hogy az ezredik év körül még a Bizáncban székelő császár főségét ismerte el. Ezekben a területeken nem is merültek fel a *gens populusszá* válásának, az új etnikai ötvözet megszületésének roppant problémái, vesződségei és eredményei. De Itáliának a másik része, melynek ezek a viharok történelmi osztályrészül jutottak, élte meg igazán a modern Európa születésének hosszas vajúdását. A *liberales artes* és a *leges saeculares* ezen a területen ismét az eruditio tartalmát teszi, s az új népnek — mely már *societas juris* — Európa számára nagy ajándéka: a szépen és pontosan szólás: „*torrente facundiae accurate dicendo . . .*”¹⁴⁵ Ez jogot és retorikát jelentene. De a

¹⁴¹ „Inesistenza di poesia e cultura longobardica.” *Pepe*: 297—300.

¹⁴² „Le conseguenze dell' uso della scrittura furono incalcolabili, così nel campo normativo come in quello negoziale. . . glossatori bolognesi!” *Calasso*: Il problema istituzionale. 85.

¹⁴³ „Ab annis puerilibus eruditus est in scholis liberalium artium et legum saecularium ad suae morem patriae.” A jog és retorika összefüggésének dokumentálására hozzátesszik: „Adolescens orator veteranos adversantes in actionibus causarum frequenter devicit, *torrente facundiae accurate dicendo . . .*” Vita Lanfranci. PL 150. 39; *Muratori*: Dissertazioni. II/2. 338—341; *Ozanam*: 61. l. j.

¹⁴⁴ *Crosara, Fulvio*: Rex Langobardiae — Rex Italiae. Note in margine alla Historia di Andrea da Bergamo. Atti del 2º Congresso di Studi Longobardi. 155—180. A longobard Italia hozzájárulását az európai műveltség további fejlődéséhez különösen hangsúlyozza *D. Bullough*: Germanic Italy. The Ostrogothie and Lombard Kingdoms (The Dark Ages. . . 174).

¹⁴⁵ L. 143. j.

longobárd terület latinságának vulgáriszá válása nem tette volna lehetővé az „accurate dicendo” megvalósítását. A „Romanum eloquium” — a római törvénnyel együtt — a „római”, tehát igazában már bizánci városokban talált menedéket. S itt virágozhatott és virágzott is a grammatika, a nyelvi pontosság, a tiszta litterae régi mestersége. Vilgardus ravennai grammatikusról Radulfus Glaber tudósít.¹⁴⁶ Az antikvitásért rajongó literátus sorsa az lett, ami egy Bizáncba került itáliai humanistának „is kijutott”: „eretnek”-nek találták.¹⁴⁷ A bizánci Ravennában őrizték meg az „itáliaiak bölcsességé”-nek legelőkelőbb emlékeit, a római törvény könyveit. Az egész Európát később ismét jogra oktató Bologna hagyományai úgy tudták, hogy a római törvény írásos emlékei, a *libri legales* Rómából Ravennába kerültek, s onnét Bolognába.¹⁴⁸

Ravenna és a „római” Itália — úgy-ahogy — a klasszikus nyelvi, és ezzel — nem véletlen — jogi kultúrát próbálta életben tartani. A longobárd Itália városaiban a volgare született meg. Dante is ilyen városnak szülöttje volt, de Ravennában halt meg. Benne lesz nagy igazán a barbár Itália nyelve: a *lingua volgare*. És ez — nem a latin — fogja elkísérni Európát is történelmében, mint a „jogban járatos” Dante ravennai sírfelirata mondja, „ad Phlegetonta lacusque”: tűzfolyamok és ingóványok felé.¹⁴⁹

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

¹⁴⁶ „Ipso quoque tempore non impar apud Ravennam exortum est malum. Quidam igitur Vilgardus dictus, studio artis grammaticae magis assiduus quam frequens, sicut Italia semper mos fuit artes negligere ceteras, illam sectari, is cum ex scientia suae artis coepisset inflatus superbia stultior apparere, quadam nocte assumpsere daemones poetarum species Virgili et Horatii atque Juvenalis apparentesque illi, fallaces retulerunt gratias. . . coepit multa fidei docere contraria, dictaque poetarum per omnia credenda asserabant. . .” *Bouquet*: Recueil des historiens. . . X. 23.

¹⁴⁷ L. e fejezet 65. jegyzetét Ióannes Italosról.

¹⁴⁸ *Odofredo* (Glossae in Dig. I. I. 6.) Irneriusről emlékezve írja: „. . . cum studium esset destructum Rome, libri legales fuerunt deportati ad civitatem Ravenne et de Ravenna ad civitatem istam. . .” Idézi *Cencetti*: Studium fuit Bononie. . . Studi medievali 1966. 781.

¹⁴⁹ Lektorom, *Bán Imre* volt szíves felhívni figyelmemet arra, hogy a ravennai sírfelirat szerzője Bernardo Capoccio. *Kraus, F. X.*: Dante. Sein Leben und sein Werk und sein Verhältnis zur Kultur und Politik. Berlin 1897. 117—119.

III.

AZ ÖRÖKSÉG ÚJRAFOGALMAZÁSA: A KAROLING-KULTÚRA

A nyolcadik század közepén a frankok Galliájában új dinasztia került uralomra. A Karolingok uralkodásának kezdetén¹ a frank királyság művelődésének az antik kulturális örökség egészétől való eltávolodása leginkább a grammatika mesterségében volt megfigyelhető, azaz: a latinul szólásban. Sevillai Izidor különös gondja a grammatika értékelésére tehát teljesen indokolt volt.² Hispania és Gallia nyugati gót és frank lakossága főként a jogi és egyházi életben került közel a latinhoz. Hogy milyen szinten mozgott a kora középkor latin grammatikális ismerete, a formuláskönyvekből eléggé jól megállapítható. Igaz, ez oklevélformulákat felhasználó *prosecutor*, *amanuensis* és *notarius* mentségére még fel lehet hozni, hogy a kéznél levő késő antik tárgyalási és fogalmazási pragmatika bizonyára régtől fogva nem irodalmi, hanem *közlatin* nyelvvel élt. A hétszázas évek közepéig tengődő galliai városi *curiák* alig, vagy csak többé-kevésbé értett, de önmagukban jogi tartalmat őrző formuláskönyvei szinte jogi-rituális fordulataikkal még biztosítani tudták az ügyletek kötésénél a jogérvényességhez szükséges *legalitást*.³ De a nyelvi kul-

¹ A Karoling-kor általános ismeretéhez l. *Louis Halphen* klasszikus munkáját: *Charlemagne et l'empire carolingien*. Paris 1947/1968. A Karoling-kultúra (reneszánsz vagy nem?) kérdéseihez: *Problemi della civiltà carolingia — Settimane di . . . Spoleto I* (1953). Spoleto 1954; *Le chiese nei regni dell'Europa occidentale a loro rapporti con Roma sino all' 800 — Settimane di . . . Spoleto I—II*. Spoleto 1960; *Edelstein, Wolfgang*: *Eruditio und sapientia. Weltbild und Erziehung in der Karolingerzeit*. Freiburg i. Br. 1965; *Seiler, K.*: *Der Erziehungsstaat Karls des Grossen*. 1937; *Manitius, Max*: *Bildung, Wissenschaft und Literatur im Abendlande von 800 bis 1100*. Grimmitschau 1925; *Weniger, H.*: *Deutsches Bildungswesen im Frühmittelalter*. *Histor. Vierteljahrsschr.* 1935. 446—492; *Petzelt, Erna*: *Die karolingische Renaissance*. Wien 1924. — Összefoglalóan (*Lehmann*-nal szemben negatív) *Monteverdi, Angelo*: *Il problema del rinascimento carolino. Civiltà carolingia*. 359—372; *Le Goff, Jacques*: *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris 1965. 65—85 (a legújabb marxista értékelés); *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben*. II. *Das geistige Leben*. Düsseldorf 1966; *Wühr, Wilhelm*: *Das abendländische Bildungswesen im Mittelalter*. München 1950. 46—73.

A kor megértéséhez szükséges esztétikai megformáltságával való ismerkedésül l. *Steinen, W. von den*: *Der Kosmos des Mittelalters von Karl dem Grossen zu Bernhard von Clairvaux*. Bern-München 1959. 11—45; sokkal pontosabb és részletesebb információt nyújt *Hubert, J. — Porcher, J. — Volbach, W. F.*: *L'empire carolingien*. (L'univers des formes.) Paris 1968. Mivel munkámban a művészeti problémákat a téma jobb összefogása érdekében nem tárgyaltam, az ilyen kérdésekben legjobb eligazításul az utóbb említett kitűnő összefoglalást ajánlom.

² *Fontaine, Jacques*: *Isidore de Seville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique*. I—II. Paris 1959. I. 27—210.

³ *Formulae Andecavenses, Arvernenses, Marculfi, Tironenses, Visigothicae*. Ed. *Boretius*: *Monum. Germ. Hist. Legum Sect. V. Formulae*; nyelvi színvonaluk megítéléséhez l. *Riché, Pierre*: *Les foyers de culture en Gaule Franque du VIe au IXe siècle*. — *Centri e*

túra hanyatlása elérte a királyi kancelláriát és a magas egyházi adminisztrációt is.⁴

A galliai latinság alacsony színvonalát az is okozhatta, hogy a közéletben, igazgatásban is talán nagyobb teret nyert a „római” köznyelv, a vulgaris latin.⁵ De meg talán az is, hogy a „duplex Arelas” kikötőjén át sokáig meglevő kapcsolat Levante kikötővárosaival, a szír, zsidó, hellén kereskedők kolóniai, az ázsiai dagályosság (*tumor asiaticus*) éreztették hatásukat a galliai szóláson, az *eloquium gallicanum*.⁶ A latinitást fenyegető veszélyt megint hamarabb ismerték fel Dél-, mint Észak-Galliában. Szent Desiderius (Didier) cahors-i püspök (624—654) iskolázásáról életírója ezt közli: „Mikor az iskolába járás éve elkövetkeztek, a műveltség megszerzésére irányították, s kis idő elteltével a grammatikában már tökéletesen járatos volt.” A gall-római szenatorialis nemesség sarja azonban, mikor már a klerikusi pályára határozta el magát, nyelvi színvonala rómaiságának védelmére még további óvintézkedéseket is jónak látott: „... a római törvény tanulmányozásába igyekezett behatolni, hogy a galliai módra szólás terjengősségét és hivalkodását a beszéd római komolysága mérsékelje. . .”⁷ A római jogi nyelv fegyelmezettsége, világossága Itáliában a *sapientes* szellemi fegyverzetéhez tartozott. Sőt: *sapiens* önmagában jogtudóst is jelenthetett. A korai Meroving-korban Dél-Galliában is ez volt még a helyzet. S ha világi emberek állami főtisztviselői pályájuk végén püspökök lettek — mint Avitus, Bonnetus, Desiderius⁸ és még annyi más —, a római törvénnyel diszciplínált latinságuk nehezen viselte már el az *eloquium gallicanum* hivalkodó terjengősségét, *ubertasat* és a *nitort*. A latinság a gall egyházban — úgy látszik — közel járt a köznyelvhez.⁹ A néphez szóló egyházi-aknál minden bizonnyal az érthetőséget igyekeztek ilyen módon biztosítani: „ut sint clari.” De mégis volt egy fenntartás a „sapiens” püspökökre való tekintettel: „ezt a közérthető beszédet mégis úgy kell az ars segítségével mérsékelni („arte temperare”), hogy a sapienseket (a művelteket és tudósokat) ne sértse.”¹⁰ Ez az ars pedig minden további nélkül a grammatika volt, a nyelv ismeretének és helyes használatának mestersége.

ÖSSZEFOGÓ SZAVELÉVI KÖNYVTÁR

vie... 299—301; *uő*: L'instruction des Laïcs en Gaule mérovingienne au VIIe siècle. — Caratteri II. 873—888; szerinte a nyelvi helyzet képe mégsem oly sötét „les règles du cursus sont respectés et le style ressent de la tradition rhétorique antique” (879). Valóban, néha úgy tűnik, mintha a gesta-pragmatika legális kifejezéseinek megtartása mellett a tudatosan romlott nyelvezetet csak azért használták volna, hogy a közérthetőbb vulgáris-hoz közelebb jussanak. Így a *Formulae visigothicae* 20. formulája (MGH i. h. 583—585. „morgincape”) „iussi qui merito et Geticae de stirpe senatus. . .” kezdettel nyelvileg és stílusán is kifogástalan hexameterekbe foglalta a „gestá”-t. Jogi és diplomatikai továbbélése: *De Bouard*: Acte privé. 125—128; *Riché*: Education. 220—222.

⁴ *Harrington, Karl Pomeroy*: Medieval Latin. Norwood, Mass. 1925. 25—26; *Riché*: Education. 236—242.

⁵ *Havet, Julien*: Questions mérovingiennes V. Les origines de St. Denis. Bibliothèque de l'École des Chartes. 51 (1890). 64.

⁶ *Riché*: Les foyers. 309—310.

⁷ *Uo.* 308; *Riché*: Education. 223—226.

⁸ „Qui cum annos quos fas est doceri contraisset legitimos, traditur ad studia litterarum; nec multa morula conerescente sensus, qui vigore iam doctos transcendens, plenissime grammatica educatus.” — „... legum romanarum indagare studuit, ut ubertatem eloquii gallicani nitoremque gravitas sermonis romana temperaret. . .” — Vita Desiderii Cadurcensis episcopi. Monum. Germ. Hist. Scriptorum rerum Merovingicarum. 3, 630.

⁹ *Riché*: Les foyers. 306—308; *uő*: Education. 227—236.

¹⁰ „ita arte temperans, ut nec rusticitas sapientes offendat.” — Expositio brevis ant. liturgiae gallicana. PL 72. 88.

„Arte temperare” nemcsak stílust jelentett, nemcsak nyelvtani jártasságot, hanem a szó és jelentése összhangjának megőrzését is.¹¹ Egy szó helyes értelmezése a fogalmi kezdethez való visszavezetésen át valósult meg.¹² Ebben a kezdetben található az igazság: „in origine veritas” — mondja Izidor.¹³ Nem mondott újat. Az auktorok kommentálásának régi alapelvét hangoztatja ő is. Vergilius az *Aeneis*ben bizonyára mondott olyat is, amivel többet akart kifejezni, mint amit a szó elbír: gazdag — de rejtett — morális tartalma lehet tehát minden szónak, amit az auktor — „arte” — leír. Ezért az értelmezés sem állhat meg a *logos*nál; a *pragmáig* nyomuljon előre. Hatalmas lehetőségek vannak a grammatikában.¹⁴ És kiterjeszhető a metódus a megismerés minden területére. Isidorus nemcsak sorrend szerint, de rangját tekintve is *első arsnak* tekinti a *grammatikát*, a többi csak *ancillája* (szolgálója) annak.¹⁵ A grammatikai metodika hatalmas ereje áttöri még a világi és egyházi tudományosság, a profán és „szent” szerzők értelmezése közti válaszfalat is. Az antik auktorokat értelmező *allegorésis* így lesz az egész középkor bibliamagyarázó módszerévé, a *grammatica* pedig mindenható tudománnyá, de legalábbis *minden tudás nemcsak nyelvi, hanem ismeretelméleti előfeltételévé*. A XII. század végén John of Salisbury ezt így fogja mondani: „grammatica est philosophiae cunabulum. . .” („a grammatika a filozófia bölcsője”).¹⁶

Isidorus Hispalensis álláspontja nyilván túlzó. Hogy mégis az egész középkoron át irányító szemléletmód lett belőle, azzal magyarázható, hogy valóban reális veszélyt elhárító korszükségletként jelentkezett. A veszély a *közlatin általános nyelvtani leromlása*. Az új népek nyelvei szókinccs tekintetében nem voltak alkalmasak az új társadalmi forma bonyolultabb állami, termelési, egyházi viszonyainak nyelvi kifejezésére.¹⁷ *A nyelvi elbarbárosodás viszont a gondolatok kifejezhetetlenségét, az antik örökség, s egy belőle táplálkozó civilizáció halálát jelentette volna.*

I. Pál pápa (754—767) Pipinnek elküldötte Aristoteles és Dionysius Areopagita műveit görögül. „Aristoteles ars grammaticája” bizonyára a *Peri Hermeneias* első könyveiben előadott nyelvi logika lesz.¹⁸ A pápa szándéka nyilván

¹¹ Vö. I. f. és Curtius: 398.

¹² Fontaine: i. m. (2. j.) 871—872.

¹³ Uo. II. 870; az artes isidorusi — grammatikális — átértékelését talán éppen a res és verbum (a logos és a szó) roppant fontosságú viszonyának a grammatika illetékességébe való átutalása mutatja. A logos és a pragma kapcsolata a rhétoriké technéhez tartozott. Ez volt Cicero nézete is (De Oratore. 2, 63), C. Julius Victor retorikájában (4.) az egész mesterség alapját ebben látja: „Hoc est quod Cicero ait (De Oratore. 1,20): ex reum cognitione efflorescat et redundet oratio: ac nisi res sit ab oratore percepta et cognita, inanem quandam elocutionem existere ac paene puerilem. Socrates quoque dicere solebat omnes in eo quod scirent satis esse eloquentes, scire autem est rem de qua dicitur sis universam ante pernoscere; in hanc rem constat etiam Catonis praeceptum paene divinum, qui ait: rem tene, verba sequentur. . .” C. Julii Victoris Ars rhetorica, c. 1. Ed. C. Halm. Rhetores latini minores. Lipsiae 1863. 374.

¹⁴ Fontaine: 869—870.

¹⁵ Curtius: i. m. 56—58.

¹⁶ Johannes Sarisberiensis: Metalogicon. PL 199. Col.

¹⁷ A latin nyelv W. von den Steinen szerint szükségképpen irodalmi nyelv kellett hogy legyen, hiszen a beszélt nyelv, a vulgáris még nem juthatott el az irodalmi kifejezőképességnek arra a fokára, amin a latin állott (a germán törzseknél): „Der gegebene Widerstand der Dialekte . . . gegen eine uniformierte Schriftsprache . . .” De lezüllött köznyelvükkel szemben a román népek is: „hielten das Lateinische als ihre natürliche Kultur- und Schriftsprache fest. . .” (Der Kosmos des Mittelalters. 114.)

¹⁸ „. . . artem grammaticam Aristotelis, Dionysii Ariopagitis geometriam, orthographiam, grammaticam, omnes greco eloquio scriptas.” MGH Epistolae. 3, 529.

ván az lehetett, hogy — mert görögül küldte meg a könyveket — nem is annyira csak a latin grammatika, hanem egyáltalán a helyes nyelvi gondolkodás és kultúra fontosságára irányítsa a frank uralkodó és környezete figyelmét. Az esemény azért igen nagy fontosságú, mert az Isidorus által már megfogalmazott *grammatica-szupremáciát* tovább erősítette, és a már teljesen feudális Európa mintaállamának, a Karoling-birodalomnak kultúrszemléletében meggyökerezett. Pipin fia és utódja, *Károly* 787-ben — ismét Rómából — a grammatika és a számvetés mestereit hozta magával, mint erről Ademar de Chabannes jóval későbbi krónikájából értesülünk.¹⁹

A *Romanum eloquiumban* járatos magiszterek jelenléte a császár udvarában valóban szükséges volt. A birodalmi monostorok, püspökségek és apátságok klerikusainak és szerzeteseinek nyelvi színvonala a birodalmi egyház Merovingoktól örökölt literatúráját — tehát elsősorban latinságát — eléggé kedvezőtlen színben mutatta. A kritikusok a gall-római származású Patricius és a Rómából Britanniába küldött Augustinus neveltjei, az ír-kelták és az angolszászok, valamint — talán még előttük — az addigra csaknem teljesen latinizálódott longobárdok voltak.²⁰

*

A VI. század vége óta „skótok”, azaz ír-kelta szerzetesek vándoroltak a kontinensen. Már láthattuk, mit jelentett Európa számára a *peregrinatio Scottorum*. Vallási szigorúságukkal és szerzetesi életük különlegességeivel általános feltűnést keltettek. Hogy tanultságuk is ugyanígy felhívta magára a figyelmet, korábban általánosan elfogadott nézet volt, ma már vitatott. De az kétségtelen, hogy Kolumbán tájékozottsága a klasszikusok ismerete terén nem lebecsülendő. És bizonyos az is, hogy a VIII. század második felében — és még a következő században is — Clemens Scottus a Grammaticus és Dunchad Dungat — a St. Denis-ben illetőleg Milanóban működő két iskolamester —, valamint Israel, a skót püspök méltán lehettek „doctorai” kontinentális környezetüknek.²¹ Szigetországi hazájukban nagy klasszikus kéziratanyaggal rendelkeztek,²² és ennek eredete talán még az ír és az angolszász kereszténység alapításának idejére megy vissza. Ezen a klasszikus auktorokat őrző anyagon nevelődött Alcuin diakónus (minden jel szerint bencés), York érseki iskolájának neveltje. A klasszicista műveltség, amelyet az iskolázás a szigetlakó művelteknek adott, Canterbury bencés érseki kolostora révén terjedt el egész Angliában.²³

¹⁹ „... artis grammaticae et computatoriae magistros secum adduxit in Franciam.” Historiarum M. 2,8: MGH Scriptorum (Pertz), 4, 117. „Rex Carolus iterum a Roma a. 787. artis grammaticae et computatoriae magistros secum adduxit in Franciam ubique studium litterarum expandere iussit. . .”

²⁰ L. fentebb . . . I., és Ryan, John: The early Irish church and the See of Peter, Chiese (II). 647—674; Wallace-Handrill, J. M.: Rome and the early English church, some questions of transmission. Chiese (II). 519—548.

²¹ Bischoff, Bernhard: Il monachesimo irlandese nei suoi rapporti col continente. — Monachesimo (IV. Spoleto). 121—138; különösen kiemeli Kolumbán klasszikus műveltségét Riché: Education. 371—382.

²² Duckelt, E. S.: Alcuin, Friend of Charlemagne. New York 1951. Kéziratokról: Lehmann, P.: „Aus irischer und italienischer Erbschaft eine gewaltige Fülle antiker Texte aufbewahrt und auch kopiert. . .” Civiltà carol. 354., továbbá Faral, E.: Problemi post-carolingi (VII. Spoleto). 253—254.

²³ L. az előző jegyzetet; újabban kiemelik azt, hogy a kelta kereszténység művelődési alapjait hispániai hozzájárulás is erősítette (Thomas, Ch.: The Coveted Isles . . . The Dark Ages . . . 265).

Alcuin és a többi angolszász és ír klasszicista Nagy Károly oldalán állt a *litterarum officina* — talán merjük Európa „irodalmi műhelyé”-nek mondani — helyreállításában. Fontos közreműködők, de nem az egyetlenek. Régebbiek az Itáliából jöttek. Elsősorban Petrus Pisanus, ama grammatikus mester, kit Károly Rómából magával hozott, azután az aquileiai Paulinus, később a longobárd kikötőváros pátriárkája, s a montecassinói szerzetes, Paulus Diaconus.²⁴

A botránys kifejezőképtelenséget a *lingua inerudita* okozta. A tudatlan, a műveletlen nyelvi készség viszont már következménye az értelem iskolázatlanságának („minor in scribendo prudentia — minor ad intelligendum sapientia”). S ha már a szavak helytelen kiválasztása és használata is veszélyes, még nagyobb veszélyt jelent az értelmezés zavarossága, ami az előbbiből következik („quamvis periculosi sint errores verborum, multo periculosiores sunt errores sensuum”). A veszély a keresztény számára elsősorban a hit tanításának tisztaságát fenyegeti: a műveletlen ember ugyanis a *Bibliában* hirdett misztériumokba behatolni igazán nem tud. A grammatikai és retorikai fordulatok (*schemata, tropi*) reális tartalmát felfogni nem tudja, mert a kulcsot hozzájuk a *litterarum magisterium* elhanyagolása kezébe nem adta. Ezzel szemben az egyház vitézei (*milites ecclesiae*) legyenek bensejükben jámborok, kifelé azonban tudósok: „interius devoti, exterius docti.” Már most a császár akarata az, hogy a birodalmi egyházak („episcopia et monasteria nobis Christo propitio ad gubernandum commissa”) „... praeter regularis vitae ordinem atque sanctae religionis conversationem etiam in litterarum meditationibus” azaz: a regula szerint való élet rendjében és — vallásos életmódjukon kívül — az elmélyedő tanulmányokban lássák hivatásuk értelmét. Gyakorlatban pedig ezt tanításban juttassák kifejezésre: „sicut regularis norma honestatem morum, ita quoque docendi et discendi instantia ordinem et ornem seriem verborum. . .” („hogy miként a regulák előírásai erkölcsös, tisztas életüket, úgy a tanításban és tanulásban való állhatatosság mondani-valójukat rendezze és ékesítse. . .”).

Ez az *Epistola de colendis litteris*²⁵ lényeges tartalma, mely egyrészt a nyelvi kultúra restaurálása általános programjának keretén belül marad, másrészt azonban a grammatikából adódó erudíció fő céljának a *Biblia* értelmezésének és tanításának kifogástalanságát tekinti.²⁶ Ezt a célt szolgálja a *Vulgata* szövegének javítása,²⁷ és mert a *scriptori* hibák egyik fő oka a *meroving* írás

²⁴ *Monteverdi, Angelo*: in *Civiltà carolingia*. (I. j.) 363—364.

²⁵ MGH Legum sectio II. Capitularia I. (Ed. *Boretius*) 29, 78—79; *Edelstein*: i. m. 22—23; a Karoling erudícióval összefüggésbe hozható helyek a capitularékból összegyűjtve uo. 219—231. Az epistola fennmaradt példánya Baugulf fuldai apátnak van címezve, a befejezésben azonban „omnes tibi suffragentes coepiscopi”-t említ. Valószínű tehát, hogy az eredeti valamelyik érsekhez (Mainz? Angilram?) érkezett, hogy ő a tartománybeli megyéspüspököknek és — mint a szövegből kitűnik — birodalmi apátoknak lemásoltassa („huius itaque epistolae exemplaria ad omnes suffragentes tuosque coepiscopos et per universa monasteria dirigi non negligas. . .”). Legjobb kiadása: *Stengel, E. E.*: *Urkundenbuch des Klosters Fulda I/2. Marburg 1956. 246—254.*

²⁶ *Fischer, Bonifatius*: *Bibeltext und Bibelreform unter Karl dem Grossen.* — Karl der Grosse. II. 156—216.

²⁷ „quia curae nobis est, ut nostrarum ecclesiarum ad meliora semper proficiat status, oblitteratam pene maiorum nostrarum desidia reparare vigilantia studio *litterarum* satagimus *officinam*, et ad pernoscenda studia liberalium artium nostro etiam quos possumus invitamus exemplo. Inter quae iam pridem universos veteris ac novi instrumenti lib-

nehezen olvasható volta, Károly (és Alcuin meg Petrus Pisanus) gondoskodik egy újfajta, jól olvasható latin írás létrehozásáról is.²⁸ Ez — mint tudjuk — a *Karoling minuszkula* lett. Az „*ecclesiae milites*” kultúrája tehát — mint kitűnt — *formailag klasszikus, auktorolvasáson nevelt helyes latinság, tartalmilag pedig biblikus.*

A forma és tartalom túlságos heterogénségén más nyelvi elemek közbeiktatása segített. Pipin — mint fia, Károly mondja — Gallia egyházait a római hagyományú énekekkel díszítette („*totas Galliarum ecclesias Romanae traditionis suo studio cantibus decoravit. . .*”). Ő pedig az egyházi évré új perikoparendet s ennek megfelelően olvasmány- és magyarázó beszéd válogatást (új *lectionarium*ot és *homiliarium*ot) készíttetett Paulus Diaconussal.²⁹ És fel kell tételeznünk, hogy a gall liturgia megszüntetésének és a római liturgia birodalmi rítussá emelésének is meglehettek még legalább a Desiderius-féle kifogásokig, sőt más előzményekig visszanyúló okai.³⁰ Az „*ubertas Gallici eloquii*” és a „*gravitas Romani sermonis*” mint stílusigény már régóta csatázhatott, míg végül a császári határozat az utóbbit juttatta diadalra. A római *sacramentarium*ok *oratiói* — mint Pierre Riché és Robert Curtius is mondják — irodalmi alkotások, a szó cicerói értelmében.³¹ Az antik jogász nyelv fegyelmezett retorikája, maximális tömörsége, gondolati és kifejezési pontossága és érzékelhető tagoltsága (*cursus!*) így járult hozzá — Paulus Diaconus patrisztikus florilégiumával együtt — az antik „*litterarum magisterium*” és a *Vulgata* nyelvi távolságának kitöltéséhez. Így jött létre a nyelvi kifejezés nyomorúságain segítő szándékból a *középkori latin irodalom első eleme, az antiknál ugyan egyszerűbb, de nyelvtanilag helyes, világos és jól hangzó klerikusi latin.* Ez a latinság a klerikusok mindennapi tennivalójának, az *officium*oknak (zsoltosmánának) nyelvi hordozója lett. Nyelvi, kifejezési készséget formált, tartalma szerint pedig irodalmi élmények forrása, stílárís fordulatok, díszítőelemek állandóan használható repertóriumra lett az egész középkor folyamán.

---

ros, librarium imperitia depravatos, Deo nos in omnibus adiuvante ex amussim correximus. . .” Epistola generalis (789). MGH Leg. sectio II. Cap. I. 80.

Az Admonitio generalis természetesen nem önálló alkotás, hanem jelentős részben (az első 59 fejezet egészében) a római egyház fegyelmei és művelődési felfogását adja tovább a jelentős kanonisztikai gyűjtemény, a Collectio Dionysio—Hadriana alapján. A további részek egyszerűen biblikus idézetek, és aránylag kevés az újnak tekinthető intézkedés (*Bullough: Le siècle de Charlemagne. 115*). Egészben véve az Admonitio a birodalmi klérus kulturális romanizálásának eszköze.

²⁸ *Bischoff, Bernhard: Die südstdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. Wiesbaden 1960. A Karoling írásreform lényeges témájára itt csak utalni tudok. Eppen ezért el kell tekintenem a leglényegesebb irodalom közlésétől is. De — mint a legjobb összefoglalást — Giorgio Cencetti munkájának remek fejezetet itt is meg kell említeni: Compendio di Paleografia Latina. Napoli 1968. 66—71.*

²⁹ „*nos nihilominus solerti eadem (Gallicarum ecclesiarum) curamus intuitu, praecipuarum insignire serie lectionum. . . idque opus Paulo diacono, familiari clienti nostro, eliminandum iniunximus scilicet, ut studiose catholicorum patrum dicta percurrens, veluti e latissimis eorum pratis certos quosque flosculos legeret . . . nostra eadem volumina auctoritate constabilimus vestraeque religioni in Christi ecclesiis tradimus ad legendum.*” Epistola gen. c. 25. l. c.

³⁰ *Vogel, Cyrille: Les échanges liturgiques entre Rome et les Pays Francs jusqu'à l'époque de Charlemagne. Chiese (I). 193—204. Egységes, a vizigót-frank terület egészére kiterjedő gyakorlat nem volt.*

³¹ *Riché, Pierre: „Production littéraire — oratio.” Les foyers. . . Centri e vie. . . (Spoleto) 307; Curtius: 263; Haessly, M. Gonzaga: Rhetoric in the Sunday Collects of the Roman Missal. Cleveland 1938.*

Ennyiben fogadható el Delaruelle állítása, hogy a Karoling kultúra „une civilisation de liturgie” volt.³² Bizonyos azonban, hogy a római-karoling középkori liturgia teológiai, vallásos témákon túl gyakran tartalmazott történeti, politikai, publicisztikus mondanivalót is.³³ Így teret engedett a középkor művelt rétege irodalmi alkotó kedvének. Liturgiájának megkérdése nélkül a középkorból sok mindent, nem érthetünk meg.

A Karoling művelődési reformok a klasszikus nyelvi ideál felelevenítésével az új nyugati császárság művelődéspolitikáját az antik örökség birtokba vétele és felhasználása felé irányították — látszólag. Valójában csak annyit használtak fel belőle, amennyit az írástudatlan világi és az írástudó (klerikus) egyházi feudalizmus abból igényelt. És még azt is az *új társadalom fogalmaíhoz, szükségleteihez alkalmazva*, értelmezve és — esetleg — félreértve. Ez lett a sorsa a retorikának, az antik erudíció legfőbb alapjának is. Alcuin jónak látta, hogy egy közte és Károly között folyó párbeszéd formájában a retorikára vonatkozó legfontosabb tudnivalókat közölje. „Mi a célja a retorikának? — kérdezi a császár. Alcuin felelete: A helyes szólás tudása. Károly: Mivel foglalkozik? A.: *A civilis*, azaz tudós dolgokkal, melyeket a természetes ész felfoghat. Mert ahogyan természetes dolog, hogy mindenki védi magát és mást megsebez, még akkor is, ha a fegyverforgatást nem tanulta, úgy csaknem mindenkinek természetes, hogy másokat vádoljon és szurkáljon, még ha ezt nem is tanulta és gyakorolta. De hasznosabban és készségesebben élnek a beszéddel, akik azt rendszeresen tanulták és gyakorolták. Mert igaz ugyan, hogy mindenkinek természetes, hogy beszél, de *sokban felülmúl másokat, aki a grammatika szerint szól.*”³⁴ A továbbiakban ismétlődik a *Rhetorica ad Herennium* gondolatainak és megfogalmazásának átvétele és általában a cicerói lényeg helytelen interpretálása. A félreértés az idézett részletből is kitűnik. A *civiles quaestiones* (a polgári ügyek) most már nem mások, mint a *doctae quaestiones* (tudós kérdések), s hogy ezek *doctae* legyenek, a grammatika nem nélkülözhető, mint ahogyan a műveletlen nyelv (*lingua inerudita*) — láthattuk — a grammatika által lesz művelt (*erudita*).

A grammatika izidori primátusa így szilárdul meg a Karoling erudícióban. A retorika háttérbe szorulásának fő oka mégis igazi lényegének, a *civiles quaestiones*nek félreértése. A kifejezés az antik felfogásban a bíraskodás, a jogélet ügyeire vonatkozott. Azonban a *forum* — ilyen vonatkozásban — ismeretlen

³² Delaruelle, E. a VIII. század kultúrájáról (erősen túlozva): „...civilisation de la liturgie, que fut la civilisation carolingienne, favorisée, réglementée par Charlemagne.” La Gaule chrétienne à l'époque franque. L'époque carolingienne. — Revue d'histoire de l'église de France. 1952. 64—72.

³³ Lehmann, Paul: Das literarische Bild Karls des Grossen. — Erforschung des Mittelalters. Leipzig 1941. 154—207.

³⁴ Disputatio de rhetorica et virtutibus sapientissimi regis Karli et Albin Magistri: „Ad quem finem spectat rhetorica? A. Ad bene dicendi scientiam.” A régi meghatározás — mint emlékezünk — „ars bona dicendi in civilibus quaestionibus”. Az arsból tehát ismeretanyag, tudás lesz: *scientia*. Tartalmilag hogyan kell ezt érteni? „K. In quibus versatur rebus? A. In civilibus id est *doctis quaestionibus*, quae naturali animi ingenio concipi possunt. Nam sicut naturale est omnibus se tueri et alium ferire etiam si exercitatione non didicerit. Sed utilius et promptius utuntur oratione, qui disciplinis instruuntur et usu exercentur: nam omnibus naturale est loqui at tamen *multum excellit alios, qui per grammaticeam loquuntur.*” Halm (Ed.): Rhetores. 523—550. Továbbélése már az antik hagyományba ágyazódik. Göttweig alsó-ausztriai bencés apátság könyvtárában (XII. sz.): Rhetorica Alcuini Excerpta de Martiano (Capella). MBKÖ. I. 15.

maradt az új nyugati imperátor és birodalma előtt.³⁵ Ezért vált játékos literátori formalizmussá a klasszicizáló Róma-kultusz. Ami az újfajta frank-római erudícióban és sapientiában valóban az ember központba helyezését jelentette volna: az *italón sophia*, a jog hiányzott belőle.

A retorika Karoling felfogásában az *ars bene dicendine* a grammatika alá rendelésén kívül még egy nagy jelentőségű változás mutatkozik az antik *ars oratoriához* képest. Ennek az arsnak élőszóhoz kötöttsége helyet ad az írással való szoros kapcsolatnak: *a beszéd írásban szólás lesz*. Alcuin így mondja: a levél tölti be a nyelv kötelességét („volat saepius carta, caritatis alis pennata, implens officium linguae”).³⁶ Az „officium linguae”, melyet a levél betölt, már a retorika szabályai szerint alakult. Ettől fogva azonban a retorika retorikus-jogi kapcsolódás helyett — a Karoling felfogású literatúrában — nyelvtani és levelezési, grammatikális és episztolográfikus lesz, sőt, idő jártával: a levél-írás mestersége, *ars epistolandi*. Ilyen átformálódás után fogja majd azt a feléledő középkori jogi írásbeliség ismét használatba venni. A retorika — most már mint *ars epistolandi* is — a grammatika alá rendeltségével nem károsult, hanem nyert. Hiszen az *officium linguae* sikeresebb teljesítését a tisztult grammatikai (nyelvtani és stílári) eszközök hatékonyan segítették. Talán legszemléletesebben mutatja ezt a Meroving-kori formulagyűjtemények és a III. Salomo konstanzi püspök és sankt-galleni apát idejéből származó formuláskönyv nyelvi színvonalának különbsége.³⁷ A fejlődés további irányát, hanem is határozta meg, de jellemezte az *ars epistolandi*nak is mondott retorika, a régi objektív *acta*-szerkesztési minták elhagyásával; a Karoling-kortól kezdve a formulagyűjtemények *carta*-példaszövegei szubjektív levélformában fogalmazódtak. Az *acták*ba foglalt személyes nyilatkozat az alacsonyabb rendű tradíciós *notitiák*ban öröklődött tovább. A levélforma diplomatikai kizárólagosságának szilárd iskolai megalapozását pedig az jelentette, hogy a Karoling klerikus, sőt *papi iskolázásnak* szerves része lett az *ars epistolandi* elsajátítása. A *Miket kell a papoknak megtanulni (Quae a presbyteris discenda sint) capitulare* utolsó (15.) capitulum: okleveleket és leveleket írni („scribere cartas et epistolas”).³⁸ A *Capitulare missorum* I. (Diedenhofen, 805) negyedik capitulum („de notariis”)³⁹ az előbbivel összefüggésben a *klerikusi rend és az írásbeliség maradványainak törvény rendelte kapcsolatára*, s ennek a társadalmi közfelfogásban való megszilárdulására utal.

Nagy Károly a *computistákat*, számvető mesterségét tanítókat is hozott magával Rómából. Arra lehetne gondolni, hogy talán a római állam pénzügyi tisztviselői (*ratiocinatorai* és *logothetái*) által irányított számvitelt akarta felújítani, hiszen ennek egyes elemei még a Meroving királyságban is éltek. A Karoling kincstári igazgatásban azonban — mint Ganshof mondja — a

³⁵ P. Lehmann idézi Heiricus Vita S. Germanijéből Nagy Károly dicséretét: „Altaque disponens venturae moenia Romae | Hic iubet esse forum. sanctum quoque iure senatum | Ius populi et leges ubi sacraque iussa capessant. . . .” *Civiltá carol.* 320–321; ebből az állításból annyi igaz, hogy Károly a római jogot nem újította ugyan fel, de a római egyház jogát az ún. *Collectio Dionysio-Hadrianae* segítségével a frank papság számára hozzáférhetővé tette és iskoláiban taníttatta. L. erről *Plöchl, W. M.*: *Geschichte des Kirchenrechts* I. Wien-München 1960². 455–456.

³⁶ „. . . gyakran repül a pergamen a szeretet szárnyán, betöltvén így a nyelv tisztét. . . .” *Alcuini epistolae*. Ed. E. Dümmler. MGH *Epistolae*, IV. 119; *Edelstein*: i. m. 30.

³⁷ MGH *Formulae*, 390–433.

³⁸ MGH *Capitularia*, I. n. 117. 235.

³⁹ Uo. 4. 43. 121.

„comptabilité” nem mutatható ki. Wolfgang Metz viszont a birodalmi javak gazdasági igazgatásában — mint ez már a *Capitulare de villis*ből ismeretes volt — az írásos jelentést és elszámolást a birtokkezelés rendjéhez tartozónak látja.⁴⁰ Az *ars computatoria* legszerényebb méreteiben — csak az aritmetikai alapl műveletek tanításával — már elegendő volt ilyen igények kielégítésére. Semmiképpen sem szabad azonban az antik matematikai kultúra felélesztésére, a *quadrivium*nak ismét jogaiba helyezésére gondolni. A számolás mesterisége bizonyos értelemben még nagyobb feladatok elé állította a naptárak készítőit. A húsvét változó dátumának kiszámítása különböző naptárszámítási elemek, a nap- és holdév csillagászati adatait tartalmazó antik eredetű táblázatok segítségével történt. Ennek módját Beda Venerabilis állította össze, és kis könyve, a *Libellus de arte computatoria* a középkori iskolázás állandó anyagához tartozott.⁴¹

*

Alcuin a *klerikus iskolázás* tárgyait így sorolja fel: grammatika, retorika, dialektika, musica.⁴² Az első kettő helyét a Karoling-kultúrában már láttuk. A dialektika pedig mindössze a formális logikából nyert valamelyes tudnivalók közléséből állott. Más a helyzet a *musicával*. A zene, az ének, hozzátartozott a klerikus kultúrához, s annak Karoling restaurálása sem mellőzhette a musica helyzetével, gyakorlatával és oktatásával kapcsolatos problémák szemrevételét. A *missusok* gondjai közé tartozott annak megállapítása, hogy a püspökök papjaik munkáját és tudását ellenőrizik-e? Értik-e a mise szövegeit és a zsoltárokat szabályosan éneklük-e?⁴³ Néhány évvel később (805): „De cantu ut discatur et ut cantores de Mettis (ahol tanultak) revertantur.”⁴⁴ Az énektanítás nemcsak Metzben folyt, ahol a frank püspökségek egy része számára dómkántorokat képeztek ki, hanem a keresztelő egyházak falusi papjainak is kötelessége volt iskolásokat tartani és őket az egyházi énekekre tanítani, mondja Alcuin.⁴⁵ Hogy az egész zsoltárkönyvet betéve tudják („Ut totum psalterium memoriter teneant”) — írja elő egy Karoling zsinat.⁴⁶ Az egyszerű zsoltározás a pap és *scholarisai* számára csak a nyolc zsoltártónus memorizálásával lehetett egyértelmű. Nem sok és nem nehéz énekesi tudás ez, de mint minimum mégis elengedhetetlen, s a Karoling-kor valamint — mint látni fogjuk — a következő középkori századok énekkultúrájának történetében végig megmarad. A klerikusi, sőt papi tudás (*Quae a presbyteris discenda sint*) tartozékai közé tartozott: tudni „cantum Romanorum in nocte”, tehát (a gallikánnal szemben) a római éjjeli zsolozsma énekeit — hasonlóképpen a misét: „et ad missam similiter”,⁴⁷ azaz az *antiphonale officium* és *missaet*. Ezek már nehéz, *responsalis*, a *neumák*ból reprodukálható dallamok legyenek. Ugyanez áll a *mise-propriumok jubilusaira* meg az *ad offerendum antiphonáira* is. Itt az

⁴⁰ *Ganshof*: Passagio... (Spoleto). 121; *Metz, Wolfgang*: Das karolingische Reichsgut. Eine Verfassungs- und Verwaltungsgeschichtliche Untersuchung. Berlin 1960

⁴¹ PL 101. 849. skk.

⁴² Admonitio generalis. c. 70. = *Capitulare missorum item speciale*. c. 28. MGH Capit., I. 22, 28.

⁴³ MGH Capit., I. n. 43. 121.

⁴⁴ MGH Ep., IV. n. 169. 278.

⁴⁵ Capitula in dioecana quadam synodo tractata. MGH Capit. I. 119. 236.

⁴⁶ MGH Capit., I. n. 117. 235. és *Cap. miss. Theodonis Villae*. (806) Capit., I. n. 43. 121.

⁴⁷ L. fentebb: I. f.

egyszerű memorizálás nem elegendő, nemcsak énekelni kell tudni, hanem tudni kell az éneket. *Érteni a dallam alakulását, sőt, érteni a dallam megteremtéséhez is. Az ars musicaenál vagyunk!*

Az *ars musicae* az antik örökségben a matematika része volt: a mennyiségek arányos voltát, egymáshoz való viszonyát lehetett segítségével vizsgálni és tanítani. A helyes mennyiségi arányokból alakul ki a harmónia, a Kozmosz tartóeleme; a zene és az etikus harmónia a magunk mikrokozmoszának kialakítására oktat. Alapját — mint láttuk — a *proportiók* (arányok) tana képezi; számok, mennyiségek összefüggéseiben jelenik meg tehát a muzsika.⁴⁸ Ez a kép már a kora középkorban megváltozik. A „fő enciklopedista”, Isidorus Hispalensis az ágostoni etikus musica-felfogást már az énekes mesterség irányába eltolva értelmezi: „a muzsika a dallamalakításban járatosság, mely hangból (hangszeren) és énekből áll” („musica est peritia modulationis sono cantuque consistens”). A nagy változás, mely felé már Cassiodorus megtette az első lépést, megfogalmazódott: a *musica* önmagában talál értelmet. És ez annyit jelent, hogy a zene a *hangok* mennyiségeit, kvantitásait állítja helyes arányokba. Így építi a dallamot. Eszerint lényegében a quadriviumból most már kiválhat; ezzel az ósrégi kapcsolat a pythagoreusok „számtan”-ával megszakad.⁴⁹

Az új Karoling-kultúra maga is már ezen új felfogás szerint integrálja erudíciójába a musicát, mely ekkor lesz — jellemző módon — *cantus*. Pontosabban, mivel a *sonust* és a *cantust* már Boethius óta megkülönböztették, a sonushoz tartozónak tekintvén az instrumentális zenét, a *cantus* fogalma természetesen csak a vokális zenére terjedhetett ki.⁵⁰

Meg kell most már keresni a *musica-cantus helyét* a többi Karoling ars között vagy mellett. A már előbb idézett püspöki zsinati határozatok 5. capitulum-a így szól: „hogy az Isten papja. . . az éneklést és a számvetést tudja. . .” („ut sacerdos Dei. . . cantum et computum sciat. . .”).⁵¹ Ebből következhetne, hogy a papi műveltségben a *musica* ismét a számolás mesterségével jutott kapcsolatba. A két ars együtt említése azonban csak esetleges, talán véletlen. A kor teoretikusai a számokat a maguk valóságos — az anyagi valóságból kivont — értelmük szerint fogták fel. Alcuin generációjának tanítómestere, Beda Venerabilis számára „a számok értelmezése. . . a misztériumot nyilvánítja ki nekünk. . .” („numerorum *ratio* . . . mysterium nobis ostendit. . .”).⁵² A zene most már nem is számokat, a számok törvényszerűségében jelentkező kozmoszt, hanem mondanivalót, szavakat fejez ki. Agobard lyoni érsek szerint: nem az énekszó, hanem amit az ének mond, számíthat tetszésre: „nem az éneklő hangja, hanem ama szavak találhatnak tetszésre, melyek olvastatnak. . .” („non vox canentis, sed verba placent, quae leguntur. . .”).⁵³ Itt találkozunk a *musica új társával, a szólás mesterségével, a retorikával*. Az ars oratoria mindig is tanította a *prosodiát*, amiből a jó hangzás igénye nyert megvalósulást. A hangsúlyból, melyre az új verselés is épült, sőt a rímelésből, mely egészen új díszítőelemként a X—XI. században fog jelentkezni, nyeri a

⁴⁸ *Klinkenberg, H. M.*: Der Verfall des Quadriviums im frühen Mittelalter. *Artes Liberales (Koch)*. 10—14; *Fellerer, K. G.*: Die Musica in den Artes Liberales. No. 40—42.

⁴⁹ L. fentebb: I. f.

⁵⁰ MGH Capit., I. n. 119. 236.

⁵¹ PL 111. 489.

⁵² De divina psalmodia. PL 104. 334.

⁵³ *Curtius*: 87.

dictum, a kifejezett gondolat hangzásbeli tökéletességét, szépségét, érdekességét.⁵⁴ A *dictum* kialakítása és a *dictamen* a gondolatközlést a retorikán belül háromféle módon oldhatja meg. Van *dictamen prosaicum*, *rhythmicum* és *musicum*. A *dictamen* mestere, a *dictator* tehát ugyanazt a *mondanivalót* tudja *prózában* és *versben* közölni és *meg is zenésíteni*. A Karoling zenekultúra a szó és a hang viszonyában, a gondolat zenei kifejezésében az előbbi alá rendeli a *musicát*, így lesz az utóbbi *ancilla verbi* (az ige szolgálóleánya).⁵⁵ Talán nem is sokat veszíthet ezzel az alárendeltséggel. A gondolatok hatalmas ereje lüktetett át a kor zenei előadásán, mely még oly sokat megőrzött a pythagoreusi számmissztika tiszta, szemérmes anyagtalanságából. A kor zenéje a *cantus gregorianus*, a *cantus Romanorum*, a rómaiak éneke.

A quadrivium többi tárgya — bár az isidorusi lexikális anyag ismeretüket áthagyományozta — már nem tartozott az iskolás tanulnivalók közé. A *musica* is csak a quadrivium keretéből kibontakozva volt képes továbbélni, illetve új életet élni. Nem mintha a *musica* antik etikai értelmé teljesen feledésbe ment volna. A Karoling és poszt-Karoling zeneesztétika még a „dallamot jól szerkeszteni — és igazán énekelni” („bene modulandi — veraciter canendi”) összekapcsolását az ágostoni eszmék körén belül és nem a teljes antik értelmezésben ugyan, de tiszteletben tarja.⁵⁶ Így Hucbald, az auxerre-i Remigius, Alcuin, Hrabanus Maurus, Notker és a Clunyi Odo — legalább a liturgikus éneklésnél a *veraciter canendi* előfeltételének az éneklő *morális tartását* tekintik. A másik, vagy ezt folytató, vagy kiegészítő irányzat — mint Klinkenberg nevezi — az enciklopedikus csoport, mert Isidorusból táplálkozik.⁵⁷ Réoméi Aurelianus, majd a nagy Gerbert a *tonus* és a *hangközök* tanaként fogják megérteni a *musica* igazi tartalmát. Hangulatkeltő eszköz lesz a *cantus*, s az ars *musicae* — végleg elhagyva a többi arsszal hajdan közös *sapientia* alá rendelt *etikai* összefüggést — „nem az Isten megismerésére hanem dicséretére” („non ad cognoscendum deum sed ad laudandum”) fog szolgálni.⁵⁸

*

Az antik örökség átvétele tehát a Karoling-kultúrába nem jelentette a „*septem artes*” teljes recepcióját. A grammatika foglalta el az új erudíció nagyobb részét, már kevesebb jutott a nyelv hivatalát, az „*officium linguae*”-t írásban is tanító retorikának. A *computus* az aritmetika maradványait őrzi, míg a *musica* a matematika nagy antik összefüggéséből kiszakadva, a *retorika társaként* a szó zenei kifejezője, *hangulati hatásfokának emelője* lesz. A (biblikus) teológiával való kapcsolat sem az *artes* egészében, hanem csak a grammatikai *allegorésis*, jelképmagyarázat gyakorlati, bőséges alkalmazásában valósul meg. Végül: a teljesen feudalizálódott társadalom a maga barbár szokásai szerint élt, s ezért az ítélő bölcsesség, a *sapientia*, a *római törvény* tudása is elveszett.

*

A Nagy Károly-i capitularék törvényhozása a klerikus kultúra helyreállításának megtervezéséről és megvalósítási kísérleteiről ad képet. És mint

⁵⁴ Fellerer: Die Musica... (Artes Liberales) 40, 43—44.

⁵⁵ Klinkenberg: Der Verfall... (Artes Liberales) 20.

⁵⁶ Uo. 22—24.

⁵⁷ Fellerer: Die Musica... (Artes Liberales) 42.

⁵⁸ Vö. Klinkenberg: Der Verfall... 31—32.

minden törvényalkotás — *legislatio* —, elvek és normák tekintetében nyújt csak biztos eligazítást, de nem mindig a tényleges helyzetet mutatja. A Karoling reformok sem kerültek el a hanyatlás, a bizonytalanvá válás kríziseit. Amikor a császár halála után egy-két évtizeddel Servatus, a későbbi ferrières-i apát Einhardhoz, Károly életírójához fordul, a korábbi kulturális virágzás után már csak rezignáltan tud saját koráról nyilatkozni: „nunc pueri sunt qui aliquid discere affectant. . . quoniam a grammatica ad rhetoricam et deinceps ordine ad ceteras liberales disciplinas transire, hoc tempore fabula tantum est. . .” „. . . a mi korunkban keletkezett fogalmazatok inkább visszatetszhetnek. . .” („dictatus nostra aetate confecti displicerent. . .”).⁵⁹ Nem lehetetlen, hogy a fiatal szerzetes a nagy császár még élő bizalmasának megtisztelő barátságát igyekezett elnyerni, s az ellentét képe, mely a károlyi idők sapientiájának ragyogását a méltatlan utókortól elválasztja, azért ily sötét. De a császár művelődési hagyatékának, az antik örökség Karoling újrafogalmazásának a megmentése másokat is foglalkoztatott. Az Attignyben 822-ben összegyűlt frank püspökök az egyházi iskolázás ügyét is rendezni kívánják, mert annak hanyatlásában maguk is részesek („scholas autem, de quibus hac tenus minus studiosi fuimus quam debueramus omnino studiosissime emendare cupimus”).⁶⁰ Néhány évvel később, 829-ben a Wormsban gyűlésező püspökök már egyenesen a császárhoz fordulnak, hogy atyja nagy művének védelméről három birodalmi nyilvános iskola felállításával intézményesen gondoskodják („Obnix et suppliciter celsitudini vestrae suggerimus, et morem paternum sequentes, saltim in tribus congruentissimis imperii vestri locis scholae publicae ex vestra auctoritate fiant ut labor patris vestri ut vester, per incuriam quod absit, labefactando non depereat. . .”).⁶¹ A birodalmi *episcopatus* egységes állásfoglalásáról lehet itt szó, mert a „román” rész püspökei ugyanazon évben Párizsban szintén ebben az ügyben fordultak Lajoshoz.⁶² Hogy a „három schola publica” vajon a késő császárkor római és konstantinápolyi studium liberaléira vagy a páviai longobárd királyi palotaiskolára való utalás-e, bizonytalan. Lehet, hogy csak az aacheni udvari iskola példájának kiterjesztéséről volt szó. Bizonyos, hogy az óhaj teljesítetlen maradt. A károlyi örökség felosztása, az utolsó Karolingok tehetetlen uralkodása, s nem utolsósorban a normann és magyar rablóhadjáratokkal nyugtalanított következő száz év semmi lehetőséget sem nyújtott a Karoling kultúra három schola publicában történő intézményes továbbművelésére. Ennyi bizonytalanságnak kitéve Károly és tanácsadóinak műve mégis *megmenekedett a pusztulástól*. Hogyan volt ez lehetséges?

*

A Karoling erudíció csak azt vette át az antik örökségből, amire annak a (klerikus) rétegnek — és nem az egész társadalomnak — volt szüksége hivatása gyakorlásához, melynek művelődési szükségletei a reformokat felidéztek. A sokféleképpen értelmezhető és értelmezett „rómaiak hagyománya”

⁵⁹ MGH Capit., I. 357.

⁶⁰ Uo. 339; *Sirmond*: Concilia Gallica. II. 549. *Lurtz*: 149.

⁶¹ *Faral, Edmond*: Les conditions générales de la production littéraire en Europe occidentale pendant les IXe et Xe siècles. — (II Spoleto) 1954. 247—294; *Mohrmann, Christine*: Le problème de la continuité de la langue littéraire. Passagio. . . (IX Spoleto) 1962. 329—349.

⁶² *Faral*: i. h.

(„Romanorum traditio”) elsősorban a litterát, a betűt jelentette, és ehhez kötve a latin nyelvet. Az illiteratus feudalizmus — bár az anyanyelven írás első kísérletei is ekkor mennek végbe — a maga nyelvén szóláshoz, a maga officium linguaejához nem igényelte az anyanyelvű literatúrát.⁶³ A Karoling-kultúra már ezért is latin klerikus műveltség volt. De azért is az maradt — vagy véglegesen azzá lett —, mert fenntartása a klérusnak volt létérdeke, még a legyengült vagy széteső központi hatalom további segítsége nélkül is. A császári schola publicák — magukban — talán nehezebben is álltak volna ellen a Karoling és poszt-Karoling államokat érő megrázkódtatásoknak. A latin egyház egész iskolarendszere a károlyi reformok lényeges részét meg tudta őrizni és nagyobb károsodás nélkül tudta átadni nyugalmasabb koroknak. Azonban, hogy ezt egyáltalán megtehesse, a szorosan vett egyházi tudnivalókhöz társítani kellett az antik örökség még meglévő darabjait. Az egyesítésnek ezt a munkáját végezte el a Karoling reform, amikor szinte kanonizálta a patrisztikus, késő antik tételt, mely szerint az antik auktorok ismerete nélkül még a *Biblia* sem érthető helyesen.⁶⁴ Az iskolamesterek itáliai típusú iskolái mellett a *plebs baptismalisok* longobárd és Meroving-kori klerikus iskolái ilyen műveltséget még nem közvetíthettek. Eléggé pontosan tudjuk, hogy ezeknek frank-karoling megfelelői mit tudtak nyújtani és mit várhattak klerikus *scholaris*aiktól.⁶⁵

Nagy Károly az *Admonitio generalis* 72. *capitulum*ában a longobárd–Meroving-kori lektorok iskoláját — reformjai szerinti átalakításban — a frank területen így akarja látni: „létesüljenek iskolák (templomban) olvasó fiúk számára, s tanítsanak zsoltárokat, hangjelölést, éneket, számvetést, grammatikát az egyes monastorokban vagy püspöki székhelyeken. . .”⁶⁶ („ut scholae legentium puerorum fiant, psalmos, notas, cantus, computum, grammaticam per singula monasteria vel episcopia. . .”). A *pueri legentes* kifejezésen nem az értendő, ami korábban általános szokásos volt, hogy ti. csak olvasni tanultak az ilyen iskolákban. A felsorolt tanulnivaló, a grammatika itt az írást sem nélkülözhetette. A *pueri legentes* kifejezés a Karoling capitularék és *synodalék* összefüggésében, a *lector* — kisebb egyházi rendű klerikus — jelentéssel lesz egyértelmű. A grammatika és a *computus* mellett — a retorika mellőzésével — a *musica* tűnik még fel a *pueri legentes* ismeretei sorában. A *psalmos*, *notas*, *cantus* felsorolás zeneismeretei fokozatokat is jelent. Mint már fentebb láttuk, az énekoktatás kezdetén a zsolnártónusok begyakorlása állt, ezután kerülhetett sor a különböző *neumák* felismerésébe való bevezetésre (*notas*), és ezzel kapcsolatban a zsolnárokénál bonyolultabb — *antiphona*, *responsorium* — dallamok szerkezetének (*cantus*) megismertetésére és éneklésére. Ennek az oktatásnak gyakorlati hasznát egy Karoling-kori — plébánosokra vonatkozó — *capitulare* (809) abban látja, hogy a pap akadályoztatása esetén az iskolások énekeljék el a zsolnármából a megfelelő *horát*.⁶⁷ Innét indult el sok évszázados útjára a középkori előírás: „. . .presbyter clericum habeat vel scholarem, qui cum eo psalmos cantet, epistolam et lectionem legat et in missa

⁶³ L. III. f. 67. j.

⁶⁴ MGH Capit., I. 60; az *episcopium* és a *monasterium* szerepéről az iskolázásban I. Maître, Léon: *Les écoles épiscopales et monastiques en Occident avant les Universités* (768–1180). Ligugé — Paris 1924.² 6–32.

⁶⁵ MGH Capit., I. 237.

⁶⁶ Lurtz: 141.

⁶⁷ L. 57. 1.

respondeat.”⁶⁸ Ez volt a minimum, ami egy parókiális klerikus vagy *scholaris* (mert mindkét módon nevezték) liturgikus szolgálatához tartozott. Némi grammatikai ismeret és valami a számolás elemeiből: ez volt az egész, amit a vidéki pap klerikusának nyújthatott. Csekély töredék a Karoling-latin kultúrából.

De a poszt-Karoling-kor műveltsége a Karoling-kor erudíciójából nemzeti kultúránk alapvetéséhez ennél sokkal többet vett át, és ebből az erudícióból táplálkozott a szász császárok korának felújuló klasszicizmusa is. Hol őrizték és adták tovább ezt a művelődési többletet? Nagy Károly reformjainak letéteményeseiként az *episcopium*okat és a *monasterium*okat jelölte meg.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

⁶⁸ *Bihlmeyer—Tüchle: Kirchengeschichte. II. 135.*

IV.

A KAROLING-KULTÚRA TOVÁBBADÁSA: DÓMOK, MONOSTOROK, ISKOLÁK

Amit az antik örökségből *Karoling-kultúra* néven újrafogalmazva most megismertünk, azt Károly császár és utódjának akarata az *episcopium* és a *monasterium* gondozására bízta. Ezt a Karoling-műveltséget hasznosította a feudális kor számára a kanonok és a szerzetes szóban és írásban, iskolában és másoló szobában, könyvtárban és kancelláriában.

A püspökségek és a birodalmi apátságok, melyek közvetlenül a császár kormányzatára vannak bízva (saját egyházaik voltak) mintegy *köteles* — mondhatnánk hűbéri — *szolgálatképpen vállalják az iskolák fenntartását*, a litterák ápolását. Már ebből is következnie, a *Capitula de examinandis ecclesiasticis* kérdéseiből pedig még inkább kitűnik, hogy a császár az egyháziak (férfiak és nők) két nagy seregét tartotta szem előtt. „Kanonok apátságok és kanonokok. . . kanonok apátnok az ő szentelt személyeikkel. . . — szerzetesek apátjai és szerzetesek. . . apátnok és szerzetesi életre szentelt személyek. . .” („Abbatess canonici et canonici. . . abbatissae canonicae cum suis sanctimonialibus. . . — Abbatess monachorum et monachi. . . abbatissae et sanctimonialia in monachico proposito. . .”) különböztetendők meg két nagy rendező elv szerint. Az egyik a *Kanon*, a másik a *Regula*. Az *ordo canonicus* (a kanonokrend) és az *ordo monasticus* (szerzetesrend) vagy *regularis*: tehát a kanonok és a *Regula* — ekkor már csaknem kizárólag a benedeki — követői.¹

Az utak vonalai még csak a Nagy Károly-i *legislatió*ban rajzolódnak ki különös jellegzetességükben, s csak utódja alatt lesznek valóban két külön életforma, *életrend*: *ordo* — *canonicus* és *monachicus* — kifejezőivé. Jelenlegi tudásunk szerint a latin kereszténységben a *két ordo* a kora középkor évszázadaiban Hispániában valamint Galliában — a vita apostolicából eredeztetvén magát — *teljesen összebonyolódva élt*.²

¹ *Capitulare missonem item speciale* (802?). MGH Capit., I. 103. 32. — MGH Capit., I. 43. 122. Ez a pontos különválasztás azonban inkább következménye, mint előzménye és alapja volt a Karoling reformtörvényhozásnak. A diedonhofeni capitulare a világot elhagyni szándékozókról („de reliquentibus saeculum”) így határoz: „ut unum e duobus eligant, aut pleniter secundum canonicam, aut secundum regularem institutionem vivere debeant.” Nem szabad azonban azt hinni — mert a capitulum világosan nyilatkozik —, hogy a „saeculum relinquentes” számára könnyű volt a döntés. Annyiban legalábbis nem, hogy a „canonica institutio” és a „regularis institutio”, a „kanon” és a „regula” nem két külön, világosan elválasztható utat jelentett.

² *Dereine, Charles*: Chanoines (Dès origines au XIIIe siècle). Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastique (DHGE) XII. Paris 1953. col. 353—405; *Giroud, Charles C. R.*: L'ordre des chanoines réguliers de Saint-Augustin et ses diverses formes de régime interne. Martigny 1961.

A *vita apostolicán* — egészen a kolduló rendek fellépéséig — az apostolok jeruzsálemi közösségének életét, illetőleg annak utánzását értették.³ A Meroving királyságban (s a Karoling álláspont megértéséhez ez az előzmény lényeges) Charles Déréine — mint már előbb Ludwig Hertling és Louis Levillain is — a *vita apostolica* megvalósulását főként a „basilicalis” klérus vagy *monasterium* közösségében látja.⁴ A *basilica*, szemben a püspök *ecclesiájával* („cathedralis”), az *eparchia* — a püspöki megye — egyetlen igazi egyházával, a püspökség többi templomát jelöli, különösen, ha azt egy közösség szolgálja.⁵ Ez a közösség lehetett kizárólagosan monachusi, bár ez inkább ritka kivétel. A gyakoribb az olyan basilicalis közösség, melynek klérusa mellett (ennek köteleisége „*assidue ministeria divina celebrare*”) vannak még nem klerikus *fratres, matricularii, pauperes, laici religiosi* is, akik különböző szolgálatokat végeznek, s egészben vagy részben *monachus* nevezetet is nyernek a szó bizonytalan régi galliai — és nem pontos itáliai (benedictinus) — értelmében.⁶ Mindezek és még az iskolás fiúk — *pueri* — a *domus basilicae* átriumában együtt laknak egy *abbas canonicus* fősége alatt.⁷ Ordójuk kánoni-normatív alapjai a bibliai helyekből, patrisztikus tanításokból és zsinati határozatokból tevődnek össze. E különböző források együttes elnevezése *canones*, s akik szerintük élnek, *canonici*.⁸ Hogy a bazilika klérusa számára ez mennyiben jelentett szerzetesi életformát, nem lehet pontosan megállapítani. Közös vagyonkezelés volt ugyan, de nem teljes szegénység. A kanonok apát vezetése alatt mégis szerzetesi, — vagy ahhoz csaknem teljesen hasonló — kanonok klerikusokból és monachusokból, valamint — „religiosus” — laikusokból álló közösség élt a bazilika házában vagy házaiban, és természetesen iskolás fiúk is.⁹ S mert a „vidéki bazilikák” („*basilicae rurales*”) a püspöki *ecclesia* bizonyos pasztorációs jogait is átveszik, az első plébániáknak is tekinthetők. A plébániai munkát az *abbas* vezetésével természetesen a *canonici clerici* látják el.¹⁰ És amikor a bazilikákban előttünk megjelenő ősplébániák kisebb körzetekre osztódnak, ezeknek *presbyterei* és klerikusai még megtartják a kanonoki nevezetet,¹¹ mert az *ordo canonicus* továbbra is kötelezi őket. Ilyen értelemben figyelmezteti Károly *missusait*, nézzenek utána, hogy „a papok a klerikusokról, kik velük vannak, szorgosan gondoskodjanak, hogy azok kánoni módon éljenek. . .” („*presbyteri clerici — clericos — quos secum habeant sollicite provideant, ut*

³ *Déréine*: DHGE 355—356; *Leclerg, Jean (OSB)*: Études sur le vocabulaire monastique du moyen âge. Studia Anselmiana 48. Roma 1961. 38.

⁴ *Déréine*: DHGE 363, 36; *Hertling, Ludwig*: Kanoniker, Augustinerregel und Augustinerorden. Zeitschrift für kath. Theol. 53 (1936). 335—340; *Levillein, L.*: Études sur l'abbaye de St. Denis à l'époque mérovingienne. Bibl. de l'École des Chartes 86 (1925). 5—20.

⁵ *Déréine*: DHGE 362.

⁶ Uo. 363—364.

⁷ Uo. 362. Az *abbas* nem monasztikus értelmezésben is sokáig élt. A XIII. századi *Fuero general de Navarra* ilyen összefüggésben említi: „*clerigo seglar, que tiene vezinal glesia es clamado abbat en su villa, abbat de vezinal glesia.*” *Mayer, E.*: Der Ursprung der Domkapitel zugleich ein Wort zu den Urkunden Drogonis. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 38 (1917). 1—33.

⁸ *Déréine*: DHGE 365.

⁹ Uo. 363—364.

¹⁰ *Mayer, E.*: Ursprung. 2—3; *Bihlmeyer—Tüchle*: 112—113.; *Schaefer, Heinrich*: Pfarrkirche und Stift im deutschen Mittelalter. Kirchenrechtliche Abhandlungen (U. Stutz). 3. Stuttgart 1903. 147—149.

¹¹ *Schaefer*: 95—106.

canonice vivant. . .”).¹² A klerikus és a canonicus kezd teljesen azonosulni, és pedig nemcsak a parokiális papság fogalmán belül. A papok és klerikusok, akik saját egyházi vagy más — nyilván az írásbeliséggel összefüggő — teendőik ellátására a nagyok (*comites*) szolgálatában állnak, szintén kanonokok.¹³ A kánonok intézkedése (*canonica institutio*) és a kánonok szerinti élet („*canonice vivere*”) tehát korrelatív fogalmak, és azt az életrendi keretet jelentik, amely a klérus számára kötelező, de legalább példaképpül szolgáló norma.

A püspöki *ecclesia* és a kánonok apáti *basilica vita communis*ban élő klérusának szellemi és lelki színvonalától messze esett az átlagos világi papságé. Tudatlanságáról, primitív, harácsoló anyagiasságáról — ami az évszázadokon át ehhez az életformához szinte hozzátapadt — a *Capitula de presbyteris admonendis* (*Fejezetek a papoknak szóló figyelmeztetésről*) 6. pontja nem túlzott, sőt — a részleteket is számításba véve —, sötét tónusa még fokozható.¹⁴ A javulás módja nem lehetett többé az *ecclesia* és a *basilica vita communis*hoz való visszatérés. A lassan kiépülő parokiális hálózat mind több és több papot helyezett a magányos falusi élet körülményei közé. A megoldást csak az jelenthette, hogy nevelési eszközökkel vagy egyéni, vagy testületben megvalósítandó normává teszik a *vita canonicát*.

A püspöki *ecclesia* klérusa az ókeresztény időktől fogva legtermészetesebben papi rendjei és ezek munkaköre, tisztségei szerint tagolódott. Ezt a helyzetet a görög és latin hagyomány egyházai egyaránt sokáig őrizték, sőt, az előbbieket — mert nem ismerik a káptalani intézményt — lényegében napjainkig fenn tartották.¹⁵ A *canonica institutio* tehát ilyen megoldásban a kánonok szerinti nevelés — *canonicus* pedig ennek az institutionnak neveltje. Belőlük kerülnek majd ki a püspöki egyház *officiumait* viselők. Latin és bizánci megfelelőik: *scholasticus*, *capiscola*, *cancellarius*, *chartophylax*, *cantor*, *praecentor*, *prótopsaltes*, *custos*, *thesaurarius*, *skeuophylax*.¹⁶ Ez a kettős együttes — az *officiumoké*

¹² Cap. missorum generale. 23. MGH Leg., Sect. II. Cap. I. 96.

¹³ Uo. Capit. 21. 95.: „ut presbiteros ac caeteros *canonicos* quos *comites sui in ministeriis* habent, omnino eos episcopis suis subiectos exhibeant, ut *canonica institutio* iubet. . .” (A „*canonica institutio*” nem más, mint a kánoni jog.)

¹⁴ MGH Capit., I. b. 120. 237.: „Ut diligenter resciatís post ordinationem uniuscuiuscumque presbyteri, quantum quisque fecerit in suo monasterio: qui ante ordinationem pauperes fuerunt, post ordinationem vero de rebus cum quibus debuerat ecclesiis servire acquirunt sibi allodium et mancipia et caeteras facultates, et neque in sua lectione aliqui profecerunt, neque libros congregaverunt, aut ea quae pertinent ad cultum religionis augmentaverunt, sed semper convitiis et contritionibus et rapina vivunt. . .” Azaz: „Szorgalmasan tudakoljátok meg minden egyes pap felszentelése után, hogy monostorában (egyházában) mit vitt végbe: azok, akik felszentelésük előtt szegények voltak, a felszentelés után az egyházak szolgálatára rendelt jószágokból maguknak birtokot meg szolgánepet szereznek és más haszonvévelt, és sem az olvasmányokból nem épültek, sem a könyveket vagy a vallásos kultuszhoz tartozó egyéb dolgokat nem gyarapították, hanem mindig viszálykodásból, mások eltiprásából és zsákmányolásból élnek.”

¹⁵ *Torquebiau, P.*: *Chapitres de chanoines*. DDC III. 534—536.

¹⁶ *Beck*: *Byz. Handbuch* II/1. 98—120. (L. a II. fejezetet.) A szorosabban vett papi szolgálatot az *ecclesiában* a *presbyterek* és a *diaconusok* — a miséppapok és a szerpapok — látják el. A „*sacramentalis ordo*” szerint ők következtek a püspök után. A *presbyterek* élén áll az *archipresbyter* (középbizánci szóval *prótopappas*), a *diaconusok* feje az *archidiaconus*. Ez utóbbiak a gazdasági, karitatív szolgálatot (diakónia) látják el. Az *episcopiumban* kisebb rendben levő klerikusok nagyobbbrészt az írásbeli-adminisztrációs ügyeket, titkári tennivalókat végzik: ők a *notariusok*. Élükön Ravennában (*Mayer*: *Ursprung*. 10 és 25) és másutt is a *primicerius* (Bizáncban: „*primikerios* tón patriarchikón *notarión*”) áll. Ravennában a püspöki ügyészek — *defensorok* — előljárója ugyancsak a *primicerius*. Konstantinápolyban az *ekdikosok* feje a *prótekdikos*, *arkhontikion*.

és a *canonicus commensalisoké* —, mint már láttuk, élhetett közös életben anélkül, hogy teljesen homogén testület lett volna, amint hogy a Merovingkori basilicalis domus lakói is kanonokok és monachusok voltak. A klérusnak a canonica institutióba való besorolásaként ez a laza szervezet még mindig megfelelt volna. De a Karoling állam egyházpolitikája is világos megoldásokra törekedett, s az „*episcopium*” mellé állította a „*monasterium*”-ot, az „*ordo canonicus*”-ról — vagy mellőle — leválasztotta a „*vita apostolica*” másik megvalósulási lehetőségét, az *ordo monasticust*, a *monachium propositumot*, a szerzetességét.

*

A fordulat akkor következett be, amikor már nem Károly, hanem fia és utódja, Jámbor Lajos uralkodott, aki a 816-ban *Aachenban* tartott törvénykező zsinaton birodalmi méretekben rendezte az *ordo canonicus* és az *ordo monasticus* ügyeit. Mert helyi kísérletekben nem volt már korábban sem hiány. Ezek sorából kiemelkedik *Chrodegang* metzi püspök (742) *Regula canonicorum*a. *Chrodegang* székvárosa klérusa számára megtervezte a közös élet rendjét.¹⁷ Közös refektórium és közös dormitórium a *claustrum*on belül (a dóm közvetlen szomszédságában), hová estére minden klerikusnak vissza kell térnie, s csak reggel szabad ismét elhagynia. A közösség feje maga a püspök, kinek nevében a tényleges irányítást az archidiakónus végzi. Bár tanulmányok végzéséről és egyáltalán iskolákról az eredetiben is és az interpolált — kevés-
sebb későbbi — változataiban is csak kevés szó esik, *Chrodegang* művét mégis a klérus kánoni oktatására szolgáló könyvnek tekintették.¹⁸ Természetesen inkább erkölcsi, asztetikus nevelésre gondolunk, semmint értelmi erudícióra. A metzi püspök a benedeki *Regula* sok fejezetét értékesítette kanonoki szabályzatában, de azért nem szabad azt gondolni, hogy a *Regula monachorum* egyedül inspirálta a kanonoki regulát. Mint láttuk, sok évszázados hagyomány táplálta a kánoni papság gondolatát, s a kor szinkretikus gondolkodásmódja egyéb régebbi, már kipróbált megoldási módozatok mellett a frank területen csupán a VIII. század elejétől — tehát *csak jó fél százada*¹⁹ — ismeret-
tebb bencés tapasztalatot is igénybe vette.

A *chrodegangi* elgondolás legjellemzőbb vonása a püspök — *rector ecclesiae* — és kánoni klérusának vagyonközössége, legalább elvként. Ez a birodalmi egyházban nem volt sokáig tartható. A birodalom prelátusai egyúttal *princeps*ek is voltak, s ez a helyzet összeegyeztethetetlen a vagyonközösséggel. Különválasztják tehát a *mensa fratrum*tól (a testvérek asztaltartása) a *mensa*

A latin kereszténységben az *episcopium* lakói, a püspök *commensalisai* a *lectorok* és más kisebb rendű klerikusok, akiket *canonicus*nak neveznek. (Mayer: 10.)

¹⁷ *Dereine*: DHGE 365; *Giroud*: (70. j.) 34–36; kiadása: *Holstein, L. — Brockie, M*: Codex Regularum Monasticarum et Canonicarum. II. Aug. Vindel. 1759. 93–109; interpolata 109–127; *Amort, Eusebius*: Vetus disciplina Canonicorum regularium et saecularium I. Venetiis 1748; Reg. Chrod. genuina. 221–241; interpolata 242–282; *Regula conc. Aquisgranensis*. 283–305; PL 105. 815 ss.; MGH Conc. Karol. I. 308 ss.

¹⁸ Vat. Pal. lat. 2555 (Verona) kódexben: „*Liber Crodogangus de norma docendi. . . qui incipit »Temporibus piissimi [ac serenissimi Regis Pippini]«*”; említi *Mochetti, G.*: *Primordi esegetici. . .* 45; A „*vita communis*” mint nevelési forma: *Illmer, D.*: *Formen der Erziehung und Wissensvermittlung im frühen Mittelalter. . .* München 1971. 128–149.

¹⁹ Az első benediktinus alapítás 620–630 között — *Altaripa* (Garonne) — még kolumbánai vonásokat is felmutat. *Riché*: *Les foyers*. 316.

episcopalist, illetve — szerzetes monostorokban — *abbatialist* (püspöki, ill. apáti asztaltartás).²⁰ A kanonokok még tovább mennek, és a *mensa capitulit* és annak egyes birtokait hűbér (*precaria*) módjára egymás között felosztva, életfogytiglani haszonélvezetben külön kezelik. Ebből a *vita communis* vagy *canonica* felbomlása, s a kisebb rendekben levő kanonok nősilése folytán az egyházi vagyon teljes szétmorzsolódása következhetett volna be.²¹ Az aacheni regula a kánonokra hivatkozva a *vita canonica* helyreállítását kíséri meg. A capitulare első intézkedései az egyházi vagyon („*res ecclesiae*”) kérdéseivel foglalkoznak.²² A 21. és 23. capitulumok nem annyira az iskolás fiúk oktatását, mint nevelését („*ut pueris nutriendis instantissima adhibenda sit custodia*”), illetve az egyházi énekeket („*de cantoribus*”) tárgyalják.²³

A kánoni életforma különválasztása a regularistól olyan előzmények után következett be, melyek folytán a két ordo már csak intézményszerűen különülhetett el, de a *belső tartalom szerint sokban egyezett*.

A *vita canonica* a Meroving-kor kissé amorf *cathedralis* és *basilicalis* domusából egy újfajta szervezettel rendelkező *episcopiumot* alakított ki, s ezt lassanként (a XI—XII. század fordulójától kezdve) *capitulumnak* (káptalan) is nevezik.²⁴ A *canonica abbatiák* is átalakulnak *collegiata ecclesiákká*, melyeket magyarul — jobb szó híján — társaskáptalanoknak mondunk. Fő tennivalójuk nem is annyira az apostoli életforma (*apostolica vita*) megvalósítása, mint inkább az *institutio regia* (a királyi intézkedés) végrehajtása: az ünnepélyes liturgia végzése (Aachen, 9, 12—19). De emellett az *iskolák tartása*, s ezeken keresztül a *litterae colendae* programjának megvalósítása is a megreformált, új utakra terelt ordo *canonicus*, az *episcopium* s a nagyobb (*collegiata*) egyházak kánoni papságának feladata lesz.²⁵ Ezt meg is valósította úgy, hogy a mind nagyobb számú, egy-két scholarisszal, klerikussal küszködő vidéki presbyter falusi egyházainak a székesegyház mintaképül és hátvédül szolgált.

*

A *Sanctus ordo regularis*, melyet Bathildis királyné 650 körül a galliai szerzetességnek előírt, Szt. Benedek és Kolumbán reguláiból készült kompiláció.²⁶ A VII. század közepének szerzetesei számára a frank Gallia harmadfél százados történelmében ez újat jelentett. A galliai szerzetesség történetéről különben már volt szó. Martinus — „kit Pannónia szült, táplált Itália” („*quem genuit Pannonia, aluit Italia*”) — 360 táján alapította Ligugét (*Locogiacum*), s ettől kezdve a szerzetesség — *nem mint szervezet*, hanem inkább mint *mozgalom* — otthonos lesz a galliai, majd frank földeken.²⁷ Honoratus (a riviériai szigeten, Lerinsen, az V. század elején), Johannes Cassianus (†435) Marseille-ben,

²⁰ *Lesne, E.*: L'origine des menses dans le temporel de l'Eglise. Paris et Lille 1910; *Ganshof, L. F.*: L'église et le pouvoir royal dans la monarchie franque sous Pépin III et Charlemagne. Chiese (1). 95—141; *Delaruelle, E.*: L'église romaine et ses relations avec l'église franque jusqu'en 800. Chiese (5). 143—184.

²¹ *Dereine*: DHGE 369—370.

²² *Amort*: 299. + MGH Concilia, II. 308—421.

²³ Uo. 300.

²⁴ *Hermann*: DDC III. 535.

²⁵ *Schaefer*: 144—150.

²⁶ MGH Scriptorum rerum Merovingicarum. III. 493; *Dereine*, DHGE 364

²⁷ *Courtois, Ch.*: L'évolution du monachisme en Gaule de Saint Martin à Saint Colomban. Monachesimo (Spoleto) 47—72.

Oyan (Augendus, 450 k.) a Jurában — úgy látszik — a Pachomius regulát tekintették fő normának. Caesarius († 542), Arles püspöke, aki már a gall-római hagyományok neveltje volt, mérsékelte az egyiptomi puszták *anachorétáinak* kíméletlen aszkétikus *furorját*.²⁸ Noricumban, a dunai provinciákban Severinus (455–482) szintén a keleti anachorétizmusból táplálkozott, de a monachusok serege, kiket ő kezdett szervezni, korántsem növekedett oly rohamosan, mint Galliában. Ott a martinusi és pachomiusi elvek szerint éltek a domus basilicaeben a klérussal együtt lakó laikus szerzetesek is.

Tudjuk, hogy a második hullám a nyugat-európai (gall-frank) szerzetesség történetében a nagy atlanti szigetekről, Írországból és Angliából indult ki. Az elsővel kapcsolatban *Kolumbán*, Gallus nevét említhetjük. De a VI. század folyamán az utódok, Peronne (Peronna Scottorum), Corbie, St. Riquier és Luxeuil kolostoraiból kiindulva átkeltek a Rajnán. Eustasius és Agrestius (Kolumbán neveltjei, de gall-rómaiak) Bajorország felé nyomultak (VII. század eleje), őket pedig Marinus és Amianus (†697) követték, akik kis — kelta típusú — szerzetesi telepeket létesítettek,²⁹ míg Emmeram (†652), Kilian (†689) és Korbinian (†725) püspöki székek — Regensburg, Würzburg és Freising — alapítói lettek. Rupert — bizonyára frank volt, de kelta szerzetesi nevelésben részesült — Juvavium romjain telepedett le, s az egykori Noricum, Pannonia Prima és Valeria provinciák hatalmas területén fogott a kereszténység hirdetéséhez és szervezéséhez.³⁰

Szervezéshez azonban a kelták nemigen értettek, ezért a — frankoktól nézve — Rajnán túli, alemán és bajuár misszió eredményei hamarosan vesztélybe is kerülhettek. Az új *eparchiák* szervezeti megszilárdítását, a misszionálást — a Majna és Elba közötti területekre kiterjesztve — már a VIII. század újabb szerzetesi hulláma — mely az angolszász királyságból indult el — végezte. Wilfrid, akit latinosan Bonifaciusnak neveztek, részben még római kori előzményekre (Wormatia, Spira, Moguntia) visszanyúlva megteremtette a birodalmi egyházak hierarchikus szervezeti vázát. Ő már nem a Kolumbán-féle szerzetességhez tartozott, bencés volt.³¹ Az itáliai szerzetesség még Gergely idejében jutott el Angliába, s a canonica vitával nem kevert tiszta formában őrizte meg a Benedek *Regulájában* megfogalmazott monachicum propositum betűjét. Mivel azonban a primási székhelyel, Canterburyvel együtt a hét legrégebbi angolszász székesegyház dómklérusa is soraikból került ki, mint monachusok egyúttal klerikusok is voltak. Ebben a nem lényegtelen pontban pedig már el is távolodott az angolszász bencesség Monte-Cassino eredetileg laikus, a kolostorban csupán néhány papot megtűrő ősfarmájától.³² Ám a papság és szerzetesség egyesülésének már előbb, a keltáknál végbe kellett mennie. Különben nem is vállalkozhattak volna a germán — keleti — területeken missziós munkára.³³

Klerikátus és szerzetesség egyesítése még egy következménnyel járt. A szerzetesnek egyiptomi, keleti felfogás szerint a *paideiából* nem kell részesülnie.

²⁸ Clerq, Ch. de: L'influence de la règle de saint Pacôme en Occident. Mélanges Halphen. 169–176; Heimbucher: Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche. I. Paderborn 1934.³

²⁹ Heimbucher: I. 182. (4. j.)

³⁰ Germania Pontificia. I. 2, 268, 282, 329–330; I. 1. 4–5.

³¹ Bihlmeyer—Tüchle: 1620.

³² Butler, Cuthbert: Benedictine Monachism. London 1924.² 293–294.

³³ Loyer, Olivier: Les chrétientés celtiques. Paris 1965. 32–42.

A *pneuma*, a lélek oktatója és ragadja ki a bűnnel telt *polis*ból a lakatlan környékre („ana chóré”!) az asketát.³⁴ „Felkelnek a tudatlanok — kiáltott fel Augustinus a pusztai atyák életét olvasva —, felkelnek a tudatlanok és elragadják a mennyet!” („Surgunt indocti et rapiunt caelum”!³⁵) Benedekről I. Gergely a *Dialógusok* 2. könyvében elmondja, hogy Rómában a *liberale studium* (melyet Theodosius állított fel) nevelte, de azután „eltávozott mint tudósan tudatlan és bölcsen tanulatlan” („recessit scienter nescius et sapienter indoctus”).³⁶ Ebből nem lehet az itáliai szerzetesség pátriárkájának tudomány- vagy kultúraellenességére gondolni. Az itáliai viszonyokba állítva a problémát, már megállapíthatjuk, hogy a *ludimagisterek* Itáliájában olyan nevelő- és kultúrmentát a szerzetesektől, mint a barbárok országaiban, senki sem várt.³⁷ Ezért Benedek csak legfeljebb a szülőktől kolostori életre felajánlott fiúk (*oblati*) tanítására gondolt. Bonifácus már mindenütt iskolákat állít. Ez természetes, hiszen abból a környezetből jön, honnét még a frank uralom alá kerülő országok kulturális reformjának gondolatát is magával hozta Alcuin.³⁸

A Karoling-korban tehát iskolázott, sőt éppen tudós, „klerikus” szerzetesként jelentek meg a bencések. Korábbi szerény próbálkozások után most már készen állottak arra, hogy az Alpokon túl a nagy múltú galliai és kelta szerzetesség helyébe lépjenek. Ez 816-ban, szintén az aacheni birodalmi zsinaton történt. Korábbi kísérletek — különösen a jól sikerült fuldai alapítás — után már Bonifác működésének idejében történtek intézkedések annak érdekében, hogy a bencés *Regula* a szerzetesi élet egyedüli mértéke legyen.³⁹ A capitulárek már ismertetett intézkedései mégis valószínűvé teszik, hogy ezek a csak egyházi, a királyi hatalom kényszerítő támogatását nélkülöző próbálkozások nem jártak azonnal kellő sikerrel. Eleinte leginkább még Kolumbán, sőt Augustinus reguláival együtt voltak gyakorlatban.⁴⁰

A döntő fordulatot 817. július 17-én Aachenben, a birodalmi törvénykező zsinaton 80 pontból álló capitulare monasticum kibocsátása jelentette.⁴¹ A capitulare monasticum alakította ki a birodalmi szerzetesség végleges arculatát. Aláhúzta az itáliai kezdetektől eltérő angolszász fejlődés eredményeit, a klerikus *mivolt integrálását a monasztikumba*, értvén ezen mind a *papi műkö-*

³⁴ *Savramis, Demosthemes*: Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums. Leiden — Köln 1962. 10—15; *Heussi, K.*: Der Ursprung des Mönchtums. Tübingen 1936. 54—56, 69—78.

³⁵ Conf. 8,8.

³⁶ PL 79.

³⁷ L. a 42. lapon; a kolostori nevelés és iskolázás a prekaroling Gallia viszonyai között: *Illmer*: 11—48; további fejlődésük: uo. 180—187.

³⁸ *Delaruelle, Étienne*: En relisant le De institutione regis de Jonas d'Orléans. L'entrée en scène de l'évêque de Carolingien. Mélanges Halphen. 185—192; St. Benoît: suppression des écoles claustrales; St. Boniface: Mission éducatrice. 188. St. Riquier-ben 300 szerzetes, 100 iskolás fiú (scolarii); *Hubert, Jean*: Saint-Riquier et le monachisme bénédictin en Gaule à l'époque carolingienne. Monachesimo (Spoleto). 306; *Le Goff*: La civilisation... 201.

³⁹ 744: *Heimbucher*: 231; *Schmitz, Ph.*: Histoire de l'ordre de S. Benoît I. Maredsous 1948.²

⁴⁰ *Lehmann, P.*: Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. I. 77. St. Gallen, 850 körül: „De regulis sanctorum patrum... s. Basilii regula... regula Columbani, regula Augustini.”

⁴¹ MGH Capit., I. 200. skk. Ezzel együtt a „vita canonica” megújítása, az ún. aacheni regula is az aacheni birodalmi törvényhozó zsinatok tárgya volt. Erről szól *L. Halphen* „La réforme de la société ecclésiastique” címmel és nagy szerepet tulajdonít Jámбор Lajos szerzetesi hajlandóságának (Charlemagne... 199. 662. j.)

dést, mind az *iskolás erudíciót*. A capitulare kezdeményezője, aniane-i Benedek, Cornelimünster „ad Indam” apátja (Aachen mellett) a dómklerus legényegesebb tennivalóját is hozzáadta: a szakadatlan munkát a kórusban („labor assiduus in choro”), miként majd később mondani fogják. A „frankok királysága apátjainak és szerzeteseinek összejövetele” („conventus Aquisgranensis abbatum et monachorum regni Francorum”) kijelölte a birodalmi szerzetesség helyét a feudális társadalomban, valamint fő tennivalóját: imádkozást a királyért és a népért, az egész feudális társadalomért, és őhelyette is. A műveltség terjesztése is most lesz „ex institutione regia” az episcopium mellett a monasterium feladatává. Hiszen a 45. aacheni capitulum — „hogy ne legyen iskola a monostorban, hacsak nem azoké, akik felajánlottak” („ut schola in monasterio non habeatur nisi eorum, qui oblati sunt”) — az *Epistola de litteris colendis* ellenkező értelmű intézkedésével szemben — teljes terjedelemben legalább — nem érvényesülhetett. A birodalmi szerzetesség, a „Reichsmönchtum” tehát benediktinus lett. Társadalmi helyzetét és kötelességét Jonás orléans-i püspök a laikus ordóval szemben így jelöli meg: „nyugalom és imádkozás” („quies et oratio”).⁴² A birodalmi apátságok hatalmas feudumai a *quiest*, és ebből következően az *oratiót* lehetővé tették. De mi maradt a vita apostolicából? Talán csak annyi, amit Benedek apát antik éthoszú, komoly, római mértéket tartó *erkölcsi erudíciója*, azaz műveltsége *Regulájának* tanításaiiban még továbbadott. És emiatt számított az ordo canonicushoz, és következésképpen a világi papsághoz képest „vita arctior”-nak.⁴³

Az *institutio regia — labor in choro* — mégis annyira közel hozta a Karoling-kultráuban és a belőle leszármazó műveltségben a kanonokot és a monachust, hogy — időnként elmosódó fegyelmi különbségek ellenére — *intézményszerű különbség nem sok állapítható meg köztük*.⁴⁴ Az azonosulás egyebek között abban is megmutatkozott, hogy amint a székes- és az előkelőbb társaskáptalannok lassan a nemességből rekrutálódó zárt testületekké váltak, úgy lettek — akár statútum-szerűen, akár íratlan szokás alapján — csak nemesek számára nyitottakká egyes bencés apátságok konventjei.⁴⁵ Érthető, hogy ez a kanonoki és szerzetesi klérus a maga igazi szerepét, tennivalóit és létének igazi értelmét a király és lovagi kísérete mintájára képzelte el: „Őt énekeljük esdeklőn, vitézek kérleljük a királyt, hogy tündöklő fényű palotájára rendeljen” („ipsum canendo supplices regem precemur milites ut in suo clarissimo nos ordinem palatio”).⁴⁶

*

⁴² „... laicus ordo iustitiae deserviret atque armis pacem sanctae Ecclesiae defendisset; *monasticus ordo quietem diligeret, orationi vacaret...*” (Hist. translationis S. Hucberti episcopi Tungrensis.) Id. *Delaruelle*: En relisant... 187.

⁴³ *Dereine*: DHGE 371 — 372.

⁴⁴ *Dereine*: „La distinction entre les professions canoniale et monastique est rétablie, mais ne se connaisse plus dans des fonctions différentes...” DHGE 366; „Les moines étaient devenus des clercs, ou tendaient à le devenir de plus en plus, d’autre part, beaucoup de clercs menaient auprès des cathédrales une existence dans laquelle la liturgie occupait une place presque aussi grande que chez les moines...” *Leclercq*: Y-a-t-il une culture monastique? *Monachesimo* (Spoleto). 355.

⁴⁵ *Schulte, Alois*: Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter. Kirchengeschichtliche Abhandlungen. 63 — 64.

⁴⁶ *Fulberti Carnotensis*: Hymnus paschalis; *Dreves, G. M.*: Ein Jahrtausend lat. Hymnendichtung. I. Leipzig 1905. 130. *Analecta Hymnica M. Ae.* 50,285.

Miután így végigkísértük a két ordo sorsát, még egy kérdést kell feltenni, s ha lehet, választ is keresni reá. A Karoling kulturális reform végrehajtásában, eredményeinek megőrzésében és továbbadásában a kettő közül melyik végzett több munkát? Ha időben a XI. század végéig vizsgáljuk a kérdést, és különbséget teszünk a magas kultúra és az általános — vagy egyházilag: közhasznú általános, átlagos — műveltség között, a válasz így lenne megfogalmazható. *A magasabb műveltség tekintetében a püspöki és birodalmi apát-sági iskolák általában egy szinten állhattak. Az általánosabb művelődésterjesztő munkában azonban — már csak nagyobb számuknál fogva is — többet érhet-tek el a vidéki káptalanok, a nagy plébániák iskolái, mint a magánalapítású kisebb bencés kolostorok.*

A klérus nyelvi művelődésének válságából született meg a Karoling művelődés. S ez a *klerikus jelleg nyomta rá bélyegét a monasztikus „ordo” kolostori kultúrájára is.* Ezért nem maradt az Nyugaton annyira ezoterikus kultúr szemléletű, mint Keleten. S mert az Alpokon túl az „*episcopium*” és „*monasterium*” *hordozta új erudíció volt maga a műveltség, a feudális társadalom kulturális igényét is majd a klerikus formálja és elégíti ki.*

*

Az *iskolázás* tagozódása a capitularék rendelkezéseiből eléggé pontosan rajzolódik ki, a fokozatok tantárgyainak tartalmi elkülönüléséről pedig kortársi beszámolók is tájékoztatnak. A X. század végéről — tehát azokból az évtizedekből, melyekben Magyarország részese készült lenni a latin civilizáció-*nak — ránk maradt egy klerikusnak iskolai éveire való visszaemlékezése.*⁴⁷ Walther von Speyer visszatekintése általában eléggé pontosan adja vissza a Karoling- és Ottó-kori dóm- és monostori iskolák tanulmányi rendjét. De talán mégis merülhet fel valamelyes kétség a tekintetben, hogy az iskolázási eszmény, a liberale studium teljességének lendületes, költői bemutatása nem tükrözi-e túlságosan a szorosan vett iskolázás *után* előtérbe jutó könyvműveltség hatását? Nem olvasmányok hatása-e Boethius, Cassiodorus emlegetése, főként pedig nem Isidorus késő antik művelődési hagyományokból szerzett ismeretei vegyülnek-e tényleg megszerzett tapasztalatok, emlékek és tudás kissé modorosan antikizáló előadásában?⁴⁸ Ez esetben a *schola* és a

⁴⁷ *Vossen, P.*: Der Libellus Scolasticus des Walther von Speyer. Ein Schulbericht aus dem Jahre 984. Berlin 1962; *Wühr, W.*: Das abendländische Bildungswesen im Mittelalter. München 1950; *Weniger, H.*: Deutsches Bildungswesen in Frühmittelalter. Historische Vierteljahrsschrift 1935. 446—492; *Manitius, M.*: Bildung, Wissenschaft und Literatur im Abendlande von 800 bis 1100. Grimmitschau 1925; *Maitre, L.*: Les écoles épiscopales et monastiques en Occident avant les Universités (768—1180). Paris 1924.

⁴⁸ Lib. Scol. 9—11;

*utque avidus ludi gymnasia quaerere coepi
 Me gremio carae Nicostrata refovit alumne
 Suavia melliflui prebens ientacula clarni...*

E klasszicizáló „lendülettől” meg nem csalatva, óvatosan ítéli meg a kor iskolázásának antik tartalmát *Manitius*: Bildung... 41—45. és *Weniger, H.*: Hist. Viertelj. (47. j.) *Walther* előadásával ellentétben a Sankt Gallen-i névtelen (850 körül) szintén reálisabban írja le a híres monasztikus iskola tanmenetét: „iterum egeatis instrui quae sint elementa, et qualiter ea coniuncta, syllabam vero connexe — dictionem, dictiones vero ordinate compositae intelligibilem perficient orationem; cum et discendi diuturnitate et aetatis maturitate ad hoc pervenisse debueritis, ut de difficillimis grammaticae artis quaestioni-

libraria együttes művelődésközlő hatásának lenne köszönhető — egyebek között — a korban a magyar dolgokhoz már közel álló (984), eleven szemléletességével a többi felülmúló Speyeri Walther *Libellus scholasticus* is. E fenntartásra azok a tapasztalatok kényszerítettek bennünket, melyeket a kora középkori kultúra áttekintése során szereztünk. Így kellett tudomásul vennünk, hogy lassanként letöredezett az antik hagyatékra a *studium sapientiae* és a jog, szétesett a quadrivium, és végül a grammatika mindenhatóvá válása következtében eljelentéktelenedett a retorika. Ezek a nem lényegtelen változások — mint megállapíthattuk — *a társadalmi formának és a társadalom művelődési igényének változásából szükségszerűen következtek*. Ezért az a teljeséghez közelítő kép, amely az Ottó-kori iskolázásnak az antik iránti hűségét kívánja elének tární, csak erősen idealizált lehet.

Az iskolázás kezdeteit elég korai gyermekévekre kell tennünk. Az erre vonatkozó nyilatkozatok — mint általában a középkori életkor-meghatározások — meglehetősen bizonytalanok. Mégis, feltevésünket igazolja a Speyeri Walther által is bőkezűen alkalmazott tej-metafora, mely a kezdő iskolás igazi szellemi fejlődésének kezdetét a kis gyermeknek ahhoz az életszakaszához hasonlítja, amikor az anyatej után először kap szilárdabb ételeket.⁴⁹ Az iskolába adott fiúcska először olvasni tanult meg. Olvasókönyvül a tiszta könyvírásban írt zsoltároskönyvet használták. A könyvbetű utánzó leírása szolgált bevezetésül az írástanuláshoz. Az egyes betűkkel való megismerkedést követte a betűknek szótagokba illesztése, a „sillabizálás” — olvasásnak és írásban.⁵⁰ A betű ismeretében így lassanként előrehaladó kicsinyke iskolást máris újabb tanulnivalóval terhelték, s ez az ének volt. A zsoltárkönyvből tanulta eddig az írást és az olvasást, most ugyanez nyitotta meg előtte az *éneklés* kapuját.

bus disputare, de dialecticae tendiculis astuto et celeri pede elabi, de invectionibus rhetoricae victores exire, de regionum situ quaerere, de cursu planetarum vario sciscitari, de stellarum effectibus admirari, de inviabilibus et supercaelestibus novi jugiter audire pro ludo et iocunditate nimia duceretis, de legis et prophetarum obscuris enigmatibus quidam cotidie vel solvendum, vel etiam ceteris ignotum proponeretis, ut si nos ea sciremus, pariter ea sciretis et vos.” Monachi Sangallensis ad discipulos suos Waldonem et Salomonem fratres. Formulae Sangallenses 41. MGH Form., 379—380; auktorok florilégiumszerű olvasására utal az ír Donatus fiesolei püspök (824—878) is. „Grammata discipulis dictabam, scripta libellis, Scemata metrorum, dicta beata senum.” MGH Poetae aevi. Carol. 3, 692.

⁴⁹

*Ad flores apicum dictus sub pollice patrum
Hedulus ut dulci depulsus ab ubere matris
Gaudebam summas herbarum vellere cimas,
Dulcia materno preponens gramina lacti. . .*

Lib. Scol. 5—8; Vö. Form. Sangall. MGH Form., 423; „tanto tempore lacte. . . nutriti.” A tej-metaforáról I. *Curtius*: 144.

⁵⁰

*At postquam prima sicienti fauce saliva
Inbibit alphabetum notularum docta tenere
Syllabicas recta rugas plicuisse rubrica. . .*

Lib. Scol. 12—14; Vö. Mon. Sangall. i. h.: „. . . quae sint elementa [a betűk: „ta stoikheia tés lexeós; *Schmidt, R.*: Stoicorum Grammatica. Halle 1839. 19.] . . . et qualiter ea coniuncta syllabam syllabae vero connexae dictionem. . .” L. még *Wühr*: 57. Az írás természetesen még az antik módszerű — viasz táblán fémfíróvesszővel — a viasz tábláírás, jegyzetelés volt; az iskolázás magasabb fokán a tisztázás pergamenfüzetekbe történt. *L. Maître*: Les écoles. 134. no. 6. j. Bibl. Nat. F. latin 11275 f. 83. Smaragdi grammatica: „coeperant aliqua audita libenter excipere et de tabellis in membrana nullis transmittere.” L. még *Hajnal*: L’enseignement. Index: „tables de cire.”

A *psalmodia nuda*,⁵¹ a recitatív nyolc zsolttárdallam éneklésének elsajátításához még a leggyakrabban használt himnuszok betanulása járult. Speyeri Walther énektanulásának elbeszélésében használja a *tropici meatus* kifejezést, mely már a zsolttározásnál bonyolultabb, fordulatossabb (*tropici*) dallamvezetés (*meatus*) tanulására enged következtetni.⁵² Himnuszokról és tropizált, „silabizált” Kyrie-dallamokról lehet itt szó. Írás, olvasás, zsolttárok szövegeinek és dallamainak, valamint egyszerű himnikus melódiáknak elsajátítása tette ki az első két év iskolázásának anyagát. A kicsiny iskolás fiút utóbb említett éneklési tudása a kóruszolgálatra így már alkalmassá tette, s ez ettől kezdve a scholában töltött órákkal együtt az iskolás idejének javarészt fogja igényelni. A kép, amely így kirajzolódott, már nem új, azonos azzal, amely az *Admonitio generalis* elemzése során fentebb kibontakozott.⁵³

Ezeknek a kezdeti ismereteknek elsajátásával — mintegy a klerikusi életpálya alapjainak lehelyezésével — két esztendő telt el. A littera és a nota jegyében álltak ezek. De sem az egyik, sem a másik nem jelent egyebet valóban első ismerkedésnél a littera és a nota végtelen gazdagságával, megközelíteni kívánt teljességével, a litteratúrával és a musicával. „A grammatika gazdagságára emel a harmadik év.” („Grammaticis opibus me tercius applicat annus.”)⁵⁴ A *grammatikára* vonatkozó antik, kora középkori felfogás már eléggé ismert előttünk. A latin nyelv „grammatikálisan”, nyelvtanilag biztos elsajátításán kívül ez még az auktorok olvasását és értelmezését jelentette. „In signo signi vertentem insignia rei”,⁵⁵ tehát nemcsak nyelvtani értelmezésről volt szó, hanem — mint láttuk — a szó és jelentés viszonyának s a jelentés-tartalomnak lehető teljes tisztázásáról, feltárásáról: „signum signi — insignia rei.” A szó mint jel mögött áll a kifejezni kívánt dolog fogalmi teljessége! Az ezredik év táján egy poszt-Karoling dómiskolában — vagy könyvtárban — olvashatták a latin Homerost („Iucundus Homero”),⁵⁶ Horatiust, Persiust,

⁵¹ „Nuda mihi clausas tribuit psalmodia mammas...” Lib. Scol. 15; *Fellerer* (Artes liberales): 42; *Wühr.* i. h.

⁵² Lib. Scol. 17; *Fellerer*: 43; a tropikus éneklésről l. *Blume, C.* — *Bannister, H. M.*: *Tropen des Missale im Mittelalter I. Tropen zum Ordinarium Missae. Analecta Hymnica. M. Ae. 47. Leipzig 1905. 5—42.*

⁵³ A grammatika és a muzsika a literatúrába való bevezetés során már az elemi fokon egybefonódott és hozzájárult a hajlékony, melodikus középlatin (klerikusi latin) kialakításához: „... übtен sie (die Kinder) *Lesen und Rezitieren zugleich* in einem Tonfall, der ihnen auch mit den täglichen Gottesdienste ins Ohr fiel...” (*W. von den Steinen*: i. m. 116) és: „...man das alte Latein als eine klingende, selbstgesetzliche Sprache lernte, ganz im Gegensatz zur Schule der Humanisten. Im Mittelalter ging doch die bewusste Mühe auf das echte Melos...” (uo. 117); a latinnak ilyen hangulati megközelítéséhez a középkort a késő latin hangsúlyos verselés már hozzásegítette: *Pighi, G. B.*: *Studi di ritmica e metrica.* Torino 1970. 395—400; elmondható ez az auktorokkal való ismerkedésről is: „in Handschriften des frühen Mittelalters finden sich nicht selten Stücke der klassischen Dichter mit Neumen ausgestattet über die Lieblingsstellen aus Vergil, Horaz, Lukan oder Statius und zweifellos sang man sie im ungefähren Stil des gregorianischen Choral...” (*W. von den Steinen*: i. m. 117).

⁵⁴ *Grammaticis opibus me tercius applicat annus*
Et mihi Romanam primum monstraverat aulam
In signo signi vertentem insignia rei...

Lib. Scol. 19—21; a grammatikai szövegértelmezésről l. az I. fejezetet.

⁵⁵ *Walther* kiemeli a grammatikai oktatásban a jelentéstani vonatkozások hangsúlyozását; vö. a signifiációról *Priscianus*: *Inst. Gramm.* I. II. 17—19 Ed. *Keil.* *Grammatici* 2, 54—55; a „lexis sémantiké” a görög grammatikusoknál *Schmidt, R.*: i. m. 20.

⁵⁶ Homeros *Ilias*ának latin átdolgozásával (*Vossen*: 87.) Cicero és Vergilius mellett a

Iuvenalist, Lucanust és főként Vergiliust: „Omnibus excellens docuit nos Musa Maronis.”⁵⁷ A „docuit” valóban komolyan hangzik. A Karoling reformok előtti idő nyelvi nyomorúságába Európa a középkor következő századaiban sem esett vissza. Ezt pedig annak köszönhetjük, hogy a latinban mestereit — mint Vergiliust is — híven követte. A nyelvi gondolkodás és kifejezés fejleményeit a grammatikai iskolázás szigorúsága biztosította. A tanító először nyelvtani elemzés mellett anyanyelvre fordított, azután latinul magyarázatokat fűzött az auctor szövegéhez.⁵⁸ A tanulók pedig latinul átköltötték az eredetit, vagy parafrázist készítettek hozzá. Ez az állandó verselési gyakorlat izleltette meg a scholarisokkal a verselés édességét: „metrice dulcedo legis.” Így telt el ismét négy esztendő („Bis binos placuit nobis reparare per annos”).⁵⁹

Az ismert sorrendben most következett a *dialektika*, a „görög” tudomány: „Porphirius claras nobis reseravit Athenas.” Ez már nagyobbaknak alkalmas szellemi táplálék volt. Most a grammatikális fokról ismét magasabbra léptek, s Porphyrius *Isagogéj*át vették elő, az *universalé*kről szóló tanítást (*genus, species, differentia, proprium, accidens*), az aristotelesi tíz létkategóriát és a három *transcendentalét* (*unum, verum, bonum*) tanulták meg a középkor egyik legelterjedtebb könyvéből.⁶⁰ Hogy helyenként mennyit és hogyan tanultak a dialektikából, az a *scholasticus* — az iskolamester — felkészültségétől és érdeklődésétől is függött. A kor kultúrája számára (IX—XI. század) a klerikusnak a grammatikában való jártassága többet jelentett, mint dialektikus készsége. De azt is megtanulták, hogy bármi dolognak bemutatása csak úgy történhet, hogy megmondjuk róla: mi és milyen. A dolgok és fogalmak közötti különbségtétel és meghatározásuk képességének kifejlesztése a dialektika feladata.

A *retorika* „kétszínű virággal” („duplicis flore coloris”) ékes ruhában lépett fel a dómiskolákban, így Speyerben.⁶¹ A filozófusok színének virágával („flore coloris philosophorum”) és a fórum színének virágával („flore coloris forensis”). Sokkal hitelesebben tájékoztatott minket erről a kérdésről Alcuin Nagy Károllyal folytatott dialógusában.⁶² A „color forensis” még nagyobb valószínűséggel hiányzott a retorika díszei közül, mint a „color philosophorum.” Mindenesetre ez az előadott anyagban csak így történhetett. A „forensis”, tehát a jogi ismeretek közlésének teljes távolmaradásával kell ugyanis számolnunk; s a filozófusoktól kölesőzött „színek” sem voltak egyebek, mint a dialektika rudimentumai. Más kérdés megint, hogy Cicero, Martianus Capella és Boethius művei vagy azoknak kivonatai — ezek a könyvtárban megvoltak — mennyire járulhattak hozzá a retorika bemutatásának ilyen — a korhoz képest nem reális — megfogalmazásához. Valamit sejtet ebből az, amit a valóságnak megfelelően (tehát az antikvitást félreértve) már Alcuintól fentebb hallottunk. Szerinte most a levélírás (*ars epistolaris*) lesz az igazi szónoklás (*ars oratoria*). Egy másik elem, ha nem is gazdagítja, de

harmadik főauctor. Vö. Ulgerius angers-i püspöknek Marbode rennes-i püspökről szóló epitáfiumát († 1123): „Cessit ei Cicero, cessit Maro, jucundus Homero.” *Martène*: Thesaurus Anecdotorum. I. 357; de *Walther* számára is (v. 93): „princeps Homerus.”

⁵⁷ Lib. Scol. v. 104; — Vergilius a középkorban: *Curtius*: i. m. index; *Comparetti*, D.: Virgilio nel Medio Evo. I—II. Firenze 1955.⁵

⁵⁸ Lib. Scol. vv. 44—49; *Vossen*: 72; *Manitius*: Bildung. 44; *L. Maître*: Les écoles. . .

⁵⁹ Lib. Scol. v. 109; „Bis binos. . .” v. 112.

⁶⁰ Lib. Scol. v. 115; *Vossen*: 94; *Geschichte der Textüberlieferung*. II. 32.

⁶¹ Lib. Scol. v. 138; *Walther* ismét M. Capella artes bemutatásához jár közel.

⁶² L. a III. fejezet . . . lapját.

új funkciót ad a középkori retorikának. A retorika eredeti rendeltetése szerint a *civiles quaestiones* körül foglalatatoskodik. Az *oratió*ban tárgyalásra kerülő kérdés felvetése lehet tézisszerű, a körülmények előadását mellőző egyszerű kijelentés: *propositum, thesis*.⁶³ Lehet azonban olyan is, mely a körülmények, a *circumstantiák* felkutatásával az okokat világítja meg: *causa, hypothesis*. Az ilyen előadás (*narratio*) már nem nélkülözheti a retorika színezési lehetőségeinek (*colores rhetorici*) felhasználását. Johannes Scotus Eriugena valóban a Karoling műveltség összképébe állítja be a retorikát, ezért mutatja be így: „rhetorica est finitam causam, persona, materia, occasione, qualitate, loco, tempore, facultate discutiens, copiose atque ornate, disciplina.”⁶⁴ Aki tehát retorikai ismeretek birtokába jut, olyan fogalmazástechnikai eszközök állnak majd rendelkezésére, melyek segítségével egy előadandó ügy körülményeit kellő megvilágításba tudja helyezni. Ez az előadás — mint tudjuk —, a *narratio* Priscianus *Præexercitaminájában* nemcsak a jogi érvelés foglalataként szerepel. Sőt, annak négy fajtáját különbözteti meg: „Narratio est rei factae, vel quasi factae. . . Species autem narrationum quatuor: fabularis, fictilis, historica, civilis. Fabularis est ad fabulas. . . pertinens, fictilis ad tragoedias, sive comoedias ficta, historica ad res gestas exponendas, civilis quae ab oratoribus in exponendis sumitur causis.”⁶⁵ A *narratio* négy faja közül csak az utolsó, a civilis az, amelyik a „color forensis”-t igényli; a *másik három irodalmat és történetírást készít elő*.⁶⁶

Az officium linguaet vállaló *sermo epistolaris* a retorikát *ars epistolandi*vá tette. A *narratio civilis* e korban és társadalomban többnyire egyértelmű a levél- és oklevélfogalmazás sokszor nem nagy igényű gyakorlatával. Mellette a *historia* lép a retorikai ismeretekkel gyakorolható mesterségek közé. Az *Excerpta rhetorica* (Retorikai kivonatok) címen egy párizsi kódexben megőrzött összefoglalás ezért tárgyalja egymás mellett a „De epistolis” és a „De historia” fejezeteket. A *historia* meghatározásából kiderült, hogy a *civiles quaestiones* fogalma megint átértelmezésen ment keresztül. A *historia* a történet és emlékezetre méltó dolgoknak előadása, vagy a háborús dolgokkal, vagy a polgári — azaz békés — ügyekkel foglalkozik. „*Historia est rerum gestarum et dignarum memoria relatio: ea versatur aut in rebus bellicis, aut in negotiis civilibus id est pacis.*” Ez az *átformált retorika* a „*dictamen*” keretében tanított *levélfogalmazásra, történetíráásra és irodalomra; notáriusokat, krónikásokat és poétákat nevelt, s ezek közül nőttek ki a „neves fogalmazók” („dictatores illustres”).*⁶⁷

A retorika és a „color forensis” nem egyszínűségébe, hanem — mint láttuk — színekébe foglalta a *historiát* és a *historizálást* (*legenda, vita*). Ezért a késő középkori Európában (és a *magyar középkorban* egyáltalán) a retorikának elsősorban hasznát látó „tanult emberek” — az itáliai *sapientes* — különös feladatuknak tekintették, hogy a „*facundia*” *sokirányú és sokféle képességét „emlékezetre méltó” dolgok megörökítésére fordítsák.* Amikor Petrus Damiani Romualdus életének megírására vállalkozik, ezt — mint mondja — *kényszerűségből teszi.* Az írói alázatosság ősi kötelességének teljesítésében itt azonban túlmegy a *topika* határain, és valóban konkrétumokat érint. Ezt a

⁶³ PL 122. 475.

⁶⁴ Vö. *Halm, C.*: *Rhetores lat.* min. 175—176.

⁶⁵ *Ed. Keil*: *Grammatici* 3, 431; *ed. C. Halm*: *Rhet. lat.* min. 552.

⁶⁶ Uo. 588.

⁶⁷ *Dante*: *De vulgari eloquentia*. II, VI, 5. *Testo critico*. Firenze 1921. 344. *Ed. Marigo*. Firenze 1938. 210.

munkát, az életírást ugyanis a sapiens — Istennek néma („Deo muta”) *facundiája* — kellene hogy végezzék. De ők ezt nem teszik. Ezért fordult Damiani szemrehányással a világ felé. Már három *lustrum* telt el Romuald halála óta, és „senki nincs a sapiensek között, aki életének oly sok nagy hírű dolga közül legalább keveseket történelmi stílusban megfogalmazzon. . .” („nemo adhuc ex huiusmodi *sapientibus* exitit, qui de tot mirabilis vite eius preconis, pauca saltim *hystorico stilo* digerere. . .”).⁶⁸ A *stilus historicus* biztos kezelése elvben s a mesterség szabályai szerint a sapiens, a retorikában jártasak dolga, sőt kötelessége. S lehetett — és volt — is a kolostori történetírás akármilyen hatalmas méretű a gyakorlatban, de a *történetírói mesterség* — az új, klerikus megfogalmazású retorikában az írásbeliség, az „*officium linguae*” egyik alkotórésze — elsősorban a fogalmazás (*dictamen*) és a fogalmazó (*dictator*) tennivalója, s a szerzetes történetírók is ennek a klerikus mesterségnek beavatottjai.⁶⁹

A grammatika Speyeri Walther szerint négy évet vett igénybe. Hogy mennyit igényelhetett a *dialektika* és a *retorika* tanulása, biztosan nem tudjuk. Hamarosan látni fogjuk az iskolázás átlagos alakulását, s abból arra következtethetnénk, hogy talán csak 4-5 év jutott a két ars tanulására. Egymás után következtek természetesen, és nem egymás mellett tanulták a „tárgyakat”. A XII. század elején iskolába járó reichersbergi Gerhoch 16 vagy 17 éves korában határozta el magát, hogy egyházi pályára lép. Addigra már a magiszterek szentenciáit megtanulta, s tudásvágyát „a filozófia gyors folyású vizeiben megmerítette”.⁷⁰ Ebből arra következtethetnénk, hogy Gerhoch a három első ars ismereteinek birtokába jutott. De mi volt a többi négygel? Speyeri Walther összes tanulmányi ideje *nyolc év* („ecce quater duplices cum sole peregrinus orbes. . .”).⁷¹ Két év jut ebből az elemi iskolázásra, négy a grammatikára az auktorokkal együtt, kettő a többi arsra. Ez az idő aligha volt arra elegendő, hogy az artest azzal az intenzitással tanulhassák, amint azt az antik paideia összefoglalása (M. Capella, Boethius, Cassiodorus) sejtetni enged. Kivonatokban váltak ezek ismeretessé, melyek a lényegesebb tételeket — *magistrorum sententiae* — emelték ki. A további igények kielégítésére szolgálták a *könyvtárak* Boethius és Isidorus kalauzólása mellett.⁷² Ez a lexikális, *excerptum-szerű* ismeretközlés még inkább állhatott a geometriára — míg a XII. században Euklides újra ismertté nem vált — és az újkorig az asztronómiára.⁷³ Az aritmetikát — legalább Speyerben — csak az alapműveletekben ismerték, de megtanulták a számvetést, azaz a számológéplán — *abacuson* — számológörögökkel vagy kockákkal való számolást.⁷⁴

*

⁶⁸ *Petri Damiani: Vita b. Romualdi a cura di Giovanni Tabacco. Ist. Stor. Ital. per il M. E. — Fonti per la Storia d'Italia. Roma 1957. 9. „Habes. . . qui in pretoriis iudicium per negotiorum saecularium lites et causarum iurgia continuis valeant declamationibus perorare, non autem habes, qui possit in sancta ecclesia vel unius sanctorum virtutes et clara gesta describere.”*

⁶⁹ Vö. *Walter, H.: Geschichtliche Bildung im Rahmen der Artes Liberales. — Artes Liberales (J. Koch). Leiden — Köln 1959. 50—83; Manitius: Bildung. 77—78.*

⁷⁰ *Classen, P.: Gerhoch von Reichersberg. Wiesbaden 1960. 14—16.*

⁷¹ *Lib. Scol. 227.: „ecce quater duplices cum sole peregrinus orbes. . .”*

⁷² *Manitius: Bildung. 41—43.*

⁷³ *Pedersen, O.: Du Quadrivium à la Physique. — Artes Liberales. 107—123; Vossen: 126—153.*

⁷⁴ *Vossen: 126—130.*

Különleges helyzetbe jutott viszont a *musica*. Tudjuk, hogy az antikvitástól örökölt reá vonatkozó felfogás megváltozott. Walther szavahihetősége ellen szól ismét, hogy a *musicát* — szerinte — három anya teje táplálta volna. A három anya tudvalevőleg a quadrivium három másik matematika-arsa lenne. Viszont szó volt már arról, hogy a quadrivium a kora középkorban széthullott. A *musica* még előbb kezdett kötelékéből kiválni.⁷⁵ A pythagorasi értelemben vett *musica theoretica* erősen aritmetikus megfogalmazása a IX—XI. században már nagyrészt feledésbe megy, bár még mindig történik rá hivatkozás.⁷⁶ A *zene oktatása* gyakorlati jellegű. Bizonyára folytatása volt a kis iskolások zoltártanulásának. A *cantust*, melyen már az antifonálék és graduálék anyagának hétről hétre, ünnepről ünnepre történő betanulását kell értenünk, kétségkívül elméleti és gyakorlati útmutatások kísérték egészen addig a fokig, ahol a gyakorlati énektudás már a zeneelmélet küszöbéig jut. A *cantor*ból így lesz *musicus*.⁷⁷ A *musicus* pedig képes zenében „fogalmazni” — „dictare”.

A *musica* oktatása gyakorlati okokból — mert a *scholarisok* jelenléte az istentisztelet díszére szolgál⁷⁸ — párhuzamosan kísérte a három első *ars* tanulását, nem azok után következett. Menetét Fellerer így rekonstruálja: szolmizáció, az egész és félhangok közti különbség, azután a hangmagasság tudatosítása, átmenet (*mutatio*) az egyik hexachordról a másikra, dallampéldák betanulása, gyakorlati és emlékeztető versek. A mutációknak nemcsak az iskolai gyakorlatban, hanem a komponálásban való alkalmazása a XII. században és a XIII. század elején a *discantus* és a *mutetus (organum, conductus)* divatját hozza meg: a két-, majd többszólamúságot.⁷⁹ A polifónia a középkori iskolákból, azok szinte mindennapos zenei praxisából nőtt ki. Iskolamesterek és iskolások zenei alkotókedvét az a rendkívüli tisztelet is élesztette, amellyel — a reformációig bizonyosan — az egész latin civilizációban a *musica* iránt viseltettek (a katolikus és lutheránus területeken persze még tovább). „*Sine musica nulla disciplina potest esse perfecta.*”⁸⁰

Az *ezredforduló dómiskoláiban* tehát — összefoglalóan — *tudtak* a *septem artes*ről. Hogy mit *tanultak* belőle, az terjedelemben, minőségben, értékben bizonyára helyről helyre, iskolamesterről iskolamesterre változott. Azonban amit az egész frank-Karoling művelődési összképről megállapítottunk, áll természetesen az iskolázásra is. A legfontosabb helyen a grammatika áll, a latinul

⁷⁵ *Klinkenberg, H. M.*: Der Verfall des Quadriviums im frühen Mittelalter. — *Artes Liberales*. 28—32.

⁷⁶ *Klinkenberg*: i. h. Abélard még Boethius *musica*-felfogására hivatkozik: „*iuxta illud primi capituli Boetianae musicae scirent philosophi, quod nostrae tota animae corporisque compago musicae coaptatione coniuncta sit. . .*” *Theol. christ. I. (Martène: Thes. Anecd. 5, 1179.)*

⁷⁷ *Fellerer, K. G.*: Die Musica in den Artes Liberales. 42—44; *cantor-musicus*: uo. 39; a *scholaris cantor*ból *musicus*sá képzése talán még a *grammatica* éveinek elején történt; így a *St. Trond* apátságában: „. . . *pueros vix mensam declinare (első deklináció!) sciolos, non tam dictamen, quam metrum componere docuit. Instruxit eos arte musica, secundum Guidonem et primus illum in claustrum nostrum introduxit.*” *D’Achéry: Specilegium*. II. 75; hasonló tapasztalatra vezetett az *Antiphonale Albense* paleográfiai vizsgálata: *Codex Albensis. Einführung*. 27—28: „*cantum scribere*” gyakorlati, jó frásismeret, de még gyenge latinság.

⁷⁸ L. erről a III. fejezetben és *Fellerer*: i. h. 43; *Manüius*: *Bildung*. 61.

⁷⁹ *Fellerer*: i. h. 46. (Die Mehrstimmigkeit ist das grosse Erlebnis der abendländischen Musik in 13. Jh.) A késő antik „*musica plana*” szemben a XII. századi „*musica mensuralis*” v. „*figurativá*”-val: uo. 47.

tudás, a korrekt beszéd és írás, amit az auktorok — többnyire talán csak szemelvényes — olvasása fejlesztett, csiszolt. A dialektika és a retorika a korábban ismertetett okokból érthetően erősen megnyirbáltan az *origo scientiarum* mögé szorult. A kép megint változó. Más volt Itáliában és talán Dél-Galliában is. De a frank császárság törzsterületein és utódállamaiban, a Loire (vagy még inkább a Szajna) és a Rajna között a X. században valóban az lehetett a retorikára vonatkozó közfelfogás, amit a *Histoire littéraire de France* tudós maurinusai a XVIII. században megállapítottak: „Il n’y a pas à beaucoup près les mêmes preuves, que nos Français aient fait tant d’honneur à la Rhétorique, qu’aux autres facultés. . .”⁸¹ Ami pedig a németeket illeti, Kant nyomában haladva R. Curtius bevallja, hogy „ein angeborenes Misstrauen gegen sie (die Rhetorik) scheint den Deutschen eigen”. Goethe viszont az emberség legmagasabb követelményeihez számítja a retorikában való jártasságot. De Goethében — jegyzi meg Curtius — „war die gesammte europäische Tradition lebendig”.⁸² Ez a tradíció pedig ama nagy iskolázási hagyományon nyugodott, amit a grammatika, a retorika, és a „musica” hármasa együtt tett ki.

*

Az iskolában *tanulni*, továbbtanulni és *művelődni*, *könyvet* kézbe venni csak úgy volt lehetséges, ha valaki *latinul* tudott. A *műveltség* elsajátításának és továbbfejlesztésének ez a szigorú *nyelvi előfeltétele* teszi érthetővé, hogy a középkori Európában a műveltség birtokába jutottak a feudális társadalmon belül sokkal *szigorúbban különültek* el, mint az ún. értelmiségiek azelőtt vagy azután. A Róma nyelvének és művelődésének birtokában levők, az *iskolázott* emberek iskolázásuk és nyelvük révén az iskolát nem jártaktól — az ilyen értelemben „laikusoktól”, a művelődésbe be nem avatottaktól — szigorúan különállóknak tudták magukat. A *litteris eruditus*, azaz *litteratus* azt jelentette tehát, hogy valaki a literatúra birtokában van, egyszerűen *művelt ember*. Ezt a jelzőt, ha a valóságnak megfelelt, alkalmazni lehetett az egyház embereire, világi papokra és szerzetesekre, sőt apácákra egyaránt. Az *egyháziak* és a *litteratura* viszonya a latin műveltségű Európában eléggé természetesnek is tekinthető. A római egyház, melynek *kulturális struktúráját* az antik *rétorikai műveltség* birtokában levők — Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, Leo és még sokan mások — alkották meg, tökéletesen tisztában volt a *latin nyelv grammatikális és stilisztikai fölényével* a megtérített új népek nyelvével szemben. Az új keresztény barbárok nyelve messze állott attól, hogy a római liturgia és a patrisztikus teológia magas nyelvi követelményeinek megfeleljen. *A latin nyelv által biztosan őrzött gondolati tartalmat a római egyház nem akarta olyan beláthatatlan következményekkel járó kockázatnak kitenni, mint aminőt az új népek „littera” nélküli, kiműveletlen nyelvének egyházi alkalmazása jelenthetett volna.* Ez magyarázza, hogy a latin literatúra és a római kereszténység között sok évszázadig fennálló kapcsolat jött létre, legalább ami a *nyelv közösségét* illeti. Az egyháziak és a latin műveltség kapcsolatát tehát úgyis megfogalmazhatjuk, hogy a literatúra az *egyháziaknak hivatásuk gyakorlása érdekében, és nem tisztán művelődési okokból volt szükséges.*⁸³ A nyugati kereszténység az

⁸⁰ Id. *Fellerer*: i. h. 48.

⁸¹ *Histoire litt. de France*. VII. 30.

⁸² *Curtius*: 71.

⁸³ A különbség a frank királyság műveltsége valamint Itália és a szigetországok műveltsége között főleg az, hogy „secular education had never completely disappeared in

előbb említett oknál fogva látta a szükségét annak, hogy *klerikusokat mint literátusokat — vagy fordítva: literátusokat mint klerikusokat* állítson szolgálatába. Lassanként pedig odáig fejlődött a nyugati egyház és a latin literatúra kapcsolata, hogy az már a gyakorlatban a *literatúra és a klerikátus megbonthatatlan egységének* tűnt.⁸⁴ Ez volt mindenesetre a helyzet Nagy Károly birodalmában. A közfelfogást pedig talán a legteljesebben a császár életrajzírója, Eginhard fejezi ki Károly személyes műveltségéről szólván, ugyanis az uralkodót így mutatja be: nagy klerikus volt — „*erat magnus clericus*”.⁸⁵

Nagy Károly mint nagy klerikusnak emlegetése látszólag megerősíti azt a korábban általános felfogást, hogy a műveltség, a literatúra elsajátítása, ápolása és továbbadása mintha kizárólagosan az egyháziak, klerikusok dolga lett volna. A helyzet valójában ekkor sem volt más mint az imént láttuk: *klerikusok részesedtek az antik Rómától örökölt literatúrában* vagy annak maradványaiban. Koruk mindenesetre ezért nevezte őket literátusoknak. A *Karoling művelődési reform* az iskolázást, az írásbeliség fenntartását a birodalmi egyház vezető intézményeinek, a püspökségeknek és a királyi apátságoknak — mondhatnánk — „hűbéri” feladatává tette, s ezzel a klerikusi állapot és a literatúra egymásra utaltságát — sőt, a feudális társadalom szemében immár szükség-szerű kapcsolatát — a szétválaszthatatlanságig összebonyolította. Ez a felfogás hozzátartozott ahhoz a *Karoling-korban kialakult* és már csaknem két évszázados *latin-európai művelődési hagyományhoz, melynek vonzókörébe lépett a magyarság is*. De mégsem szabad azt gondolnunk, hogy a latin civilizáció országaiban csak ez a hagyomány volt a literatúra *kizárólagos hordozója*.

*

Az *Inferno* tizenötödik énekében Dante találkozik egykori mesterével, a firenzei Comune notáriusával. Ser Brunetto Latini a kárhozottak egy kis csapatával került a költő elé. Az utóbbi kérdésére, hogy kik lennének e szegény lelkek, Brunetto ezt a választ adja: „In somma sappi, che tutti fur cherchi e litterati grandi e di gran fama. . .”⁸⁶ „Cherchi e litterati grandi. . .”: a kötőszó Dante gondolata szerint természetesen szétválasztó értelmű. Így értelmezi már az első kommentátor is, Benvenuto da Imola. „Tudnotok kell, hogy cherchi Itáliában semmiképpen sem olyan értelmű, mint a hegyeken túl, ahol mindenki, aki »litterato« egyszersmind klerikus is. . .”⁸⁷ Ezen állítás alapjául minden bizonnyal a Brunetto és Dante mesterségének sorsára vonatkozó híres megállapítás szolgál, melyet Muratori fogalmazott meg (és amelyet már ismételten hallottunk): a barbár évszázadokban („*nei secoli rozzi*”), mint valami szükséges feladatkör élt a notáriusok rendje. . .” („*velut quoddam necessarium munus viguit notariorum ordo. . .*”)⁸⁸ Ugyanis éppen a notáriusok munusának fennmaradása volt az alap, melyen a régi római értelmiség művelődési javai-

---

Italy and in Ireland and England. . . but in Gaule the old municipal schools at Bordeaux, Lyon and elsewhere had vanished in the 7th century. . .” (*Grierson, Ph.: The Great King. . . — The Dark Ages. . .* 294); *D. Bullough* Itália világi műveltségét másként ítéli meg. (Le siècle de Charlemagne. Trad. par *D. van Moppes*. Paris 1967. 35.)

⁸⁴ *Grundmann, H.:* Litteratus — illiteratus. — Archiv für Kulturgeschichte 1958.

⁸⁵ *Vita Karoli Magni*. Ed. *G. Holder-Egger*. MGH ad usum schol.

⁸⁶ *Inferno*. 15, 106 — 107.

⁸⁷ *Id. Wattenbach:* Schriftwesen. 427.

⁸⁸ *L. 44. 1.*

nak továbbhagyományozása az itáliai középkor számára lehetséges volt. Egészen természetes, hogy e kultúrjavak lényegük szerint világi jellegű ismereteket, és azoknak ugyancsak világi használatra való továbbadását jelentették — legalábbis elsődlegesen. Ebből a művelődési hagyományból táplálkozott a „notariusok rendjének” társadalmi szolgálata mind a literatura nélküli világ, mind pedig a — nyelve szerint — literatus egyház javára.⁸⁹ Tagadhatatlan, hogy — mint láttuk is — a sajátosan itáliai művelődési hagyományban a klerikus és literátus sokszor egyazon személy lehet. De bizonyos: ahhoz, hogy valaki Itáliában *litterato* legyen, nem kellett feltétlenül klerikusnak lennie. Az itáliai litterato irodalomtörténeti jelentőségét André Pézard hatalmas dokumentációval igazolta, rendkívül jelentős megállapítása húzza alá. Szerinte a *clerc* fogalmában egyesült az írói és szónoki mesterség két ikerformája. Ő is megállapítja, hogy a *cherci* szinonim a *letterati*-val. A *letterato* fogalmában egymáshoz kapcsolódó *rhetor*, *rector*, *dictator* az olasz literátus egyszerre államigazgatási, jogi és gazdasági fontosságát emeli ki.

Ismeretes, hogy Nagy Károly tanácsadói művelődési reformjainak megfogalmazásában és végrehajtásában — itáliaiak mellett — a szigetországokból a kontinensre került ír-kelta és angolszász egyháziak voltak. A kelta kereszténység egészen egyházas műveltségének alapvetését a gall-római származású Patricius végezte el. Róma és a kereszténység viszonyáról Patricius a keltáknak ezt írta: „rómaiakká lettetek, mert keresztények vagytok.”⁹⁰ A most tárgyalt kérdésre alkalmazva Patricius kijelentése ezt az értelmet nyeri: a literatúra birtokában vagytok, akik klerikusok lettetek. Pontosabban, mert literatúrával rendelkeztek, lettetek klerikusok. És még tovább: műveltségetek úgy emel ki titeket az illiteratusok tömegéből, mint ahogyan a hívő népből a klerikus kiemelkedik. A társadalmi értékelésnek ez a paralelizmusa vezetett oda, hogy lassanként a klerikus és a literátus műveltségben és jogokban is azonos szintre került. Érthető volt ez, hiszen az „*orantes — bellantes — laborantes*”⁹¹ hármas tagoltságában élő feudális társadalom a literátus számára külön helyet nem tudott kijelölni. Így jöhetett létre egy olyan elgondolás, hogy mivel a klerikus részesül a literátus literatúrájában, a literátusnak joga van részesedni a klerikus „klerikatúrá”-jában — azaz: legalább az „orantes” társadalmi helyzetében, jogaiban. *A feudális társadalom szemében a műveltség és a művelt réteg társadalmilag világosabban körülírt helyzetbe az egyháziakkal való jogközösség révén jutott.* Ez azután a literátus számára bizonyos *szociális biztonságot* jelentett. És ezért az előnyért ama *sokféle szolgálattal fizetett*, mellyel mind az „orantes”, mind a „bellantes” hasznára volt. A középkor végéig e szolgálat nyújtotta előnyökből még szinte teljesen kimaradtak a „laborantes”.⁹²

⁸⁹ Pézard, André: Dante sous la pluie de feu (Enfer, chant XV). — Études de la philosophie médiévale. Paris 1950. 329—378.

⁹⁰ MGH Ep., III, 171; vö. Schnürer, G.: Kirche und Kultur im Mittelalter. I. Paderborn 1924. 234—236.

⁹¹ Le Goff, J.: Les intellectuels au Moyen Age. Paris 1957. 73—77; *uő*: La civilisation de l'occident médiéval. 322—326; ezért mutatja be Párizst Eustache Deschamps (1411. sz.) így: „c'est la cité sur toutes courennée fontaine et puits de sens et de clergie.” Lafontaine is: „un loup quelque peu clerc...” Id. *L. Maître*: Les écoles. 118.

⁹² Le Goff: La civilisation. 320—322; Ugyanez a hármas felosztás tovább idealizálva Reclus de Molliens Miserere c. poemájában:

Hogy ezeket a szolgálatokat teljesítse, elsősorban *latin nyelvi tudását* kellett hasznosítania — most már nemcsak a literatúrába való behatolás, hanem ezt az egy művelt nyelvet használó összes *népek közötti érintkezés* érdekében is. Ez az általános kép áll az európai feudalizmus országaira általában, gyakorlati megvalósítása viszont az egyes országoknak külön társadalmi fejlődése által meghatározott sajátosságok szerint alakult. *Ebbe a képbe illeszkedik majd bele* a maga különleges társadalmi és történeti fejlődése által meghatározott módon *Magyarország is*.

*

Nagy Károly reformjai megfogalmazták és alapvető intézményeiben *valóban létrehozták a középkori európai literatúrát*.⁹³ A *szász császárok* korában ennek a műveltségnek klerikus jellege még tovább erősödött. De nem szabad azt gondolni, hogy eme két, lényegében heterogén műveltség-alkotóelem — az egyházi és a világi — társadalmi szükségletek kívánta együttélésében teljes volt a harmónia. Sőt, tartós sem lehetett. A kettő között lassanként súlyosbodó feszültség — a feudalizmusban bekövetkező változásoknak és változásoknak megfelelően — először a literatúrát hordozó művelt réteg differenciálódásában, majd az egész műveltség szétválásában fog megmutatkozni.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

---

*Labour de clerc est de prier
Et justice de chevalier;
Pain leur trouvent les labouriers.
Cil paist, cil prie et cil défend.
Au champ, à la ville, au moustier.
Ces trois par bel ordonement.*

Id. *Régine Pernoud*: La lumière du moyen âge. Paris 1944. 73.

⁹³ A Karoling műveltség döntő szerepe az európai műveltség folyamatosságának fenntartásában: „phenomen of fundamental importance in European history for it was due to the efforts of Carolingian scholars that the Latin past was salvaged at all...” (*Grierson, Ph.*: The Great King, Charlemagne and the Carolingians Achievement. — The Dark Ages. 294.)

„PANNONIA QUAE ET UNGARIA”

Pannóniából Hungariát István király alkotott. Az országba vezető utak — mint tudjuk — azonosak voltak az egykori római Pannónia főútvonalával.¹ Ezeken az utakon érkeztek meg tehát István országába azok, akik ama „documentum”-ot, azaz tanulmányt hozták magukkal,² melyből a XI. század végére Hungaria — az egységes és közös literatúrát tekintve — az összes itt lakó népek számára létrejött. A fiatal király országát uralkodása kezdetén délről a bolgár cárság, később (1017-től) a kelet-római császárság, nyugatról és délnyugatról a német-római császárság, északnyugatról az utóbbihoz tartozó morva örgrófság, északról és északkeletről pedig lengyel és orosz területek környezték. A déli határokat érintő és a kelet felől szomszédos tartományok az új Róma, azaz Konstantinápoly és a bizánci kereszténység vonzásához tartoztak, míg az ország egyéb határai a latin kereszténység területeivel érintkeztek.

*

Nem volt jelentéktelen a bizánci kereszténység hatása a honfoglalás előtti vándorlás magyarságára, mint ezt Moravcsik Gyula kimutatta. A vándorló magyarok változó településterületén levő „Ounniá”-nak egyik püspökéről, Ephraim hitvallóról a bizánci Synaxarion — mint szentről — nov. 10-én emlékezik meg. A bizánci missziók területén — a chersoni metropolita alatt — említi az onogurok püspökét is. A szláv kereszténység apostolai, Kyrillos és Methodios is találkoztak a magyarokkal, és pedig az előbbi a Krím félsziget táján, „Cherson”-ban, az utóbbi a Dráva—Száva közén (Szerémben) vagy az Al-Dunánál 861-ben, illetőleg 881—884 között.³ A honfoglalás után a kereszténység először délről jutott be az országba, bizonyára szinte egyidejű bizánci-görög és bolgár-szláv indításokra.⁴ Az erdélyi Gyula területe számára Theophylactos

¹ L. a bevezetést.

² *Morum institutio* (Deer. S. Stephani, I.) 6, 2: „... ex diversis partibus provinciarum veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque *documenta* et arma secum ducunt...”

³ *Moravcsik Gyula*: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. Szent István Emlékkönyv I. 171—212; *uő*: *Studia Byzantina*. Budapest 1967. 245—259; *Hermann Eged*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 20—25.

⁴ István országának csak 1018-tól, a bolgáróló II. Basileios győzelme és a bolgár cárság megszüntetése óta voltak Bizánccal közös határai, ekkor azonban már javában folyt a latin egyház szervezése Magyarországon. A Dráva—Száva közti Szerémség 1018-ban bizánci fennhatóság alá került (*Moravcsik Gy.*: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1934. 173; *Ostrogorsky, G.*: *Geschichte des byzantinischen Staates*. Handbuch der Altertumswissenschaft. Byzantinisches Handb. I/2, München 1952.² 250). Az erdélyi Gyula

személyében Bizáncban szenteltek püspököt, viszont a Maros alsó folyása és az alsó Tisza-vidék az achridai bolgár érsek alá tartozott.⁵ A Duna és Tisza mentén felfelé — egészen a hegyekig — szintén kell valamelyes bizánci keresztény misszióval számolnunk, amint ezt Fehér Géza⁶ és főleg Váczy Péter régebben kimutatta. Váczy szerint a bolgár birodalom északi határa a nógrádi hegyek és a Mátra mentén vonult.⁷ Ezzel az állítással egyezik az egri egyházmegye patai és hevesi főesperességének mátrai részein a nagyjából szláv helynevekhez tapadó, bizánci típusú *patrocinium*-csoport jelenléte. (Balla: Szt. Miklós; Bátor: Szt. György; Dorogháza: Szt. Kereszt; Bodony: Szt. Mihály; Recsk: Szt. György; Domszló: Szt. Demeter; Pély: Szt. Demeter; Tarnaszentmiklós: Szt. Miklós. A középkorban ezekhez járul még Eger Heves megyei része: Szt. Mihály, Szt. Miklós, Szt. Demeter. Ugyanakkor: Erdőkövesd: Szt. István király; Pétervására: Szt. Márton; Fedémes: Szt. István király; Feldebrő: Szt. Márton;

---

ország része számára szentelt Hierotheus, majd Theophylaktos Bizáncból jött (*Dölger, F.*: Byzantinische Zeitschrift 42 (1943–49). 30); *Németh Gy.*: A magyar kereszténység kezdete. Budapesti Szemle 256 (1940). 14–30; *Moravcsik Gy.*: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953. 55. Theophylaktos feltehetően Hierotheus utódja volt. Vö. (*H. Laurent* nyomán) *Moravcsik Gy.*: Studia Byzantina. Budapest 1967. 329. A görög kezdetek további irodalma: *Moravcsik Gy.*: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv I. Budapest 1938. 387–422 (*Karácsonyival* és *Hómannal* szemben teljesen igazat kell neki adnunk a kifogásolt metropolitiké moné tekintetében is, mely teljesen bizánci jogintézmény, l. alább a VII. fejezetet); *Ivánka E.*: Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az Árpádkori Magyarországon. Erdélyi Tudósító 20 (1941). 77–78; *uő.*: Görög szertartás és magyarság a középkori Erdélyben. Uo. 100–101; *Váczy P.*: Les racines byzantines du christianisme hongrois. Nouvelle Revue de Hongrie 34 (1941). 99–108; *Mosolygó J.*: A keleti egyház Magyarországon. Miskolc 1941; *Ivánka, E.*: Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn. — *Orientalia Christiana Periodica* 8 (1942). 183–194; *Moravcsik Gy.*: The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. — *The American Slavic and East European Review* 6 (1947). 134–151. = *Studia Byzantina*. Budapest 1967; *Gyóni M.*: L'église orientale dans la Hongrie du XI siècle. — *Revue d'Hist. Comparée* 25 (1947). 42–49; *Dölger, F.* — *Schneider, A. M.*: Byzanz. — *Wiss. Forschungsberichte* 5. Bern 1952. 140–141; *Hermann* — különben kitűnő előadásában (l. a 3. j.) — a bizánci kapcsolatokat teljesen indokolatlan módon szinte lekicsinyli: i. m. 25–27.

⁵ *Gyóni M.*: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában. Magyar Nyelv 24 (1946). 43–49; az achridai-bulgár metropolia autokefál-jellegét II. Basileios helyreállította (*Zachariae v. Lingenthal, K. E.*: Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche. — *Mémoires de l'Académie Imp. des Sciences de St. Petersbourg*. VII. Série. T. VIII. No. 3. St. Petersburg 1864. 10–12); viszont a visszahódított Szerémségben (a pátriárka alatt) a barancsi (Braničevo); és belgrádi püspökséggel érsekséget szervezett 1020-ban (*Moravcsik Gy.*: Bizánc. 62) már jóval korábban a bulgár cárság érsekei között szerepel Methodios ezzel a megjegyzéssel: „ho autadelphos tou hagiou Kyrillou tou philosophou keirotonéthis para Nikolá pápa meta Adrianou et té Rhómé, Borabou tés Pannonias arkiepiskopos” (*Zachariae*: 12); Metód járt térítőúton a magyaroknál, mint utána (956 előtt) Hierotheos (*Moravcsik Gy.*: Bizánc. 54); *Kniesza István* kételyei a Cirill–Metód-féle misszió méretei és tartóssága felől változatlanul indokoltak (Autour du problème des traditions de Cyrille et Méthode. — *Études Slaves et Roumaines* 1 (1948). 237–244), hiszen, mint látni fogjuk, a magyar egyház végleges megszilárdulásához — még az István által lerakott alapokon is — hetven-nyolcvan év volt szükséges, míg a cirill-metódi hierarchia talán negyven évig állott fenn; újabbán még a források Moráviájának földrajzi azonossága a mai Morvaországgal is kétségessé vált (*Boba, I.*: The episcopacy of St. Methodius. — *Slavic Review* 26 (1967). 75–93); és *Boba, I.*: Moravia's History reconsidered. Reinterpretation of Mediaeval Sources. Hague 1971.

⁶ *Fehér Géza*: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok 61 (1927–28). 1–20.

⁷ *Váczy Péter*: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. Szent István Emlékkönyv. I. 215.

Tarnaméra: Szt. Márton.⁸) E vidék honfoglalás előtti bolgár-szláv településének jellegét pedig Kniezsa István bizonyította.⁹

A keleti keresztény térítés a fejedelmi törzs szállásterületeit is elérte. Erre a Fejér megyében még helynevekben kimutatható, bizánci típusú patrocíniumcsoport mutat: Dunapentele, Sárpentele, Sárszentmihály, (Iszka-)Szentgyörgy, Fehérvár: Szent Miklós.¹⁰ Ez gyanítható továbbá a Duna-vonal mentén gyakori Miklós patrocíniumból is.¹¹ Leginkább biztos következtetést azonban az Árpádok egyik legkorábbi kolostoralapítása, az Istenszülő veszprémvölgyi metropolitai monostora létrejöttének körülményei engednek.¹² És végül a Konstantinápolyba vezető nagy nyugat-keleti útvonal, a Via Egnatia érintette a mindig jelentős kereskedővárost Thessalonikét. A város szentje, Demeter — mélyen be az Árpád-kori Magyarország területébe — patrocíniumokkal jelölte a bizánci területekről Magyarországra tartó térítők, a velük utazó és esetleg megtelepedő görög kalmárok nyomait.¹³

Az északnyugati cseh-morva, az északi lengyel és a keleti orosz keresztényeségek még friss palánták voltak, melyek maguk is gondozásra szorulván, István kezdeményezésének gondját nem viselhették.¹⁴ Egészen más volt a helyzet a

⁸ Schematismus Cleri Archi-dioecesis Agriensis ad a. J. Ch. 1876. Eger 1876.

⁹ „(ezt bizonyítja) ... a Zagyya és mellékfolyóinak — Galga, Tarna (Tarnóca) — szláv neve; szlávok e folyók hegyvidéki szakaszai mellett lakhattak, mert szláv eredetű helynevek csak itt találhatók nagyobb számban. A Zagyya völgyében csak Pásztótól felfelé... Legdélebbre a Tarna vízrendszerében nyomulnak a szláv helynevek...” Magyarország népei a XI. században. Szent István Emlékkönyv. II. 407.

¹⁰ A székesfehérvári egyházmegye névtára. 1967. 32, 35 — 37.

¹¹ Madocsamonostor, Tolna megye (*Fejér*: CD 120; *Szentpétery*: Kritikai jegyzék. I. 71. sz.); Aranylábú Bácsmonostor, Bács megye („S. Nicolai de Bács, pedis aurei.” *Fejér*: CD IV. 3, 407); Szent Miklós prépostsága Fehérvár falain kívül (*Balics L.*: A római katolikus egyház története Magyarországon. II/2. Budapest 1888. 79 — 80); Ercsi monostora: a több rend (bazilita(?), bencés, karthauzi, ciszterci, ágostonos) kezén megfordult monostor bencés építészeti korszakáról l. *Entz G.*: Az ercsi bencés monostor. — Művészettörténeti Értesítő 1965. 241 — 246; Kecskemét, Esztergom (plébániák); ide lehet számítani még Szigetszentmiklóst a Csepel-szigeten és az ismeretlen fekvésű Szent Miklós-monostort, mely talán a szentendrei-szigeti Szigetmonostorral azonosítható (A székesfehérvári egyházmegye névtára. 1967. 73); vö. „abbas mon. S. Nicolai de Chuchas prope Budam in Insula” (*Rupp J.*: Magyarország helyrajzi története. I. Pest 1870. 254 — 255).

¹² *Szentpétery*: Kritikai jegyzék. I. 42. sz. alatt közölt irodalom; *Moravcsik Gy.*: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István Emlékkönyv. I. 408 — 418.

¹³ A Szent Demeter-napi thessalonikéi vásárról, a Timarionból, *Hunger, H.*: Byzantinische Geisteswelt. Baden-Baden 1958. 252 — 254; Szent Demeter-templomok: pl. Esztergom, Eger, Szeged és számos falusi plébániaegyház; Szent Demeter képe Theophylaktos püspök pecsétjén is (XI. század eleje), ezzel a felírással: „Uram segítsd meg Theophylaktost, a türkök püspökét!” (*Moravcsik Gy.*: Bizánc. 55). Amiből talán arra következtethetnénk, hogy Demeter volt a magyarországi görög misszió védőszentje; később fő kultushelye a szerémségi Szent Demeter-monostor: *Györffy Gy.*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. Klny. Budapest 1953.

¹⁴ *Gieysztor, A.*: La strutturazione culturale dei paesi slavi nell'alto medioevo. Centri e vie... (Spoleto) 371 — 392; a cseh és lengyel missziókról és egyházak alapításáról l. *Bihlmeyer, K.* — *Tüchle, H.*: Kirchengeschichte. II. Paderborn 1962. 30 — 31; Bizánc keleti szláv térítómunkájáról és annak erős politikai vonatkozásairól l. *Rose, K.*: Byzanz und die Autonomiebestrebungen der russischen Kirche in der Zeit vom 10. bis 15. Jahrhundert. — Byzantinische Beiträge (*Irmscher*). 291 — 322; „... was Byzanz den Bulgaren und Russen vermittelte mussten sie teuer bezahlen. Sie mussten sich mit allen Mitteln gegen die politische Bevormundung seitens Byzanz wehren, die auszuüben Byzanz mit Hilfe der Kirche bestrebt war.” István döntését a latinok mellett egyebek között az ilyen rossz tapasztalatokról szóló hírek is befolyásolták. Az egyházi központok alakulásának időpontja: Magdeburg: 968.; Poznań: 968.; Prága: 973.; Kijev: 988.; Esztergom 1000.

nyugati és délnyugati határainkat elérő országok tekintetében. Itália, a „provinciarum Mater” a latin kereszténységnek és civilizációjának is édesanyja volt. Az itáliai hierarchiának — a még mindig hatalmas aquileiai pátriárkátusnak — legészakibb nyúlványai nagyjából a Muraközig értek el. Aquileia „Reichsitalien” egyik egyházi fejedelemsége volt, és szorosan fűződött a feudális birodalmi egyház szervezetéhez. Aquileiából származott le a salzburgi érsekség. (Ez utóbbi létrejöttének körülményeit különben a kelta misszióval kapcsolatban már érintettük.) De míg Aquileia a longobárd évszázadokban is megőrizte késő antik kori keletkezésének sajátosságait,¹⁵ Salzburg püspöksége az ír-kelta, majd angolszász missziósok alkotása volt.¹⁶ Mind a két főegyházmegegyének szlovén nyelvű *archipresbyteratusai* (esperességei)¹⁷ is voltak a mai Szlovénia, illetőleg Karintia és Stájerország területén.¹⁸ *Egyházi terminológiánk nagy részben* — mint Kniezsa Istvántól tudjuk — *szlovén eredetű*, ami egy szlovén nyelvterületről érkező és a hazai pannon-szláv lakosság vallásos szóhasználatával már találkozó, erőteljes misszióshullámra mutat. E térítés képes volt már a missziós munkához szükséges első hitoktatási és homiletikus szóanyagot megalkotni.¹⁹ Egyúttal azt is bizonyítja ez a tény, hogy *a keresztény fogalomvilág nyelvi asszimilálása a magyarság részéről végbement, mielőtt az egyházszervezést István király megkezdte volna*. Ha ugyanis a keresztény fogalmak és terminológiai befogadásuk a magyar nyelvbe az egyházszervezéssel egyidőben történt volna, egyházi szókincsünknek német és részben morva-szláv eredetűnek kellene lenni, egyházi intézményeink és meghonosítóik származásának megfelelően.

Salzburg legalább a Dunántúl déli felét — a balatonsomlói résztől délre Pécsig — joghatósága alatt tartotta.²⁰ Egy salzburgi *archipresbyter* — szláv nevén „esperes” — székelt Mosaburgban (Zalavár), Pribina hűbéres fejedelem székhelyén, frank helyőrséggel.²¹ A salzburgi érsek közvetlen joghatósági területe azonban sehol nem érte el a Dunát,²² a Duna völgyét ugyanis leghatalmasabb *suffraganeus*ának engedte át. A *passaui* püspök joghatósága a Duna mentén a XVIII. század végéig egészen Bécsig, sőt a Duna-balparton a magyar határig terjedt.²³ A passaui dómpatrocínium — István vértanú — a bécsi dóm,

¹⁵ Richard, P.: Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastique (1924) III. 1112–1142; Lang, A.: Acta Salzburg-Aquilegensia. I. (1316–1378) Graz 1906.

¹⁶ Brackmann, A.: Germania Pontificia I/1; Kehr, P. F.: Regesta Pont. Rom. Berlin 1910. 3–16; Tomek, E.: Kirchengeschichte Österreichs I. Innsbruck — Wien — München 1935. 59–63.

¹⁷ Tomek: i. m. 93–97.

¹⁸ Aquileia 1462-ig (a ljubljana püspökség alapításáig), illetőleg 1751-ig (a pátriárkátus megszüntetéséig), Salzburg 1786–89-ig (a lavanti püspökség újjászervezéséig) őrizte szlovén területeit (Lexikon für Theologie und Kirche. VI. 1961. 732–733, 839–840).

¹⁹ Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. 1–2. Budapest 1955.

²⁰ Német Lajos császár 860-ban megerősítette a salzburgi egyház birtokait (vagy határait). Vö. Tomek: i. m. 104–105; a *Conversio Caranthenorum* (MGH SS. 11, 11–12) nem említ észak-dunántúli helyneveket; „ad Quinque Basilicas” az utóbbiban szerepel; vö. Tomek: i. m. 94–96.

²¹ Rihpald, a *Conversio* szerzője volt az utolsó archipresbyter Cirill és Metód érkezése előtt. Tomek: i. m. 96–97.

²² A határokról l. Tomek: i. m. 85–87 (a legészakibb salzburgi határpontok a mai Bécsújhely és a Rábca folyása a Rábába torkolásáig).

²³ Brackmann: Germ. Pont. I. 1, 157.

a győri legrégebbi plébániatemplom és Esztergom ősrégi, bizonyára a székesegyházát időben megelőző társasegyházának védőszent-választásában is jelen van.²⁴ Nem kevésbé jelentős az a sok liturgikus és szervezeti egyezés, ami Passau és Esztergom középkori életében megállapítható.²⁵

Pilgrim passauai püspök a X. század végén arra törekedett, hogy a nagy területű püspökséget a salzburgi metropolita joghatósága alól kiszabadítsa, és önmagát tegye meg „egész Pannónia” érsekévé. Azért gondolhatott erre, mert területén volt állítólag ezeknek a provinciáknak hajdani egyházi központja, Laureacum (Lorch).²⁶ Célja elérése érdekében — kora szokása szerint — oklevélhamisítástól sem riadt vissza.²⁷ Mindazonáltal állításai között szerepel egy, amely — úgy látszik — hitelt érdemel. Azt is mondja ugyanis, hogy a magyarokat az ő püspöki egyháza térítette meg, és ezért illeti meg őt a joghatóság az új kereszténység fölött. Azt állítja továbbá, hogy a magyarok egyházát úgy szervezte meg, ahogyan Beda Venerabilis az angolok egyházi történetében — az angolszász egyházat.²⁸ Pilgrim állításának első része a már elmondottak alapján is erősen kétségbevonható, ami persze nem jelenti azt, hogy Passau részeseését a magyarországi egyházszervező munkában tagadnók vagy akár csak kisebbbítenők. A második állítása viszont, ami az egyházi szervezet passauai, egyáltalában bajor mintára történő megalapozására vonatkozik, már több igazságot tartalmaz. Mi is láthattuk, hogy az angolszász egyház első székesegyházai bencés közösségek gondozásában voltak, és Gergely pápa az általa megbízott missziós vezetővel, Ágostonnal jól megértette a papság közös életének fontosságát.²⁹ A Bonifác-féle püspökségalapításokkal ez az angolszász egyházi gyakorlat átkerült bajor földre is. Hasonló véleménye van a szigetországi szervezési tapasztalatok átültetéséről — bizonyos fenntartással — a bajor egyház legutóbbi történetírójának, Romuald Bauerreissnek is. A püspöki székhelyek csaknem kizárólag várakban (*civitates*: Salzburg, Regensburg, Augsburg, Würzburg, Neuburg) vannak. Többnyire olyan helyek, ahol a hercegek is szok-

²⁴ Talán ezzel magyarázható a hagyomány, amely szerint István király e templomban keresztelkedett meg. L. *Fejér*: CD V. 2, 43; *Knauz*: Mon. eccl. Strig. I. 606; *Balics L.*: A római katolikus egyház története Magyarországon. II. 2. Budapest 1888. 66—67.

²⁵ A passauai és esztergomi liturgikus könyvek összehasonlítása, valamint a káptalani szokások egyezése győzött meg erről. Vö. még *Radó, P.*: Libri liturgici manuscripti qui in bibliothecis Hungariae et regionum limitropharum asservantur (Budapest 1974) ide vonatkozó (esztergomi és passauai) anyagát.

²⁶ *Brackmann*: Germ. Pont. I. 1. 157, 159—160. (Ep. Patav. N- 1.)

²⁷ Uo. Ep. Patav. N° 1., 10., 15., 16., 17., 18., 19. (pp. 159—166.) Csak a 10. hiteles.

²⁸ „A qua ergo praefata Ungrorum gente multis precibus ipse invitabar venire, aut missos meos in opus evangelii illuc dirigere. Ad quos dum dirigerem satis idoneos viros ex monachis, canonicosque presbiteros, atque de singulis ecclesiasticis gradibus clericos et vita omnique conversatione illorum sic ordinata quemadmodum in gestis Anglorum didici . . .” Uo. N° 10.

²⁹ Pilgrim ugyanis azokra a kérdésekre céloz, melyeket Augustinus I. Gergely pápa elé terjeszt, és amikre a pápa részletesen válaszol (*Beda Venerabilis*: Historia ecclesiastica. C. 27. PL 95, 57—68). Augustinus első kérdése: „De episcopis, qualiter cum suis clericis conversentur?” A pápa válaszában az egyházi jövedelem négy részre osztásáról beszél először, azután az angolszászok érsekének külön előírást ad: „Sed quia tua fraternitas monasterii regulis erudita, seorsum fieri non debet a clericis suis, in Ecclesia Anglorum. . . hanc debet conversationem instituire, quae initio nascentis ecclesiae fuit patribus nostris; n quibus nullus eorum ex his quae possidebant, aliquid suum esse dicebat, sed erant eis omnia communia . . .” (I. h.) A pápa válaszában ráismerünk a „vita apostolica” eszméjére, mely a monachust és a kanonokot egyaránt kötelezheti. (Vö. IV. fejezet.)

tak udvart tartani („Herzogspfalze”). Ilyen lehetne nálunk mindenesetre Esztergom, Veszprém.³⁰

A püspök szinte apát módjára áll székesegyházának klerikusi és szerzetesi közössége élén. Ezt a szervezetet nevezte a német egyháztörténetírás „Domkloster”-nek.³¹ A dómkolostorok — úgy látszik — nem sokkal az ezredik év előtt kezdtek megszűnni oly módon, hogy a klerikusok és szerzetesek külön intézményekbe szervezkedtek: eleinte önálló káptalanokba (dómklérus) és külön apátságokba. A szétválás úgy történt, hogy a bencéseket a székesegyház mellett (Salzburg)³² a püspöki városba (Regensburg, Freising), vagy amellelt (Passau)³³ külön apátságokba telepítették le.

1028-ban a regensburgi St. Emmeram egy szerzetese Esztergomban járt, és az érseket — klerikusai és szerzetesei társaságában — megtanította a kelta missziós vértanú, Emmeram ünnepének *cantus*ára, énekes zsolozsmájára.³⁴ A dómkolostor — mint az első magyar katedrálisokat ellátó egyházi közösség — egykori meglétére következtethetünk még azokból a liturgiátörténeti sajátosságokból is, amelyek a legrégebb reánk maradt antifonás-könyvünk, a *Codex Albensis* szövegtörténetéből kiolvashatók.³⁵

Mindezekből világossá válik az is, hogy a magyarországi kereszténység megalapozásán, első szerény épületének felemelésén világi klerikusok és szerzetesek egyaránt munkálkodtak. Hogy a világi és szerzetes klérus részvétele arányokban hogyan oszlik meg, pontosan talán sohasem lesz megállapítható, de attól az állítástól, mely a magyar egyház megalapítását kizárólagosan a bencések munkájának tulajdonítja,³⁶ búcsút kell vennünk. Az ország területéhez

³⁰ *Bauerreiss, R.*: Kirchengeschichte Bayerns I. Von den Anfängen bis zu den Un-
garneinfällen. St. Ottilien 1947. 57—69; *Hermann*-nál nincs szó e kérdésekről (i. m. 25—35),
a fogalom *Mályusz*nak (Egyházi társadalom. 60—64) sem ismerős.

³¹ A salzburgi egyháztartomány dómkolostorairól l. *Mitterer, S.*: Die bischöflichen
Eigenklöster in den vom hl. Bonifazius 739 gegründeten bayerischen Diözesen. München
1929. 7—38; *Bauerreiss* némileg szűkíti a Domkloster fogalmát, amennyiben azt nem
tartja bencés értelemben kolostornak, ami valójában a közösségi élet kifejezésére mint
terminus nem is szükséges. A kolostorjellegű papok és szerzetesek (Freising, 808) „vita
communis”-ában látja (i. m. 65); A regensburgi Arnold (l. 34. j.) erről az állapotról szól
híradásában; ezzel szemben *Mályusz* egy sajátos — különben ismeretlen — terminussal
élve „a magyar egyház monachális korszakáról” beszél (Egyházi társadalom. I. h. 30. j.).

³² 987-ben történt a szétválás: *Brackmann*: Germ. Pont. X. 1. 52—53.

³³ Regensburgban Szt. Wolfgang püspök választja külön a szerzeteseket. 971: St.
Emmeran (Germ. Pont. I 2, 268—279); Freisingben, „ut Salisburgi et Ratisbonae praeis
temporibus congregatio monachorum et presbyterorum degebat...” (uo. 336); a IX. szá-
zadtól már a monachusok nem szerepelnek, de 1000 körül feltűnik a bencés apátság:
Weihenstephan (uo. 341). Passau a X. század elején „Congregatio canonicorum” (uo.
174), a bencéseket talán Niederaltaich akkor már régóta fennálló apátsága fogadta be.

³⁴ 1128—30. Arnold Sankt Emmeram-i bencés mondja az általa szerzett antifonák-
ról: „has prefatus episcopus monachos et clericos suos fecit discere...” *Knausz*: Mon.
eocl. Strig. I. 47. n. 15. p. 42. Uo. a többi kiadás. *Hermann* (i. m. 27) az idézett forrást
nem interpretálja helyesen.

³⁵ *Falvy Z.* — *Mezey L.*: Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert.
— Mon. Hung. Musica I. Budapest—Graz 1963. 29—35. A káptalani szervezet kialakulá-
sáról l. *uó.*: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. Székesfehérvár évszázad-
ai II. Székesfehérvár 1968/1972. 23—30. A váci püspökség kialakulása: Váci egyház-
megyei almanach. Vác 1970. 23—27.

³⁶ *Balanyi György*: Szent István mint a magyar keresztény egyház megalapítója és
szervezője. — Szent István Emlékkönyv I. 356 szerint a székeskáptalanok lettek volna
bencések, a társaskáptalanok a világi papság testületei. Ez a vélemény a helyzet teljes
félremagyarázása; a bencés szerzők, így *Erdélyi László* (A Szent István-kori bencések ha-
tása a föld- és kertművelésre, meg az iparra. Uo. I. 479—491) és *Csóka J. Lajos* (A latin

közeli s közel egykorú egyházszerkezési munkák analógiájára alkotható képbe ez a nézet már egyáltalán nem illeszthető bele.

Ha figyelmünket először az időrendben korábban jelentkező, bár teljes sikert el nem érő keleti egyházi viszonyokra fordítjuk, a már említett achridai bolgár egyházszerkezés tanulságai jöhetnek számba. Midőn Simeon cár birodalmát a „bolgáróló” Basileios megdönti, a bolgár egyházat székvárosa pátriárkátusától függetlenül újra megszervezi, az egyes *eparchiák* (egyházmegyék) székhelyét és területüket — „kastron”-ok, tehát várak szerint — kijelöli, s megállapítja a hozzájuk tartozó egyházi személyek számát is. Az utóbbiak mind „klérikói”.³⁷ „Moné”-t a nagy kiterjedésű metropolíában alig találunk.³⁸

De ez a bizánci egyház életéből vett tájékozódó analógia végül is a magyarországi *latin* egyházi viszonyok megítélésében — talán — nem sokat jelenthet. Ha az Ottó-korban végbement hierarchikus alapításokat nézzük — időrendben és a körülményeket tekintve is —, a legtöbb hasonlóságot István király egyházszerkező munkásságával a felső-szászországi egyházmegyék — Naumburg, Merseburg és Meissen — alapításának körülményei mutatnak. E terület német kolonizációja — főként a német nemesség által —, valamint a szorb őslakosság térítése párhuzamosan folyt.³⁹ Ezt a munkát együtt végezték a régi szász terület birodalmi egyházai, püspökségek és apátságok. Klerikusok és monachusok együtt hatoltak be az új szász területekre és alapították meg a püspöki székhelyeket (mint a nevekből kitűnik: a királyi várakban) és a plébániákat — eleinte igen kis számban — ezeken a biztonságosabb helyeken. És ez a missziós klérus sehol nem volt nagy létszámú. Még a már korábban létrejött és II. Basileios által csak újjászervezett bolgár kereszténység eparchiáiban is 10–15-től 30–40-ig emelkedő a klerikusok száma, akik nem is mind misés papok.⁴⁰ Az említett felső-szászországi püspökségekben több mint egy évszázaddal az alapítás és a szervezés munkájának elkezdése után, 1100 körül — W. Schlesinger adatai szerint — a plébániák száma így alakul: Naumburgban 38, Merseburgban 30, s az Elbán túl is hatalmas területet magába foglaló meisseni püspökségben 54.⁴¹ Ehhez hasonló pontos képet a magyarországi egyházmegyék szervezetéről — akár száz évre is az István-féle kezdetek után — egyháztörténetírásunk még nem volt képes megalkotni. De bizonyosnak látszik, hogy a XI. század folyamán, különösen a század első felében az István-féle 10 püspökség — élén anyjával és mesterével, az esztergomi egyházzal — szervezetben, külső megjelenésében, intézményeiben, akár épületekben is, és természetesen a klérus létszámában inkább szerény képet mutatna. Mindenesetre azok az eredmények, amelyek a magyarországi káptalani és a főesperesi intézmény kez-

---

nyelvű történeti irodalom kialakulása) teljes anyagi és szellemi művelődésünket a bencések kultúrmissziójából vezetik le. Hogy az ilyen egyoldalú, erőltetett argumentálás és állítás az európai összképbe be nem illeszthető, az előző fejezetekben előadott tények ismeretében világos; a hagyományos felfogás újabbán: *Hermann*: i. m. 32–33.

³⁷ *Zachariae*: Beiträge. 10–12.

³⁸ Egy Szentkereszt- („tu timiótatu Stauru”) kolostort említ.

³⁹ *Schlesinger, W.*: Kirchengeschichte Sachsens im Mittelalter I. Köln—Graz 1962; *Quiter, E.*: Untersuchungen zur Entstehung der Kirchenprovinz. Magdeburg, Paderborn 1969. Különösen érdekes, amit a pápa (XII. és XIII. János) és a császár (I. Ottó) Magdeburg alapításában (967) vitt szerepéről ír: 126–135.

⁴⁰ *Zachariae*: i. h.

⁴¹ Az adatok *Schlesinger* (i. m.) térképmellékletéről.

deiteit vizsgáló kutatásokból rendelkezésünkre állnak,⁴² csak ilyen következtetést tesznek lehetővé.

István király törvényeiből ugyanis az tűnik ki, hogy a püspöki székhelyen kívül pap általában csak a *comes*, a királyi ispán társaságában, és bizonyára ez utóbbi székhelyén tűnik fel. Az ispán lehetett várispán, illetve valamelyik királyi gazdaság (*curtis*) vagy erdőbirtok ispánja. Ennek megfelelően az első presbýterek Magyarországon a püspöki székhelyeken kívül a nekik legbiztonságosabb helyeken, a királyi várakban valamint, a királyhoz közvetlenül tartozó helyeken működhettek. Utódjaikat László király törvényei már archipresbýtereknek nevezik, azaz espereseknek. E közvetlen felügyelő személy feltűnése jele annak, hogy lassanként már a várakon kívül is nagyobb számban kezdenek keresztelő egyházak létesülni.⁴³ Egyes királyi városok plébániái részben még a XVIII. században is az esztergomi érsek (a királyi ház főpapja) közvetlen joghatósága alá tartoztak.⁴⁴ Ebből arra következtethetnénk, hogy a várakon kívüli királyi birtokközpontok szintén kiindulópontjai lehettek — „ősplébániák”-ként — az egyházi szervezet kialakításának. Egészében tehát a magyarországi egyházszervezés a királyi magánbirtokból kiindulva (ezért Veszprém a legrégebb püspöki egyház, de nem székesegyház)⁴⁵ általában a királyi katonai és gazdasági hatalom központjaiban valósulhatott meg. Mivel ezeknek a központoknak száma az ország egész területén viszonylag nem nagy, nem lehetett nagy a püspöki egyházakon kívül létezett első *plebs baptismalisok*⁴⁶ száma sem, és az őket kiszolgáló klerikusok létszáma sem. A falusi papok — presbýterek — mellett, már a Vata-féle pogány lázadás leírásában ott találjuk a klerikusokat is,⁴⁷ akiket később majd *clericus parochialis* néven látunk viszont és akikkel már a Karoling-kor egyházi viszonyait tárgyalva megismerkedtünk.⁴⁸

*

A klerikus réteg elhelyezkedése a korai magyar feudális társadalomban még világosabban áll előttünk, ha egyrészt figyelembe vesszük, hogy ez a papság még nős, családos emberekből állt,⁴⁹ másrészt, hogy a Nyugatról jött

⁴² L. erről *Mezey L.*: A váci püspökség kialakulása (i. m. 19—23. 35. j.) és *uő*: Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei. — Tanulmányok Budapest múltjából 15 (1963). 7—42; az esperesség kialakulásáról l. uo. 8—12.

⁴³ *Uő*: A váci püspökség... 19—21; Csütmonostor... 11.

⁴⁴ *Calendarium Archidioecesanum cleri Strigoniensis. Tyrnaviae 1767.* 63—67; a középkor végi helyzet ettől eltér: *Lukcsics P.*: XV. századi pápák oklevelei II. Olaszországi magyar oklevéltár II. Budapest 1938. 1340. sz. 328—329.

⁴⁵ *Guttheil, J.*: Magyarság és kereszténység Szent István előtt. *Vigilia* 25 (1960). 464—465.

⁴⁶ A fogalom a múlt században még nem ismeretlen egyháztörténetírásunk előtt. *L. Lányi Károly*: Magyar Egyháztörténelem I. Esztergom 1866. 457. (Átdolg. *Knaruz Nándor*); értelmezése: *Mezey L.*: Autour de la terminologie eccl. et culturelle de la Hongrie médiévale. — *Acta Antiqua* 1975.

⁴⁷ *Chronica Hungaricae compositio s. XIV. Szentpétery*: *Scriptores*. I. 338.

⁴⁸ L. a IV. fejezetben.

⁴⁹ Még a XII. század elején is Kálmán (I, 67) „de bigamis presbyteris” intézkedik; olyan papokról, akik özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat („viduarum vel repudiarum mariti”) vettek feleségül: Magyar Törvénytár I. Budapest 1899. 114 (115); bizonyára a nyugat-európai klérusra gondol *Knowles* (i. m. 272): „Au IXe et au Xe siècle, la plupart des prêtres étaient soit légalement mariés, soit dans un état de concubinage qui n'avait rien d'infamant...” Magyarországon viszont még a XII. sz. utolsó évtizedeiben is nemcsak nős férfiak pappá szentelése volt szokásos, de nős papok püspökké szentelése is. E helyzet ellen ír a két magyar érsekhez III. Sándor 1180-ban: c. 5. X. de conv. coniug. 3. 32. és c. 6. X. de conv. coniug. 3. 32.

térítőik magukkal hozták a germán kereszténység sajátos jogintézményét, az „Eigenkirché”-t is.⁵⁰ A királyi alapítású egyházak mellett, az ezekből kiinduló térítő munka eredményének mértéke szerint jelennek meg a nem királyi magán-egyházak.⁵¹ De ezek száma — bizonyára a kereszténység megszilárdulásával — csak a század második felében kezd szaporodni. Ekkor lesznek a nagy kiterjedésű magyar egyházmezők már vidéki igazgatási egységek szerint esperességekbe oszthatók. Ez a folyamat László király idejében ér el a befejeződéshez.⁵² Ugyancsak László idejéből van biztos adatunk külön kanonoki testületről.⁵³ Megfelel ez a tény a kor általános törekvésének, mely a „kánoni életmód” (*vita canonica*) felújítását a VII. Gergely által lendületbe hozott reformtörekvések bázisaként használta fel. Így alakul ki a század végére teljesen a magyarországi világi klérus szervezetének alapja: az esperességekre osztott püspökség, káptalannal.

Felemelkedtek tehát Pannóniában is a frissen faragott köveikkel messze vidékre ragyogó magyar székesegyházak. A Pannónia dómjait is — miként a Rajna-vidék, Bajorország, Gallia és Észak-Itália katedrálisait — élettellel megtöltő klerikus sereg őrizte és óvta a Karoling-reformban újrafogalmazott, az Ottó-kori *Renovatio* új fényével⁵⁴ még vonzóbbá tett antik örökséget. Az Árpád-kor okleveleiben sokszor olvasunk az oklevelet kiállító hiteles hely egyházában Istennek szüntelenül és ájtatosan szolgálókról. Rájuk volt bízva — István király akaratából — Pannónia részesedése amaz örökségből. A „szün-

⁵⁰ *Feine, H. E.*: Kirchliche Rechtsgeschichte. 1964. 160—172.

⁵¹ Egészen sajátos nézetet vall *Mályusz* az István által végrehajtott egyházzervezésről. Szerinte a szervezésben I. István az „itáliai példaképet követte, melynek legjellemzőbb jegye, hogy viszonylag még legkevésbé hatotta át a magánegyház rendszere. Sok vonást megőrzött tehát az ősi állapotokból, amikor a szentségek, elsősorban a kereszténység kiszolgáltatása a voltaképpeni keresztelő egyházakhoz volt kötve, azok jogának számított. Hasonló egyházakat alapítva s élükre hivatástudattól sarkallt olasz, német, cseh szerzeteseket állítva, István lényegében a keresztelő egyházi szervezetet állította...” (Egyházi társadalom. 15—16.) E nézettel szemben, mely minden irodalmi hivatkozást nélkülöz, az „itáliai példakép”-et is jól ismerő *H. E. Feinét* kell idéznem: „In Italien behauptete sich die Taufkirchenorganisation bis ins hohe, zum Teil ins späte Mittelalter, im wesentlichen wohl auf der spätrömischen Grundlage, doch wurden die Taufkirchen (plebes) selbst vom Eigenkirchengedanken erfasst und seit dem 9. Jahrhundert vom Bischof wie Eigenkirchen des Bistums gegen beträchtlichen Zins im Wege der Libellarpacht an die Plebane, im 10. Jahrhundert auch an Laien vergeben, so wenigstens in Norditalien und Toskana. Darunter entwickelte sich in Stadt und Land ein buntes Eigenkirchenwesen, wie nördlich der Alpen, von der karolingischen Gesetzgebung nur wenig beeinflusst.” Kirchliche Rechtsgeschichte. (1964.) 166. Ezt az itáliai Eigenkirchenrechtet két római zsinat is elismerte (826 és 853): Uo. 167; az ecclesia baptismalis szerepét is *Mályusztól* eltérően — és helyesen — látja *Z. Sulowski*: Le Baptême de Pologne. Le millénaire du catholicisme en Pologne. Lublin 1969. 55. A nyugat-európai plébániai hálózat kialakulásáról l. *Knowles* i. m. 270—286. Ez utóbb említett nézeteknek megfelelően vizsgáltam e kérdést mind Székesfehérvár egyházi intézményeivel (l. 35. j.), mind a váci püspökség kialakulásával (uo.) foglalkozva.

⁵² *Mezey L.*: A váci püspökség... i. m. 23—24.

⁵³ Guden adománylevelében hangsúlyozza: „hec autem que dedi sancto Michaeli non ad seruitium episcopi, sed fratrum.” *Fejérpataky L.*: II. István oklevelei. Budapest 1895. 7. *Dereine, Ch.*: Dictionnaire d’hist. et géogr. eccl. XII, 375—376. L. még a 42. jegyzetet.

⁵⁴ *Schramm, P. E.*: Kaiser, Rom und Renovatio. Studien zur Gesichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit. Darmstadt 1962. A magyar dolgokról (királyság, érsekség): 153—174.

telenül és ájtatosan szolgálók”-on a káptalanokat és az iskolában, kórusban, az írástudó munkájában velük együtt vitézkedőket együtt értették.

*

A magyar egyház e sajátos fő intézményeivel — esperesség, káptalan, primácia — jellemezhető az István által elkezdett és előrevitt, László által befejezett egyházszervezés. Ez lényeges vonásaiban megfelelt a Karolingok és az Ottóék birodalmi egyháza struktúrájának és kulturális feladatának. De az egész szervezetet átfogó esztergomi érsekség jogi sajátosságainak megformálásában István már nemcsak Nyugatra, hanem Keletre is tekintett.⁵⁵

E szervezet keretei, művelődési lehetőségei között nevelődött azután a klerikus. A XI. századi magyarországi feudalizmus számára hasznossága nem is csak szorosan vett egyházi rendeltetésében állt. Ez a későbbiekben még világosabbá válik majd. A klerikusnak az állam és egyház szervezésében vitt szerepe nem maradhat továbbra is árnyékban, amelybe régebbi polgári történetírásunk mulasztásai folytán került.

*

István király uralkodása idején a következő bencés monastorokról tudunk: pannóniai Szent Márton (Pannonhalma), Pécsvárad, Zalavár, Zobor, Bakonybél királyi — Tata és Csanád (Boldogasszony) magán, illetőleg püspöki alapítások. Ezekhez lehet számítani a somlónásárhelyi Szent Lambert-apácakolostort, amelyet István király — egy XVI. században élt apátnő biztos állítása szerint — „rakatott vala”.⁵⁶ A XI. század folyamán az említettekhez járult még I. Endre tihanyi alapítása, majd egymás után az Árpádok Tolna megyei birtokain: Szekszárd (I. Béla), Bába (Szent László) és a somogyi Szent Egyed (Szent László), Kolozsmonostor Erdélyben és Garamszentbenedek (I. Géza), Mogyoród (I. Géza és László) királyi monastorok.⁵⁷ Század Borsodban és Szentjakab a Zselicségben nemzeti alapítások.⁵⁸ A Szent István-kori nyolc bencés monastorból hat, az utóda idejében fundált kolostorokból — számuk kilenc — öt a Dunántúlra esik, erre a püspöki székhelyekkel leginkább ellátott (4) és az Árpádok családi birtokainak nagyobb részét magába ölelő országrészre. A 18 kimutathatóan XI. századi bencés alapításnak tehát nagyobbik része a magyar kereszténység kiindulási területén található. Az alapításoknak csak Géza és László idejében újra növekvő száma és területi megoszlása szinte az ország kereszténnyé válásának irányát és ütemét, s ebben a bencések szerepét mutatja.

És ezek a XI. századi magyar bencések még csak nem is helyezhetők el egy egységes rendi szervezetbe. Ha Szent Benedek apátúr *Regulájá*t követték

⁵⁵ Mezey L.: Kirche und Kultur zwischen Ost und West. Vorträge und Studien (Konstanzer Arbeitskreis) XII. Stuttgart 1968. 256—257.

⁵⁶ Lukács P.: A vásárhelyi apácák története. Veszprém 1923. 73.: „Azerth felseges wrwnk az wasarhely klastromnak yws patronossa myndenkoron az magyar orzaga kyrallya wolph, merth az wasarhely klastromoth magyar orzagban az Zent Ystwan kyraly rakatta wolt regy ydoben...” és 76: „... az wasarhely klastromoth magyar orzagh kyrallya Zenth Ysthwan kyraly rakatta wolph egy weer zarent walo attyafyanak, kynek Colostica wolph newe...” (1572).

⁵⁷ Sörös P.: Elenyészett bencés apátságok. PRT XII/b.

⁵⁸ Kumorowicz B.: A zselicszentjakabi alapítólevél, 1061. („Pest” legrégebbi említése.) Tanulmányok Budapest múltjából 16 (1964).

is valamennyien, e *Regula* interpretálása olyan különbözőségeket okozott, hogy szinte annyiféle bencésről lehet beszélni, ahány apátság létezett, de mindenestre ahány féle irányzat (a középkor végétől: kongregáció) volt a bencés szerzetességben ismeretes. Mert bencés rendről mint jogilag egységes szervezetről a szó legszorosabb értelmében sem akkor, sem ma nem lehet beszélni.⁵⁹ Aszerint, hogy a *Regula* milyen előírásait tartották meg valóban, és a szabályt általában hogyan értelmezték, változott az egyes bencés irányzatok viszonya a klérushoz (papságot és művelődést egyaránt értve rajta), az aszkézishez és a liturgiához, a teljes kontemplációhoz és a missziós munkához, a kultuszhoz és a kultúrához.⁶⁰ De változott a bencés szerzetesség viszonya — a különböző felfogások szerint — az államhoz és a társadalomhoz is.⁶¹ A magyarországi bencés rendtörténet-írás e problematikát vagy nem ismerte, vagy nem vetette fel. Mindenesetre — azt a rendkívül mozgalmas képet, amely az ezredik év körüli bencés történelmet jellemzi, merőben elhanyagolva — egy szinte már absztrakt módon statikus „bencés” fogalomba sűriti bele minden elképzelését, ami egy utólag rekonstruált rendi múlttal kapcsolatban éppen alkalmasnak látszik.⁶² Nem lehet állítani, hogy a monumentális *Pannonhalmi Rendtörténet* megalkotói nem érezték volna annak szükségét, hogy a gondos birtok- és ezt megközelítő jogtörténeti anyaggyűjtés és feldolgozás mellett az ún. „belső élet”-et, tehát a voltaképpeni

⁵⁹ *Butler, C.*: *Benedictine Monachism. — Studies in Benedictine Life and Rule.* London 1924.² (XIV. és XV. fejezetek, különösen a XVI.: „The Order of St. Benedict.” 238—274); *Molitor, R.*: *Aus der Rechtsgeschichte benediktinischer Ordensverbände I—III.* Münster 1928—1933. A fejlődés a coenobiumtól a különböző típusú congregatióig az I. kötetben, a konföderáció és nem „rend” karaktere: III. 171—187; *Feine, H. E.*: *Kirchliche Rechtsgeschichte. — Die katholische Kirche.* Köln—Graz 1964⁴. 655. (7. j.)

⁶⁰ Vö. *Butler, C.*: i. m. egészében, továbbá *Schmütz, Ph.*: *Histoire de l'ordre de S. Benoît, Maredsous 2. ed. I.* 1948. Livre II., chap. 1—6. 135—259. (*Hallinger* után jórészt elavult.) *Hilpisch, St.*: *Geschichte des Benediktinischen Mönchtums.* Freiburg i. Br. 1929. 133—252; *Berlière, U.*: *L'ordre monastique dès origines au XIIe siècle.* Lille—Paris 1924. Különösen 37—187; *Hallinger, K.*: *Gorze und Cluny. — Studia Anselmiana* 22—25. Roma 1950—51. (Cluny és a lotharingiai reform szembeállításáa Kulturmönchtum és Kultur-mönchtum ellentétben is); *Hallinger* újszerű szintézis kísérletét marxista bírálathat részé- sítette *E. Werner*: *Pauperes Christi.* Leipzig 1956; I. még *Th. Schieffer*: *Cluniazensische oder gorzische Reformbewegung. — Archiv für mittelhheinische Kirchengeschichte.* 4 (1952). 24—44; *Leclerg, J.*: *Pour une histoire de la vie à Cluny. — Revue d'hist. eccl.* 57 (1962). 385—408 és 783—812 (kimutatja a hallingeri ellentétpár tarthatatlanságát).

⁶¹ *Werner, E.*: i. m.; *Schreiber, G.*: *Cluny und die Eigenkirche. — Archiv für Urkundenforschung* 17 (1942). 359—418; *uő.*: *Gemeinschaften des Mittelalters.* Münster 1948. 81—138; *uő.*: *Zur cluniazensischen Reform. — Zeitschrift der Sav. Stiftung für Rechtsgeschichte* 32. Kanonist. Abt. 1 (1911) 356—368, és *Gemeinschaften.* 139—149; *Hallinger*: *Progressi e problemi della ricerca sulla riforma pregregoriana. — Monachesimo...* (Spoleto). 257—291 (*Wernerrel* polemizál); lényegében *Hallinger* nézeteivel áll szemben *G. Tellenbach* iskolája: *Neue Forschungen über Cluny und die Cluniazenser.* Freiburg 1959. *L. Tellenbach* bevezetését: *Zur Erforschung Clunys und der Cluniazenser.* 1—16 (különösen: 6—7); *Wollasch, J.*: *Königtum, Adel und Klöster im Berry während des 10. Jahrhunderts.* I. m. 17—166; *Mayer, E.*: *Studien über das Verhältnis der Cluniazenser zum Eigenkirchenwesen.* I. m. 167—218; *Diener, H.*: *Das Verhältnis Clunys zu den Bischöfen vor allem in der Zeit seines Abtes Hugo (1049—1109).* I. m. 219—352; a francia viszonyokat összefoglalóan *I. Lemaignier, J. F.*: *Institutions ecclésiastiques. — Hist. des Institutions françaises du moyen âge.* III. Paris 1952. 220—242.

⁶² Új irányzat kezdetét jelentette *Csóka Lajos* tanulmánya: *Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században?* *Regnum* 5 (1942—1943); helyesen bírálja *Galla Ferencet*, (A Cluny-reform hatása Magyarországon. Budapest 1931), kinek nézeteit *Hóman* is átvette (*Magyar Történet* I (1935). 203); de sem ő, sem más nem folytatta a téma elmélyültebb kidolgozását, ami pedig *Hallinger* könyve és a nyomában támadt irodalom (I. a 43. és 44. jegyzet) segítségével megoldható és hasznos lett volna.

monasztikus *ordót* ne kíséreljék meg rekonstruálni. Erre mutat, hogy a *Rend-történet* első kötete — Pannonhalma korai Árpád-kori „belső” életének ábrázolásaként — Albers *Consuetudines Monasticae*éből átveszi a farfai egyházi szokások leírását. Teszi ezt azonban anélkül, hogy legalább kísérlet történnék egyidejűleg Pannonhalma és Farfa szervezeti, jogi, egyáltalán történetileg kimutatható akármilyen kapcsolatának bizonyítására. Kétségtelen, hogy közvetlen forrás (liturgikus könyvek, *consuetudinarium*, *obituarium*, kolostor-krónika) nem áll rendelkezésre. De a meglevő pannonhalmi és hazai bencés okleveles anyagnak a középkori bencesség történetével való összehasonlító elemzése elejét vehette volna egy néha szinte romantikus rendi historizálásnak.

Különböző bencés irányzatok — ha úgy tetszik: típusok — találkozóhelye lehetett Pannónia, mint ahogyan a kereszténység alapvetésében fáradozók is — láttuk — különböző utakon jöttek ebbe az országba. Pannonhalma Brevnovon keresztül a római Sant’Alessio e Bonifazio latin-görög szerzetesházából származott le, legalább részben.⁶³ Zalavár alapításakor apátja latin-olasz,⁶⁴ olasz apátról tudunk Szekszárdon is.⁶⁵ A tihanyi apátság alapítólevele szintén valamelyes itáliai relációkat sejtet.⁶⁶ Bakonybél patrocíniuma és az ott remetéskedő Günther Niederaltaich felé mutat.⁶⁷ Talán a *Reichsmönchtum* irányába kellene tájékozódni Zobor (St. Pölten—Hippolyt) alapításának kezdeteit kutatva is.⁶⁸ A többieknél még ilyen halvány utalások sem állnak rendelkezésre. Az bizonyos, hogy a XI. századi bencesség talán mégis uralkodó csillagzata, az *imperium Cluniacense* a magyarországi bencességet nem befolyásolta (Somogyvár kivételével, mely anyamonostora révén Cluny perifériáján jelenik meg).⁶⁹ Cluny vetélytársa, a lotharingiai reform — azaz Gorze — talán inkább.⁷⁰ Benediktinusaink hajlékonyabb magatartása a király központi és a nemzetségek helyi hatalmával szemben valóban hasonló ahhoz a feudalizmussal mindenben kiegészítő magatartáshoz, mely az *Eigenkirchét* — szerzetesi vonatkozá-

⁶³ Brevnov—Pannonhalma viszonyáról l. a Pannonhalmi Rendtörténet I. Budapest 1902. 20, 39—57.

⁶⁴ 1019.: „ubi ordinavimus abbatem Latinum, nomine Petrum.” Az oklevél hitelessége ellen: *Karácsonyi J.*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest 1902. 4, 22. sz.; *Szentpétery*: Kritikai jegyzék. 7. sz. 4. l. A részleges hitelesség (az apát neve is): *Erdélyi L.*: A zalavári apátság legrégebbi oklevelei. — A zalavári apátság története I. Pannonhalmi Rendtörténet VII. Budapest 1902. 451—508 (494).

⁶⁵ „Abbas autem eiusdem loci (Szekszárd), nomine Willermus Latinus...” Chron. Comp. s. XIV. c. 114; *Szentpétery*: Scriptorum. Rer. Hung. 5. Budapest 1937. 381.

⁶⁶ L. Magyar Könyvszemle 82 (1966). 206, és itt a X. fejezetben.

⁶⁷ Pannonhalmi Rendtörténet VIII. Budapest 1903. 9—16; Niederaltaich: Germ. Pont. I. 1. 178—180.

⁶⁸ Erre a feltevésre csak a patrocínium azonossága bátorít fel némileg. Alsó-Ausztria legrégebbi kolostora (VIII. század közepe) az ősrégi Traisma, mely a IX. század közepén Szt. Hippolytus ereklyéinek birtokába jutott, s a nevét is a szentről vette. 955-ben a magyarok elpusztították (*Zak, A.*: Österreichisches Klosterbuch. Wien 1912. 94), később (976) társaskáptalan, azután (1081—1784) ágostoni kanonokok prépostsága (uo.).

⁶⁹ *Szentpétery*: Kritikai jegyzék. I. 24 (irodalom); *U. Berlière* szerint St. Gilles az 1060-as években kerülhetett Clunyval kapcsolatba, hogy tényleg a Cluny-i szervezetbe tartozott-e vagy csak a consuetudínest vette át, nem mondja világosan (i. m. 211); St. Gilles és Cluny újabban: *Mayer, E.*: Verhältnis der Cluniazenser... — Neue Forschungen (*G. Tellenbach*) 212. és *Diener, H.*: Das Verhältnis Cluny zu den Bischöfen... Uo. 257; Clunytól közvetlen függésben az öt nagyperjel és (a XIV. században) 63 perjel (*Molitor*: Beiträge. I. 129), St. Gilles szabad apátválasztása Clunyval szemben: uo. 134—135.

⁷⁰ *Hallinger*: i. m. és *Csóka*: Cluny... I. h.

sokban — általában kímélő lotharingiai reformereket jellemzi.⁷¹ Egy jelentéktelennek látszó, de mégis fontos szervezeti különlegesség figyelmünket Cluny helyett szintén az *Imperium* szerzetessége felé irányítja. A magyarországi bencéseknel a XIV. századig az apát után első tisztségviselő a dékán, és nem a perjel — amint a francia, angol bencességben.⁷²

De a XI. században Clunyvel szemben nemcsak Gorze jelentett alternatívát. Számításba kell venni a bajorországi reformot is, mely már helyzeti okoknál fogva is legközelebb férközhetett a magyarországi fejlődéshez.⁷³ Szent Benedek hazája, Itália pedig éppen akkoriban — görög hatásokra — a benedeki *coenobitákat* erőteljesen a remetesség, az *anachoretismus* irányába látja fordulni.⁷⁴ Camaldoli, Vallombrosa, Fonte Avellana rokonok Günther, Godehard remetesseget kedvelő bajorországi irányzatával, de annál még radikálisabbak.⁷⁵ Gellért, bár a távoli clunyi hatásoknak kitett San Giorgio Maggiore kolostorának neveltje és apátja, bizonyára ismerte — és közelről ismerte — a ravennai mozarokban és attól délre, a közép-itáliai hegyekben létesült remetetelepek életét. Sőt, talán ha azt a valótlan, nem helytálló állítást, mely szerint Gellért Rosszabbban volt szerzetes, ebben az összefüggésben mérlegre tesszük, legalább a görög Nilus apát rossanói remetekolostorának valamiféle eszmei hatását Gelléltre és velencei társaira megengedhetjük.⁷⁶ A jövődő csanádi püspök bakonyi remetéskedése is mintha erre utalna. Egyébként az itáliai remete bencesség legnagyobb előharcosa, Romuald visszafordult, de szerzetesei közül sokan eljutottak az ország földjére.⁷⁷ Mindezekből arra következtethetünk, hogy a XI. századi magyarországi bencések a lotharingiai, a bajor és az itáliai bencés irányzatok követőihez tartozhattak. A *Kulturmönchtum* és a *Kultmönchtum*⁷⁸ fentebb ismertetett hamis alternatíváját nem akarjuk — de minden további nélkül nem is lehet — a hazai bencések és hazai kultúránk kezdeteinek vizsgálatára alkalmazni. Hiszen e szembeállítás egyik tagja, Cluny nálunk kiesik. De lehet-e ebből arra következtetni, hogy az első benediktinusok Magyarországon magától értetődően csak az ún. Kulturmönchtum képviselői lehettek? Ez utóbbi szóval kifejezett kép nem foglalhatja magában (még a német területeken sem) a bencés kolostorok egészét. Joggal alkalmazható ott e szóval jelzett gondolat a nagy birodalmi apátságokra, kevésbé viszont a kisebb (és ezek voltak nagyobb

⁷¹ *Feine*: Kirchl. Rechtsg. I. m. 255—256; a — Gorze szellemében — megreformált kolostorok „fügten sich im allgemeinen ohne Schwierigkeiten dem System der Reichskirche ein”. *Bihlmeyer—Tüchle*: i. m. 138.

⁷² Vö. a bencés hiteles helyek kiadványaiban a konventi officialisok felsorolását.

⁷³ *Wühr, W.*: Die Wiedergeburt Montecassinis unter seinem ersten Reformabt Richer von Niederaltaich († 1055). — *Studi Gregoriani* III. Roma 1948. 369—448; a bajor reformmozgalom (Domkloster, Regensburg—Wolfgang, Niederaltaich—Gothard): uo. 370—385.

⁷⁴ *Bihlmeyer—Tüchle*: i. m. 141.

⁷⁵ Uo. (irodalom); *Lugano, P.*: L'Italia benedettina. Roma 1929. Camaldoli (és Fonte Avellana): 229, 303, Vallombrosa: 305—375; *Mazis, A. des*: Camaldoli, camaldules. *Dict. d'Hist. et Géogr. Eccl.* XI (1949). 509—536.

⁷⁶ „Hic siquidem Gerardus monachus erat de Rosacio natione Venetensis. . .” *Chron. Hung. Comp. saec. XIV. c. 83*; *Szentpétery*: *Scriptores*. I. Budapest 1937. 341; a helynév hagyományozott formájában Rosazzóra (Rosach) vonatkozhatna (az aquileiai patriárka fejedelmi területén), de ezt a bencés apátságot 1115-ben alapították (*Žak*: *Öst. Klosterbuch*. 98), így feltételezhető, hogy a Krónika ismeretlen forrása Rossanóra gondolt Calabriában. Gellért életére vonatkozó forrásunk hősének dél-itáliai tartózkodásáról nem tud.

⁷⁷ *Petrus Damiani* Szent Romuald-életrajzában. C. 39; kiadások: *Gombos*: n. 5083. III. 2573.

⁷⁸ L. ehhez *Leclerq* kritikáját *Hallinger* tételéről, 60. jegyzet.

számmal) magánalapításokra, családi kolostorokra. Jelentősebb kulturális munkát és hatást nyilván csak népesebb szerzetesi közösség tudott kifejteni. De a monasztikus kultúrának olyan tekintélyes, létszámban, teljesítményekben, sőt építkezésekben is századokat lenyűgöző centrumait, mint aminőket az előző fejezetekben nyugaton megismertünk, nálunk hasztalan keresünk.⁷⁹ Az Árpád-kori Pannonhalmi kicsiny méretei ma is előttünk állnak. S ez az épületként kis monostor XIII. század eleji virágzásában még mintegy 40 fogadalmasát sem fogadta mind falai közé. Pedig ez a létszám valóban nem nagy.⁸⁰ Zalavár és Pécsvárad kis méretű építkezései bizonyára nem 80–100 szerzetes befogadására készültek.⁸¹ És ezek nagy, kiterjedt birtoktestekkel rendelkező királyi apátságok, melyek a következő századtól kezdve hiteles helyet vezetnek, külső iskolát tartanak fenn, kiváltságos területük plébániáit irányítják, azok számára világi papokat nevelnek. Azonban mint művelődési központok a legjobb esetben is csak a püspöki székhelyek mellett említhetők, de nem előttük. A kisebb nemzeti kolostorok létszámviszonyai természetesen még jobban elmaradtak a királyi monostorok mögött.⁸² Az a két ekealja föld, amit Kálmán király idejében az esztergomi zsinat egy szerzetes eltartására rendelt, bizonyára csak a királyi apátságok birtokaiból kikerült dotáció esetére értenedő.⁸³ Általában a magyar bencés kolostorok túlnyomó részében kicsiny létszám-

⁷⁹ Egy bencés szerző ma már még e nagy centrumokról is másként vélekedik. A X. sz. reformtörékvéseit, akár Clunyból, akár Brogneból (914), akár Gorzéból (933) indultak is ki, az eddig szokásos vélekedéstől eltérően hatásukban korlátozottaknak kell tekintelnünk. Vö. Knowles: i. m. 200.: „Cependant les réformateurs monastiques n'influencèrent directement ni le sommet, ni les membres de la hiérarchie ecclésiastique. . .” És uo. 201.: „Ils considérèrent leur monde d'un point de vue pour ainsi dire monastique. Les remèdes qu'ils proposèrent étaient de caractère monastique. . .”

⁸⁰ Pannonhalmi Rendtörténet. II. 1233; az apáton kívül 38 fogadalmas szerzetes, 27 miséspap, 6 diakónus, 2 szubdiakónus, 3 monachus (kisebb rendekben!), noviciusok (ha voltak) az oklevélben hivatkozott káptalanygyűlésen („in capitulo”) nem szerepelhettek; nem szerepel a konventben Egyed monachus, aki az apátsági népek képviselői között lép fel; a konventen kívül lakott a somogyi javak kormányzója, Kana prépost („Güterpropst”). Pannonhalmi Rendtörténet. I. 715. Összehasonlításképpen 1100 körüli adatok Angliából: Gloucester 60, Tewkesbury 57, Hyde 40, St. Augustine's Canterbury 61, Christchurch Canterbury 100, Rochester 60, Westminster 80, Norwich 50, Peterborough 60. Russel, J. C.: The clerical population of medieval England. — Traditio 2 (1944). 188 (c. jegyzet); 1200 körül Pannonhalmához hasonló királyi monostorok: Durham 44, St. Albans 100, Glastonbury 49, Bury St. Edmunds 70–80. Uo. 188–189 (d. jegyzet). Durham és Bath (41) székesegyházi perjelség (Cathedral Priory).

⁸¹ Zalavár és Pécsvárad monostoregyházairól: Entz, Géza: Un chantier du 11e siècle de Zalavár. — Bulletin du Musée Hongr. des Beaux Arts. 24 (1964). 36; Kozák Károly: Félköríves szentélyű templomok a XI. században. — Archaeologiai Értesítő 93 (1966). 48–51 (a méretek helyesbítése). Ezekhez képest a magyarországi ciszterci építkezések is jóval tekintélyesebbek. Zirc: Hümpfner T.: A zirci apátsági templom átátása. — A Veszprém megyei múz. Közl. 2 (1964). 121 (méretek); Szentgotthárd: Sternegg M.: Adatok a szentgotthárdi volt ciszterci apátság építéstörténetéhez. Savaria 3 (1965). 283–313; angol példák: Knowles, D. — St. Joseph, J. K. S.: Monastic Sites from the Air. Cambridge 1952. Az említettek közül Durham 2–3, St. Albans 6–7, Worcester 10–11, Gloucester 12–13, Bury St. Edm. 14–15, Glastonbury 28–30.

⁸² Erre következtethetünk a lébényi apát és konvent egy okleveléből (1219), mely az apáton és az ügyben érintett Beke szerzetesen kívül hét nevet („ecclesie nostre fratribus”) említ: Wenzel: Árpád-kori Új Okmánytár VI. 403–404; Pannonhalmi Rendtörténet. XII/b. 210.

⁸³ Péterffy, C.: Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata. . . I. Posonii 1741. 58.

mot, 6—10 szerzetest tételezhetünk fel — amint az itáliai bencésségben.⁸⁴ S ne tévesszenek meg bennünket a román kori monostorépítkezések megragadó példái sem. Ják vagy Vértesszentkereszt alapító nemzetségeik tehetőségét, egyik-másik főpapi székbe emelkedett nemzetségtag (Csák Ugrin érsek) hozzáértését és ízlését dicsérik. A gyenge monostori dotáció ilyen hatalmas építkezést, ilyen művészi kivitellel járó anyagi megterhelést egymagában soha el nem bírhatott volna.⁸⁵ A birodalmi bencés reform mellett, melynek Kulturmönchtum jellege csak óvatosan alkalmazható a hazai bencésekre, az itáliai remete bencésség hatásával kell még számolni. Az itáliai anachoretismus nem fordult ugyan szembe a világi műveltek, a *sapientes* kultúrájával, de erősen ezoterikus szemlélete nem is engedi őt a közelükbe.⁸⁶ E szemléletmód hatását a Magyarországra kerülő olasz bencések nagy része érezte és éreztette is az új környezetben. Tőlük a hazai irodalom elindítását legfeljebb Donatus szintjén várhatjuk.⁸⁷ De igaz az is, hogy nemcsak ilyen szerzetesek jöttek Itáliából vagy Nyugatról. Hamarosan megismerkedünk majd Gellérttel, a szerzetessel és apáttal. A tanultságán lelkesedők nagy klerikusnak mondják őt. Bizonyára más, hozzá hason-

⁸⁴ A kamalduliak konstitúciói (liber I. c. 22) így tesznek különbséget a kolostorok között: „monasterium vero ordinatum vocamus, ubi sunt XII monachi vel plures, quia in eo potest rigor nostri ordinis perfecte servari. Ubi vero X sunt fratres, quamvis non ita, tamen officium, silentium, et quosdam alios ordines videntur posse tenere; . . . ubi vero sex sunt fratres, jejunium faciant et stabilitatem observent in claustris diebus dominicis et sollempnibus. Quinque autem fratres, seu IV vel III officium faciant integre, silentium ab hora collationis usque ad capitulum sequentis diei solum studeant retinere. . .” (1253); *Mittarelli, J. B.—Costadoni, A.: Annales Camaldulenses VI. App. Codex Camaldulensis. Venetiae 1761. 13*; az olaszországi bencés kolostorok (az elágazásokkal együtt) igen nagy számát csakis ilyen létszámviszonyok mellett érthetjük meg. Így tarthatott SS. Trinità di Cava (Salerno) Dél-Olaszországban 180—190 apátságot és perjelséget fennhátóság alatt (*Lugano: i. m. 217—227*); ugyanezen a területen találjuk még a Monte Vergine nagy apátságot, melytől több mint 80 monostor függött hosszabb-rövidebb ideig (uo. 437—439). Az arányok hatalmas eltolódására jellemző példaként említhetjük, hogy a mai Magyarországgal azonos területű Ausztriában a bencés apátságok száma a középkorban (a X. században elpusztultakkal együtt) 26 (*Žak: i. m. 63—97*); az olasz példákkal analóg képet mutat a francia nagy monostorok birtokkezelő priorátushálózata (*Gautier, O.: Recherches sur les possessions et les prieurés de l’Abbaye de Marmoutier du Xe au XIIIe siècle. — Revue Mabillon 53 (1963). 93—110, 161—167*); a „monasterium principale cum membris seu cellis” román országokra jellemző rendszere: *Molitor: i. m. I. 86—110*; a klasszikus példa Cluny; a cluny-i perjelség belső konstrukciója: *Schreiber, G.: Cluny und die Eigenkirche. — Die Gemeinschaften. 81. A membrum, cella, apátság, perjelség a főmonostorhoz képest ez utóbbi saját egyháza. Az ebből következő problémák részletes tárgyalásától most el kell tekintenünk, de kétségtelen, hogy a bencés kolostortípusok az illető ország feudális sajátosságait tükrözik. A magyarországi nagyszámú bencés apátság az Árpád-korban minden bizonnyal az olaszországi létszámkezelést teszi valósággá; l. még a további okokat a VII. fejezetben.*

⁸⁵ *Révhelyi Elemér: L’église de Vértesszentkereszt et ses rapports avec l’architecture hongroise de l’époque arpadienne. — Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae 5 (1958). 41—70.*

⁸⁶ A sapientes fogalma a kora középkori Itáliából már ismeretes előttünk. A XI. századi szerzetes reform hangulatát velük kapcsolatban Pier Damiani így fejezi ki: „Habes inquam, qui in pretoriis iudicium negotiorum secularium lites et causarum iurgia continuis valeant declamationibus perorare. . . Sapientes siquidem sunt ut faciant mala, bona autem facere nesciunt. . .” *Vita b. Romualdi. Ed. Tabacco. 9.*

⁸⁷ A pannonthalmi első könyvjegyzék „auctores” anyaga mindössze: „Invective Ciceronis, Lucanus, II Donati, III Catones”. Pannonthalmi Rendtörténet. I. 591; összehasonlítással l. a *Paul Lehmann* által közölt hasonló könyvtárjegyzékeket (Mittelalt. Bibliothekskataloge) különösen a pannonthalmival egyidős Weihenstephan katalógusát. Donatus és Priscianus használatának névkülönbségre utaló voltát fentebb már bővebben tárgyaltuk. L. még alább a VI. fejezetben: Bonipert és Fulbert levélváltásával kapcsolatban.

lóan tudós, művelt, literátus, azaz „klerikus” bencések is jöttek ebbe az országba, és derekasan megosztották a munkát az államot és egyházat a király oldalán szervező világi klerikusokkal.

*

Az előbbi fejezetek egyikében a Karoling—Ottó-kori művelődést olyan jellemzésben is megismertük, hogy az „liturgikus” kultúra volt.⁸⁸ Magyarországi könyvemlékeink liturgikus kódexekkel kezdődnek.⁸⁹ Tartalmuk vizsgálata alkalmas arra, hogy egyházi művelődésünk első inspirálódásának irányaira is következtessünk.⁹⁰ A mintapéldányokat szolgáltató lotharingiai püspökségek (Verdun, Liège) István király idejében és még azután sok századon át nem tartoztak Franciaországhoz. Hierarchikus beosztás szerint az előbbi a trieri, az utóbbi a kölni érseki tartomány része volt.⁹¹ Ezért az a liturgikus kultúra vagy kulturáltság, melyet közvetítettek, a hazai bencesség részben lotharingiai (Gorze) eredetű kezdeteivel áll összefüggésben, s találkozik a *Codex Albensis* Sankt Gallen-i énekkultúrát mutató jellegzetességeivel. Ezek együtt már mutatják a lotharingiai és német területekről elinduló szervező munka literatúrákat is alapozni kezdő hatását. Mindez pedig ahhoz társul, amit egyéb XI. századi — oly töredékes és gyér számú — irodalmi emlékeinkről elmondhatunk.⁹²

*

A legendaíró, törvénytövegező feladatok megoldásán edződő hazai literatúra a század vége felé került nagyobb erőpróba elé. Ez akkor történt, amikor 1083-ban I. László király, — szinte a sok évtizedig tartó egyházszerző munka megkoronázásaként — azoknak kanonizációját kérte és nyerte el az

⁸⁸ Delaruelle idézve a IV. fejezetben.

⁸⁹ L. összefoglalóan Mezey L.: Magyar Könyvszemle 82 (1966). 1—3.

⁹⁰ Uo. 2. A monasztikus kultúra átváltása a katedrálisok kultúrájába is éppen azon a területeken következik be 1000 előtt, ahonnan a liturgikus kultúra első hazai emlékeit származtatjuk (Liège, Verdun). Megszívlelendő tehát Dom Knowles megállapítása: „De façon générale, on peut dire qu'entre l'époque d'Hincmar de Reims (vers 850) et celle de Lanfranc de Cantorbéry (1010—1089) les monastères furent les centres culturels les plus actifs. Un changement s'amorça lentement un peu avant l'an 1000; il se manifesta d'abord dans les écoles de cathédrales de Lorraine, du nord et du centre de la France où Chartres s'occupait une position traditionnelle . . .” (Knowles, D.: Le Moyen Age. Nouvelle Hist. de l'Eglise. II. Paris 1968. 358.); Hermann E. (i. m. 32—33) a hagyományos nézeteket fejti ki.

⁹¹ Radó, P. (De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI. — Ephemerides Liturgicae 73 (1959). 299—309) a francia nyelvű lotharingiai (középkori értelemben) püspökségeket a XI. századi Franciországhoz számítja; ez azonban egyszerű történeti földrajzi tévedés. Vö. Werminghoff, A.: Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter — Meister, A.: Grundriss. . . II. 6. Leipzig 1907. 46.

⁹² Ibrányi Ferenc szerint: „Szent Gellért . . . közvetíti Kelet misztikáját Nyugatra, illetőleg pozitív bizonyítéka a kelet-nyugat irányú állandó szellemi áramlásnak, amely nélkül érthetetlen a misztikus elemnek a nyugati teológiába való folytonos új betörése. . .” Szent Gellért teológiája. — Szent István Emlékkönyv. I. 506. Stílus és szöveg pontos elemzése: Horváth J.: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954. 110—115; Silagi, G.: Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum” des Gerhard von Csanád. München 1967. Ibrányi (és Ivánka E.) nézetéről kétkezdéssel nyilatkozik (i. m. 30—34); a problémát új megvilágításba helyezi talán az a Ps.-Dionysius-töredék, amiről a következő fejezetben lesz szó. A „morum institutio” (vö. „institutio artis grammaticae” stb.) műfaji családjáról l. Manitius: Bildung. 61—63. 81; Balogh J.: Szent István „Intelmei”-nek forrásai. — Szent István Emlékkönyv. I. 235—265; Horváth J.: i. m. 116—131; Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása. . . (Budapest 1967. 11—96) merész hipotéziseivel szemben Horváth megállapításai továbbra is helytállóak.

apostoli széktől, „akik a hit magvait Pannóniában hintegették”.⁹³ István király egy korábbi életrajzát⁹⁴ ekkoriban legendává dolgozták át két változatban is (ezt Kálmán idejében követi a harmadik, Hartviké). De a kanonizált király most már évenként visszatérő ünnepnapjának méltó megülesére munkába kellett állítani a „liturgikus kultúra” szövegalkotó és zeneszerző munkásait, a *dictamen rhythmicum* és *musicum* hozzáértőit. Így jöttek létre az első király érdemeit magasztaló nagy antifonák: az *Ave beate Rex Stephane* és a *Sanctissimus Rex Stephanus*. A király *attributumai* ezekben a valóban magas színvonalú képviselő klerikus alkotásokban: „apostolus”, „doctor”, „praedicator”. A hagyományos felfogás hajlamos ebben az első „apostoli felség” megdicsőülését szolgáló, neki kizárólagosan kijáró magasztaló jelzőket látni. De nem így van. István király olyan térítője volt népének, keménykezü, céltudatos politikus, mint a kora középkori Európában akárhány más újkeresztény uralkodó. Nem csodálatos tehát, hogy ő is, mint az új Európa első nagy uralkodója, Nagy Károly, ugyanilyen epithetonok ékességeivel vonult be a kor irodalmába.⁹⁵

István, aki úgy szervezte országát, hogy világosan kifejezte a birodalomtól való függetlenségét — annak intézményeit ugyan teljesen el nem utasítva —, a Nagy Károly-i erudíciót is beengedte Pannóniába. Ezért méltán került László király művelt klerikusainak megfogalmazásában, a nagy nyugati császár mellé. A király-apostol (*rex, apostolus*), hitéletünknek tanítója („doctor credulitatis nostrae”) valóban elvégezte országában azt, amit Károly birodalmában megvalósított: a „*litterae colendae*” programját a *püspökségek és monostorok kötelees szolgálatává tette a király és az ország iránt*.

István király országa azután e *litteraet* a maga számára, a maga művelődésének hasznára fogalmazta meg. Az antik örökséget Priscianus, Cassiodorus, Boethius és Justinianus közvetítésével vette át Európa.⁹⁶ István országa az alapvetés évszázadaiban lassanként e négy átadó mindegyikével kapcsolatba jutott, és ezért és így lett — már *sajátos literatúrája szerint* — *Pannoniából Hungaria*.

Országos Széchényi Könyvtár

⁹³ „in Pannonia christianae fidei semina iacentes” *Legenda S. Stephani Hartvic. C. 23; maior: c. 16.*

⁹⁴ Eme legrégebb Vita létezését *Csóka* (i. m. 623—646) *Tóth Zoltánnal és Gerics Józseffel* szemben (Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest 1961. 14—17) tagadja; magam a XIII. századi historia rhythmica vizsgálatából győződtem meg arról, hogy kellett egy, a legendáknál régebb király-vitának lenni, mert a historia Szent István-ábrázolása lényeges vonásaiban a legendákból nem vezethető le (Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok. Horváth János Emlékkönyv. Budapest 1948. 41—51); *Csóka* érvelésének közzététele után is (az említett forrás elkerülte figyelmét) úgy látom, hogy eredményem továbbra is áll.

⁹⁵ A Nagy Károly-i és poszt-Karoling uralkodóeszmény: „rector et doctor, rex in potestate, sacerdos in praedicatione.” *Feine: i. m. 239; Lehmann, P.: Das literarische Bild Karls des Grossen vornehmlich im lateinischen Schrifttum des Mittelalters. — Erforschung des Mittelalters. Leipzig 1941. 154—207. idézi a Gesta epp. Halberstadensiumból: „Francorum rex, Saxonum apostolus. . .” (i. h. 173). Ezt a gondolatot a császári udvari felfogás már István korában is tovább fokozta; ezért mondja Aribó mainzi érsek II. Konrádnak 1024-ben: „ad summam dignitatem pervenisti, vicarius es Christi” (*Wipo: Vita Chuonradi. C. 3. MGH SS. XI. 200*). Idáig a fehérvári klerikus költő nem ment el.*

⁹⁶ „Er (Priscian) ist im gewissen Sinne ein Höhepunkt wie Justinians Gesetzgebungswerk im eminentesten Sinne, wie Boethius, wie Cassiodor. Alle haben für die Überlieferung wesentliche Bedeutung.” *Büchner, K.: Überlieferungsgeschichte der lat. Literatur des Altertums. — Gesch. der Textüberlief. I. 366.*

VI.

PRISCIANUS, CASSIODORUS ÉS A „MUSIKOS ANÉR”
MAGYARORSZÁGON

Lehet különös véletlen, hogy a magyarországi iskolázás egyik legrégebb — ha ugyan nem legrégebb — elfogadható emléke az első egyetemi kísérlet színhelyéhez, Pécshez fűződik. Arra a levélre gondolunk, melyet szinte közismertnek is mondhatnánk. Fulbert, Chartres püspöke közli ebben Bonipertus „coepiscopus”-szal, pécsi püspöktársával, hogy Bonipert követe, Hilduinus útján elküldi a kért *Priscianus-kódexet*.¹ Mert Fulbert megértette, hogy Bonipert az ő Priscianus-kéziratai közül az egyiket kéri: „unum de nostris Priscianis te velle . . .” Fulbert Chartres nagy hírű püspöke volt, székvárosa iskolái — még majd két évszázados és egész Európára szóló — dicsőségének egyik megalapozója.² A tudós Lombardia, a „Lombardia docta” szülötte, akit a „szegénységből nem vagyona és előkelő vére emelt a püspöki székbe; mert szegény volt, a szennyből emelkedett oda” — mondják róla kortársai. 1020-ban leégett a chartres-i székesegyház, de 1022-ben Fulbert ismét felépült székestemplomát már felszentelte.³ A levélből mintha arra következtethetnők, hogy az újjáépítés munkájában a püspököt Bonipert és István király adományai is segítették. Talán éppen maga Hilduin — aki a pécsi püspökség klerikusa lehetett — vitte magával az adományokat,⁴ és talán szintén ő kapta kézhez a Priscianus-kéziratot.⁵

Priscianusról e levél eddigi hazai méltatói csak annyit mondtak, hogy grammatikus volt, nyelvtanító vagy tudós. Kétségtelenül az is, de mégis annál több. A latin irodalom, stílus, a retorika mestere. Már tudjuk, hogy művei közül legismertebb a *Grammatica* vagy *Institutio de arte grammatica*,⁶ melyet — tekintélyét tanúsítva — a XI. századig is már nagyszámú, többé-kevésbé teljes kézirat hagyományozott.⁷ De ismert volt még három másik priscianusi munka is: a *De figuris numerorum* a számok alakzatairól, mely a római számjegyekről ér-

¹ A levél kiadása: *Koller J.*: *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis*. I. Poonii 1762. 14–17; *Fejér*: CD I. 287–288; *Migne*: PL 141, col. 21; *Gombos*: *Catalogus Fontium*. II. n. 2346; magyarul: *Makkai L.*–*Mezey L.*: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. XI–XIV. század. Budapest 1960. 109.

² Uo. 144. j.; 318–319. j.

³ „Pauper de sorde levatus”: *Pfister, H.*: *De Fulberti ep. Carnotensis vita et operibus*. Paris 1885. 128.

⁴ „Tuae charitatis erga nos insignia” — olvassuk a levélben.

⁵ Így vélekedtem magam is: *A kéziratosság századai*. — Könyv és könyvtár a magyar művelődés történetében. Budapest 1960. 11.

⁶ Kiadta *Hertz, M.*: *Institutiones Grammaticae I–II*; *Keil, H.*: *Grammatici latini II–III*. Lipsiae 1855–1860.

⁷ Uo. (*Keil*: i. m. II.) 55, és *Büchner, K.*: *Überlieferungsgeschichte der lat. Literatur des Altertums*. — *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*. I. Zürich 1961. 366.

tekezik; a *De metris fabularum Terentianis*, a Terentius által használt versmértekekről, végül a *Praeexercitamina*, a retorikai előgyakorlatok könyve. Ez utóbbi ugyan *Progymnasmata* címen valójában Hermogenes művének számítatna, de Priscianus ezt átdolgozta és latinra fordította.⁸

Fulbert kifejezése: „Priscianusaim közül az egyiket akarod . . .” („Unum de nostris Priscianis te velle . . .”) több értelmezésre is lehetőséget ad: 1. Priscianuson minden további nélkül a nagy *Grammaticát* értette, és a művet tartalmazó több, birtokában levő kódexből egyet felajánl; 2. Priscianus többi műveiből az egyiket kéri tőle, s ezt cím szerint Hilduinus nevezte meg; 3. olyan kódexről van szó, mely Priscianus több művét tartalmazta. Ha az első feltevés mellett maradnánk, akkor sem kellene arra gondolni, hogy Bonipert kéréséből csak a meginduló magyarországi latin kultúra rendkívül kezdetleges volta tűnik ki, vagyis hogy „még egy nyelvtankönyv sem volt Magyarországon”. A Priscianus ugyanis a legteljesebb latin tudást nyújtó nyelvkönyv volt, mely a szoros értelemben vett grammatikai tudnivalókon kívül a stilisztika lényeges elemeit is tartalmazta. Egyáltalán: tartalmilag és az oktatási igényesség szempontjából a nem kevésbé népszerű és még hosszabb életű Donatus felett állt.⁹ Ha így értelmezzük a pécsi püspök kérését, annyit el kell ismernünk, hogy Pécsen — és bizonyára néhány más székesegyházi iskolában is — a latin nyelv elsajátításában a Donatus *Rudimentái* nyújtotta tudnivalókat túlszárnyaló igények mutatkoztak. Ha a második feltevést részesítjük előnyben, az igényesség már Priscianus előbb említett műveinek teljes körére bővül, ami talán mégsem bizonyítható, de még csak nem is valószínűsíthető. Másként áll azonban a helyzet a harmadik feltevéssel, azzal ugyanis, hogy az „unum de Priscianis” egy bizonyos művet jelöl a „Grammaticus” különböző munkái közül. Ez lehet megint az *Institutio* a maga erősen görögösített, általában görög nyelvi analógiákkal dolgozó grammatikális rendszerével.¹⁰ Ennek pedig a püspök, aki a bizánci állami és egyházi területtel és befolyással egyházmegyéje határainál¹¹ és azokon belül sokszor érintkezésbe került, még talán a görög nyelvi ismeretek miatt is hasznát vehette. Szűkebb érdekességű a *De figuris numerorum* és a *De metris*. Figyelmünket azonban talán inkább leköti a *Praeexercitamina*, ez a latinra fordított hermogenesi mű.¹² Curtius szerint a *Progymnasmata* hatása érződik — Eugenius Toletanus és Alcuin mellett — magán Fulberten is.¹³ A *Progymnasmata* pedig nemcsak a verselés, hanem általában a szóval élő készség gyakorlására szolgáló példák és szabályok gyűjteménye volt. A retorika — régtől fogva a *civilis scientiával* lévén egyértelmű — ekkor

⁸ Praeexercitamina Prisciani Grammatici ex Hermogene versa. Halm, C.: Rhetores latini minores. Lipsiae 1863. 551.

⁹ Donatusról l. az I. fejezetet és Curtius: i. m. indexét.

¹⁰ Erről már az ajánlás első sorában így nyilatkozik: „Cum omnis eloquentiae doctrinam et omne studiorum genus sapientiae luce praefulgens a Graecorum fontibus derivatum Latinos proprio sermone invenio celebrasse et in omnibus illorum vestigia liberalibus consecutos artibus video. . .” Ed. Hertz/Keil: Grammatici latini. 2, 1–4 és alább: „nec vituperandum me esse credo, si eos imitor, qui principatum inter scriptorem Graios artis grammaticae possident. . .” (2, 8–10.)

¹¹ A pécsi püspökség középkori hatáiról Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1963. 297.

¹² „Ex Hermogene versa.” Kiadása: Halm: i. m. 551–560.

¹³ Curtius, R.: System der antiken Rhetorik. I. m. 78. Megjegyzése Priscianus határsáról Fulbertre: 167. 6. j.

már az ügyek élőszóval és írásban történő intézésébe, a szónoki beszédbe és a levélszerkesztés mesterségébe is bevezetést jelentett.¹⁴

*

Priscianus hazai emlékeinkben másodszor Kálmán uralkodása idején tűnik fel. Hartvik püspök István király legendájának azt a feldolgozását, amelyet ő készített, a klerikusból lett királynak ajánlja.¹⁵ Az ajánlólevelekben kötelező mentegetőzések¹⁶ között a legnagyobb, hogy öregkorában már halványuló grammatikai ismereteit emlegeti.¹⁷ Térden állva kéri tehát a királyt, hogy művének a priscianusi arshoz mért fogyatékoságait nézze el, és az esetleges kifogásokkal szemben védje meg őt. A kérdés, amelyre már Bonipert leveléről szólva választ keresünk, most ismét felmerül. Priscianus melyik munkájáról van itt szó? Hartvik szégyenkezésének okát ebben jelöli meg: „nehogy a rosszul hangzó szólások elhelyezése vagy a zavaros elrendezés szörnyűsége, mikor ezt olvassátok, szemeteket sértse . . .” (ne male sonantium positio dictionum, vel confusi ordinis enormitas vestrum, cum legeritis offendat oculum . . .)¹⁸ Korának felfogása szerint Hartvik történeti művet alkotott, annak felépítésében tehát a *Praeexercitamina* útmutatása vezette az elbeszélés — a *narratio* —, közelebbről a történeti előadásmód — a *narratio historica* — tekintetében. Így, ha mentegetőzésének köztartásának okát keressük, azt a retorikai szabályok ellen való vétésében találhatnánk meg. De ezek a szabályok szűkszavúak, megtartásuk nem okoz különösebb gondot. Az előadás, *narratio* négyes felosztását — elmesélő, képzelő, történeti, a polgár dolgaiban használatos (*fabularis, fictilis, historica, civilis*) — már láttuk.¹⁹ A történeti — mondja tovább Priscianus — a megtörtént dolgok kifejtésére való: „Historica est . . . ad res gestas exponendas.”²⁰ Ami pedig a gyakorlatban való fogalmazás módját illeti, az ötféle lehet: egyenes kijelentő módban — *per rectum indicativum* —, hajlított kijelentő módban — *per indicativum inclinatum* —, kötőmódban — *per coniunctivum* —, oldott módban — *per dissolutum* —, hasonlító módban — *per comparativum*. A historikus előadása az első modust kívánja. Ennek a — mondjuk — fő szabálynak megtartása Hartviknak aligha okozott volna gondot, s az sem valószínű, hogy ezt előadásában vagy a szerkesztésben áthágta volna.

Hartvik a király esetleges megütközésének két lehetséges okát adja: „ne male sonantium positio dictionum, vel confusi ordinis enormitas vestrum cum legeritis offendat oculum . . .” A *dictio* a szó — a *rhéton*, a *dictionum positio* a szórend. A dictionának azonban egy jelzője is van: „male sonans”. Hogyan kerülhetett ez Priscianustól Hartvik fogalmazásába? „Quomodo autem literarum rationem, vel scripturae inspectione, vel aurium sensu diiudicamus, sic etiam

¹⁴ A retorika és a levélben szónoklás — az epistolaris sermo — belső kapcsolata, és a retorika mint civilis scientia: *Mezey L.*: A levél a középkorban; *Makkai L.* — *Mezey L.*: i. m. 5–20; Alcuin nézetét arról, hogy az epistola mint veszi át az „officium linguae”-t, l. a IV. fejezetben.

¹⁵ „Domino suo Colomanno regi praecellentissimo Hartuicus episcopus, officium spirituale per misericordiam consecutus . . .” *Legenda S. Stephani auctore Hartwico*. Praefatio.

¹⁶ *Curtius*: i. m. 410–415.

¹⁷ *Idézet a szövegből*: 249. 17. j. *Legenda* . . . *Hartwico*. Praef.

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ *L.* az V. fejezetet.

²⁰ *Praeexercitamina*. 2. Ed. *Halm*: i. m. 552; ed. *Keil*: i. m. III. 431.

in dictionum ordinatione disceptamus rationem contextus, utrum recta sit an non”.²¹ Azaz amint a betű, az írás látás vagy hallás útján tájékoztat hangértékéről,²² így a szavak rendje (*dictionum ordinatio*) tárja fel előttünk a „mondanivaló értelmét: „rationem contextus”. „Aurium sensu” a „sonans”-hoz, vagy esetünkben a „male sonans”-hoz igen közel áll, jelentésben rokon.²³ Hartvik szavának értelme: a király ne botránkozzék meg szórendi botlásain.

De ne bántsa meg szemét a „confusi ordinis enormitas” sem. Milyen „ordó”-ra gondolt Hartvik? Ha Priscianus azt mondja: „a helyes szórend követeli, hogy a névmás és a főnév az ige elé helyeztessék, mint én és te olvasunk” („recta ordinatio exigit, ut pronomen et nomen praeponatur verbo, ut ego et tu legimus”)²⁴ — ez esetben egyszerű szórendi kérdésről van szó, tehát a szórendnél, a *positio dictionum* eseténél vagyunk. De ha Priscianustól azt halljuk, hogy: „tárgyaljunk pedig először a mondat részeinek elrendezéséről...” („tractare et primum de ordinatione partium orationis...”)²⁵ — már tudjuk, hogy itt a mondatrészek rendjéről, egymáshoz való szabályos viszonyáról szól. Ezt egyébként az auctor valamivel részletesebben is kifejti: „az elrendezés következetessége azt jelenti, hogy eseteket esetekhez, nemeket nemekhez, számokhoz, időket időkhöz helyesen alkalmazzanak” („consequentia ordinationis, id est casus casibus, et genera generibus et numeros numeris et tempora temporibus congrue disponendo”).²⁶ Itt már mondattani kérdések merülnek fel, amint egy helyen az ismerős terminussal is találkozunk. „Minden többes számú dativus és ablativus hasonló, mint mondottam. Különbözőségüket honnan tudhatjuk? A kapcsolatukból és elrendezésükből, azaz a szintakszisból” („Omnis autem dativus et ablativus pluralis, similes sunt, ut dictum est. Et unde possumus scire differentiam? A iunctura et ordinatione id est, apó tés syntaxeos”).²⁷

Amint látjuk, Hartvik — mai terminusaink szerint — netalán felmerülő alaktani és mondattani hibáira kéri a király elnézését, már előre... A szép, gördülékeny műprózában fogalmazott ajánlás²⁸ szerzőjétől nem túlzott-e ez a szerénység? Látszólag talán igen. De ha igaz, hogy valamikor velejég ismerős volt számára az „auctor artis grammaticae” („medullitus mihi notus”), bizonyára olvasta a mondat tárgyalásánál az auctor szavait: „némelyek tudatlanságukra vígaszt keresve mondják, nem kell az ilyen dolgokkal vesződni...” („quidam suae solacium imperitiae quaerentes aiunt, non oportere de huiusmodi rebus quaerere”).²⁹ Az „imperitia”, a *prima ars*ban való tájékozatlanság gyanúját nem viselhette el a püspök, a literátus klerikus. Ezért kéri szerénykedő állítását meghazudtoló szép fogalmazással alaktani, mondattani, tehát alapvető fogalmazási hibáira — ha vannak — a király bocsánatát.

²¹ Grammatica. 17,6. Ed. Keil: i. m. II. (Grammatici. 3.) 111:12–14.

²² Priscianus a littera értelmezésénél: „Dicitur autem littera quasi legitera, quod legendi iter praebat...” (Grammatica) I. 2. ed. Keil: I. (Grammatici. 2.) 6:12.

²³ „... vox que ex aere icto constat...” Uo. 6:17–18.

²⁴ Grammatica. 17,105. (Grammatici. 3.) 164:16–17.

²⁵ I. m. 17,12. Keil: I. (Grammatici. 3.) 115:22–23.

²⁶ I. m. 17,185. Keil: I. (Grammatici. 3.) 200–201: 27–28, 1.

²⁷ Priscianus: Partitiones XII versuum Aeneidos 7, 149–156; Keil: (Grammatici. 3.) 493–494: 149–152.

²⁸ Horváth János: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954. 149.

²⁹ Grammatica. 17,12; Keil: I. (Grammatici. 3.) 115:24–25.

Priscianus említése még egy szempontból tanulságos. Bonipert után mintegy háromnegyed évszázaddal Hartvik szavai Priscianust az első hazai literátorok gyakorlati felkészültségéhez tartozónak mutatják. A vezető klerikus réteget nevelő és a fehérvárihoz hasonló híres iskolák (*scholae*)³⁰ és jeles helyek (*loci sollemnes*)³¹ könyvesházaiban az *Institutio* — egészében vagy részben — bizonyára meg is volt. Még akkor sem alaptalan ez a feltevés, ha meggondoljuk, hogy a legrégebb ránk maradt könyvtári jegyzékben, a pannonhalmi 1083-i összeírásban csak a jóval szerényebb igényű Donatust találjuk.³² Ebből következik tehát, hogy Priscianus Magyarországon is az igényesebb deákosságra nevelt. Ezért azután a grammatika és retorika értelmében vett hazai literatúrából nem is maradhatott ki — még a XVI. században sem.³³

*

Cassiodorus foglalta össze — M. Capella és Augustinus után — a középkor számára az artesben iskolázás egész rendszerét. Láttuk azt is, hogy mi történt a szenátor erudíciós hagyatékával Itáliában. És erről a földről jött Magyarországra Gherardo Sagredo, hogy másokkal együtt a literatúra alapvetését nálunk elvégezze.

A magyarországi iskolázás történetének első kezdeteit a *Szent Gellért-legendából* ismerjük. Általános volt ez a vélemény eddig és az is maradt bizonyára azután is, hogy Horváth János újabban — kellő bizonyossággal — a legenda forrásértékét eléggé kérdésessé tette.³⁴ Feltételezhetjük ugyanis, hogy az egy mást követő interpolátorok nem elsősorban az eredeti szöveg iskolatörténeti adatainak megváltoztatásával igyekeztek céljukat elérni. Gellért püspök szülővárosának, Velencének San Giorgio Maggiore bencés kolostorában volt szerzetes, később apát.³⁵ A középkor felfogása szerint tehát a „reguláris” egyházhoz tartozott, és nem a világi vagy „szekuláris” egyházhoz, azaz a világi klérus-

³⁰ *Legenda maior Gerardi*. 6. 12: „misit ergo episcopus fratrem Maurum ad salutandum regem. Praecipiens ei, ut scholas ingrederetur, quae tunc in Alba *sollemnes* erant...”

³¹ *Bunyitay Vince*: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad 1886. 90.: a lector officiuma: „*regere scholas... de iure et locorum sollemnium, saltem nostro similibus, de bona consuetudine requiritur...*”

³² Erről *Csapódi Csaba*: A legrégebbi magyarországi könyvtár rendje. Magyar Könyvszemle 1957. 14–24., és *Mezey L.*: A kéziratosság századai. — Könyv és könyvtár a magyar művelődés történetében. I. Budapest 1960. 45, 63–67. Nehezen képzelhető tehát el, hogy — mint *Csóka* állítja (i. m.) — Pannonhalma Donatus fókán álló iskolája nevelte volna a narratio historica első hazai mestereit. Priscianus elterjedése: *Manitius, Max*: Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen, 1935. I. sz.

³³ *Békefi R.*: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Budapest 1988. 8–18.

³⁴ *Horváth János*: A Gellért-legendák forrásértéke. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 (1958). 21–82. Neki kell igazat adni *Csóka J. Lajos* argumentumaival szemben (A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Budapest 1967. 263–330). Egyetlen elfogadhatónak látszó érv lenne a „Summi magistri” bulla hatása, de *Horváth* nézetét egy későbbi átdolgozásról ez csak alátámasztja. *Csóka* azonban helyesen emeli ki a gondolati egyezést, hogy „Summi magistri” a bencések egyetemi iskolázását sürgeti, a legenda állítása szerint pedig Gellért Bolognában tanult.

³⁵ Alapította Giovanni Morosini, Pietro Orseolo doge veje 982-ben. Gellért harmadik az apátok sorában. *Placido Lugano*: L'Italia benedettina. Roma 1929. 129–130., és *Legenda Gerardi*. Cc. 1–5.

hoz.³⁶ A terminus szigorúan kánonjogi felfogása szerint nem *clericus*, hanem *monachus* volt. A két fogalom között világos a különbség. Egy klerikus semmiképpen nem tekinthető monachusnak.³⁷ A monachus azonban lehet klerikus, mégpedig két esetben. Először: ha ő a klerikusságot mint papi rendet vette föl, másodszer: ha művelődési állapota szerint klerikusként értékeli. Mivel a klerikus jelentéstartalmába a XI. század felfogása szerint kétségtelenül beletartozott a „művelt ember” jelentésváltozat, azaz a literátus is, nem lehet érdektelen, hogy a magyarországi művelődés kezdetein meg tudjuk-e figyelni e jelentésbeli különbséget. Ha igen, nyilvánvaló, hogy a literátus-fogalom első hazai jelentkezésével találkozunk.

Gellért püspököt — ámbár apát volt már, tehát monachus — legendaírója egész Magyarországon páratlan klerikusnak tünteti föl — a szó második értelmezése szerint. Midőn ugyanis Gellért a dalmát partvidékről Magyarországra, közelebbről pedig Pécsre érkezett, s e város püspöke — a hasonlóképpen bencés Maurus — a jámbor, tudós szerzetest egy ideig magánál szeretete volna tartani.³⁸ Mindenesetre felkérte Gellértet, hogy a pécsi székesegyház patrocínium ünnepén (Péter és Pál napján) az ünnepi beszédet ő tartsa. Igaz ugyan, hogy a prédikációt tolmácsolni kellett (minthogy latinul hangzott el), a püspök mégis nagy lelkesedésében a prédikáló apátot „az ige hadvezéré”-nek („dux verbi”) nevezte. Sőt, még hozzátette: „ama naptól kezdve, hogy az Isten igéjét Magyarországból hitegetni kezdték, e földön nagyobb klerikust nem látott még senki . . .”³⁹ Hasonlóképpen nagy szónoki sikert aratott Gellért ugyanazon év Nagyboldogasszony napján a székesfehérvári palotamonostorban, ahol István király és más országnagyok jelenlétében szónokolhatott.⁴⁰ A nagymise után a király Maurus püspökkel kezdett beszélgetni. Maurus véleménye szerint az apát kétségtelenül „kitűnő klerikus” („egregius enim est clericus”), mire a király így válaszolt: „és ha nálunk maradna, nem lenne e továbbra is Isten klerikusa? Mi magunk is Isten szolgálói vagyunk . . .”⁴¹ Valóban, az apát néhány évig Henrik-Imre trónörökös nevelője volt. A királyfi neveltetésének befejezése után viszont Gellért a Bakonyba vonult vissza. Remeteségéből a király akarata az újonnan felállított marosvári (csanádi) püspöki székre hívta.

Gellért püspök előtt egy napon megjelent harminc püspökségbeli nemesember, és fiaikat nevelés céljából gondjaira bízta. Azért tették ezt, hogy megfelelő iskolázás után („litteris eruditus”) a püspök őket klerikussá szentelje („in clericos ordinaret”).⁴² A Maros-vidéken élő magyar nemzetségek fiaiból kikerült első csanádi iskolások mestere Valter volt. A legenda szerint a grammatika és a muzsika tudományára oktatta a *scholaris*okat, illetve egy későbbi átdolgozása szerint: „in lectura et in cantu.”⁴³ E későbbi szóhasználat

³⁶ A franciáknál szokásos „église régulière” és „église séculière” terminusoknak megfelelően. Vö. *Augustin Fliche: La chrétienté médiévale*. Paris 1929.

³⁷ De statu monachorum et canonicorum regularium. 35. X. 3, 1,

³⁸ „... episcopo eum retinente . . . abbas Anastasius tam egregium clericum cognovisset . . .” *Legenda Gerardi maior*. 6. 7.

³⁹ „Quia a die in qua coepit verbum Dei disseminari in Ungaria, talis clericus non fuisse visus in eadem provincia . . .” Uo.

⁴⁰ Uo. C. 8.

⁴¹ „Cui (regi) episcopus respondit, dicens: De civitate Venetensi Jerosolimam acceleret properare, *egregius enim est clericus*. Cui rex ait: Nunquid si hic nobiscum permanserit Dei clericus erit, et nos servi Dei sumus. . .” Uo. C. 8.

⁴² Uo. C. 12.

⁴³ „Illi vero scholares triginta primi iam in lectura et cantu erant docti. . .” Uo.

változatlanul azt fejezi ki, amit korábban a grammatika és a muzsika, és nem hagy kétséget, hogy az iskolázás — bár nyilván más tárgyakat is felölelt — a grammatika és a muzsika, a latin nyelv és irodalom, valamint a zene oktatásának kettős fő pillérére nyugodott. Az iskolázás és eredménye, a irodalom tehát tartalmilag elsősorban e két fő tárgy ismeretét jelentette. Ilyesfajta irodalom birtokában volt az a néhány bencés is, kiket az akkor már fennálló, nagyjából dunántúli kolostorokból Gellért missziós püspökségébe hívtak.⁴⁴ Hetükről a legenda megemlíti, hogy művelt emberek voltak, azaz irodalmusok: „inter prefatos monachos erant septem viri litterati.” E hét irodalmus szerzetes lett később — a legenda szerint — a csanádi püspökség hét első esperese (*archidiaconusa*).⁴⁵ Ez az állítás ugyan aligha állhat meg, ha a korai magyar egyházszervezet összefüggésében mérlegeljük elfogadhatóságát.⁴⁶ De témánk szempontjából nagyobb jelentősége nincs is. Számunkra maga a irodalmus jelző mutatkozik nagy fontosságúnak: Gellért egyéni műveltségének ily módon történeti megjelölésén kívül, íme, a hét szerzetessel kapcsolatban is irodalmájuknak hasonló kiemelésével találkozunk. Ebből következik, hogy a *Gellért-legenda* hét irodalmus bencése olyanfajta — vagy megközelítőleg olyan — irodalom birtokában volt, mint amit korábban Gellért klerikus voltának emlegetésével fejezett ki az író. Egy feltehetőleg a XII. század végén keletkezett *István-szekvencia* különben a püspökök kiválasztásáról, klerikus mivoltuknak irodalmussággal bővített felfogásáról ezt mondja: „(István) a tanításra prelátusokat, irodalmus férfiakat rendel, igazakat, híveket, kipróbáltakat a hívek erősítésére . . .” („ad docendum hic prelatos, viros ponit litteratos, iustos, fidos ac probatos ad robor fidelium . . .”)⁴⁷ A csanádi irodalmusok, a dunántúli bencések, a velencei apát és az István által behelyezett első püspökök irodalmája — egészen természetesen — különböző fokon állott. De hogy irodalmusnak vagy klerikusnak mondták-e őket, csak azon múlott, hogy a latin, azaz a litterae ismeretével rendelkeztek-e, vagy — az iskolások esetében — azokkal éppen ismerkedtek-e? E nézetünket megerősíti az első esztergomi zsinat egyik határozata, amely előírja: „a kanoonok a klastromban és a (királyi) káplánok az udvarban irodalmus módon szólnak . . .” („ut canonici in claustris et capellani in curia litteratorie loquantur . . .”).⁴⁸ A „irodalmus szolás”, melyet a királyi káplánok klerikusaitól és az akkor még közösen élő kanoonoktól a zsinat megkíván, a latin nyelven szólással egyértelmű. Bizonyíték ez amellet, hogy az első század végére nálunk is teljesen megszilárdult az a különben általános európai felfogás, amelyet a latin tudás és a irodalom egyértelműségéről — a *saecularis* és a *divina disciplina* cassiodorusi összetartozásáról —, és ennek a klerikus mivolt tekintetében elengedhetetlen szükségességéről már megismerhettünk.

⁴⁴ „Inter prefatos monachos erant septem viri litterati. . .” uo. — Előzőleg mind a tíz bencés: „hi decem presbyteri erant et viri litterati. . .” C. 11.

⁴⁵ „Qui archidiaconatus habentes, aedificabant ecclesias in urbibus et villis. . .” C. 12. Az átdolgozó talán a középkori csanádi püspökségben az ő korában már meglevő hét esperességre (*Juhász Kálmán*: A csanádi székeskáptalan a középkorban. Makó 1941. 10) gondolva írta ezeket.

⁴⁶ *Mezey László*: Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei. — Tanulmányok Budapest múltjából 15 (1963). 8–12. A XI. század elején nálunk még nem lehet szó archidiaconusról; l. az előző fejezetben.

⁴⁷ *Dankó, Josephus*: Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Budapestini 1893. 212.

⁴⁸ A Pray-kódex kézírata, folio I; *Marczali* Enchiridionja rossz és hiányos szöveget ad (112–113), a Magyar Törvénytár nem tartalmazza.

A XI. század művelődésének fő hordozója már nem annyira a szerzetes — amint az előző századokban —, hanem a klerikus.⁴⁹ A klerikusság sokszor „hivatal”-t jelentett, foglalkozást, mégpedig — mint jól tudjuk — nem is csak egyházi hivatalt. Jelentette egyúttal a hivatal viseléséhez szükséges ismeretek birtoklását is.⁵⁰ A klerikus egyszerűen a kor írástudója volt, aki literatúrájával állt elsősorban kora és a társadalom rendelkezésére.⁵¹ A literatúra a latin tudást jelentette,⁵² és egyúttal a latin betű és általában az írás, a jegyzetelő írás ismeretét is. Az igazi klerikus ugyanis nemcsak másolt, hanem — a szó modernebb értelmében is — írt. Neve — mint tudjuk — később klerikus deák, egyszerűen deák, „literátus”. A XI–XII. században azonban a deák még a klerikussal egyértelmű. Ahogyan Deáki falu neve is: „villa clericorum”.⁵³

*

Az István királynak tulajdonított *Intelmekben* szó van a különféle idegen országokból érkező jövevényekről, akik egyebek között mindenféle tanultsággal is hasznára vannak ennek az országnak.⁵⁴ László király első törvényében pedig már arról is szó esik, hogy az ilyen vendég (*hospes*) klerikus is lehet, valamint, hogy egy püspök vagy ispán szolgálatába állhat: „si quis clericus in hanc patriam veniens, alicui episcoporum, vel comitum adhaeserit.”⁵⁵ A törvényhelyben annak a lehetősége szolgál meglepetéssel, hogy a vendég, jövevény klerikus nemcsak püspökhöz csatlakozhat, annak szolgálatába állhat — ami a szó csak egyházi értelmezése esetében természetes —, hanem ugyanezt teheti egy ispánnal is. Mi lehet a dolga egy klerikusnak az ispán oldalán? Ha a püspökhöz ment, bizonyára a székesegyházi klérust szaporította, énekelte a zsoltosmát, másolta a kódexeket. Az ispán oldalán a klerikus sajátos *officiuma* — hivatala — sem az egyik, sem a másik nemigen lehetett.

A *comesek* klerikusairól tényleg nem sokat szólnak forrásaink. Mégis Kálmán király *I. Decretum*ának 79. cikke rájuk és munkájukra enged némi következtetést. Arról van ott szó, hogy az ispánok az adódénárokat Szent Mihály ünnepéig küldjék el, mégpedig a nevek megjelölésével, biztos számadás szerint: „nominatim, sub certo scribentes numero . . .”⁵⁶ Nem is lehet kétség a tekintet-

⁴⁹ *Le Goff, J.*: Les intellectuels au moyen âge. Paris 1957; *Knowles*: i. m. 301; *Mezey L.*: Magyar Könyvszemle. 1966. 1–9.

⁵⁰ *Grundmann, H.*: Litteratus — illiteratus. Archiv für Kulturgeschichte 40 (1958). 171–205.

⁵¹ Uo. 174.

⁵² Uo. 178.

⁵³ Pannonhalmi Rendtörténet. I. 87.

⁵⁴ L. a 41. jegyzetet.

⁵⁵ Decretum S. Ladislai. I. c. 18.

⁵⁶ Decretum Colomanni. I. c. 79; Kálmánnak ez az intézkedése teljesen beleillik abba a szemléletbe és gyakorlatba, ahogyan a középkori államvezetés a klerikusok írástudói szolgálatait igénybe vette, azaz jegyzőkként alkalmazta őket. *Muratori* Nagy Károly vonatkozó capitulárájához — „ut unusquisque episcopus, vel abbas et singuli comites suum notarium habeant” — ismerteti az itáliai duxok és comesek notariusaiknak működését (i. m. 141–144). Működésüket és az írástechnika fejlődésére gyakorolt hatásukat ugyanígy elemzi *Schiapparelli, L.*: Note diplomatiche. Arch. Stor. Ital. Serie 7. vol. 5 (1926). 3–23. A Karoling gyakorlat: *Ganshof, F. L.*: Charlemagne et l’usage de l’écrit en matière administrative. Moyen Age 57 (1951). 1–25; a későbbi francia gyakorlat: *Bouard, A. de*: Manuel de diplomatique française et pontificale. II. L’acte privé. Paris 1948. 129–135, 191; a „bailli”-k és „prévot”-k mellett: *Lot, F.*—*Favtier, R.*: Histoire des institutions françaises au moyen âge. II. Institutions royales. Paris 1958. 164–166; szorosabban Kálmán

ben, hogy az adólajstromokat nem az ispán írta. Azért volt mellette a klerikus — esetleg több is —, hogy ezt a munkát és más, a hivataloskodással járó írásbeli munkát is elvégezze. Ezt a hivatali tiszteletet, officiumot nevezték klerikusi szolgálatnak még akkor is, ha betöltője egyáltalán nem gondolt az egyházi pályán való előrehaladásra. Ehhez az ún. nagyobb egyházi rendek felvételére lett volna szükség. Az ilyen klerikusi szolgálatot végzők közül több ugyanúgy beérte a világi állapottal, mint Fulco hospes. Fulco ugyanis csak vendégnek nevezi magát 1145-ben a pannonhegyi Szent Márton-apátság javára tett végrendeletében.⁵⁷ Családjáról is megemlékezik írásban, de magát klerikusnak sem nem tartja, sem nem nevezi. Elmondja azonban, hogy amikor az országra jött, Álmos herceghez csatlakozott, egészen úgy, amint a törvény mondja: „Almo duci adhaessissem”. Ezt azért tette, mert klerikusi szolgálatokat akart végezni — „studio servitutis clericalis” —, ő, a nem egyházi állapotú klerikus. S amikor ura meghalt, Seraphin érsek, majd Máté, Nána, Martyrius, Péter és Pál veszprémi püspökök mellett teljesített klerikusi szolgálatot. Ámbár maga „ordine”, azaz egyházi rendje szerint bizonyosan nem volt klerikus, de „officio”, azaz hivataloskodása és literatúrája szerint az volt.⁵⁸ Literatúrája viszont nem volt jelentéktelen. Van olyan vélemény, hogy urát, Álmos herceget Konstantinápolyba is elkísérte, és tőle származnék Imre herceg legendája.⁵⁹ Az bizonyos, hogy az Imre herceg sírjához zárandokló és ott a herceg közbenjárására bűneinek bilincsétől megszabaduló Konrád esetének leírásában nemegyszer az írásbeliség és az oklevéladás, a pecséthasználat szabályosságaiban ismerős-járatos klerikus szerzőt kell sejtenuünk.⁶⁰

Mindezekből joggal következtethetünk arra, hogy mint a középkor egyházi és világi hivatás között ingadozó írástudó rétege, az *ordo clericorum* kezdet-

---

intézkedésére vonatkozik azonban az egykorú angol monarchia pénzügyigazgatásában a sheriff és clerkjének szerepe (Boussard, J.: Les institutions financières de l'Angleterre au XII. siècle. — Cahiers de la civilisation médiévale 1 (1958). 475—494). Hangsúlyozni kívánom végül, hogy a hivatkozott helyek csupán példák egy időben és térben egyetemes európai gyakorlatból, s a két király — László és Kálmán — intézkedései is ebben az összefüggésben mutatják be a magyar ispánok mellett működő klerikust nem egyházi, hanem teljesen világi funkcióiban.

⁵⁷ *Szentpétery*: Kritikai jegyzék. 73. szám; Fulco hospes servitus clericaliséről először részletesen a Magyar Könyvszemlében írtam (1966. 7—8); *Mályusz* (Egyházi társadalom. . . 1971. 42) Fulco esetét hasonló módon tárgyalja. Fulco esetének „tipikus” voltát már én is kiemelttem (i. h.).

⁵⁸ Összehasonlításul a XII. század elejéről: a belgiumi ninovei premontrei apátság krónikája így mutatja be Norbert magdeburgi érseket — egy ideig főkancellárt — pályája kezdetén: „Norbertus. . . officio clericus, ordine subdiaconus. . .” *Chronicon Balduini Noviniensis*. Collection de chroniques belges inédites. — Recueil des chroniques de Flandre. II. ed. J. J. De Smet. Bruxelles 1891. 693.

⁵⁹ *Erdélyi László*: Árpádkor. Budapest 1922. 248.

⁶⁰ Leírja ugyanis a legendában szereplő pápai levél pecsételésének módját („cartaque confessione illius inscriptam et cera circumdatam proprioque annulo sigillatam illi porrexit”), valamint, hogy Fábián fehérvári prépost (rector!), akit kancellárnak nevez („Fabiano cancellario”), miként törte fel a pecsétet és nyitotta fel a levelet (*Szentpétery*: *Scriptores*. II. 357). A szemléletes előadásmód ugyan valóban klerikus tájékozottságra mutat, de nem szabad elfelejteni, hogy a pápai gyűrűs pecsét („annulus piscatoris”) használata csak a XIII. század második feléből mutatható ki (*Giry*: *Manuel de diplomatique*. 699—701). Másrészt viszont IV. Kelemen — aki először tesz a halászfűrűről említést — hangsúlyozza, hogy nem „sub bulla” ír, hanem csak „sub annulo piscatoris, quo Romani Pontifices in suis secretis utuntur” (*Giry*: i. m. 692. 1. j.); ez a kijelentés azonban nem zárja ki a korábbi használatot, a pápa csak a kancelláriai gyakorlatban mondja eljárását újdonságnak. De akár ismerte Fulco vagy a *Legenda* más szerzője a pápai pecséthasználatot, akár nem, a gyűrűs pecsét „titkos” jellegével (*Giry*: i. m. 652—653) tisztában volt.

től fogva nálunk is jelen van. Írástudását az egyházi és állami igazgatás vagy a személyi jellegű írásbeliség veszi igénybe. Ezekon kívül a püspökök által klerikusok részére kiállított ajánló és igazoló iratok (*commendatitiae litterae*) jöhetnek még szóba.⁶¹ A királyi hivatalos és diplomáciai levelezésen kívül tudunk olyan levelekről is, amelyeket királyaink koruk nevezetesebb embereivel váltottak. Ilyen levélváltás leírását olvassuk Ottó bambergi püspök életírásában közte és II. Béla között.⁶² Természetesen a vak király csak meghallgatta a neki felolvasott leveleket: „auditis litteris”. Az írásbeliségnek Európa nagy részében ekkor még egészen meg nem szűnt sorvadása ellenére Kumorovitz Bernát arra figyelmeztet, hogy a Kálmán király által elrendelt *cartula sigillaták* az írásnak Magyarországon — még e korban is — az eddiginél szélesebb használatára mutatnak.⁶³ Ezek a pecsétes írások ugyanis a keresztények és zsidók között létrejött ügyletekről készültek, s a vásárt tartó falu papja, esetleg más klerikus által készített rövid, feljegyzésszerű adásvételi szerződések voltak. A dolog természete szerint nem ritkán kerülhetett sor ilyen írások megszerkesztésére, ami viszont az eddig sejtettnél sokkal szélesebb írástudó réteg meglétét feltételezi.⁶⁴

A klerikusok már nemcsak a vendégnépek közül kerültek ki, hanem itthoni iskolák neveltjei is voltak. A csak rövid ideje ismeretes esztergomi iskoláskönyv⁶⁵ — igaz, csak igen röviden — tartalmazza a levélszerkesztésre, az *ars epistolandi*ra vonatkozó legszükségesebb ismereteket.⁶⁶ A klerikusi pálya, az írástudás mesterségének elsajátítása, úgy látszik, nagyon is sok fiatalember számára vonzó lett. Az első esztergomi zsinat (Kálmán király alatt) 65. kánonjában⁶⁷ tiltja, hogy egyesek némelyeket — feltehetően a várnépekből („de civili populo: cives castrenses”) — iskolázásban részesítsenek („litteras docuerit”) avagy klerikussá tegyenek („clericum fecerit”). A zsinati intézkedés megfogalmazása párhuzamos, sőt egymást kölcsönösen feltételező jelenségeknek mondja azt, hogy valakit a deákságra oktatnak — azaz a literatúrában, a latin nyelvi ismeretekben és az írástudásban kiképeznek — azzal, hogy klerikussá teszik.

Ennek a deákosságnak társadalmi hasznát legkonkrétabban viszont a *civilis scientia*, a retorika, a közügyekben jártasság jelentette. Gyakorlatra váltásának legmindennapibb formája az írásban rétorikodás, a levél megszerkesztése, a fogalmazni tudás volt.⁶⁸ Ezt bizonyítja a középkori oktatás talán legrégebb hazai formáját dokumentáló, már említett esztergomi jegyzetkivonat (vagy fe-

⁶¹ Decretum S. Ladislai. I. c. 17: „Si quis hospes clericus in hanc patriam sine commendatitiis litteris episcopi sui venerit...” *Marczali Henrik: Enchiridion... A magyar történet kútfőinek kézikönyve.* Budapest 1902. 89; Magyar Törvénytar — Corpus Juris Hungarici. I. Budapest 1899. 54.

⁶² *Gombos: i. m.* 2563.

⁶³ *Kumorovitz, B.: Die erste Epoche... 15; valamint Turul 1944—46. 31—32; Mezey L.: Die Anfänge der ungarischen Privaturkunde und der glaubwürdigen Orte. — Archiv für Diplomatik 1972. 290—291.*

⁶⁴ A falusi papok írástudásáról és részvételükről az oklevéladásban I. a IV. fejezetet.

⁶⁵ *Mészáros I.: Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. — Magyar Könyvszemle 1961. 371—398. 9. jegyzet.*

⁶⁶ Uo., és Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár: Mss. III. 184. „Oporet autem puro et simplici eloquio dictare, id est usitatis, et penè vulgaribus verbis, et sententiam verbaliter extruere; uterisque propriis verbis, vel aliunde translatis; in omni dicendi genere pompam et curiositatem vitas...”

⁶⁷ *Marczali: Enchiridion.* 113.

⁶⁸ *Makkai—Mezey: Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI—XIV. század.* Budapest 1960. A levél a középkorban c. fejezet: 5—20., és hozzá az irodalom: 309—312.

hévári iskoláskönyv). Benne már a *sermo epistolaris* leglényegesebb tudnivalóit is feljegyezve találjuk. Az ilyen iskolai felkészülést a magyar írástörténet helyzetének legkorábbi ismert emléke⁶⁹ valóban érthetőnek és indokoltnak mondja. A klerikus, a deákok ez első hazai képviselője már hozzátartozott a magyar állam — és nemcsak az egyház — első évszázadához. Ebben a vonatkozásban természetesen a klerikusi mivolt nem annyira egyházi, hanem világi írástudói, s literatúrájának is a közt szolgáló vonásai rajzolódnak ki élesebben: a *servitus clericalis*.

*

Egy másik kérdés is válaszra vár. Az antik örökségből a *littera* és a *litteratura*, a latin írás és a latin beszéd, s velük az auktorok olvasása immár eljutott Pannóniába. Idézzük azonban emlékezetünkbe e mondást: „sine musica, nulla disciplina potest esse perfecta.” Vagyis a szemünk előtt lassan kialakuló magyarországi literatúra, a deákosság számíthatott-e teljességre a *musica* nélkül?

Bonipert püspök iskolájába megérkezett a Priscianus-kódex. A püspök utódja, Maurus a római falakra épült kicsiny *civitas*ban üdvözölte Gellértet, a cassiodorusi *institutio* és az *ars bene dicendi* neveltjét, az „ige hercege”-ét „dux verbi”-t. És vajon Boethius s az általa hagyományozott antik harmonia iskolázottja, a *musicos anér* eljutott-e Pannóniába? Priscianus az *ars grammaticaet* Julianusnak, a consulnak és patriciusnak ajánlja.⁷⁰ Méltó az erre a megítéltetésre: „kinek elméje, mint hiszem, mind Homéros, mind Vergilius lelkéből áll egybe, kik mindketten a *musica fellegvárát is* meghódították . . . ó minden ékesszólás fejedelme . . .” („cuius mentem tam Homeri credo quam Virgilii anima constare, quorum uterque *arcem possedarat musicae* . . . omnis eloquentiae praesul . . .”⁷¹) A tudás, a nyelvi, irodalmi, gondolkodási kultúra összhangja és legcsúcsa tehát az *ars musicae*. Ennek meghódításával válik a literatúra teljessé. A XI. századi Magyarországon vajon a kézi malommal dolgozó szolgáléány éneke volt-e az egyedüli „*symphonia Hungarorum*”?⁷²

A reánk maradt Árpád-kori zenei emlékek sorát egy néhány fólió híján teljes énekeskönyv nyitja meg. Ez a fehérvári egyház egykori antifonás-könyve, az *Antiphonale (officii) Albense*.⁷³ A kódex írástörténeti vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy a könyv egy scholaris keze írásával készült oly módon, hogy ez utóbbi az éneket tanító mester előéneklése után írta le a szöveget. A leírási hibák vizsgálatából kitűnt, hogy a csaknem minden oldalon feltűnő elírások elhallásból származnak.⁷⁴ A hibák jellege pedig arra mutat, hogy az iskolás még nem volt abban a helyzetben, hogy az akusztikus hibákat nyelvtani hozzáértéssel helyesbítse.⁷⁵ Ez a scholaris a grammatika éveinek még csak az elején

⁶⁹ Magyar Könyvszemle 1966. 205–214.

⁷⁰ *Prisciani: Institutiones Grammaticae*. Ed. M. Hertz (*Keil: Grammatici*, 2, 1): „Priscianus Caesariensis Grammaticus Juliano consuli ac patricio.”

⁷¹ Uo. 2–3: 27.

⁷² Balogh J.: Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum”. A M. Nyelvtud. Társ. kiadványai 26. Budapest 1926.

⁷³ Z. Falvy—L. Mezey: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert.* — Monumenta Hungariae Musica I. Budapest—Graz 1963. A musikos anér magyarországi jelentkezésének bemutatásához szép és meggyőző adatokkal járult Szabolcsi Bence: Vers és dallam. Budapest 1972.

⁷⁴ Példák uo. 27.

⁷⁵ Uo. 28.

járt, de a *psalmodia* nudától már megtette az első lépéseket a *cantus* felé. „Cantum scribere” — hangzott később az énektanítási előírás. De iskolásunk még csak a szöveget tudta jól-rosszul leírni — igaz — a pszaltérium jól olvasható könyvbetűivel. A *neumákat* más tintával író kéz helyezte a szöveg fölé. Beda már többször idézett mondásának szinte illusztrálására szolgál a fehérvári antifonálé. A *scholaris* még csak ama kántorok rangjában van, „qui dicunt, quid componit musica”.⁷⁶ De voltak-e nálunk már ekkor olyanok is, akik tudták is, mit komponál a *musica*? („... qui sciunt quid componit musica?”) Ha igen, az már első klerikusaink literatúráját valóban az *arx musicaen* belül mutatná.

1083-ban avatták szentté István királyt és fiát, Imrét, valamint Gellért püspököt. *Elevatiójuk*, felemeltetésük nagy ünnepére, bizonyára a király egykori különleges kápolnájának — „capella specialis”-ának, a fehérvári egyháznak klerikusai „diktálták”, azaz fogalmazták a „nagy antifoná”-kat: „Üdvözlegy, boldog István király” — „Ave beate rex Stephane . . .” — „A szentséges István király . . .” — „Sanctissimus rex Stephanus . . .” — és „Ó bámulatos hatalom . . .” — „O miranda potentia . . .” kezdetekkel.⁷⁷ Ezek lettek volna az önálló dictator és *musica* első próbálkozásai Magyarországon? A királyi palotamonostor patrocíniuma Nagyboldogasszonyé volt. Az ünnepét ékesítő énekek között két olyan antifonát találunk melyek hazánkon kívül ismeretlenek: „Üdvözlegy, világ asszonya, Mária . . .” és „Ó Dávid király nemes leánya . . .” („Ave Domina mundi Maria . . .” és „O inclita David regis filia . . .”) — s ezek dictamenjén mintha valami érződne a bizánci troparionok ízeiből.

Talán még e Mária-antifonák keletkezésének korát is meghatározhatjuk abból kiindulva, hogy közvetlenül utánuk kódexünkben az „Üdvözítőnk Édesanyja . . .” („Alma Redemptoris Mater . . .”) kezdetű híres Mária-antifonát találjuk. Az utóbbi szerzője ugyanis Herimannus Contractus reicheanaubeli szerzetes, aki 1054-ben halt meg.⁷⁸ Ha feltételezzük, hogy szerzeménye még az ő életében, vagy nem sokkal halála után válhatott Magyarországon is ismeretessé, az előző két antifonát pedig a többivel együtt az ismertté válás sorrendjében jegyezték be a fehérvári egyház antifonáléjába — az „Ave Domina” és az „O inclita” még a század első felében vagy derekán keletkezhetett a Nagyboldogasszony fehérvári egyházának klerikusai körében.

Fulbert chartres-i püspök Kisasszony napjára (szeptember 8.) három verses *responsoriumot* szerzett. Mindhárom ismeretes volt még a késő középkori esztergomi liturgiában is. A „Solem iustitiae” kezdetűt az *Albensis*ben az ünnep második vecsernyéjén találjuk meg (f. 117V.): „Hogy az igazság napját, a fennvaló királyt megszüljje, A tenger csillaga, Mária ma született, Mert látjátok az isteni fényt, örvendjete hívek, A tenger csillaga . . .”

*Solem iustitiae regem paritura supernum,
stella Maria maris hodie processit ad ortum.
Cernere divinum lumen gaudete fideles!
Stella Maria . . .*⁷⁹

⁷⁶ Tehát még nem „sciunt”.

⁷⁷ Uo. a faksimile részben: f. 114 R—V. Kiadásuk: *Dankó: Vetus Hymnarium . . .* 194, 201, 202, és természetesen a Pázmány előtti magyarországi breviáriumban; hogy a XIII. sz. verses históriától stílustörténetileg elkülönítendő, megírtam: *Magyar Századok* (1948) 43; *Codex Alben*. Faksimile. Ff. 113V—114R.

⁷⁸ *G. M. Dreves—C. Blume: Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung. I.* Leipzig 1904. 155—156.

⁷⁹ Uo. 130. antifonaként kiadva.

A hősi versben (*carmine heroico*) eléggé sikerült dictamen lelkesítette alkotásra valamelyik magyarországi klerikust, mert kódexünkben a „Solem iustitiae” után még egy ugyanilyen versmértékre diktált felelet következik: „Az épen maradt csipkebokor a láng hevét, a száraz vessző a virágot, a zárt kapu nyílt utat mutat, száraz gyapjúra harmat száll, így hozza, mint tenger csillaga a napot, az Istenszülő szűz magzatát . . .”

*Integer ardorem rubus, arrida virgula florem,
porta serrata viam — sicco ros vellere stillat,
stella maris solem — fert virgo Theotoca prolem.*⁸⁰

A szép kis poéma természetesen *cantus* kívánt lenni, tehát dallam kellett még hozzá. A dallam neumái viszont azonnal elárulják, hogy a *melos* nem azonos a „Solem iustitiae” melódiájával.⁸¹ A magyar „dictator” tehát „musicus”-sá, a költő zeneszerzővé kellett hogy váljék. Dictamenjének szép lendületét egy maga által „talált” *cantusszal* szerezte meg. Dictamenjének, mondanivalójának szép arányait a „hősi” verssorok szabályossága biztosította, éneklését a zenei *compositio*, a hangok törvényszerű illeszkedése. Így tehát a legutolsó művelt római (és nem filozófus) *Boethius* kultúreszményét teljessé tevő *musikos anér* is megérkezett Pannóniába.

*

A zene nagy mesterség, az arsok rendszerének fellelője. De lehet az ördög eszköze, és lehet az Istené: „musica Dei”.⁸² Ez volt a véleménye Gellértnek, az első csanádi püspöknek. A hét szabad mesterség főleg emelkedik a *sapientia*, a filozófia, a törvény és az isteni dolgok bölcsessége.⁸³ Az itáliai szerzetesség neveltje, a velencei Gellért a XI. századi Magyarországon megalkotta az első teológiai értekezéseket.⁸⁴ Legalább három művéről tudunk. Az egyiknek címét

⁸⁰ Antiphonale Albense. Fakszimile. 117V — 118R. Fontos megemlíteni, hogy az első rímes hexametereket, amelyek talán Magyarországon keletkeztek, *Horváth János* fedezte fel a koronázó palástban. A hexameter magyarországi története tehát ezekkel kezdődne.

⁸¹ A ma még használt dallamvariánsok kiadásai: Antiphonarium ad usum s. et can. ord. Praemonstratensis 1934. 778 — 779; Processionale Monasticum ad usum Congr. Gallicae OSB. Solesmis 1893. 185; Processionale ad usum s. et can. ord. Praemonstratensis, Parisiis, Tornaci, Romae 1932. 182 — 183.

⁸² Gellért a Deliberációban említi az „Isten muzsikáját” — szemben a bálványimádó szertartások zenéjével. Így értelmezi a helyet *G. Silagi* (Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád. — Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 1. München 1967. 27) *M. Manitusszal* szemben (Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. I. 139. 4. j.).

⁸³ L. az I. fejezetet.

⁸⁴ Gellért megmaradt művének, a Deliberációnak. . . egyetlen, bár nem megbízható szövegű és igen ritka kiadása: Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta hactenus inedita cum serie episcoporum Chanadensium. Opera et studio *Ignatii comitis de Bathyan*. Albo-Carolinae (Gyulafehérvár) 1790; 1. még *Karácsonyi J.*: Szent-Gellért csanádi püspök élete és művei. Budapest 1887; *Ibrányi Ferenc*: Szent Gellért teológiája. — Szent István Emlékkönyv. I. Budapest 1938. 495 — 556. és *Ivánka Endre*: Szent Gellért Deliberációja. Problémák és feladatok. Századok 76 (1942). 497 — 500. Utánuk *Horváth János* (Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954) foglalkozott a Deliberatio stílustörténeti vonatkozásaival. A mű egyetlen kódexét (Cm. 62 II.) paleográfiai, kodikológiai, szöveg- és eszmetörténeti vizsgálat alá *Gabriel Silagi* vetette idézett munkájában (82. j.). E munkában találjuk meg a Deliberációra vonatkozó irodalom eddig legteljesebb összeállítását (105 — 107). Kritikai kiadása: *G. Silagi*: Corpus Christianorum Cont. Medievalis XLIX. Turnholti 1978.

és tárgyát nem ismerjük pontosan. A másik az „isteni örökség”-ről szól („de divino patrimonio”).⁸⁵ Ez azonban úgy látszik — csak első, viasztáblákra írt fogalmazásában („in tabellis”) került egy András nevű paphoz,⁸⁶ és végleges formát, kódexszerű letisztázást nem is nyert.⁸⁷ A harmadiknak a sorsa szerencsésebben alakult. Egy XII. századi másolat, mely vélhetőleg a freisingi (Bajorország) dóm skriptóriumában készült, jelenleg a müncheni Staatsbibliothekban található. E megmaradt munka tárgya: *Deliberatio super canticum trium puerorum* („Fontolgatás a három ifjú énekéről”), a Dániel próféta harmadik könyvében⁸⁸ leírt esettel foglalkozik. Nabuchodonosor babiloni király a három zsidó ifjút, mert vallásuk előírásaihoz ragaszkodtak, tüzes kemencébe vetette. Ámde sértetlenek maradván, Istennek hálaéneket zengtek, és ez a hálaének („Áldjátok az Úrnak minden művei az Urat . . .”) Gellért „fontolgatásának tárgya . . .” A *Deliberatio* első kiadója Batthyány Ignác erdélyi püspök volt.⁸⁹ Bár a másolat, melyet közrebocsátott, hibáktól hemzseg, mégis ő volt az, aki Gellértra és művére irányította a figyelmet. A Gellért munkája körül keletkezett tekintélyes irodalom mutatja, hogy Gellért *Deliberatio*ja valóban része az európai középkor műveltségének, és — mint Gellért mondja — ahhoz a mi Pannóniánk („Pannonia nostra”) első hozzájárulása.⁹⁰

A nyolc könyvre osztott, de — mint látszik — befejezetlen traktátus eszmétörténeti helyéről vitatkoznak. Vannak, akik egy túlzó misztikus antidiaktikus — értsd: antiracionális — művét látják benne (J. A. Endres,⁹¹ M. Manitius⁹²), mások — éppen ellenkezőleg, néha túlzással — a kora skolasztika előkészítőjét, a platonista keleti teológia nyugati népszerűsítőjét vélik benne felfedezni (Ivánka E.,⁹³ Ibrányi F.,⁹⁴ Fenczik I.⁹⁵).

E vitában nem szükséges most állást foglalni, hiszen a *Deliberatio* csak mint XI. századi literatúránk egyik jelensége foglalkoztat bennünket. Az sem

⁸⁵ *Silagi*: i. m. 9–10. — Karácsonyival ellentétben, aki négy elveszett munkáról vél tudni (i. m. 258) — csak két művet tulajdonít neki. Az első feltételezhetően a Zsidókhöz írt levél kommentárja lett volna.

⁸⁶ Gellért megjegyzése (*Silagi*: 9): „qui nunc apud abbatem Richardum, incontaminatum Christi famulum divinitus eruditus, est” arra a Richardra, St. Vannes bencés apátjára vonatkozik, aki a lotharingiai reform egyik mozgatója volt. Gellértnek ez a Richardra való utalása megerősíti a magyar bencesség kialakulását befolyásoló többféle hatásról mondottakat (l. az V. fejezetet).

⁸⁷ „. . . in libello de divino patrimonio quem nuperrime in tabellis solius (h.: solum) exemplificavi . . .” (*Deliberatio* . . . = *Silagi*: i. m. 10); az „in tabellis” kifejezés úgy értelmezendő, hogy a viasztáblákra írt fogalmazatot úgy, amint volt, viasztáblára másoltatta át, tehát *nem véglegesített* formában, rendes scripturában, pergamenre írva — azaz tisztázva — küldte el András szerzetespapnak; vö. *Wattenbach, W.*: Das Schriftwesen des Mittelalters. Leipzig 1896.³ 67, 72–74.

⁸⁸ Dan. 3, 57–88 és 56.

⁸⁹ L. a 84. jegyzetet.

⁹⁰ Az irodalmat l. *Silaginál*: 105–107; ugyanő Gellért művének jelentőségéről ezt mondja: „Die Bedeutung von Gerhards Werk ist verhältnismässig gering . . .” (i. m. 19.)

⁹¹ *Endres, J. A.*: Studien zur Geschichte der Frühcholastik, Gerhard von Csanád. — Philosophisches Jahrbuch 29 (1913). 349–359.

⁹² *Manitius, M.*: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. II. München 1923. 76, 79–81.

⁹³ L. a 84. j. és: Szent Gellért görög műveltségének problémája. MTA Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 26. Budapest 1942. 221–238; *uő*: Moresanus Gerardus: der Erzengel Uriel und die Bogomilen. — Orientalia Christiana Periodica 20 (1954). 143–146.

⁹⁴ *Ibrányi F.*: Szent Gellért teológiája. L. a 84. j.

⁹⁵ *Fenczik I.*: Szent Gellért helye a filozófia történetében. Budapest 1918.

nagyon lényeges, hogy Gellért vitatott görög tudásáról nyilvánítsunk véleményt. Olyan mereven azonban, ahogyan G. Silagi ezt elutasítja,⁹⁶ talán mégsem tehetnénk. A *Krónika* ugyanis Gellértről azt állítja, hogy Rosaciumban volt szerzetes.⁹⁷ Ez nem lehet igaz, mert ezt az Adria-parti kolostort jóval Gellért halála (1046) után alapították.⁹⁸ Megkockáztathatnók talán azt a feltevést, hogy Gellért Rossanóban (Calabria) volt szerzetes. Ez a kolostor pedig Szent Nilus apát görög szerzeteseinek szolgált lakóhelyül (910–1005). Nilus maga buzgó bibliamagyarázó és a görög egyházatyák jó ismerője volt.⁹⁹ Mindenképpen bizonyos, hogy Gellért az itáliai — és talán nemcsak latin — szerzetesség neveltje. A mi kérdéskörünkhöz pedig nem annyira a teológus, hanem — mint hallottuk — a literátus,¹⁰⁰ a „klerikus”, az artesben kiművelt író kerül közelebb.

Fentebb volt szó már arról, hogy a magyar bencesség települési formái az olasz bencés kolostorok többségéhez állnak közel.¹⁰¹ Még előbb pedig arról szoltunk, hogy Gellért fiatalabb kortársa, Damiani Péter (Petrus Damiani) kárhóztatja az Isten számára néma műveltek („Deo muti sapientes”) nemtörődömségét a vallásos témák iránt.¹⁰² Valami ilyesféle kedvetlenséget mutat Gellért a világi tudás, iskolázás iránt. A remete-szerzetes Damiani és a remetéskedő bencés Gellért mégsem teljesen azonos álláspontot képviselnek. A csanádi püspök ugyan állítja, hogy az artes nem szükségesek az Isten ismeretéhez. Ebből azonban nem következik az antik szellemi örökség elutasítása,¹⁰³ ez ugyanis csupán valamifajta óvatos aszketikus-monasztikus fenntartás. Az ajánlásban — Isingrimhez — Cassiodorust idézi, s az artes Ágoston által előadott rendszerét ismeri és természetesen módon hivatkozik rá. Említi Cicerót, az „áradó beszédű férfiú”-t („vir diffusissimus”). Ennyiben tehát korának általános műveltségét hozta magával Pannóniába és adta itt tovább.

Ugyanezt kell elmondani teológiai kultúrájáról, amennyiben ez idézetei alapján rekonstruálható. Idézi Hieronymust (Dániel-kommentár), Bedát (Apokalipszis-kommentár) s Isidorus *Etymológiáit* bőven használta.¹⁰⁴ Mindezek közvetlen — azaz teljes másolatban — vagy közvetett — azaz (főleg liturgikus célra) kivonatolt (*homiliarium*) — hagyományozás útján Európa-szerte ismertek voltak. A szerzők magyarországi előfordulásairól is tudunk.¹⁰⁵ Gellért

⁹⁶ *Silagi*: i. m. 28–31.

⁹⁷ „Hic siquidem Gerardus monachus erat de Rosacio natione Wenetensis. . .” Chron. comp. s. XIV. *Szentpétery* — *Domanovszky*: Scriptorum. I. 341.

⁹⁸ Rosazzo (Rosach) alapítása 1115 körül (*Žak, A.*: Österreichisches Klosterbuch. Wien 1912. 98) történt, és V. Márton pápa (1417–1431) az aquileiai pátriárkai birtokokhoz csatolta. Ennek emlékéét őrizte még a múlt században is a rosazzói plébánia címe: „parochia abbaziale vescovile di S. Pietro di Rosazzo” (Almannacco ecclesiastico. . . d’Udine. 1846. 54).

⁹⁹ Rossanói Nilus (910–1005) itáliai (kalábriai) görög szerzetes (később a Róma melletti Grottaferrata bazilita apátságát alapította), a dél-itáliai görög és latin szerzetes-élet legnagyobb alakja a X. sz. végén hosszabb ideig két ízben Montecassinóban is tartózkodott és III. Ottóval is kapcsolatban volt (Lexikon für Theologie und Kirche. VII (1935). 594–595).

¹⁰⁰ L. a 112. lapot.

¹⁰¹ Az V. fejezetben.

¹⁰² A IV. fejezetben.

¹⁰³ Lényegében ez a véleménye *Silaginak* is *Endresszel* szemben; i. m. 25 és 44–46; a Cassiodorus-idézetet ugyancsak *Silagi* állapította meg: i. m. 66.

¹⁰⁴ A Deliberatio idézetanyagát l. *Silagi*: i. m. 85–93.

¹⁰⁵ *Fragm. lat. membr. Univ. 9. Bp. Egyetemi Könyvtár.*

művének azonban fő érdeme — és ebben a legújabb kutatás egy véleményre jutott —, hogy a Pseudo-Dionysios Areopagita és kommentátora, Maximos Homologétés ismeretével tűnik ki.¹⁰⁶ A VII. század elején élt szír szerzetesnek, a *Mennyei hierarchiáról* (az angyalok rendjeiről) írt munkáját¹⁰⁷ bőven használja a 12. fejezetig. Ez Gellért művének fő különlegessége. Az Ál-Areopagita művét, mint láttuk, a pápa még Pipin frank királynak, Nagy Károly apjának küldötte meg.¹⁰⁸ A görög eredetinek két fordítás készült. Az egyik Hilduin, a másik Joannes Scotus Eriugena nevéhez fűződik.¹⁰⁹ Gellért az utóbbit használta. Az újplatonista misztikus teológus homályos, „ekszztatikus” szövege miatt magyarázóra szorult. Ez volt a hitvalló Maximos. Munkáját, a *Scholiont* Anastasius, a római egyház könyvtárosa fordította latinra.¹¹⁰ Gellért ezt is használta.¹¹¹

Pseudo-Dionysios a keresztény neoplatonizmusnak talán Ágoston mellett legkiválóbb képviselője. Hogy Gellért érdeklődése az Areopagita teljes szellemi asszimilációját jelentette-e, vagy csak a különleges dionysiosi szókincs használatával, az „ekszztatikus” stílus különöségeivel — a túlzó felsőfok („super-”) használata — akart-e feltűnni, vitatott kérdés.¹¹² Azt sem lehet biztosan megmondani, hogy Pseudo-Dionysios iránti érdeklődésében osztozott-e a legkorábbi magyar egyházi értelmiség? De a Gellértet körülvevő vagy általa is formált eszmei környezetről valamit még tudunk mondani.

A Pseudo-Areopagita Nyugaton a XII. században lesz igazán népszerű. A század közepén Hugo, a párizsi Szent Viktor iskolájának legnagyobb mestere kommentálja, a XIII. század derekán pedig a párizsi egyetem nagy dominikánus mestere, Aquinói Tamás.¹¹³ A XI. századi Pannóniában viszont, ahogyan a Gellért által idézett atyák is sorjában,¹¹⁴ ismertté vált maga a Pseudo-Areopa-

¹⁰⁶ Vö. *Silagi*: i. m. 28–31 és 56.

¹⁰⁷ Lexikon für Theologie und Kirche. (*Buchberger*) III. 334–336 és (Severusról) IX. 508–510.

¹⁰⁸ L. az 57. lapot.

¹⁰⁹ *Ivánka*: Das „Corpus Areopagiticum” bei Gerhard von Csanád. *Traditio* 15 (1959) 205–222; Szent Gellért görög műveltségének problémája: 221–238; *Silagi* (i. m. 56) kétli, hogy Gellért Maximos tényleg használta volna.

¹¹⁰ *Jussen*, K. cikke: Lexikon für Theologie und Kirche. VII (1935). 21–23; a Scholion kiadása: *Migne*: PG 4, 15–432, 527–576; Anastasius fordítása a Scholionról a Vat. Lat. 176. kódexben maradt meg.

¹¹¹ Hogy Gellért ezt a fordítást ismerte és használta, már *Ibrányi* is kimutatta (i. h. 315) és *Ivánka* megerősítette (Szent Gellért görög műveltsége. 236); *Silagi* azonban nem hiszi, hogy Gellért képes lett volna Maximos gondolatmenetét követni és visszaadni (i. m. 61.), s általában a dionysiusi hatást csak felületnek, inkább stílusutánzásnak találja (i. m. 67).

¹¹² „bekommt die Sprache Gerhards einen ekstatischen Tonfall” — mondja *Silagi* (i. m. 65); a gellérti stílusból ízelítőül: „... ab homine non potest capi, quanquam omni magnitudine maius, id est universalis magnitudo et principalis eminentia... et superessenciale robur, in quo omnis superprincipalitas superinvisibilitas, superincomprehensibilitas et supertenuitas et omni subtilitate subtilior subtilitas...” (Delib. 281. Clm. 6211. f. 156 = *Silagi*: i. m. 66. 11. j.) Az ilyen példák mégis azt engedik feltételezni, hogy egyszerű stílusutánzásnál többről: az areopagitai gondolatok asszimilálásáról lehet szó.

¹¹³ Kommentátorok: Hugo a S. Victore (XII. sz.), Albertus Magnus, Aquinói Tamás, Bonaventura (XII. sz.), Dionysius v. Ryckel (Carthusianus, XV. sz.); fordítók: Johannes Sarracenus (XII. sz.), Thomas da Vercelli (XIII. sz.), Ambrogio Traversari és Marsilio Ficino (XV. sz.); a fordítások együttes kiadása a görög szöveggel együtt *Chevalier*, Ph. (OSB): *Dionysiaca* I–II. L. még: Lexikon für Theologie und Kirche. III (1931). 335.

¹¹⁴ Az atyák ismertté válásának útja kettős. A közvetlen út a művek önálló, teljes szövegű hagyományozása. Ilyen emlékünkhöz (kódex és töredék) kevés van. Viszonylag több a homiliariumba és az ún. lectionarium choriba felvett szövegek vagy szövegrészek nyoma.

gita is, éspedig a *Deliberatió*ban is használt *De coelesti hierarchia* révén. Egy — a jelek szerint — Esztergomban iskolai célra használt, a XI. sz. közepére tehető kódex egy lapja került elő magiszteri glosszákkal, előadói magyarázatokkal.¹¹⁵ A szöveg maga a 13. fejezet egy részét tartalmazza érdekesnek látszó variánsokkal. Még érdekesebbek talán a glosszák maguk. A fólió előlapján (recto) a szeráfok hat szárnyáról ír Pseudo-Dionysios. A textus eme helyéhez: „Alarum vero expansas”[!] („szárnyaikat pedig kiterjesztve”) két glosszát ad: G. „Quid significant ale et quare sex sunt (ille).” („Mit jelentsenek a szárnyak és miért van hat?”) H. „Nota qualiter exponat alte sex alas sacrorum seraphim.” („Jegyezd meg, milyen mély értelemben magyarázza meg a szent szeráfok szárnyait.”)

De nemcsak csodálatát kelti fel a szöveg, magiszterünk a szöveget — helyesebben fordítását — kritikával kíséri. Ahol ugyanis a fordítás során Eriugena „multificum”-ot és „multiformé”-ot (sokszerű és sokalakú) mond, az I. glosszában ezt olvassuk: „Hogy a görög itt ezt mondja, apitopyn és polyprosopón, és a fordító sokszerűt és sokformájút fordított. A Scholion viszont soklábút és sokarcút jelzett, s ez sokkal többet jelent. És meg kell jegyezni: mit jelent a sok láb és sok arc és az, hogy működik.” („Quod hic grecus habet apitopyn et polyprosopón et interpretes multificum et multiforme transtulit scholion multi pedem et multorum uultuum significantius indicavit.”) A glosszából láthatjuk, hogy a Pseudo-Dionysiosot interpretáló székesegyházi mester (máshol aligha lehetett előadás tárgya a *Coelestis hierarchia*) a görög eredetire hivatkozik. Hogy ő maga a görög szöveg közvetlen ismerete alapján bátorodott-e fel a kritikára, vagy a Maximos-féle *Scholion* latin fordítása vezette a helyesbítésre, egyelőre nem világos. De ez a frissen előkerült adat arra a megállapításra máris feljogosít, hogy Gellért korának pannóniai klerikus kultúrájában a kor általános műveltsége, patrisztikus-teológiai iskolázása, talán még a görög tudás is valamennyire otthonra talált.

A Pseudo-Dionysios-töredék írása olaszos. Egy másik szép és terjedelmes XI. század végi kódexmaradvány (Univ. Fr. 1. m. 85.) a 417. évben tartott karthágói zsinat kánonjait és aktáit tartalmazza (ezen a zsinaton Augustinus is jelen volt). E töredék írása viszont franciás. A karthágói kánonok legfőként a kora középkorban összeállított kanonisztikus gyűjtemények révén hagyományozódtak tovább.¹¹⁶ Az ezredforduló táján a legismertebb az ún. *Collectio Dionysio-Hadriana* volt.¹¹⁷ Néhány fóliónyi szöveg persze nem adhat pontos felvilágosítást arról, hogy milyen nagyobb szövegegységből szakították ki. Mégis az utóbb említett kánongyűjteményre gondolnánk, mely a 802. évtől a birodalmi egyház törvénykönyve lett.¹¹⁸ De használták a *Collectiót* iskolai célra

¹¹⁵ Egyetemi Könyvtár, Fragmentum lat. membr. 9. A töredék írása XI. századi olaszos minuszkuła. E megállapítást B. Bischoff (München) is helybenhagyta.

¹¹⁶ *Fransen, G.*: Les collections canoniques. Turnhout 1973. 18. Összeállítója Dionysius Exiguus († 540) római szerzetes, kinek művét I. Hadrianus pápa kibővítve Nagy Károlynak megküldte (764); innét a kettős elnevezés.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ *Plöchl, W. M.*: Geschichte des Kirchenrechts I. Wien — München 1960.² 279 — 280.

¹¹⁹ *Plöchl*: i. m. 456.: „Das Studium des Kirchenrechts... Die Grundlage dürfte wahrscheinlich die Dionysio-Hadriana gewesen sein, sowie die Kapitularien und Konzilsdekrete der damaligen Zeit. Die Annahme, dass die Dionysio-Hadriana die Grundlage bildete wird durch Glossarien erhärtet von denen mehrere aus dieser Zeit bekanntgeworden sind. Sie stammen meist aus dem Westen des Frankenreichs.”

is,¹¹⁹ s jelenléte a XI. századi Magyarországon Kálmán királynak II. Orbán pápa által emlegetett kánonjog tudását is némileg magyarázza.¹²⁰

*

István király és XI. századi utódainak országa a három nagy átadó, Priscianus, Cassiodorus és Boethius közvetítésével találkozott — legalább fő gondolataik és neveltjeik révén — az antik örökségből élő Európa civilizációjával. Mondhatnánk azt is, hogy ők vezették be ezt az országot és népét a latin kultúrába. Így már Pannónia is megszólalhatott lassanként literátori módon. Mint Gellért mondotta: „Ha beszélhet Germania, ne hallgasson Pannónia” („Si narret Germania, non sileat Pannonia”). De hol maradt az antikvitás negyedik áthagyományozója, Justinianus? A vele való találkozáshoz egy századdal tovább kell mennünk.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

¹²⁰ *Migne*: PL 151, 480–482; *Fejér*: CD II. 13–15.: „tu qui sanctorum canonum polleres scientia...”

KELET ÉS NYUGAT KÖZÖTT (BIZÁNC ÉS PÁRIZS)

Magyarország annak a követségnek Guastallába érkezésével lépett be a XII. századba, mely — számos forrás egybehangzó állítása szerint — Kálmán király lemondását jelentette be az ott jelenlevő pápának az investitúra jogáról.¹ Eltekintve attól, hogy mi is pontosan a kifejezés jogi tartalma, bizonyos, hogy a király — szakítva elődjének és nagybátyjának, Szent Lászlónak a pápa és a császár küzdelmeiben nem mindig egyértelmű politikájával — a pápa oldalára állt,² s országában egyházpolitikáját is elhatározásának megfelelően alakította. A királyról már egy hozzá intézett levelében II. Orbán azt mondja, hogy a „kánonok tudományával ékes”.³ A pápai dicséret annyiban meg is felelhet a valószínűségnek, hogy a klerikus nevelésű király, kit nagybátyja, László az egri vagy a

¹ A lemondás szövege a guastallai zsinat aktái között: *Mansi*: XX. 1211—1212; az azután következő kiadásokat I. *Gombos*: Catalogus fontium. n. 4368. III. p. 2037 (uo. a szöveg is); vö. *Cardinalis Aragoniae: Vita Pascalis II papae (Muratori. SS. Italic. III. 1. 365)*; *Gombos*: i. m. n. 1004. I. 444—445; az aktusról több késő középkori forrásban is szó van, melyek valamennyien Martinus Polonusra mennek vissza (*MGH SS. XXII. 435*). L. még *Gombos*: i. m. n. 3127. II. 1265 és n. 168. I. 74. Kevés számú hazai forrásunk nem említi. A lemondás tényét a magyar történetírás különbözőképpen értékelte: *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története... I. 1899.² 199. 373. j. (egyszerűen közli a tényt); *Marczali* (Magyarország története... 230—231) azt állítja, hogy csak az investitúra szertartását utasította el a pápa; *Hóman* (Magyar történet. I. 1935. 358) Horvátország és Dalmácia pápai investitúrája fejében tett engedménynek véli. Az egyháztörténészek (*Balics L., Fraknói V., Karácsonyi J.*) — természetesen — egyértelműen a kánonjogi felfogásnak kedvező értelmezés mellett vannak. Mindenesetre jellemző, hogy a nem sokkal Guastalla (1109) után keletkezett *Tractatus de investitura episcoporum* (*MGH Libelli de lite. II. 500*) a magyar püspökök megváltozott helyzetét nem hagyja említés nélkül: „Legitur etiam de episcopis Hispanie, Scotie, Anglie, *Ungarie*, quomodo ex antiquo usque ad modernam novitatem *per reges* introierunt cum pace temporalium possessionum, pure et integre...” Kálmán lemondására és a kor közfelfogására lásd a *G. Pilati* által (Chiesa e stato nei primi quindici secoli. Roma 1961. 172—174) idézett forrásokat és irodalmat. A gregorianizmus magyarországi érvényesülésének kérdéséről I. *Mezey L.*: Kirche und Kultur zwischen Ost und West. Probleme des 12. Jahrhunderts. — Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises. XII. Stuttgart 1968. 255—272; valamint *Plöchl, W. M.*: Geschichte des Kirchenrechts. II. Graz—Köln 1954. 189.

² *Marczali*: i. m. 1896; *Hóman*: i. m. 358 (László császárpártiságát emeli ki); az egyik legrégebbi miseimádság, mely a szentté avatás alkalmából keletkezett, talán erre a kétértelmű állásfoglalásra utal: „Deus, qui beatum Ladislaum regem nostrum et confessorum tuum miro miserationis modo, delinquentem ad veniam et iustum transtulisti ad gloriam...” *P. Radó*: Libri liturgici manuscripti biblioth. Hungarie. Budapest 1974. 65 (a Pray-kódexből. f. 77).

³ *Regesta Pontificis Romanorum. Jaffé-Löwenfeld*: 5662; PL 151. 481: „Praeter saecularem qua praecellis industriam, scripturis etiam ecclesiasticis eruditum, et quod potissimum iudiciariam concedet potestatem, sanctorum canonum polleres scientia.” = *Fejér*: CD II. 13.

nagyváradai püspöki székre szánt,⁴ a Gratianust megelőző kánonjogi összefoglalások — helyesebben gyűjtemények — valamelyikét⁵ ismerte. Azt gondolhatnánk tehát, hogy a *Sacerdotium* és az *Imperium* nagy vitájában a magyar királyság — tudatosan és fenntartás nélkül — ezután magára nézve a pápai joggyakorlatot és -felfogást tekintette kötelezőnek. Úgy látszik, ezzel a kánonisztika — ebben az országban — teljes terjedelmében befogadásra és érvényesülésre talált. De nem így történt. Kálmán egyházpolitikája — ha az feltételezésünknek megfelelően tudatos és őszinte volt — fiának korai halála után folytatóra nemigen lelhetett. II. István 1131-ben bekövetkezett halálával apjának, Kálmánnak szinte egész életében vetélytársa, a minden eszközzel üldözött és megvakított trónkövetelő, Álmos herceg leszármazottai kerültek trónra. A dinaszticiát Szent István trónján az Árpádoknak ez az ága vitte tovább.

Az uralkodócsalád változásából következett az is, hogy a XII. századi Magyarország uralkodói az ezutáni évtizedekben sokkal inkább az ország keleti és déli határain jelentkező politikai és történeti tényekkel voltak kénytelenek foglalkozni.⁶ Figyelmüket nem köthették le az investitúra-harc nyugaton tovább hullámzó, és végül a wormszi konkordátum (1122) kompromisszumában befejezéshez érő eseményei. A tanulság tehát az, hogy a magyar királyság és az egyház, valamint a kultúra viszonyát nem csupán a nyugati — szent birodalmi és francia — fejlemények analógiájára ítéelhetjük meg a XII. században sem. A vak II. Béla mellett mint erős akarató és nagy intelligenciájú uralkodótárs, felesége állott, a szerb Nemanja Ilona.⁷ Az állami és egyházi relációk tehát minden bizonnyal továbbra is azt a sajátos, a nyugati alapszöveten mindig átesilánló bizánci motívumot mutatják, amely a magyar kereszténységgel egyidős. E sajátosságnak kezdettől való megléte — mint láthattuk — az állam- és egyházszervező István király által létrehozott, sajátosan magyar egyházjogi intézményekből kitűnik.⁸ Ha az investitúrát — leegyszerűsítve — a germán

⁴ Kálmán nagyváradai püspökségét a Genealogia említi (*Gombos*: n. 2409. II. 981), egri püspöksége mellett szól az, hogy innét könnyebben menekülhetett az egyházmegyéjével határos Lengyelországba, így a Képes Krónika n. 152 (*Domanovszky, A. rec.*: *Scriptores Rer. Hung.* I. Budapest 1937. 432).

⁵ Hogy Kálmán kánonjogi tudását honnét meríthette, csak találgathatjuk. Szóba jöhet a már előbb említett (121. l.) *Collectio Dionysio-Hadriana* és Burchard wormszi püspök *Collectarium* vagy *Decretum* című kánongyűjteménye (PL 140. 537 skk.). Ha valóban a gregorianusokhoz állt közel, használhatta Humbertus a Silva Candida: *Sententiae diversorum patrum* c. könyvét (1050 körül); ugyanebben a környezetben keletkezett Anselm luccai püspök (meghalt 1086) *Collectio canonuma* és Bonisónak, Sutri püspökének tíz részből álló műve, a *Liber de vita christiana*. Vö. *Feine, H.*: *Kirchliche Rechtsgeschichte*. — Die kath. Kirche. Köln—Graz 1964. 157—159; Kálmán kánonjogi ismereteinek forrásai közül nem hiányozhattak a kánongyűjtemények, így — mint már szóba hoztam — a *Collectio Dionysio-Hadriana* sem.

⁶ *Moravcsik Gy.*: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953. 65—87.

⁷ *Pauler*: i. m. 438. j. „A piissimo rege Bela ac eius uxore Elena disponendarum rerum suarum facultatem petit.” András remete ti. előbb — vélhetőleg — a veszprémi püspök volt jószágigazgató-prépostja — *Güterpropst* (*Wenzel*: I. 55; *Szentpétery*: *Kritikai jegyzék*. I. Budapest 1923. 67. sz.); nem — mint *Mályusz véli* — a káptalan prépostja és a „püspök bizalmasa” (*Egyházi társadalom*. 40.), és ezért „praepositus episcopi”. „Regnante rege Bela. . . cum Elena regina clementissima”: *Mon. eccl. Strig.* I. Strigonii 1874. 88; *Képes Krónika* n. 160. *Szentpétery*: *Scriptores Rer. Hung.* I. 446—447.

⁸ A kérdésről általánosságban *Moravcsik*: i. m., és még előbb *uő.*: *The role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*. — *The American Slavic and East European Review* 6 (1947). 134—151.

Eigenkirche és a római törvény szerint élő pápaság küzdelmeként fogjuk föl,⁹ Magyarországon ez úgy jelentkezett, hogy a különféle típusú — tehát germán, bizánci és szláv — „sajáttegyház-szisztémá”-val kellett megmérkőznie a királyság Kálmánnal kezdődő kanonisztikus egyházpolitikájának. Vagyis ha a XII. századi magyar királyok híven tartották is volna magukat a guastallai aktushoz, ennek hatása csak a saját, közvetlen rendelkezésük alá eső — tehát királyi — egyházakat érintő intézkedésekben érvényesülhetett volna.¹⁰

Es valóban így is volt. A királyi kolostorok között az első helyet már Szent István apja, Géza nagyfejedelem óta a pannóniai Szent Márton-apátság foglalta el. Ennek apátja Kálmán harmadik utódjának, II. Gézának idejében csak úgy szerepelt, mint akit a király rendelt apátnak: „abbas . . . a nobis constitutus . . .”¹¹ A nagyon töredékes magyarországi emlékenyagból előkerülő ilyen kijelentés bepillantást enged a királyságnak legalább a királyi saját egyházak fölötti joggyakorlatába. Ez Magyarországon a kánoni, szabad választás — az investitúra-harc egyik sarkproblémája — helyett a királyi hozzájárulás (*consensus*) kikérésén kívül gyakorlatilag továbbra is a főpapak a király által történő behelyezése.¹² Pannonhalma még Kálmán idejében (1102) nyert egy olyan pápai privilégiumot is mely az „Obeunte vero” („Ha pedig te e világból távozol . . .”) klauzula intézkedésének megfelelően e királyi apátság konventjét a szabad választásra felhatalmazta.¹³ Ennek azonban az ellenkező királyi gyakorlat — mint látjuk — még a XII. század közepén is nehezen engedett érvényesülést. Változott a helyzet, amikor Manfréd kardinális, pápai legátus vagy II. Gézával magával, vagy fiával, III. Istvánnal megállapodásra jutott¹⁴ a királyi egyházak betöltési módjáról és prelátusaiknak áthelyezéséről.¹⁵ Ezt az okmányt a magyar történetírás a múlt század vége óta szerette „konkordátum”-nak nevezni — talán a wormszi szerződésre célozva; a valóságban azonban csak a király és a pápa személyes megegyezésére szabad gondolnunk.¹⁶

⁹ *Bihlmeyer, K. — Tüchle, H.*: Kirchengeschichte II. Paderborn 1962. 158—175; *Feine*: i. m. 254—270.

¹⁰ A királyi egyházakról III. István és Manfred bíboros legátus (1169): „Praepositi et abbates regales” (*Knauz*: Mon. eccl. Strig. II. 416). II. Endre (1230) a királyi apátságok pontifikále-jogára vonatkozóan: „. . . nonnulle regales abbacie in regno nostro constitute de indulgentia domini pape infula, anulo, sandalibusque decorantur. . .” Ugyanő a toplicai vagy topuskói ciszterci apátság alapításáról: „statuimus etiam . . . quod hoc monasterium nostrum de Toplicea regale sit. . .” (*Tkalčić, J.*: Mon. hist. episc. Zagrabienis, saec. XII et XIII. I. Zagrabiae 1873. 25.) A királyi egyházak felsorolása, melyek az esztergomi érseknek voltak alárendelve, V. Miklós pápa 1451. évi bullájából: *Lukcsics P.*: XV. századi pápák oklevelei. II. Budapest 1938. 328—339.

¹¹ II. Béla (1137): „impensis David a nobis constituti eiusdem loci abbatis.” Pannonhalmi Rendtörténet I. Budapest 1902. 506; de II. Géza uralkodása idején (1151): „Raphael in abbate fuerat electus atque benedictus.” Uo.

¹² *Balics L.*: i. m. II. 1. 44—46; és *Pilati*: i. m.

¹³ „Obeunte vero. . .” formula-klauzula: *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert. I—II. Stuttgart 1910—1912. I. 115—126, 146; II. 256, 365.

¹⁴ Kiadása: *Endlicher*: Rer. Hung. Mon. Arpadiana. Sangalli 1849. 382—384; *Marczali*: Enchiridion. 123—124; III. István 1169-ben adja ki az oklevelet: *Muratori*: Scriptores Ital. III. 1. 474—475.

¹⁵ „. . . nulli archiepiscoporum, episcoporum, electorum, praepositorum, abbatum deinceps licentia pateat de praepositoribus suos praepositos removere, vel alias ecclesiasticas personas suis dignitatibus aut ecclesiasticis beneficiis privare, nisi forte de crimine fuerint convicti canonice vel confessi.” *Marczali*: i. m. 124.

¹⁶ Így látta már *Pauler* is: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. 1899.² 318—319.

Az Eigenkirche szisztémája Magyarországon bonyolultabb formát mutat, mint a birodalmi egyház hasonló intézménye. ¹⁷ A különböző oldalról érkező — nyugati és keleti — egyházi és kulturális hatások keresztútján álló magyar egyházban nem tudtak a kánoni törekvések — még az egyező királyi akarat mellett sem — tisztán érvényesülni. És valóban, Manfréd legátus diplomáciai sikere csak a királyi egyházak irányában tudott hatást kifejteni. ¹⁸ Így tehát az egyház törekvései Magyarországon hamarabb tudtak tért nyerni a királysággal, mint a magyar feudalizmus egész társadalmi szövevényével szemben.

Az viszont kétségtelen, hogy a nem királyi egyházak jogállását lényegében nemcsak a latin egyház e korbeli jogfejlődésének megfelelő jelenségek határozzák meg. Azaz a kanonisztikus felfogás — tehát a gregorianizmus — viszonylagos érvényesülését a királyi egyházak, de nem érvényesülését — hiszen Manfréd ezekről említést sem tesz — a nemzeti egyházak és monostorok irányában. És ez jórészt meghatározta Magyarország és a XII. századi Nyugat-Európa kapcsolatainak további alakulását is. Ugyanis a nyugatról érkező egyházi és kulturális hatások és törekvések úgy és annyiban tudtak csak ebben az országban érvényesülni, amennyiben e kettőség által meghatározott valóságba képesek voltak beleilleszkedni.

*

A legfeltűnőbb módon jelentkezik ez az *apostolica institutio* (apostoli intézkedés), tehát a gregoriánus egyházi reform két fő erejének, Citeaux-nak és Prémontrének magyarországi történetében. Ismeretes, hogy a két reformrend közül Európa-szerte az előbbi volt a sokkal nagyobb arányokban elterjedt és kedvelt. ¹⁹ Magyarországon viszont az arányok fordítva jelentkeznek. 16 vagy 17

¹⁷ L. Stutz, U.: Die Eigenkirche. Berlin 1895. lényegében még mindig helytálló, alapvető művét; a további irodalmat és újabb nézeteket l. *Feine*: i. m. 143–146, 160–179.

¹⁸ Erről már a constitutio gondos olvasása is meggyőző, de azért a kérdés alaposabb vizsgálata és az európai egyházjogtörténeti fejlődésbe való beillesztése még mindig fölötte kívánatos. A Stutz és iskolája által leírt germán Eigenkirche sajátosságaival (egyéni birtoklás) szemben Magyarországon — legalább a XIV. századig — az egyház és kolostor fölötti tulajdonjog („patronátus”) többnyire a gyakran nagyon is kiterjedt nemzeti szervezetre tartozott (l. alább).

¹⁹ A cisztercieknél 741 férfikolostor és 651 — különböző fokban a renchez tartozó — apácakolostor érte meg a reformációt (*Janauschek, L.*: Origines cistercienses. Vindob. 1892). A premontréiek elterjedéséről összesen 650 kolostor egykori megléte tájékoztat (*Backmund, N.*: Lexikon für Theol. u. Kirche. VIII (1963). 687); megjegyzendő azonban, hogy ez a rend az apácakolostorok alapítását másodrendű kérdésként kezelte, továbbá, hogy — a ciszterciekkel ellentétben — az egyre szaporodó teljesen inkorporált plébániák egyrészt lekötötték a rend energiáit, másrészt az átlagos pasztorációs szinten bizonyos többletbefolyást biztosítottak. A magyar cirkária (*Backmund, N.*: Monasticon Praemonstratense. I. Straubing 1949–51. 420) azonban a lengyelhez (i. m. I. 331), az olaszhoz (uo. 376–377), az angolhoz (i. m. II. Straubing 1952–55. 317–318), a spanyolhoz (i. m. III. Straubing 1955–60. 211) hasonlóan alig foglalkozott plébániák ellátásával (csak Lelészről, Margitszigetről és Adonyról tudjuk ezt biztosan), hanem saját egyházait — miként az egész rend kezdetben — világi papokra bízta (*Huber, A.*: Canonicozum regularium sodalitates. Vraui 1954. 123–124). A magyar fehérpapok így a középkoron át hívek maradtak a rend legvégén, 1130. évi statútumaihoz: „Haec sunt quae propositum amodo non recipere... altaria ad quae cura animarum pertinet, nisi potest esse abbatia...” (N°. 124.) A rendről mint főként plébániák vállalására létrejött intézményről kialakult elképzelés a középkor végén egyes cirkáriákban megindult folyamatnak a Tridentinum utáni kiteljesedéséből táplálkozik. Ekkor már a monasztikus rendek, bencések, ciszterciek is ugyanúgy ellátják birtokaikon a plébániái szolgálatot, mint a premontréiek. *Hermann* (i. m. 79) és *Mályusz* (Egyházi társadalom. 230) nézete tehát helyesbítendő. *Hermann* ezt mondja: „A magyar premontréi prépostságok is vállalták ezt a falusi kispaszto-

bizonyosan megállapítható ciszterci kolostorral szemben a másik rend kolostorainak száma 45 körül van.²⁰ A kettő közötti számbeli különbség nyilván túlságosan is feltűnő ahhoz, hogy (lehetőleg teljes) magyarázatot ne kívánna. Ordericus Vitalis krónikájában beszámol arról, hogy Róbertnek, a Monasterium Novum későbbi apátjának és konventjének vitájában lényegében az apostolica institutio és a *principum institutio* (fejedelmek intézkedése) ütközött meg.²¹ És mert Róbert és néhány társa következetesen az előbbi mellé állt, bekövetkezett a kivonulás Molesme-ből, és új monostor alapítása a citeaux-i völgyben.²² A ciszterci rend XII. századi és azutáni története ehhez az első állásfoglaláshoz való következetes és Európában szinte mindenütt sikeres ragaszkodásról tanúskodik.²³ A rend magyarországi helyzetének rendezését Péter, Cistercium apátja egy magyarországi útja során igyekezett III. Bélánál elérni. Az apát és a citeaux-i káptalan kívánságait a király teljesen elfogadta, és ugyanazokat a szabadságokat biztosította a szürke szerzeteseknek, mint amelyekkel Franciaországban rendelkeznek.²⁴ Azaz a kanonisztika védelme alatt állónak tekintette őket. És tény az, hogy a ciszterciek magyarországi királyi alapításai ebben — a legalább elvileg megőrzött — jogi helyzetben tűnnek elének egész középkori történetük folyamán. Igaz viszont, hogy az ismert kolostorok közül alig néhány a nem királyi, ezek is püspöki, illetőleg a királyi családdal rokonságban álló főúri alapítások.²⁵ A többiek az ország szélein²⁶ vagy a királyi erdőbirtokokon²⁷ még rendelkezésre álló területeken alapították. Amikor az

rációban elmerülő, kevésbé dekoratív szerepet...” „Boldogasszony szerzete” — Magyarországon szokásos elnevezése szerint — valóban talált nálunk „dekoratívabb szerepet”: a hiteles helyet és annak nem jelentéktelen iskoláját.

²⁰ A ciszterci kolostorokról: Schematismus Congregationis de Zirc S. O. Cist. ad a. schol. 1942/43. Budapest 1942. 154; a premontreiekről I. *Oszwald F. A.*: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. — Művészettörténeti Értesítő 1957. 231—254; *Backmund, N.*: i. m. I. 419.

²¹ Vö. *Ordericus Vitalis*: Historia ecclesiastica II. I. 8. c. 25. De novis monachorum vestibus quomodo et a quibus inventae fuerint. (*Migne*: PL 188. 636—642.) Az „institutio principum”: „Principum institutione et diutina consuetudine usitatum est in Gallia ut rustici ruralia sicut decet peragant opera... monachi autem regi regum militant...” (uo. 639); az „institutio regia” és a „vita apostolica” szembeállítására már a Karoling-korban élt Jonas orléans-i püspöknél (*Delaruelle, E.*: Mélanges Halphen. 191); a „vita apostolica” rövid, de mesteri jelentéstartó bemutatása: *Leclercq, J.*: Études sur le vocabulaire monastique du Moyen-Âge. — Studia Anselmiana 48. Roma 1961. 38.

²² *Ordericus Vitalis*: i. h. 640—642; *Spahr, K.*: Das Leben des hl. Robert von Molesme. Eine Quelle zur Vorgeschichte von Citeaux. Freiburg/Schw. 1944. 16—17.

²³ L. erről: *Schreiber, G.*: Kurie und Kloster im zwölften Jahrhundert. II. Stuttgart 1912; *Lékai L.*—*Schneider, A.*: Geschichte und Wirken der weissen Mönche. Der Orden der Cistercienser. Köln 1958. A ciszterci rend első századainak történetére vonatkozó legújabb eredményekkel *Hervay L. F.* a készülő Repertorium Hist. O. Cist. anyagából ismeretett meg. Baráti szívességéért ez alkalommal is hálás köszönetet mondok.

²⁴ *Szentpétery*: Kritikai jegyzék. 137. szám. I. 45. Kiadások ugyanott. *Fejér*: CD II. 202.

²⁵ Ezek voltak: Bélháromkút (Egertől északra) kezdetben valószínűleg a Bél nemzetség monostora, melyet 1232-ben II. Cletus (Kilit) egri püspök — talán a nemzetség tagja — ciszterciek számára újra alapított (*Ipolyi A.*: A kunok bélháromkúti apátsága. Kiseb munkái. Budapest 1878. 275—407); Moys nádor alapítása, Ábrahám, Dombóvár közelében, mely soha nem szerepel nemzetségi kötelékben, valamint Pornó.

²⁶ Ilyenek voltak Szentgotthárd, Borsmonostor, Savnik a Szepességben és Kerc Fogaras vidékén.

²⁷ A bakonyi erdő-ispánságban Zirc (Bakony), a Pilisben a mai Pilisszentkereszten a hasonló nevű apátság: „de Pelisio”; bizonyára királyi uradalmak részeinek felhasználásával keletkezett Cikádor, Pétervárad-Bélakút, Egres. Bizonytalan patronátusi viszonyok-

ilyen alapítások lehetősége megszűnt, véget ért a rend magyarországi elterjedése is. A ciszterciek kétségtelenül tettek kísérleteket arra, hogy elveiket, apátságai szabadságát a nem királyi magánegyházak rendszerével szemben is érvényesítsék — sikertelenül.²⁸ A nem királyi magánegyház a következetesen megfogalmazott ciszterci *libertással* szemben rendületlenül tartotta a maga tisztán utilitáris — az egyházat a birtok tartozékának tekintő — dologi jogi felfogását.²⁹ A ciszterciek Magyarországon ezzel a merev, még a germán Eigenkirchénél is durvább megfogalmazású szláv-észak-bizánci „saját egyház-felfogás”-sal megbirkózni nem tudtak.³⁰ Ezért létüket csak a királyság anyagi teljesítőképesége, és nem az egész magyar feudalizmusé határozta meg.

Az apostolica institutio másik zászlóvivője a premontréi rendje volt. Ugyanaz a szegénységi mozgalom vezette be őket a XII. század történetébe, amelyik a század kezdete előtt két évvel Cîteaux heroikus kezdeményezését inspirálta. A középkori professziós formulában is ugyanezért vették be az apostolica institutio kifejezett említését.³¹ Alapítójuk azonban nemcsak a hagiográfiából ismeretes előttünk. Norbert magdeburgi érsekkel az 1130-as évek elejének császári okleveleiben is találkozunk, ezeknek ellenőrző (rekogníciós) záradékában.³² A rendalapító érsek, a szent birodalom főkancellárja³³ a problematikát kissé politikusabban kellett hogy felfogja, mint a Novum Monaste-

---

ból lett ciszterci a korábbi görög kolostor Pásztón (első patrocíniuma Szt. Miklós !); talán hasonló körülmények között lett ciszterci a horvátországi Topusko leánymonostora, Ercsi. A Ják nemzetség egyik ágának kicsiny monostora, Pornó pedig Szentgotthárdhoz került. (*Horváth E.*: A pornói apátság története. Pécs 1930.) A bélakúti, másként pétervárad apátságot IV. Béla alapítja 1235-ben a Szerémségben. *Békefi R.*: A pásztói apátság története. I. Budapest 1898. 32.

²⁸ A ciszterci „Ordo” bevezetése a Szalók nemzetség Siklók melletti Szt. Trinitas — eredetileg bencés — kolostorában a XIV. század első felében nyilván az előadott oknál fogva nem is sikerült. (Pannonhalmi Rendtörténet. XII/b. 337); ugyanezt tételezhetjük fel a hortobágyi Zám pusztá egykori monostoráról: *Canivez*: Statuta Capitulum Gen. O. Cist. II. 1239: n. 26. p. 208.

²⁹ Különösen Árpád-kori okleveleinkben igen gyakran előforduló kifejezésre utalok: „ecclesia cum caeteris utilitatibus. . .” A közös birtoklásra (1248): „Medietas (piscature) pertinet ad villam Chege, alia medietas pertinet abbati de Ohat, cum suis patronis. . .” (*Fejér*: CD IV. 2. 18); a patronátus-tulajdonjog felosztása (1341): „. . . necnon porcionis patronatus ecclesie s. Georgii martiris in possessione Whath (Ohat) fundate. . .” (Károlyi oklevéltár. I. Budapest 1882. 143); „. . . ipse ad fratres sui inter ceteros quamplures essent patroni eiusdem monasterii memorati (Kaplony). . .” (uo. 92.)

³⁰ *Feine*: i. m. 160—182.

³¹ *Huber, Augustinus Kurt*: Die Prämonstratenser. 1962²; *Werner, E.*: i. m. 26—28; *Dereine, Ch.*: Les origines de Prémontré. — Revue d’Histoire Eccl. 42 (1947). 352—378; *Petit, Fr.*: La spiritualité des Prémontrés aux XIIe et XIIIe siècles. Paris 1947. 11—20, 209—212; *Leclercq*: Histoire de la spiritualité. 183—189; a „vita apostolica” a premontréi fogadalmi formulában: *Adamus Scotus*: De ordine et habitu canonicorum Praemonstratensium. PL 198. 511—514; maga a formula: budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 36. f. 93., továbbá a jászói prépostsági levéltár (Lelesz): fasc. 5. n. 582. (1451—1478.)

³² Így: „Ego Norbertus archicancellarius recognovi” (1133. júl. 30. Mantua részére) MGH Diplomata, VIII. n. 51. p. 83. és a köv. jegyzet.

³³ 1111-ben Norbert mint kapellán Rómába kíséri a császárt: *Herimanni*: Historia restauracionis abbatiae Tornacensis. MGH Scriptorum. XII. 662; capellanusi műveltségének tartalmáról: Vita A. „cum scientia litterarum, eloquio preminens”, MGH Scriptorum. XII. 671; Vita B. „scientia tam litterarum, quam curiae et saeculi eruditus”; „Norbert Magdeburgensis archiepiscopi et domini Lotharii serenissimi Romanorum imperatoris augusti archicancellarii”, MGH Diplomata. VIII. n. 50. p. 82; „Data per manum Norberti archicancellarii et Magdeburgensis archiepiscopi”, uo. n. 58. p. 92.

rium kontemplatívjai. Rendje Magyarországon talán tíz királyi kolostoron³⁴ kívül a többi alapítást mint nem királyi magánegyházat mondhatta — többé-kevésbé — magáénak. Nyilvánvaló, hogy a principum institutio kompromisszumra kényszerítette a gregoriánus reformok e magyarországi hirdetőit. E kompromisszum révén ugyan valóban nagyszámú kolostoralapítás vált lehetővé, de e kolostorok sorsa egyúttal az alapító és birtokos nemzetségek fennállásától is függővé lett. Kivétel csak akkor volt lehetséges, ha lassan-lassan a libertas kánoni értelmezése, mint a XII. században a királysággal, most helyenként a magyar nemzetségi feudalizmussal szemben is érvényesülhetett. Úgy történt ez, hogy a nemzetségek a közös birtoklásba beengedték a nemzetségi premontrei kolostort is.³⁵ Amikor azután az ágakra szakadt *genus* birtokainak felosztása bekövetkezett, miként az ágak, melyek családokká alakultak, a most már nemzetségtag-kolostor is saját jogán birtokolt tovább. Ha ez nem volt lehetséges, a közös birtoklás ez utolsó maradványának felosztásával a nemzetségi monostor is megszűnt, és vele a konvent.³⁶ Bár e kompromisszum a magyarországi premontreiekre nézve kockázatos volt ugyan, a hazai valóságba való beépülésnek, vallási és kulturális behatolásnak mégis kétségtelenül nagyobb lehetőségeit nyújtotta. Ha majd sorra vesszük a XII. század folyamán Magyarországra érkező nyugati kulturális, irodalmi, jogi és vallásos hatásokat, a közvetítők keresésénél e ténnyel számolnunk kell. Csak kiegészítésképpen említjük meg, hogy amit most a premontreiekről — illetve viszonyokról a magyar magánegyházhoz — mondtunk, lényegében áll a bencés,³⁷ a bazilita,³⁸ ágostonos kanonok³⁹ és — ameddig léteztek — a vilhemitakolostorokra is.⁴⁰

Az országnak a gregoriánus reformok, a királyság, és a magyarországi világi feudalitás három tényezője által meghatározott XII. századi történel-

³⁴ A XV. században az esztergomi főegyházmegyén kívül fekvő kolostorok közül Jászó, Lelesz, Nagyvárad, Zsámbék és Csút, a főegyházmegyében (akkori terület) Ipoly-ság, Bozók, Turóc, és Szent Mihály a Margitszigeten (vö. *Lukcsics*: i. m. 328); nem világos Hatvan és Ócsa helyzete.

³⁵ Az ilyen folyamat rekonstruálására két analóg eset (nem premontrei monostorokkal kapcsolatban). Az egyik Borsmonostor (eiszt. 1237): Csák soproni ispán „Si domino meo rege annuente et domino deo largiente fratribus eiusdem loci consentientibus, post regem sub ipso, ius patronatus habere potuero et dictum monasterium aedificabo . . . eciam inter filios meos sex, *septimum filium, ecclesiam predictam* auctoritate paternali, *tamquam primogenitum* constituam . . .” *Wenzel*: AUO XI. 294; még világosabban kitűnik az ilyen-fajta elintézési mód a pécsi káptalan egy 1327. évi okleveléből: „Myhedeus filius Vyd de (genere) Bulchu . . . cum ipse heredum careat solacio Monasterium beati Ipoliti de Geech . . . in filium *recepisset adoptivum*, omnes possessiones . . . legavit coram nobis eidem Monasterio . . . et commissit proteccioni magistri Johannis filii Vyd, patroni eiusdem ecclesie cognati sui . . .” *Zichy* oklevéltár. I. n. 317. 297—298.

³⁶ A magyar feudalizmus strukturális változásairól: *Elekes L. — Lederer E. — Székely Gy.*: Magyarország története. I. Budapest 1961. 176—188; monostorok pusztulása: *Balassy F.*: A poroszló apátság. *Magyar Sion* 7 (1869). 241—250; a pankotai apátságról, mely 1425-ben üresen áll, egyháza a mezőváros Szent Lőrinc plébániájának filiája: *Juhász K.*: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Budapest 1926. 52; szerencsésebb megoldásra példa lehet a premontreieknél Csorna (Osl nemzetség) és Türje (Türje nemzetség) önálló birtokossá emelkedése.

³⁷ A bencésekről *Sörös P.*: Pannonhalmi Rendtörténet. XII/b. kötet.

³⁸ *Papp, J.*: I monaci dell'Ordine di San Basilio in Ungheria nel secolo XIII. — *Analecta O. S. Basilii Magni*. Ser. II. Sect. II. Vol. I. 7 (1949). Fasc. I. 34—56.

³⁹ Az ágostonos kanonokról csak elszórt adatok tájékoztatnak. Ezeket húsz kolostorukra vonatkozóan megkíséreltem igen röviden összefoglalni: A közép-európai devotio moderna problémái. Budapest. Egyetemi Könyvtár Évkönyve. 1970. . . . 44. j.

⁴⁰ A vilhelmitákról és köztük a magyar kolostorokról is: *Elm, K.*: Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens. Köln—Graz 1962. 88—89.

mébe léptek be azok a rendek is, amelyeket általában keresztieseknek neveztek, tehát a szerzetes lovagok és ispotályos kanonokok. A XII. század közepe táján két nagy ispotály alapítása tűnik a szemünk elé. Az egyik II. Géza király fundációja az érseki város, Esztergom közelében, Szent István király tiszteletére. Ennek gondozását a Szent Ágoston reguláját követő kanonokokra bízta a király, amint ezt az alapítást megerősítő Manfréd bíboros és utána III. Orbán pápa elmondja.⁴¹ A Szent Királyról nevezett keresztiesek — amint ezeket a kórházi szerzeteseket a magyar középkorban neveztek — mint önálló kongregáció egyúttal az első magyarországi alapítású szerzetesrend is.⁴² A másik ispotályalapítás a másik főváros, Székesfehérvár falai tövében — szintén az első magyar király tiszteletére — Martirius esztergomi érsek kezdeményezésére és II. Géza anyja, a kievi orosz hercegnő, Eufrozina által történt.⁴³ Az utóbbi monostorba a jeruzsálemi János-lovagrend szerzetes lovagjai és papjai vonultak be.⁴⁴

Az ispotályok alapítása az Árpádok szinte dinasztikus erényei közé számítható. Így alapított már Szent István Rómában, Ravennában, továbbá Jeruzsálemben és Konstantinápolyban ispotályokat a magyar zarándokok számára.⁴⁵ Az első király a keleti kereszténység két fővárosában, Rómában és Bizáncban Xenodochiont létesített. Az utóbbi városban családjának egyik — a bizánci császári trónra került — tagja, Szent László leánya, akit a görögök Irénének neveztek, követte őse példáját.⁴⁶ Amint férje, János császár az alapítólevélben — akkor már elhunyt — feleségére emlékezve oly meghatottan mondja: Iréne volt az alkotója a görög főváros Pantokrátor kolostorának.⁴⁷ A keleti egyház e legnagyobb karitatív intézményének méltatását Georg Schreiber,⁴⁸ Iréne alapítói szerepének tisztázását pedig a magyar bizantinológia nagymestere, Moravcsik Gyula végezte el.⁴⁹ A keleti egyház szentnek tiszteli Iréne császárnét,

⁴¹ „Domus hospitalis s. Stephani regis Strigonii... ordo canonicus... secundum deum et beati Augustini regulam institutus... ea in canonicorum numero moderacione servata...” Mon. eccl. Strigon. I. 132; mint johannitákat tárgyalja *Reiszig E.*: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. II. Budapest 1928. 17–31 és 42–58. A XV. században (1418) Ordo Cruciferorum, I. *Lukcsics P.*: A XV. századi pápák oklevelei I. 57. 53. sz. 1445: sub regula ordinis s. Augustini... canonicus” (i. m. II. 221. 835. sz.).

⁴² Az ágostoni kanonokok ispotályos kongregációról I. *Giroud, Ch.*: L'ordre des chanoines réguliers de Saint-Augustin et ses diverses formes de régime interne. Martigny 1961. 40, 54, 107–113.

⁴³ *Balics L.*: A római katolikus egyház története Magyarországon. II/2. Budapest 1888. 340; *Pauler Gy.*: i. m. I. 322; Eufrozina eltemetése a János-lovagok monostorában: *Fejér*: CD V/1. 211.

⁴⁴ *Reiszig E.*: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I. Budapest 1928. 101–138.

⁴⁵ *Legenda S. Stephani Hartviciana c. 14. Leg. Maior. c. 11; Luttor F.*: Szent István egyházi kapcsolatai Rómával, Montecassinóval, Ravennával, Velencével, Jeruzsálemmel és Bizánccal. — *Szt. István Emlékkönyv. I. 423–444.*

⁴⁶ *Moravcsik Gy.*: Szent László leánya és a bizánci Pantokrátor monostor. — A konstantinápolyi Magyar Tud. Intézet közleményei. 7–8. Budapest–Konstantinápoly 1923; *Decker-Hauff, H.*: A legrégebb magyar–bizánci házassági kapcsolatok. Századok 81 (1947). 95–108.

⁴⁷ *Moravcsik Gy.*: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953. 72–75 és az előbbi j.

⁴⁸ *Schreiber, G.*: Byzantinisches und abendländisches Hospital. Zur Spitalordnung des Pantokrator und zur byzantinischen Medizin. — *Gemeinschaften des Mittelalters. Münster/W. 1948. 10–19, 26; Moravcsik*: i. m. 73.

⁴⁹ *Moravcsik*: i. m. (46. és 47. j.)

míg apját a latin egyház emelte a szentek közé, mint a „keresztény lovagság oszlopá”-t.⁵⁰

*

A XII. század folyamán azonban Magyarországnak az I. Manuel alatt újraeledő bizánci expanzióval is meg kellett küzdenie. Az Árpádok királysága sikeresen kiállta ezt az erőpróbát. Manuel császár — az előbb említett Szent Iréne fia, tehát Szent László unokája — nagyatyjának lovagi küzdelmekkel telt életére emlékeztető uralkodása során több hadjáratot is vezetett Dél-Magyarország területén az egykori Syrmion visszahódítására.⁵¹ Végül azonban a keleti császárság és az északi határán levő latin királyság békét kötött, de az utóbbi a bizánci terjeszkedés lehetséges bázisait is igyekezett felszámolni. Így szűnt meg ekkor az ókeresztény syrmioni metropolia feltételezhető utódjának, a bácsi érsekségnek görög jellege. Ez ugyanis egyesült a vele határos kalocsai latin püspökséggel, és a későbbi századok folyamán mint kalocsa-bácsi érsekség volt része a magyarországi latin hierarchiának.⁵² Ez az egyháztartomány századokon át fontos szerepet játszott a latin egyház észak-balkáni expanziójában és a bogumil eretnekség elleni küzdelmében.⁵³ E változás mégsem jelentette a görög egyházi intézmények azonnali teljes felszámolását még az ország belső területein sem. Görög kolostorok egész soráról van tudomásunk, különösen a középső Duna mentén, föl egészen az érseki város közelében levő Visegrádig.⁵⁴ De görög kolostorok másutt is voltak. Így minden jel szerint baziliták lakták a pásztói monostort, ahol egy Kerbanos nevű szerzetes Dávid pannonhalmi apát kérésére — akit ő archimandritának nevez — lefordította Ioánnés Damaszenos és a — XI. századi Magyarországon már ismert — hitvalló Maximos egy-egy művének bizonyos részeit. Igaz, hogy az említett monostorban mintegy négy évtized elteltével már cisztercieket találunk. Ez új lakókban azonban a görög teológiai irodalom nyugatra közvetítése aligha talált ellenségekre, hiszen az említett latin fordítások kéziratái éppen egy osztrák ciszterci kolostor (Rein)

⁵⁰ László szentté avatása 1192-ben történt, és az akkor vagy nem sokkal később készített rímes zsolozsmában a második vecsernye nagy antifonája így szólítja meg: „O sancte rex Ladislave, o columna milicie christiane, o firmissima spes tue gentis...” *Dankó, J.*: *Vetus Hymnarium ecl. Hung.* Budapest 1893. 182.

⁵¹ Ioánnés Kinnamos († 1185) „basilikos-grammatikos” leírása a harcokról: *Gombos: Cat. Font. II.* 1268—1297; *Dölger, F.*: *Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik.* — *Archivum Europae Centro-Orientalis* 8 (1942). 315—342.

⁵² Manuelt a Szerémségben a papság görög egyházi énekekkel fogadja: Kinnamos, V, 8. (*Gombos*: 1284); Bács — Pagatzion — a szerémi tartomány (chóré) metropolisa, főpapi székhelye (uo.); korábban általános volt a felfogás, hogy a kalocsa-bácsi főegyházmegye kettős elnevezése csak a kettős érseki székhelyre vonatkozik (*Városvy, J.*: *Disquisitio historico de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis ad annum Christi 1885. Colocae 1885. VII—XXXVII*). A középkorban használatos kifejezés — „Ecclesiae ad invicem canonice unitae” — azonban ilyen magyarázatot nem enged meg; l. még tölem: *Ungarn. Lexikon für Theologie und Kirche X* (1965).

⁵³ Erre mutat a kalocsai érseki tartomány középkori kiterjedése a következő sufraganeus püspökökkel: Erdély, Csanád, Nagyvárad (ez a három 1930-ig), Zágráb (1854-ig), Szerém, Bosznia, Zeng-Modrus, Belgrád, Semendria (Szendrő), Szörény (Turnu-Severin), Argeş (Argyas), Bodony (Vidin), Jászvásár (Iasi), Bákó (Bacău), Szeret (Ceret).

⁵⁴ *Dercsényi D.*: Visegrád. Budapest 1951. 12—15; *Csemegi J.*: A tihanyi barlanglakások. — *Archaeologiai Értesítő* 11 (1946—48). 396—406; *Ivánka E.*: Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn. — *Orientalia Christiana Periodica* 8 (1942). 183—194.

⁵⁵ *Translatio Latina Ioannis Damasceni (De orthodoxa fide l. III. c. 1—8) saec. XII in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit Remigijs L. Szigeti O. Praem.* Buda-

könyvtárából kerültek elő.⁵⁵ És így az sem lehetetlen, hogy a ciszterci szellem görög aszkézissel rokon vonásainak kialakításában a déli-itáliai, ciprusi, „romániai” ciszterci kolostorok mellett a magyaroknak is részük lehetett.⁵⁶

*

Manuel, amikor békét kötött vitéz rokonával, III. István királlyal, annak testvérét, Béla herceget magával vitte Konstantinápolyba.⁵⁷ A fiatal magyar herceg itt azután mint kijelölt trónörökös Alexios néven a bizánci trónörökös szokásos nevelésében részesült.⁵⁸

Amikor bátyja, III. István után Magyarország trónjára került, a latin főpapság, főként Lukács esztergomi érsek nagy bizalmatlansággal fogadta. Koronázását a pápa ismételt utasítására sem volt hajlandó elvégezni, úgyhogy az a kalocsa-bácsi érsekre, Mikóra maradt.⁵⁹ Ő volt azonban a magyar középkor e századának egyik legnagyobb uralkodója, s uralkodása méltóképpen zárja le a XII. századot.⁶⁰ Az ország hatalmi állását megerősítette, a voltaképpeni országhatárokat a hűbéres tartományok fűzérével vette körül, s — mint hamarosan látni fogjuk — nyugat felől is számos egyházi és művelődési áramlat befogadását tette lehetővé. A királyság belső rendje, igazgatása tekintetében legnevezetesebb az az intézkedése, amelyikkel a közhitelőség írásos formáit, a magánjogi írásbeliséget országában kötelezővé tette. E rendelkezés meghozatalában nem indulhatott közvetlenül nyugati példák után. Franciaországban — mint F. Lot írja — a társadalom írásigénye csak a XIII. század húszas-harmincas éveitől mutatható ki bizonyosan.⁶¹ Németországban és a vele határos németalföldi területeken a Rajna-vidéki *Schreinsurkunden* és a *Litterae Scabinales* a magánoklevelet mint a vagyon- és jogbiztosítás leghasználhatóbb eszközét a városi polgárság körében már korán meggyökerezettette.⁶² De ez a gyakorlat nem a királyság egyenes kezdeményezésére alakult ki. Magyarországon viszont III. Béla királyi tekintélyével rendelte el, hogy az előtte tárgyalandó ügyeket írásban terjesszék eléje, és egyáltalában, hogy a magánfelek ügyeiket írásba foglaltassák.⁶³ Aligha tévedünk, ha a király ez ügyben hozott intézkedéseit összefüggésbe hozzuk bizánci nevelésével (hiszen ennek kétségkívül része volt a római jogba való bevezetés).⁶⁴ Így vált előtte világhosszá, hogy

pest 1940; *Translatio Latina Sancti Maximi Confessoris (De caritate ad Alpidium I—IV) saec. XII. in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit Andronicus B. Terebessy O. Cist.* Budapest 1944; *Auguste Pelzer* (Revue d'hist. eccl. 43 (1948). 384—385) és *P. Classen* (Gerhoch von Reichersberg. Wiesbaden 1960. 124) velenceinek tartja.

⁵⁶ *Szigeti és Terebessy*: i. m.; a ciszterciek és a görög teológia XII. századi kapcsolatairól is: *J. de Ghellinck*: *L'essor...* I. Bruxelles—Paris 1946. 187; II. 32.

⁵⁷ *Pauler*: i. m. 249, 310; *Marczali*: i. m. 311—315.

⁵⁸ Erre vonatkozóan l. a II. fejezetet.

⁵⁹ *Balics*: i. m. 148; *Pauler*: i. m. I. 322.

⁶⁰ *Pauler*: i. m. 331.

⁶¹ *Lot, F.—Fawtier, R.*: *Histoire des institutions françaises au Moyen Age*. II. Paris 1958. 164—165.

⁶² *Redlich, O.*: *Die Privaturkunden des Mittelalters*. — *Below—Meinecke*: Hb. der ma. u. n. Gesch. Abt. IV. Teil 3. München—Berlin 1911. 184—195.

⁶³ *Fejér*: CD II. 198; *Fejérpataky L.*: III. Béla király oklevelei. Budapest 1900. 29.

⁶⁴ *Ostrogorsky, G.*: *Ururum — Despoties. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz*. — *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951). 448—460; jogi iskolázás a Komnenos-korban: *Novella constitutio saec. XI. medii qui est de schola iuris constituenda et legum custode creando...* Ed. *Antonin Salac*: *Textus breves graeci et latini I*. Praga 1954; Béla konstantinápolyi tartózkodása idejéért Theodoros Balsamón, a század vezető görög kánonistája (*Beck, H.*: i. m. 655—657) volt a nomophylax. L. mindehhez a II. fejezetet.

a magánjogi viszonyok legbiztosabb rendezési formája a római kötelmi jogban elismert egyetlen jogbiztosíték, az írás használata. Ha tehát Magyarország a magánjogi írásbeliség intézményesítésével eléggé korán kialakította a maga sajátos gyakorlatát, ez a fejlődést elindító király kelet-római nevelésével is összefüggésbe hozható.

A király intézkedésének előzményei vannak, és ezek az előzmények még az előző századba nyúlnak vissza. Kálmán király úgy intézkedett, hogy a keresztények és zsidók között létrejött ügyletekről a vásárhely papja írást állítson ki. Bármilyen kezdetlegesegek voltak ezek az adásvételi szerződések, nyugták stb., mindenképpen figyelmet érdemelnek.⁶⁵ Az akkori európai magánjogi írásbeliségi felfogást ismerve (az előbb említett városi, továbbá itáliai gyakorlattól eltekintve) mégis azt kell mondanunk, hogy írást igénylő nem a keresztény, hanem a zsidó üzletkötő fél lehetett. Magyarországon a XI. és XII. században jelentős számban éltek mohamedán vallású kisebbségek is. Ezek, s a zsidó, valamint bizánci, továbbá velencei kereskedők együtt őrizték, és a befogadó ország lakosságával megismertették a mediterrán kultúrák fejlett magánjogi íráshasználátát.⁶⁶ Ezt a helyzetet III. Béla mintegy összefoglalta, és országa egész lakosságára nézve kötelezően állandósította és intézményesítette.

*

A XII. századi európai történelemnek a művelődés és a művelt rétegek történetét tekintve talán egyik legnagyobb és eddig — legalábbis összefoglalóan — kellőképpen nem méltatott ténye az írásbeliség felújulása volt. A XII. századi Magyarország — földrajzi helyzetének megfelelően — a keleti és déli impulzusokat természetesen elég korán felfogta és társadalmunk gyakorlatába illesztette. E gyakorlat hordozói azonban nem a notáriusok voltak, mint Európában mindenütt (már mint közjegyzők), hanem az egész középkori magyar királyság területén — egészen Észak-Dalmáciáig — az úgynevezett hiteles helyek, azaz magánfelek kérésére saját testületi hitellességükkel és pecsétjük alatt oklevelet adó káptalanok és királyi kolostorok.⁶⁷ XII. század végi kialakulu-

⁶⁵ *Kumorovitz L. B.*: A „Cartula sigillata” Kálmán király korából. Turul 58—60 (1944—46). Colomanni Decret. 2, 3, 1: „Chartulam vero sigillatam ostenderit.” Ib. 2, 3, 3: „chartulam sigillatam produxerit.” Az egész írásbeliségi helyzetről *Kumorovitz B.*: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI—XII. század). Századok 1963. 1—31.

⁶⁶ L. 60. j. és az I—III. fejezetek vonatkozó részeit; *Steinacker, H.*: Die antiken Grundlagen der mittelalterlichen Privaturkunde. Leipzig—Berlin 1927; *Lopez, S. R.*—*Raymond, J.*: Medieval Trade in the Mediterranean World. New York 1955. 10—59; *Irrving, A. Argus*: Urban civilisation in Pre-Crusade Europe... based on the responsa literature I—II. Leiden 1965. 88—92; Juhach ha Cohen (980—1050) mainzi zsidó respondens szakvéleménye egy mainzi és egy magyarországi zsidó kereskedő jogvitájában, mely egy Commanditia-szerződés megsértése és a magyar királyné pénzverőmesterével kötött ügylet miatt keletkezett; l. még uo. 107, 146, 232—234; *Erhardt, A.*: Byzantinische Kaufverträge im Ost und West — Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgesch. Rom. Abt. 51. 126—187; kereskedelmi levelezés kötelezvények stb. a kairói zsinagógában, illetőleg annak „Genizá”-jában: *Goitein, S. D.*: From the Mediterranean to India. Speculum 29 (1954). 181—197.

⁶⁷ *Eckhart, F.*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. — Mitteilungen des Inst. f. öst. Geschichtsforschung. IX. Ergbd. (1915) 395—558; az intézménytörténeti előfeltételeket megkíséreltem bemutatni: A pécsi egyetem történetéből. Jubileumi tanulmányok I. Pécs 1967. 61—87.

lásuktól kezdve egészen a XIX. század közepéig ezek az írásbeliség-intézmények sikeresen szolgálták Magyarországon is a magánjogi fejlődést, mely lassanként természetesen az európai általános társadalmi gyakorlat alakulása szerint római, de elsősorban mégis kánonjogi elemekkel bővült. A római jog hatása a XII. századi Magyarországon még épp oly kevésbé érezhető, mint az akkori Európában általában. És mégis, ha valami többletet tudnánk megállapítani a magyarországi helyzet javára, az éppen a kötelmi jogból következő magánjogi írásbeliség viszonylagosan terjedelmesebb volta.⁶⁸ Ennek okát nem úgy tudjuk megadni, hogy Magyarországon a belső társadalmi és állami szerkezetből kiindulva gyorsabb fejlődést tételezünk fel, hanem az országnak a római törvénytartó bizánci és észak-olasz területekkel való földrajzi, politikai és gazdasági kapcsolatait vesszük figyelembe.⁶⁹

Az európai értelmiség történetében az írástudóknak, egyáltalában a jogi írásbeliséggel foglalkozóknak jelentősége előttünk már ismeretes. A világi értelmiség történetének folytonossága azonban csak Bizáncban és Itáliában állapítható meg. Mint Antonio Muratori mondotta: Itáliában — mint valami szükséges hivatal — mindenkor életben maradt a nótáriusok rendje. („... in Italia velut necessarium quoddam munus, semper viguit notariorum ordo.”) Muratori megállapítása az itáliai „romlott századok” („secoli rozzi”) állapotaira vonatkozik. De ezekben a viszonyokban osztozott többé-kevésbé az egész hegyeken túli Európa, és vele — nem is kis mértékben — Magyarország is. A *notariorum ordo* a XII. századi Magyarországon III. Béla intézkedései révén juthatott további életlehetőségekhez. Különösen azóta, hogy III. Ince egy *decretalis*ban ismét hangot adott annak a régi kánonjogi felfogásnak, hogy az egyháziak világi ügyekben — általában — ne avatkozzanak.⁷⁰ Ez a nézet — nagyon jól tudjuk — az egész középkoron át csak kevésbé tudott érvényesülni, de kevésbé is volt érvényesíthető. A Karoling és ottói birodalmi egyház — mint láttuk — éppen klerikus kultúrájával szolgáltatta az állami adminisztrációt és az igazságszolgáltatást. III. Ince azonban — és majd később a III. lateráni zsinat — a „defectus lenitatis” (szelídség hiánya) elkerülése érdekében a nagyobb rendű klerikusokat eltiltotta a bíróságok tevékenységében való részvételtől.⁷¹ *Dictamen*-fogalmazást, leírást, sőt felolvasást értett a tényleges közreműködésen. Ilyet a klerikusok — legalábbis azokban az ítéletekben, amelyek vérontással jártak — nem vállalhattak.⁷² Közvetve vagy közvetlenül ez a bírói munkától alig is volt elválasztható. Így tehát a notáriusi mesterség egyre inkább világi foglalkozás lesz. Bár igaz, hogy ennek szigorúan polgári, nem büntető peres ügyeiben később is találkozunk klerikus, sőt presbiter közjegyzőkkel.⁷³

A XII. század történetében Magyarországon ezek a változások is végbementek, legalábbis kezdeteikben. Ennek az új intellektuális rétegnek korszerű iskolázása érdekében a lateráni zsinat rendelkezése szerint a káptalanok egy

⁶⁸ *Szentpétery* ilyen értelemben beszél az okleveles gyakorlat tömegessé válásáról: *Oklevéltan*. 152.

⁶⁹ L. a II. és a III. fejezetet.

⁷⁰ C. 4. *Sed nec procurationes*, X. 3, 50; c. 9. *Sententiam sanguinis*, X. 3, 50. IX. *Gergely Decretalis*iban.

⁷¹ L. az utóbb idézett helyen: „Nec quisquam clericus litteras dictet aut scribat pro vindicta sanguinis destinandas; unde in curiis principum haec sollicitudo non clericis, sed laicis committatur.” (an. 1216.)

⁷² Vö. *Feine*: i. m. 278.

⁷³ *Érdújrhelyi M.*: i. m. 156—159.

javadalmát (*prebendát*) kellett fenntartani egy magiszter részére, aki klerikusokat és más egyéb szegény iskolásokat legalább a kezdeti tudományokban — „in primitivis saltem scientiis” — oktatótt.⁷⁴ Ezek az alaptudományok a grammatika, a retorika és a logika voltak; így — nagyjából — egy humanisztikusnak mondható képzés tartalmát tették. Ennek a képzettségnek birtokában volt a magyarországi klerikus réteg nagy része is. E kultúra bizonyos elemeit kétségkívül nemcsak a káptalanokban és apátságokban sajátították el, hanem a városok, sőt a mezővárosok iskoláiban. Emlékezzünk arra, hogy a kora középkor és a Karoling törvényhozás egyaránt előírta, hogy a presbiter, azaz a falusi pap mellett mindig legyen klerikus, akivel az istentiszteletet végezze, és aki képes iskolát vezetni.⁷⁵ Ennek a klerikusnak neve Magyarországon *clericus parochialis*, de mondják *litteratus parochialis*nak is.⁷⁶ Mindkét szó olyan funkciót jelöl, melynek betöltőjét a szomszédos szláv, keleti rítusú területek lakossága is ismerte, és *gyáknak* mondotta, míg Magyarországon a nevük *deák*.⁷⁷ Ami a liturgikus rendeltetésüket illeti, ez a *clericus parochialis*nak és a szláv-bizánci *gyáknak* voltaképpen azonos volt. De a szláv műveltségben, egyházi kultúrában ez a szigorúan vett egyházi-liturgikus rendeltetés szinte megkövesedik, és még a XVII. században is általában az ilyen *gyákokat* vagy kántorokat szentelik papokká, különösebb iskolázottság nélkül.⁷⁸ Latin megfelelője, a *parochialis clericus* kezdettől fogva iskolamesteri funkciókat is ellát, maga is bizonyos műveltség birtokosa — ezért *litteratus* —, és ezt a műveltséget képes tovább is adni.⁷⁹ Bármilyen kezdetleges fokon állott is a középkori literatúrának ez a közvetítése, mégis alkalmas volt arra, hogy általa a művelődési igény a feudális társadalom vezető rétegét is átjárja. A XII. században mindenesetre már joggal tekintheti Phillippe Harveng apát inkább klerikusnak a művelt lovagot („miles *litteratus*”), mint a műveletlen papot („presbiter *illitteratus*”).⁸⁰ A klerikus elnevezés Magyarországon a most megindult európai fejlődés következtében lassan átvált a *litteratus* elnevezésre és értelemre. A terminus változása egyben az értelmiség világivá alakulásának útját is jelzi. A fejlődésnek ez az útja, melyet Magyarország Európa nyugati felével együtt járt már végig, semmiképpen sem mutat bizánci hatásokat. Igaz ugyan, hogy a keleti egyház görög nyelvű területein a presbiter valódi vagy úgynevezett „diakónus”-a nem kellett, hogy a kultúra hordozója is legyen,⁸¹ hiszen Bizáncban ugyanúgy megvolt a

⁷⁴ *Bunyitay V.*: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad 1886. 90.

⁷⁵ C. 3. Ut quisque presbyter, X. 1, 3.: „ut quisque presbyter, qui plebem regit, clericum habeat, qui secum cantet et epistolam et lectionem legat et qui possit scholas tenere...”

⁷⁶ L. erről bővebben alább a X. fejezetet.

⁷⁷ Nyelvtörténeti szótár. I. 486.

⁷⁸ *Janin, R.*: Les églises orientales et les rites orientaux. Paris 1925. 104—105; *Hodinka A.*: A munkácsi görögkatolikus püspökség története. Budapest 1909. 759—761.

⁷⁹ „... qui possit scholas tenere...” L. a 75. jegyzetet.

⁸⁰ Philippus a Bona Spe, ep. 16. PL 203; ennek a felfogásnak tényleges érvényesülésére példák: *Pegues, Fr.*: The Clericus in the Legal Administration of Thirteenth-Century England. — The English Historical Review 71 (1956). 529—559: „some offices were considered the permanent domain of the laity” (531); „miles nuper clericus”, „militis literati” (557); *Landgraf, D.*: Zum Gebrauch des Wortes „Clericus” im 12. Jahrhundert. — Collectanea Franciscana 22 (1952). 74—78; *Gabriel, A.*: The Role of the Canons of Prémontré in the intellectual movements of the twelfth and thirteenth Centuries. — Gedenkbok Orde van Prémontré. 1121—1971. Tongerlo 1971. 211—215.

⁸¹ L. a II. fejezetet.

világi művelt réteg kontinuitása, mint Itália nagy részében, de nem ez volt a helyzet a keleti egyház szláv népeinél.

A Karoling művelődéspolitikája ugyanis az egyházra ruházta bizonyos művelődési feladatok ellátását. Ezzel azután lehetővé tette, hogy a klerikus réteg tisztán egyházi rendeltetéséből a világi hivatások felé is megtalálja az utat, s lassan kialakítson magából egy már külsőlegesen sem egyházi intellektuális réteget. A fejlődés útja nem Bizánc, hanem Párizs felé vezetett.

*

Az institutio apostolica hívei, a premontreiek és a ciszterciek a XII. századi Magyarországon a kor felvirágzó francia műveltségéhez is megnyitották az utat. Szinte történeti közhelyszámba ment ez a megállapítás a múlt század vége óta. De hogy mindez mennyiben igazolható tényszerűen, kivel és mivel gazdagította a lassan megerősödő hazai műveltséget, literatúránkat, eddig megmondható nem volt.

A XII. század elején Franciaországban a székesegyházi iskolák jelesebbjei voltak a tudás, a műveltség központjai. Ezek sorában előkelő hely illette meg az észak-franciaországi Laon dómiskoláját.⁸² Különösen azokban az években volt ez így, amikor az iskola élén mint *scholasticus* Anzelm állott. Anzelm mester tanítványa, majd riválisa volt Pierre Abélard. Anzelm 1117-ben halt meg.⁸³ Egy másik hajdani tanítványa, Marbode — ekkor már Rennes püspöke — fogalmazta meg a tisztelt mester sírfeliratát.⁸⁴ Azoknak az országoknak a felsorolását, ahonnan tanítványok jöttek a laoni auditoriumba, így kezdi: „Anglia, Francorum regnum, Pannonia tota . . .”: „Anglia, a frankok királysága és egész Pannónia . . .” Marbode bizonyára saját tapasztalatából mondja el ezt. Ha pedig ez így van, a XII. század elején Könyves Kálmán országából skolárisok jártak Laonban:⁸⁵ Pierre Abélard magyar iskolatársai.

⁸² *Maître*: Les écoles épiscopales et monastiques en Occident avant les Universités (786—1180). Ligugé—Paris 1924; *Haskins, H.*: The Renaissance of the Twelfth Century. Cambridge, Mass. 1927. 372.

⁸³ Anzelmről és Pierre Abélardról: *Geyer, B.*: Lexikon für Theologie und Kirche. I (1929). 6, 469; a következőkről részletesebben írtam: Les rapports intellectuels entre la France et la Hongrie des Arpads (Recherches nouvelles — textes nouveaux). — Acta Litteraria Acad. Scient. Hung. 1975. és: Fragmenta codicum. Egy forrásterület feltárásáról. 1974. január—1975. július. A MTA Nyelv- és Irodalomtud. Osztályának Közleményei. 1975—76.

⁸⁴ Epitaphium Anselmi Laudunensis magistri (a. 1117):
Princeps doctorum, flos cleri, gloria vatum,
Transiit Anselmus per inevitable fatum.
Huius honestatis decus et castissima vita,
Indicium fuerat quantus fuerat Israelita;
Lex, evangelium, psalmus seu nube voluta,
Anselmo mediante, Deus dedit esse soluta.
Anglia, Francorum regnum, Pannonia tota.
Gens Ligurica, plebs Apuliae, Judea remota,
Pluribus errorum tenebris prius illaqueata,
Senserunt documenta viri, documenta beata . . .

Migne: PL 171, 1722.

⁸⁵ Nem egészen lehetetlen, hogy Lőrinc esztergomi érsek, kiről egy oklevél (1111) mondja, hogy „philosophie rivulis gratanter perfusus . . .” volt, e hízelgő állítás alapjául esetleg valóban szolgáló tanultságát Laonban járt pannón iskolásként szerezte meg; előzőleg királyi kapellán volt (*Knausz*: Mon. eccl. Strig. I. 1874. 72—74).

Anzelm, Abélard és Laon neve kerül a majd később Párizsig nyúló XII. századi iskolázási kapcsolatok kezdőpontjára. Így válnak különösen érdekessé azok a kódextöredékek, melyek a budapesti Egyetemi Könyvtárban legutóbb kerültek elő.⁸⁶ Paleográfiai datálás szerint az 1180–1210-es évek közé tehetőek.⁸⁷ Valamennyien francia kora gót írásban ugyanazon szerző ugyanazon művét tartalmazzák. A szerző Zacharie de Besançon, latinossabban Zacharias Crispopolitanus. Nevét a Jurában fekvő érseki várostól nyerte, ahol első iskoláit is végezte. Azután Laonba került Anzelm iskolájába. Amikor azonban Abélard és mestere közt a szakadás bekövetkezett, Zakariás Abélardhoz csatlakozott. Visszatérve Besançonba egy ideig a székesegyház iskolamestere (*écolâtre*) volt, majd 1134–40 között ismét Laonban van, de már mint az ottani Szent Márton-apátságban premontrai kanonok.⁸⁸

Művét — *Monotesseron* vagy *Unum ex quatuor* címen — még Besançonban írta meg,⁸⁹ de végleges formában (1140 után) Laonban dolgozta ki.⁹⁰ Sikere nem volt közepes. Jelenleg ismert kódexeinek száma száz fölött van, s ezeknek csaknem fele a XII. századból való.⁹¹ E gyors és kedvező fogadtatás magyarázata az, hogy a *Monotesseron* a négy evangélium konkordanciájára felépített, a szentenciairodalmat, különösen a viktorinus kanonokok patrisztikus kivonatgyűjteményét bőven hasznosító teológiai kézikönyv. Iskolai használatra éppen úgy alkalmas volt, mint elmélkedő, kolostori olvasmánynak.

A magyarországi (minden jel szerint esztergom-nagyszombati) kódex hozzánk kerülésének legtermészetesebb magyarázata a szerző és magyarországi rendtársainak — magának a Laon mellett fekvő anyaapátságnak, Prémontrénak és a magyarországi kolostoroknak — rendszeres kapcsolatában található meg.⁹² Iskolai használata mellett szól a marginális előadói — ún. magisztrális — glosszák nagy száma. A besançoni Zakariás *Monotesseronja* a korai skolasztika egyik nem jelentéktelen — éppen dialektikusabb — vonalát jelentő abelardizmusnak, a korszerű XII. századi teológiai kultúrának a képviselője.⁹³

⁸⁶ U. Fragm. lat. membr. 24—28.

⁸⁷ *Samaran, Ch.—Marichal, R.*: Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu et de copiste. III. Bibliothèque Nationale — Fonds Latin. Paris 1974. Planches LX.

⁸⁸ Besançoni Zacharias (Crispopolitanus) életéről a legkorábbi forrásunk: *Aubry de Trois Fontaines* ad a 1157. „Florebant hoc tempore quidam viri nominales quorum unus Zacharias Crispopolitanus de ordine Praemonstratensi apud Sactum Martinum Laudunensem fecit volumen illud egregium super quatuor evangeliam quod unum ex quatuor appellatur. . .” MGH Scriptores. 23, 843; a másik „nominalis” Raoul bencés szerzetes, St. Germain de Flaie-ben; a *Histoire Littér. de France* bencés szerzői által összeállított életrajzot *Migne* újranyomtatta (i. h.); legutóbb *Vregille, Bernard de*: Notes sur la vie de l'œuvre de Zacharie de Besançon. — *Analecta Praemonstratensia* 41 (1965). 292—307. L. 80. j.

⁸⁹ *Mezey, L.*: Les rapports intellectuels. . . *Uő*: Fragmenta codicum.

⁹⁰ *Vregille*: i. h. 305.

⁹¹ *Gerits, Fr.*: Notes sur la tradition manuscrite et imprimée du traité „In unum ex quatuor” de Zacharie de Besançon. *Analecta Praemonstratensia* 42 (1966). 276—303.

⁹² A premontréiek generális káptalanjairól a XII. században: *Márton, H. L.*: *Initia historico-iuridica Capituli gen. Ordinis Praemonstratensis*. Roma 1964. 112—114, 136; *Backmund, N.*: *Monasticon Praemonstratense*. I. Straubing 1949—1960. 464—465; Laonról: *Backmund*: II. 509—513; a magyar cirkáriáról: *uo*. I. 415—424.

⁹³ *Robert, U.*: Zacharie la Chrysopolitaine. — *Bibliothèque de l'École des Chartes* 34 (1873). 580—582; *Schmid, O.*: Zacharias Chrisopolitanus und sein Kommentar zur Evangelien-harmonie. Eine exegetisch-historische Studie. — *Theologische Quartalschrift* 68 (1886). 531—547; 69 (1887). 231—275; *Spicq, P. C.*: *Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine au moyen âge*. (Bibliothèque Thomiste XX) Paris 1944. „Son commentaire de Zacharie s'inspire de Jérôme, Augustin, Ambroise, Hilaire, Bède, Raban Maur, Alcuin,

Laonból az út tovább vezetett Párizsba. Az egyetem, a magiszterek és iskolárisok céhe a XII. században még nem létezett, de folyt az előkészítése. A Notre-Dame székesegyháza mellett működött a fő iskolamester (az *écolâtre*) vezetése alatt a legjelentősebb iskola a Szajna partján. A scholasticus a későbbi püspök, Petrus Lombardus volt.⁹⁴ Az atyák véleményeit gyűjtötte egybe teológiai problémák megvilágítására. A *Libri Sententiarum* még eddig csak későbbi másolatban került elő Magyarországon.⁹⁵ Nagy elterjedtsége, századokon át tartó tekintélye viszont nem sok kétséget hagy afelől, hogy elég korán eljutott hozzánk. A ritkább lombardusi bibliamagyarázatok közül azonban kettő is — darabokban — előkerült.⁹⁶ Keletkezésük koránál (XII. század közepe) ugyan későbbiek (XIII. század első harmada), de jó teológiai könyvek voltak ezek is Esztergomban vagy másutt a püspöki iskolában. A párizsi mód szerint — „per modum parisiensem” — használták a Pál apostol leveleihez írt kommentárt, vagyis bibliamagyarázati kurzushoz (*cursorie*), miként Párizsban az egyetem első korszakában. A kódexek is párizsi másolatok.⁹⁷

A szentenciák mesterének, Lombard Péternek a neve felidézi egy másik Péterét: ez a nagy étkű Péter mester, Pierre le Mangeur, Petrus Comestor. Műve, a *Historia Scholastica* — Chenu véleménye szerint — a XIII. század teológiai kultúrájában Pierre Lombard szentenciáinak kiegészítéseként szerepel.⁹⁸ Lombard patrisztikus anyagához a bibliai történeteket adja: „Mózes kozmográfiájától Urunk mennybemenetelig . . .” Comestor Zakariás tanítványa a biblikus érdeklődésben is, mérsékelt abelardizmusában is. A *Historia* 1200 körül Magyarországon ismert tankönyv volt. Az oxfordi Bodleian Library egy *Historia*-kódexe ugyanis az iskolamesteri glosszákból elszórva 12 magyar szót is tartalmaz.⁹⁹

Nem művével, hanem tanítványával hagyott emléket a XII. századi Magyarországon egy másik párizsi mester, Gérard la Pucelle, Gerardus Puella.

puis à un degré moindre, Origène, Jean Chrysosthome et Grégoire; c'est-à-dire que l'exégèse est plus allégorique et morale que littérale, mais elle a un net caractère théologique” (125); „en tout cas notre Zacharie . . . jouit d'un succès considérable” (124); *Van den Eynde, D.*: Les „Magistri” du commentaire „Unum ex quatuor” de Zacharias Chrysopolitanus. — *Antonianum* 23 (1948). 3–32, 181–220.: „Les »Magistri« utilisés par Zacharie sont les suivants: »Sententiae Hermanni«, la »Summa Sententiarum« (œuvre victorine), les »Sententiae Anselmi«. Cependant l'emprise de »Sententiae Anselmi« est peu profonde (215) et Zacharie est réellement attaché aux doctrines d'Abélard” (217); „Sententiae Hermanni opiniones Abaelardi aperte spargebant” — mondja *Valvekens, J. B.*: Zacharias Chrysopolitanus. — *Analecta Praemonstratensia* 28 (1952). 52–58; ugyanitt 55.: „de même avis est Msgr. Landgraf (Einführung in die Geschichte der theologischen Literatur der Frühscholastik. Regensburg 1948): »Der Einfluss Abaelards macht sich auch bei Zacharias Chrysopolitanus. . . klar« (S. 68)”; *Anciaux, P.*: La théologie du Sacrement de Pénitence au XIIe siècle. Louvain 1949: „Zacharie de Besançon présente la doctrine abelardienne au sujet du pouvoir des prêtres” (318).

⁹⁴ *Ghellinck, J. de*: Pierre Lombard. Dictionnaire de Théologie catholique. XII. 1941. Col. 2019.

⁹⁵ Így az U. Fragm. lat. membr. 69. A XIV/XV. sz. fordulójáról. Bp. Egyetemi Könyvtár.

⁹⁶ U. Fragm. lat. membr. 67, 68. Bp. Egyetemi Könyvtár.

⁹⁷ *Samaran—Marichal*: i. m. (itt 87. j.) által közölt összehasonlításul szolgáló írásminták alapján.

⁹⁸ *Chenu, M. D.*: Introduction à l'étude de Saint Thomas d'Aquin. — Université de Montréal. Publications de l'Institut d'Etudes Médiévales XI. Montréal—Paris 1950. 20: „La Historia Scholastica, qui va jouer un rôle complémentaire à celui de Sentences de Pierre Lombard . . .”

⁹⁹ Cod. Oxon. Lyell. 70. — L. még alább.

Tanítványa a későbbi egri püspök, majd esztergomi érsek, Lukács, a gregoriánizmusnak szinte félelmetesen elszánt, aszketikusan markáns harcosa.¹⁰⁰ Neve még szóba kerül. Ő volt az első név szerint ismert párizsi iskolás. A névtelen pannonok a laoni iskolában előzték meg.

Laoni Anzelmmel, Abélard-t, Gerardus Puellát — a magyarok franciaországi iskolázásának mestereit —, Zacharie de Besançon, Petrus Lombardust, Petrus Comestort — a század tudományos törekvéseinek szövegmaradványok tanúsága szerint Magyarországon ismert képviselőit — a Pannóniába vezető régi római utakon járók tették ismertté ebben az országban. Ők a literatúrán belül a doktrinát táplálták. A literatúra azonban grammatika és musica volt elsősorban.

*

A kialakuló új, művelt rétegnek új irodalmi műveltsége is volt. A XII. századi Európában a francia irodalmiságnak ebben a vonatkozásban vezető szerepe van. És ha reprezentatív alkotásokban akarjuk megfogni e hatásnak konkrét jelentkezését, két nagy irodalmi ciklus köti le figyelmünket. Az egyik a Szent Grál keresésének különböző feldolgozásai, a másik az e korban késő antik minták után lovagi olvasmányként újraírt *Sándor-* és *Trója-regény*. Előbb az utóbbiakról néhány szót.¹⁰¹ A *Sándor-regényre* hivatkozik a kor reprezentatív magyarországi gesztairója, minden valószínűség szerint III. Béla udvari jegyzője, a jelek szerint az a Péter székesfehérvári prépost majd győri püspök, aki a *Gesta Hungarorum* előszavában Dares Phrygius műveinek reá gyakorolt hatását vallja be egy barátjának.¹⁰² Az utóbbi másfél évtized kutatásai mutatták ki, hogy mind a *Sándor-regényt*, mind a *Trója-regényt* valóban lefordították magyarra, és magyarról délszláv (horvát-szerb) nyelvre is.¹⁰³ Egészen friss az a felfedezés, hogy Anonymus Dares Phrygiust még görögül is olvashatta.¹⁰⁴ A latin és görög kereszténység határvidékén élő latin klerikus egyéni kultúrájában, olvasottságában így jelentkezik a nyugati udvari, lovagi irodalom és a bizánci-görög irodalmiság inspirációinak együttes hatása.

Éppen az ellenkező végtől elindulva érdekes és bonyolult filológiai és folklórvizsgálatok tisztázták egyes balladák útját Nyugatról Magyarországra, innét tovább a szomszédos és távolabbi szláv népekhez, vagy — fordítva — Magyarországról Nyugat-Európa felé.¹⁰⁵ Még ennyire sem tisztázott, és talán sohasem lesz teljes biztonsággal tisztázható annak a folklórba bekerült néhány töredéknek a Grál-ciklushoz való viszonya, mely egyelőre még csak magángyűjtésből ismeretes. Népi használatban sokáig — szinte napjainkig — élő esti

¹⁰⁰ „Vidi Parisiis Lucam Hungarum in schola magistri Girardi Puelle virum honestum et bene litteratus, cuius mensa communis fuit sibi cum pauperibus...” De nugis curialium, dist. II, 7 Ed. Th. Wright. London 1850. — Történelmi Tár I (1878). 171; *Gombos*: Cat. Font. n. 2621. II. 1095.

¹⁰¹ Pfister, H.: Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo. — Sammlung mittelateinischer Texte 6. Heidelberg 1913; *Ghellinck*: i. m.

¹⁰² „in hystoria Troyana . . . Darethis Frigii ceterorumque auctorum. . .” Prol. in *Gesta Hungarorum*. *Szentpétery*: Scriptorum. I. 33. *Györfly Gy.* — *Horváth J.* alább idézendő (104. j.) állításaival szemben — legújában egy óbudai prépostot vél a Névtelennel azonosíthatni. *Irodalomtört.* Közl. 74 (1970). 1—13.

¹⁰³ *Hadrovics L.*: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. MTA I. O.K. 5 (1954). 79—181; *uő*: A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. MTA I. O.K. 16 (1960). 236—293.

¹⁰⁴ *Horváth J.*: P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70 (1966). 1—20: Péter mester görög tudása.

imádságokban vagy inkább mondókákban ugyanis arról van szó, hogy az angyalok Krisztus vérét egy szent edénybe (cintányér, aranytál, aranymedence) gyűjtötték a hívek oltalmára. Az esti imádságban természetes fényszimbolikát szintén aranyedény, templom, oltár jeleníti meg. Mindezek együttesen a Grál-regények központi jelképegyüttesére utalnak.¹⁰⁶ A Grál-regény egyik szerzője, Chrétien de Troyes egyes adatok szerint egy belga premontrei kolostorban lett volna szerzetes,¹⁰⁷ míg a Grál-misztika egészének ciszterci inspirációit E. Gilson már megállapította.¹⁰⁸ Lehetséges, hogy a XII. század nagy misztikus regénye az akkori művelődésünket oly tevékenyen befolyásoló két rend közvetítésével juthatott el Magyarországra.

A klerikus kultúra egyik lényeges alkotóeleme a retorika volt. A *dictamen*-tanítás a szép, világos, jól felépített előadásra nevelte a klerikusokat prózában, versben és zenében.¹⁰⁹ A prózai dictamen és díszítő-, olykor hitelesítő eleme, a prózaritmus e korban már a közhitelű okiratok szerkesztésében is kezd szerephez jutni. Nálunk azonban a még meglehetősen szervezetlen királyi oklevéladás e diplomatikai újításnak még nem sok nyomát mutatja. A királyoknak és a királyi család tagjainak hivatalos és magánlevelezése még inkább sejteti a megújuló dictamen gyakorlatának hatását.¹¹⁰

A XII. század a magyar szentek legendáinak megszerkesztésével is gazdagította középkori latin nyelvű irodalmunkat. A század végén, 1192-ben avaták szentté a „keresztény lovagság oszlopá”-t, I. László királyt. Alakja körül szinte külön irodalom keletkezett.¹¹¹ Életéről egy királygeszta már a XI. század végén, kevéssel halála után részletesen beszámolt, és ennek felhasználásával a kanonizáció előestéjén vagy nem sokkal utána legenda készült.¹¹² A *László-legenda* már a XII. század újfajta királyeszményének, a gyengéket és rászorulókat védő lovagkirálynak — aki egyúttal az igazságot szolgáltató *roi justicier* — alakját örökölte meg.¹¹³ A részben rimes prózában szerkesztett legendában a király egyéniségének jellemzésénél felhasználták azt az *admonitiót* (intelmet), melyet a királyt koronázó érsek a megkoronázandó *princeps-*

¹⁰⁵ *Vargyas Lajos*: Kutatások a népballada középkori történetéhez. *Ethnographia* 1960. 163–276, 479–523; 1962. 206–259.

¹⁰⁶ *Beszenzi Sándor* (Ordas) Kalocsa vidéki (Géderlak, Dunaszentbenedek) gyűjtéséből származó ilyen adata *Fettich Nándor* hívta fel figyelmemet, érte ezúttal is köszönetet mondok. A babonás mondókává torzult, hajdani esti imádságelemekből összeszőtt szövegeknek sok változata él ez országban, mint *D. Erdélyi Zsuzsanna* tanulmányában kimutatja. (*Erdélyi Zsuzsanna*: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Budapest 1976.) Itt előadott feltevésemet hozzászólásomban fejtettem ki részletesebben a Grál újabb irodalmára támaszkodva (*Ethnographia* 1971. 367–370).

¹⁰⁷ Beaurepaire apátsága, mely a Conte de Graalban Belrepaire néven fordul elő, talán Liège környékén keresendő. L. *Mahoney, John F.*: The Conte de Graal and the Praemonstratensian Order. — *Analecta Praemonstratensia* 31 (1955). 166–167; érdemes megjegyezni, hogy a mai Géderlak községben a középkorban Gédermonostor néven premontrei (nemzeti) kolostor állott (*Backmund*: i. m. I. 439–440; azonosítása Géderlakkal: *Oszvald*: i. h.).

¹⁰⁸ *Gilson, Etienne*: La mystique de la Grace dans la Queste del Saint Graal. Les idées et les lettres. Paris 1932. 59–91.

¹⁰⁹ L. a IV. és az V. fejezetet.

¹¹⁰ *Makkai L.*: Árpád- és Anjou-kori levelek. Budapest 1960. 81–114.

¹¹¹ *Vita S. Ladislai r. Hung.* *Szentpétery*: *Scriptores*. II; *Gombos*: *Cat. Font.* n. 5028. III. 2456–61; a Gesta részei: *Chron. comp.* s. XIV. 131–142; *Szentpétery*: *Scriptores*. I; verses officium, szekvencia, himnusz: *Dankó*: *Vetus Hymn.* 175–189.

¹¹² *Klanczay T.*: A magyar irodalom története I. Budapest 1964. 61, 64.

¹¹³ *Lot, F.* — *Fawtier, R.*: i. m. II. 289–300.

hez intéz.¹¹⁴ Ez a jellemzés a király verses *officium*ában ismét feltűnik.¹¹⁵ A verses zsolozsma különben nem is annyira költői színvonalával, mint inkább verseléstechnikai sokoldalúságával tűnik ki.¹¹⁶ Ugyancsak László kanonizációja alkalmából készülhetett a király miséjének szekvenciája (*Nouae laudis attollamus*). Ez viszont versformában, sőt sokszor szövegben sem más, mint a Primas néven ismert goliárd költő, orléans-i Hugó Szent Kereszt tiszteletére szerzett szekvenciájának adaptálása.¹¹⁷ A *Laudes crucis attollamus* jellegzetesen a keresztes hadjáratok nemzedékeinek kereszttiszteletét foglalja össze, és amaz aránylag kevés viktorinus szekvencia közé tartozik, mely Magyarországra is utat talált.¹¹⁸ László király verses históriájában találunk egy *responsorium*ot, mely — miként a szekvencia — szintén adaptáció. Becket Tamás canterburyi érsek *officium*ának egy *responsorium*át úgy alakították át László király tiszteletére, hogy a „per Thomae vulnera” (Tamás sebei által) sort „per Ladislai merita” (László érdemei által) formára változtatták.¹¹⁹ A két szent liturgikus tisztelete közötti kapcsolat több okkal magyarázható. A XII. század fordulóján Esztergomban már egy társaskáptalant alapítottak az angol érsek tiszteletére,¹²⁰ aki abban az időben látogatta Párizs iskoláit, amikor ugyanott tanult a későbbi Lukács esztergomi érsek. (Lukács, Tamáshoz hasonlóan, a gregoriánizmus radikális képviselője volt; párizsi iskolázásáról Walter Mapes, Tamás honfitársa számol be.)

Lukács nyomában számos magyar klerikus jutott el a párizsi mesterek és iskolások *universitas*ának házaiba.¹²¹ III. Béla idejében a párizsi Szent Genovéa-apátság iskolájában több magyar klerikus is tanulhatott. Erre következethetünk István apátnak a magyar királyhoz intézett leveléből.¹²² Szent Genovéa kolostora jó iskolázást biztosított az *ars epistolandi* a levélírás mesteriségében, amelynek kifogástalan ismerete a színvonalas kancelláriai szolgálat feltétele volt. A genoveviánus kanonok szerzetesek apátja, az említett István a levélbeli előadás nagymesterének számított.¹²³ Ezek a Párizsban iskolázott klerikusok a most korszerűen szerveződő királyi közigazgatásban és a kancelláriában találtak helyet, és amint ez akkor szokás volt, a hierarchiába is bejutottak.¹²⁴ Egy ilyen Párizsban tanult klerikus ismertette meg Magyarországon

¹¹⁴ Pontificale Romanum. De benedictione et coronatione regis: „pietatem servabis... iustitiam... administrabis... viduas, pupillos, pauperes ac debiles ab omni oppressione defendes... Vö. Legenda, c. 1–2.

¹¹⁵ *Dankó*: 182–183.

¹¹⁶ Uo. 175–183; a versforma szinte antifonánként és *responsorium*onként változik.

¹¹⁷ *Weisbein, N.*: Le Laudes crucis attollamus du Maître Hugues d'Orléans dit le Primat. — *Revue du moyen âge latin*. 3 (1947). 5–26.

¹¹⁸ *Radó, P.*: Répertoire hymnologique. Budapest 1946.

¹¹⁹ *Dreves – Blume*: Ein Jahrtausend II. 358.

¹²⁰ *Balics*: i. m. II/2. 64–65.

¹²¹ *Gábrriel A.*: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. — *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1938. 182–210. A St. Geneviève kanonokrendi monostorának iskolája világiak számára 1180-tól állt nyitva: Gallia Christiana VII. 68.

¹²² PL 211. 334–335; *Gombos*: *Cat. Font.* n. 4697. III. 2181; a többi kiadás uo.

¹²³ *Ghellinck, J. de*: L'essor de la littérature latine au XIIe siècle. 1946. 112; Étienne de Tournai: „a grande virtuosité de structure...”

¹²⁴ A kancellária szerepe a hierarchia utánpótlásában: *Klewitz, H. W.*: Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes. — *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 1 (1937). 44–79; *uö*: Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert. — *Archiv für Urkundenforschung* 16 (1939). 102–156; *Meier, R.*: Die Domkapitel zu Goslar und Halberstadt in ihrer persönlichen Zusammensetzung... — *Studien zur Germania Sacra* 1. Göttingen 1967.

a Szajna-parti mesterek egyikének, a már említett Petrus Comestornak (Pierre le Mangeur) történelemkönyvét, a *Historia Scholasticát*.¹²⁵ Ennek egy, a XII. század végén keletkezett kódexe — mint már szó volt róla — tizenkét magyar glosszát tartalmaz.¹²⁶ A glosszák marginálisak, és a mesternek *lectura* közben tett szómagyarázatai. A Királyok III. könyvét, annak 18. fejezetét tárgyalja a Comestor. Ehhez a helyhez: „azokat, amiket a kerékbe szoktak készíteni, mint tengelyeket és a küllőket” („ea que in rota fieri solent axes et radios”) — példaként — a glosszája így hangzik: „quod hungarice dicitur kier cuchega, kebeil . . .”¹²⁷

Az ezredforduló iskolai szokásainak áttekintése során szerezhettünk tudomást arról is, hogy az auktorolvasás mindig anyanyelvű magyarázatokkal járt, valamint a szöveg fordításával — persze csak szóban.¹²⁸ De ezek az iskolás próbálkozások adtak alkalmat arra, hogy az anyanyelvet a latin auktorok még elérhetetlen kifejezésbeli nagyságával és magával a literatúrával valamelyest kapcsolatba hozzák. Így ébredhetett fel lassanként a vágy arra, hogy a literátori szólás — a *litteratorie loqui* — addig kizárólagos latinságát megossza az anyanyelvvel. Gallia, különösen az *oc* nyelv területe ezen a téren már jól előrehaladt, amikor magyar deákjaink Párizsban kezdtek tanulni. A *vulgaritas* irodalmi rangra emelkedésének e században végbemenő folyamata tehát mégsem lehetett ismeretlen előttük. Ez az újszerű ismeret nem is a legjelentéktelenebb darabja maradt Párizsból magukkal hozott tanultságuknak.

A Párizsban tanulók közé tartozott egy Elvin nevű klerikus, akit III. Béla küldött Párizsba „ad addiscendam melodiam”. Elvinből később püspök lett.¹²⁹ István apát magyar iskolásainak párizsi tartózkodása idején volt a Szent Viktornak, Szent Genovéa anyaapátságának *subpriorja* Geoffroy de Breteuil.¹³⁰ Lehetséges, hogy Elvin Geoffroy tanítványai közé tartozhatott, ugyanis az alperjel megmaradt művei közé tartozik egy kis zeneelméleti tanulmány.¹³¹ Az sem lehetetlen, hogy a „melódia”, melynek megtanulására Elvint Párizsba küldték, talán már az új zenei stílus, a kezdődő többszólamúság volt, amiről, mint fentebb hallottuk, Fellerer állapította meg, hogy a XIII. század nagy zenei élménye lett.¹³² Ebből az élményből talán Magyarország is korán kivette részét. Mindenesetre Geoffroy — aki később éppen István apát idejében a Szent Genovéa perjele lett — *Mária-siralma* már ekkor eljuthatott Magyarországra, és egy XIII. századi kézirat már magyar fordítását is adja.¹³³ A *Planctus* nem liturgikus ének, magyarországi dallama nem ismeretes, de a *conductus*okra és a *mutetum*okra emlékeztető versformája talán nem teszi lehetetlenné azt a következtetést, hogy zenei előadása már nem tiszta gregorián,

¹²⁵ L. 98. j.

¹²⁶ L. 99. j.

¹²⁷ *Lyell*: 70. f. 29’.

¹²⁸ L. az V. fejezetet.

¹²⁹ *Szabolcsi B.*: A magyar zenetudomány kézikönyve. Budapest 1955. 13.

¹³⁰ *Balics*: i. m. II/2. 465—471.

¹³¹ *De musica mundana*. Histoire Literaire de France. XV. 25; *Dreves—Blume*: Ein Jahrtausend. I. 281—284; az ágostoni kanonokok és a kétszólamúság liturgikus használatáról: *Canonicorum Regularium Sodalitatem*. Vorau 1954. 190.

¹³² *Fellerer*: *Artes liberales*.

¹³³ *Mezey L.*: Notes lovaniennes sur la Complainte en vieux hongrois. Acta Litt. Acad. Scient. Hung. 11 (1969). 21—38; Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról. Irodalomtörténet 1971. 356—370.

hanem *discantus* volt. Ha ez igaz, akkor a század végén már az új — nem gregorián — zenei műveltség is utat talált Magyarországra.

*

Magyarország literatúrájának alapozását a XII. században a kor két nagy kultúrcentrumának, Bizáncnak és Párizsnak hatását egyaránt érezve folytatta tovább. A kultúra hordozója, mint a latin kultúrájú Európa nagy részében, itt is az egyház, illetőleg a társadalmi értékelés szerint ahhoz számító értelmiség, az ilyen értelemben veendő klérus volt. Ennek műveltséget terjesztő hatását — mint egyáltalán az egyház történelmi létét is — a magyarországi feudális társadalom sajátosságai határozták meg és színezték. A gregoriánus reformok következményei, a nyugati hatásokat közvetítő új szerzetesrendek és a király klerikusai e sajátosságok jegyében formálták tovább a XII. század folyamán nemzeti kultúránkat Kelet és Nyugat között.

A Párizs felé forduló XII. századi magyar művelődés Prémontré és Laon, St. Victor és St. Geneviève kapuin kopogtathatott. A kor magas műveltségének emlékei, melyeket most számba vehettünk, ezt mutatják. Zakariás, Petrus Comestor, Szent Viktor-i Godefriedus (Geoffroy de Breteuil) viszont egyaránt az *Ordo Canonicus*, és nem az *Ordo Monasticus* szerzetesei. Regulájuk Ágoston püspök kánoni regulája. Az e regula szerint élő fehér (premontrei) és fekete (ágostonos „karinges”) kanonokok népszerűsége az Árpád-kor végén — monostoraik számát (45, ill. 22) tekintve — erősen megközelíti a bencés kolostorokét (60—70). Velük kezdődik az ágostoni gondolatvilág, az augusztinizmus erősebben ismertté válása nálunk. Ágoston tekintélynövekedése viszont a XII. század Európájában¹³⁴ a doctrína műhelyeinek, a stúdiumoknak megjelenését is előkészítette. Előkészítette az új évszázadot, a gótikát és a skolasztikát.

Országos Széchényi Könyvtár

¹³⁴ Mezey L.: A középkori laikus mozgalmak és irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp. 1955.

VIII. BOLOGNA VAGY PÁRIZS?

A XII. századi Magyarország kultúrájáról szerzett ismereteinket két pólus — *Bizánc* és *Párizs* — körül és között rendeztük. A nemzet latin műveltsége miatt fontosabbá, maradandóbb hatásúvá természetesen az utóbbi lett. Párizs vonzóerejét érezzük *azután* is, akkor is, amikor a stúdium évszázadába lépünk át. És mégis azt kell mondanunk, hogy az Árpád-kor utolsó századára különösen érvényes a Bolognát méltató mondás: „studium fuit Bononiae” — a tanulás helye pedig Bologna volt.¹

Bologna feltűnése nem jelentett és nem jelenthetett szakítást a *mater studiorum*mal, az összes stúdiumok, az egykor Európa felett tündöklő, ma már kissé fakult fényű *universitasok* szülőanyjával, Párizssal. Elsősorban Párizs és Bologna, majd hozzájuk társulva a „mesterek és iskolások” többi egyeteme, együtt alkotta meg ezt a különösen mozgékony szellemi közösséget, az európai kultúrát.² A „nemes Magyarország” — amint Európa ez ország történeti szerepét méltatva szerette volt mondani — ehhez a kultúrához igazodott.

*

Bononiával először az antik örökség továbbhagyományozásának problémáival foglalkozva a megőrzők számbavételénél találkoztunk. Arról volt akkor szó, hogy *Irnerius*, a grammatikus Ravennából a „*törvény könyveit*” Bolognába vitte.³ Ez a XII. század közepén történt. A *studium*, a tudományos munka bolognai műhelye az antik örökség legrómaiabb részének, a római törvénynek olvasásával és magyarázatával kezdett működni. És e megállapítás igazságán az sem változtat semmit, ha Theodosius és Justinianus *Codexe*, a császári jog gyűjteményei (a *lex*) mellé a pápai jog összefoglalásait helyezzük, tehát a *Decretumot* és az ezt továbbfejlesztő *Decretalest*. Az előbbit Irnerius kortársa, a kamalduli bencések bolognai kolostorában tanító Gratianus mester állította össze 1142-ben, a „nem egyező egyházi törvények” összeegyeztetése céljából.⁴ Innét az eredeti cím: *Concordantia discordantium canonum*.

¹ L. a II. fejezetet.

² „On admet généralement que le XIIIe siècle fut une de ces rares périodes de l'histoire de l'Europe où une culture put mûrir et porter des fruits à profusion avec cette harmonie et cette perfection de la forme qui marquent les sommets du génie humain. En effet, il produisit une culture qui couvrit toute l'Europe occidentale, des deux côtés d'une axe qui allait de la Sicile à l'Écosse . . .” *Knowles*: 358.

³ L. a II. fejezetet.

⁴ Gratianus személyéről, művéről, jelentőségéről l. *Feine*: i. m. 276—283 (irodalommal); *Plöchl*: i. m. I. 433.

Az utóbbi a XII. század második felében kiadott, jogforrásként használható pápai leiratok és válaszlevelek — *Litterae et rescripta* — gyűjteménye volt öt könyvben összefoglalva.⁵ A *Decretum*ban nem található és annál későbbi, esetleg elkallódott — „extra decretum vagantes” — levelek jogi vonatkozásait IX. Gergely (1234–1241) Raymundus a Pennaforte katalán dominikánussal gyűjtette össze.⁶ Ezt a gyűjteményt 1239-ben megküldte „Békességes király” („Rex pacificus”) kezdetű levele kíséretében „az összes Bolognában tartózkodó doktoroknak és iskolásoknak” („doctoribus et scholaribus Bononiae commorantibus”). Bologna európai — a latin civilizáció országait értve — rangra ekkor emelkedett. Ugyanez a rangemelés Párizst 1231-ben érte, mikor a IX. Gergely által küldött legátus kihirdette „a Párizsban tartózkodó mesterek és iskolások összességének” („universitati magistrorum et scholarium Parisius commorantium”) a „Parens scientiarum” („A tudományok szülőanyja”) kezdetű pápai levelet.⁷

A *libri decretales* első bolognai olvasói között már magyarok is voltak. Az egyetemet látogató tizenhárom náció sorában a nyolcadik helyen olvasható az „Ungari” neve a katalánok és a lengyelek között.⁸ Az egyetemi összkormányzatban is volt szerepük, és szép számmal adtak doktort.⁹ Pedig doktornak lenni akkor még kivételes és valóságos tudományos rang volt, nagy felkészültséget jelző grádus birtokát jelezte. A Bolognából hazatérő diákok hozták haza — az egyetem tilalmával nem törődve — a textusokat és a szövegek magyarázatait: a *lecturákat*, az apparátusokat és a praktikum összefoglalásokat, a *summákat*.¹⁰ Ezek nálunk kis számban kódexként, jóval nagyobb

⁵ A *decretales* fogalma, a Gratianus utáni gyűjtemények (Compilationes), IX. Gergelytől a dekretalisok öt könyve (a *Decretales*); a későbbi gyűjtemények (Liber Sextus, Clementinae, Extravagantes Joh. XXII.): *Feine*: i. m. 283–294; *Plöchl*: i. m. II. 433–434.

⁶ Ramón de Penyaforte (Rajmund), O. P.: *Feine*: i. m. 287–288, 290; *Plöchl*: i. m. II. 446–447.

⁷ A párizsi egyetem tényleges megalapítása IX. Gergely 1231 tavaszán kibocsátott „Parens scientiarum” kezdetű bullájával történt: *Halphen, L.*: Les débuts de l’université de Paris. *Studi medievali* II/1 (1929). 134–139. A szerző *A. Luchaire*-rel (L’Université de Paris sous Philippe-Auguste. Paris 1899) és *H. Denifle*-vel (Die Universität des Mittelalters bis 1400. I. Berlin 1885) szemben helyesen állapítja meg, hogy a párizsi mesterek és iskolások „universitas”-a (1209 és 1215) a nevezettek független testületé („corps indépendant”) szerveződésére irányuló szándék kifejezése, de nem egyenértékű annak magasabb tekintély által történt elismerésével, ami IX. Gergely bullájának kibocsátásával 1231-ben történt meg. Addig a mesterek és iskolások egyeteme — nem lévén privilegizált intézmény — maga sem osztozthatott olyan kiváltságot, mint amint a grádusok birtoklása jelentett.

⁸ Bologna tizenhárom „natio”-ja: „Gallici, Piccardi, Burgundiones, Pictavienses et Vascones, Turonenses et Cenomanenses, Normanni, Catelani, Ungari, Poloni, Theutonici, Yspani, Provinciales, Anglici...” *Denifle, H.*: Die Universität des Mittelalters bis 1400. Berlin 1885. I. 156.

⁹ *Bónis*: i. m. 24–26.

¹⁰ A jogi műfajok alakulását legegyszerűbben a bolognai előadói technikából érthetjük meg. Ez rövidre fogva így mutatható be. A mester vagy doktor röviden összefoglalta és felosztotta a megtárgyalandó capitulumot, mintegy felvázolta annak lényeges tartalmát (*lectio*); következett a szöveg szó szerinti (*littera*) felolvasása, lassan, hogy a hallgatók leirhassák (*pronuntiatio*, „legere ad pennam”). Ezt követte a magyarázat a következő sorrendben: tényleges vagy látszólagos ellentmondásokat kiemeltek és megoldottak, rendszerint jogesetek felhozásával („ponere casus”). Az általános jogelvek — *Brocarda*, *Brocardica* címmel összegyűjtve — a magyarázat megkönnyítésére szolgáltak. A magyarázó megjegyzések a glosszák. Ezeknek összefoglalása az *apparatus*, melyben mind a szövegből vett helyek („glossa authentica”), mind más glosszátorok vélemé-

számban töredékeként maradtak fenn.¹¹ Meglétüket megemlíti a még ránk maradt középkori könyvtárkatalógusok (Pozsony, Veszprém, Zágráb), valamint az egykori bolognai skolárisok végrendeletei, köztük a XIII. században László esztergomi prépost testamentuma.¹² Hogy itthon milyen hatást gyakoroltak a bolognai lecturák, kéziratok a hazai jogi kultúra alakulására, azt az azokat használó jogászok egyéni állásfoglalást megőrző glosszáinak vizsgálata fogja majd megmutatni. De máris kitűnően tájékoztat bennünket Bónis György összefoglalása jogtudó értelmiségünk első nemzedékeiről.¹³ Az elmondottakhoz még hozzátehetjük, hogy elsősorban ugyan a *Decretum*, az egyházi jog tanulása volt a Bolognában időző magyar skolárisok célja, de megérintette őket a *Lex*, a római törvény is. Ennek könyvei is eljutottak hozzánk és itt vannak ma is, még ha csak egykori kódexek roncsaiként is.¹⁴ De ezek a maradványok teszik érthetővé azt a Bónis által megállapított tényt, hogy a (XIII. században) a római jog fordulatai már megjelennek okleveleinkben.¹⁵

A század végére Bologna, majd a Velencei Köztársaság által melléje állított Padova neveltjei között már csak névleg klerikusok is vannak. IV. Béla kancelláriájában — mint Hajnal István kimutatta — megjelennek a végleges állapotuk szerint is világinak maradó jogászok.¹⁶ A nagyobb fontosságú tudat és — az ennek megfelelő — öntudat talán nem is a *Decretum*, hanem a *Lex* ismerőinek sajátja lett. Pál mester veszprémi prépost — „legum doctor” — birtokot kap IV. Lászlótól. Az 1275-ben kiállított oklevél *arengáját* Gerics József a jogtudó réteg öntudatának kifejezéséeként állítja elének. „Illó a királyi szent felséghez, hogy a tudás lakomáján táplált férfiakat („viros doctrine dapibus refectos”) bőkezű adományaival emelje fel. Hogy mivel országunk határai között ők tudásuk világos tanításával kiirtván a vétkeket, plántálva a virtusokat, úgy mint a firmamentum ragyogása, miként az örökkévaló csillagok fénylettek, képesek az igazságosságra oktatni sokakat. . .”¹⁷

nyei („glossa magistralis”) helyet foglaltak. Az előadás más formája a *Summa*, melyek csak bizonyos témákhoz tartozó szövegeket tárgyaltak. A *Notabilia* („casus”, „excerpta”) bizonyos capitulumokat emeltek ki („nota quod. . .”) a könyvből: olyanokat, amelyekből megfelelő jogelveket lehetett kikövetkeztetni. A *Quaestiones* olyan problémák megválasztásai, amelyekre a jogi Corpus választ kifejezetten nem ad (*Plöchl*: i. m. II. 435–436).

¹¹ A Budapesti Egyetemi Könyvtár kódextöredék-gyűjteményében: U. Fragm. lat. membr. 79–104. — összesen 25 darab vegyesen dekretista és legista szöveg nagyrészt a XIII. és XIV. századból.

¹² László mester végrendelete: *Ivánka E.*: Theologia 4 (1937). 216–226; *Mezey L.*: A kéziratosság századai — könyv és könyvtár a feudális társadalomban. Budapest 1961. 75–79; a veszprémi káptalani könyvtár: uo. 82–92; *Bónis*: i. m. 28.

¹³ *Bónis Gy.*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971; XIII. századi jogászainkról *uó*: i. m. 21–34.

¹⁴ U. Fragm. lat. membr 79, 81, 82, 83, 92, 93.

¹⁵ „a (XIII. sz.-ban) a római jog fordulatai jelennek meg okleveleinkben . . .” *Bónis*: i. m. 21. j.: „magister Paulus Wesprimiensis prepositus legum doctor.” W. IX. 440; a Mohinál elesett Albert mester esztergomi főesperes: „qui circa fluentia iuris prelatos alios meruit edocere . . .” Rogerius: *Carmen miserabile*. C. 30.

¹⁶ *Hajnal I.*: IV. Béla kancelláriája. Turul 1916. 29–46.

¹⁷ 1275. IV. László: „Congruit sacre Regie maiestati viros doctrine dapibus refectos sue extollere munificencie donatando, ut dum intra regni nostri septa sue luculenta scientie doctrina, exstirpatis vicijis plantando virtutes velut splendor fulserit firmamenti, quasi stelle in perpetuas aeternitates . . . ad justitiam valeant erudire multos.” (Pál mester „ob suae lucem sapientiae” birtokot kap.)

Bologna első tanítása Magyarország számára ez volt. A második a római törvényben is őrzött antik örökség felújítóitól hangzik majd el. Mert — mint sokan akkor — Bologna neveltje is volt Janus Pannonius.

*

Bologna első történetében nemcsak a „natio Ungarorum” diákjai vettek részt. Már a XIII. század elején feltűnik ott a katedrán egy *Damasus* (akkori ejtés szerint valószínűleg Damás) nevű magyar doktor. Magyar származását *Stephan Kuttner* próbálta tisztázni.¹⁸ E *Damasus*nak tulajdonítható néhány kisebb traktátus, melyekben a jogesetek elemzése — a *kazuisztika* — művelőjének mutatkozik. Hazájában később nem tűnik fel. Sorsa — jelen tudásunk szerint — ismeretlen. Nációnkat a bolognai katedrán mindenesetre ő képviselte elsőként.

A második bizonyosan és a szó teljes értelmében klerikus volt — misés pappá volt szentelve — s *Pál* nevet viselt („Paulus presbyter”). A bolognai studiumban tartott előadásai vagy egykorúak, vagy nem sokkal későbbiek, mint *Damasus* kazuisztikai lekturái. A *Decretum* és a XII. század végi pápai döntvények könnyebb használatát — műfajmegjelöléssel — *Notabiliának* nevezett munkájával segítette elő. Úgy látszik, ismertebb munkája a kánonjog és az erkölctan határkérdéseivel foglalkozó, a bűnbánati fegyelemre vonatkozó tudnivalókat összefoglaló bűnbánattartás summája (*Summa de poenitentia*)¹⁹, mely a gyakorlati lelkipásztorkodás könyvének készült. Hasonló tehát a XII. század végi magyarországi teológiai kézikönyvhöz, Besançon-i *Zakariás Monotesseronjához*. A penitencia, a bűnbánat és bűnbocsánat fogal-

¹⁸ *Bónis*: i. m. 23, 29; *Damasus* jelentőségét a kanonisztika történetében *W. Plöchl* is hangsúlyozza: „Dieser fruchtbare Kanonist ist durch die Ergebnisse der neuesten Forschung in den Kreis der bedeutenden Dekretalisten aufgeführt. Er stammt aus Ungarn...” (I. m. II. 442.) Sajnálatos, hogy e jelentős kanonistánk Bologna első korszakából hazájában nagyobb méltatásra nem talált: *Mályusz* csak megemlíti (Egyházi társadalom... 38. 232. j.), *Bónis* többet mond róla.

¹⁹ *Paulus Hungarus Notabiliái* közül a „Nota quod non possumus” a *Compilatio II*-hoz, a „Nota quod tituli decretalium” a *Compilatio III*-hoz készült: *Kuttner, St.*: Repertorium der Kanonistik (1140—1234). I. Città del Vaticano 1937. 411—413; a „quinque compilationes antiquae (1190—1234)”: *Fransen, G.*: Les décrétales et les collections de décrétales. — Typologie des sources du m. a. occidental. 2. Turnhout 1972. 24; a *Compilatio secundát* szerzője, *Johannes Galensis* (Walesi János) bolognai „doctor” (tanár) *III. Kelemen* (1187—1191), *III. Celesztin* (1191—1198) dekretálisaiából és *III. Sándor* (1159—1181) és utódjai, *III. Lucius* (1181—1185), *III. Orbán* (1185—1187), *VIII. Gergely* (1187) ama reskriptumaiból állította össze, melyek Paviai Bernát *Compilatio primájából* kimaradtak. Anyagát a klasszikus ötös felosztás (iudex, iudicium, clerus, connubia, crimen) szerint rendezte. Végleges formáját 1210—1215 között nyerte, mindenesetre később, mint a *Compilatio tertia*, melyet *III. Ince* (1198—1216) első tizenkét évének dekretalisaiból *Petrus Collevaccinus* (v. *Beneventanus*) pápai jegyző állított össze és amelyet *III. Ince* maga 1210. dec. 29-én a bolognai mestereknek és skolarisoknak megküldött „tam in iudiciis, quam in scholis” felhasználás céljából. *Plöchl*: i. m. II. 417. *Paulus* tehát a két *Compilatio* fölött a *lecturát* 1211—16 között kezdhette meg és folytatta a következő években. Amiből következik, hogy *Damasusszal* egy időben tartottak előadásokat. A bolognai XIII. sz. elejei két magyar mester közül *Pál* a frissebb anyaggal foglalkozott, és a két „Nota” a két új *Compilatio*hoz elmélyültebb felkészülést (*lectura*) jelez. Erre azonban már nem került sor. *Pál* hazatért. Kéziratairól újabban: *Kapitányfy I.—Szepessy T.*: *Paulus Hungarus Notabiliájának* töredéke egy magyarországi kódexben. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 109—110 (németül *Acta Antiqua* 20 (1972). 231—233); *Kapitányfy I.—Szepessy T.*: *Paulus Hungarus két Notabiliájának magyar vonatkozású helyei*. — Középkori kútfőink kritikusa kérdései. Budapest 1975. 279—314.

mainak tisztázása ennél az abélárdista premontréinél is fontos helyet kap. (Különbén a *Monotesseron* egy magyarországi püspöki scriptoriumból a XIII. században újabb másolattal jelentkezik.) Zakariás még szóba sem hozza, Pál mester már meglehetősen érdeklődéssel tárgyalja a hit tisztasága körüli *inkvizíció*, azaz nyomozás, az *inkvizíció* kérdéseit.²⁰

Ok erre éppen elég volt itthon is, másutt is. A bolognai stúdiumot — Párizs mellett — az egész kereszténység katedrájává tevő IX. Gergely pápa egy általa szerzett Szent Ferenc-szekvenciában az *Apokalipszis*-beli sárkány utolsó fejének nevezi az eretnekséget. „Az égnek mered az fel és a csillagok legnagyobb részét lerántja magához” („contra coelos erigitur, et attrahere nititur, maximam partem siderum, ad damnatorum numerum”).²¹ Az eretnekség — mondták legyen követőiket kataroknak, albiaknak, valdiaknak vagy pata-rénoknak — *elsősorban nem teológiai herezis* volt; a kereszténységet mint társadalmi valóságot választotta küzdőtérül. A kérdés is *gyakorlati* jellegű. Megvalósítható-e az evangélium kényelmes és anyagi papság, kényelmes és anyagi hívek által? A *példakép*, melyre vádlóan hivatkoztak, az apostoli idők egyháza volt. A *vita apostolica* eszményszerű hangoztatásával már a *gregorianizmus* magyarországi hatásával ismerkedve találkoztunk.²² A *vita apostolica*, a maga keze munkájából élő apostoli közösség, a szegény jeruzsálemi egyház eszményét akkor *Cîteaux* és *Prémontré* fehér szerzetesei, valamint a tudós ágostoni viktorinusok próbálják megvalósítani. E két utóbbi rend közösségeiben volt személhető a *klérus reformja*, a regula szerint élő kanonokok élete. De ez mégsem volt teljes megoldás, még ha az egyház életét nagy értékű és megőrzendő tapasztalatokkal gazdagította is. A *vita canonica*, az *ordo canonicus* értékes lehetőségeket nyújtott a komoly, szigorú, tudós *klerikusi* életre. A bolognai *Summa de poenitentia*n dolgozó magyarországi Pál mester is belépett a *Szent Miklós-egyház kanonokjai* közé, kiknek perjele a spanyol *Domonkos* volt. Pál 1218-ban vagy 1219-ben szánta magát erre a lépésre.²³

Domonkos azelőtt mintegy tíz évvel — mint az osmai székesegyház szerzeteskáptalanjának kanonoka — püspökével, Diegóval Occitaniába, a katarok földjére ment prédikálni.²⁴ Azután Párizsba került, ott egy szerzeteskanonoki közösséget hozott létre — és hagyott maga után, amikor 1218-ban Bolo-

²⁰ *Fehér M.*: Magyarországi Pál O. P. „Summa de poenitentia”-ja (1220–1221). Regnum 1942–43. 274–293.

²¹ IX. Gergely szekvenciája Szt. Ferencről: „Caput draconis ultimum . . .” *Dreves, G. M.*: Analecta Hymnica m. ae. 9,161 és Ein Jahrtausend lat. Hymnendichtung. I. 317.

²² L. a VII. fejezetet.

²³ Magyarországi Pál 1221 januárjában még bolognai perjel: „. . . a domino Paulo priore atque rectore collegii sive universitatis ecclesie beati Nicolai de Braida de ordine Predicatorum . . .” *Mon. O. F. P. Hist.* 15/1. *Historia diplomatica S. Dominici recensuit Fr. M. Hiacynthus Laurent.* 146; ezután februárban csak név nélkül a perjel említik, egy 1221. március 14-én Sienában kelt adománylevélben „pro priore vestro domno Dominico” olvasunk (uo. 151). Azt gondolhatjuk tehát, hogy Pál mester 1221 februárjában indulhatott el négy társával Magyarországra azoknak a pápai bulláknak a birtokában, amelyekkel III. Honorius az egyház érsekeinek, püspökeinek, és más prelátusainak ajánlja a prédikáló szerzetet. 1221. jan. 18: „Quoniam abundat iniquitas . . .” 1221 febr. 4.: „Cum qui recepit prophetam . . .” Ezt megismétli március 29-én. (I. m. 17, 149, 153.)

²⁴ „Beatus Dominicus, nacione Hispanus, scientia Dei plenus, vita sincerus, religione conspiciuus, cum Didaco Oxomiensi episcopo Tholosam veniens, ipsa die hospitem suum hereticum convertit, ubi cum dicto episcopo post reditum de Marchia Dacie per biennium predicacioni vacavit. Post reditum autem dicti episcopi in Ispaniam per X. annos in

gnába költözött. Régi szokás szerint Domonkos első — Párizsban maradt — tanítványainak elseje még az apáti címet viselte.²⁵ A prédikáló fráterek — így nevezték el őket lassanként — első és utolsó apátja egy párizsi mester, Máté testvér volt.²⁶

Domonkos prédikátorai számára Párizs a szervezkedés kezdetét jelentette. Az első prédikálókkal a vita apostolica párizsi normáját a Szent Viktor- és a Szent Genovéa-apátságok szerzeteskanonokjai ismertették meg. A *viktorinusok* fehér ruha fölött vászon karinget és fekete köpenyt viseltek.²⁷ A prédikálók elhagyták a *superpelliceumot* — mint azt a fehér kanonokok, a *premontreiek* is tették —, és ez utóbbiak fehér skapuláréját öltötték magukra. Mint a kanonokszerzetesek, a prédikálók is Augustinus reguláját követték, hozzáadva az *Ecclesia Praemonstratensis* szokásainak könyvét.²⁸ A viktorinusok ágostoni teológiája, tudományos ambíciója, de misztikája is példakép, sőt, szellemi fegyverzet maradt a prédikáló testvérek számára. Hatékony, meggyőző, tartós eredményt hozó *prédikálás* — vélték — az elhangzó szó mögött álló *tudás és élet* nélkül nem lehetséges. A teljesen apostoli férfi: *a szegény és tudós ágostoni kanonokszerzetes — az új szükségletek szerint*. Domonkos zsolozsmája, másként a róla költött *historia rhythmica* mindezt majd így foglalja össze: „*Sub Augustini regula mente profecit sedula, tandem virum canonicum auget in apostolicum...*” („Ágoston regulája alatt serény lelkületével már előre haladt, végül a kánoni férfit apostolivá növeli. . .”)

Amit Domonkos életútján véghezvitt, az rendjének is alapítása (1216) óta állandó, legfőbb jellegzetessége lett. III. Ince az alapítás évében halt meg. Ince világosan látta, hogy az ő korában egyháza a lelkipásztorkodás krízisén megy át. Sem ő, sem utódai — III. Honorius és IX. Gergely — nem tudták ebből a krízisből egyházukat a kúria jogászhai segítségével kivezetni. És a XIII. század mégis a latin egyházban az igazi lelkipásztori buzgalom, az intellektuális élet és a misztika százada lett.²⁹ S ez nagymértékben a jó teológiai iskolázottsággal rendelkező *prédikáló kanonokok* rendjének köszönhető.

Narbonensi provincia permansit confundens hereticos et confirmans catholicos, verbo et exemplis annuncians Dominum Jhesum Christum.” Cronica Ordinis prior. Ed. Reichert. Mon. O. F. P. Hist. (1897.) 321.

²⁵ A domonkosok párizsi konventje apátjukkal egy 1220. március 31-én kelt oklevélben: „. . . nos abbas et conventus ordinis predicatorum Parisius commorantium concessimus fratri Bovoni de s. Anthonio Parisius capellano, totam dispensationem domus nostrae et decimarum nostrarum quas habemus ad Fermitatem. (La Ferté-Alais) . . .” Mon. O. F. P. Hist. 15/1. 130; Péter sensi érsek 1220 táján a párizsi domonkosokat így nevezi meg: „canonici de ordine praedicatorum . . .” Mon. O. F. P. Hist. 15/1. 132.

²⁶ *Walz*: Compendium. 88.

²⁷ *Helyot, H.*: Histoire des ordres monastiques religieux et militaires . . . II. Paris 1714. Tábla a 150. laphoz.

²⁸ Az ágostoni regulához a domonkosok teljes tudatossággal ragaszkodtak: „regulam beati Augustini predicatoris egregii ipsi futuri predicatoris unanimiter elegerunt; quaedam sibi arctioris vite consuetudines insuper assumentes in victu scilicet et stratu pariter et vestitu . . .” *Legenda Petri Feriandi*, c. 28. Mon. O. F. P. Hist. 16/2. 230; az említett „consuetudines” a premontrei szokások. A domonkosoknak ágostoni leszármazását Humbert de Romanis az Ágostonnak tulajdonított regula magyarázatában így fejezi ki: „Quomodo mores Fratrum Praedicatorum ex regula (Augustini) sunt educti . . .” Magát a regulát így mutatja be: „Cum enim pauca contineat nisi, spiritualia quaedam et quae ratio dictat mandata . . .” *Spiazzi*: i. h. 262; a premontreiek és domonkosok rendi szervezetének hasonlóságát nálunk már *Balics* észrevette: i. m. II/2. 4.

²⁹ „Innocent III. ainsi que d’autres témoins autorités déploraient dans toute l’Europe la crise de la vie pastorale et spirituelle qui allait s’accroissant, le déclin de la vie reli-

A III. és a IV. lateráni zsinat (1178 és 1215) még csak az érseki székhelyeken rendelte el a *teljes teológia* tanítását, különös tekintettel a *cura animarum*ra, a lelkek gondozására.³⁰ E törekvés gyümölcse nálunk a többször emlegetett *Monotesseron* hazai használata. E hasznos munka szerzője premontrei kanonokszerzetes volt. Rendjéről A. Walz, domonkos rendtörténész azt mondja, hogy „pulcherrimus flos ideae canonicalis saeculi XII”.³¹ De a XIII. század szükségleteinek — feudalizálódása miatt — már nem felelt meg. Az egyetemi kultúra századában Európa magasra nőtt intellektualizmusának a „praktikus teológia”, vagy éppen egy sivár papi pragmatizmus már nem elég. A *kanonoki életforma* a prédikálók számára — mondja Walz — meghatározásukban az általános fogalmat, a *genust* jelentette. Különleges jegyűk azonban, a *species az apostoli hithirdetés* lett.³² Ennek támasza pedig a megszerzhető legjobb *tudás*. E tudásra törekvés a *studium*. Humbertus mester, Domonkos harmadik utódja a század közepén már leírhatja: a stúdium, mint a lélek a test számára, a rend egész életerejét jelenti.³³

Megvolt mindez már, világosan kifejezve, Domonkos tanításában: „. . . a testvérek tanulmányozzák az *Új-* és az *Ótestamentumot*, mindig az olvasással, imádsággal és a prédikálással törődjenek.”³⁴ *Mesternek és doktornak* nevezte őt rendje, *nem egyetemi gradus*, hanem élete jogán.³⁵ Benne fejeződött ki igazán rendje lényege. Sem szebb poézissal, sem nagyobb igazsággal ezt elmondani nem is lehet, mint egyik — este énekelt — antifonája gyönyörű melódiájával: „O lumen ecclesiae, doctor veritatis, rosa patientiae, ebur castitatis, aquam sapientiae pro pinasti gratis, praedicator gratiae nos iunge beatis.”³⁶

*

A lateráni zsinatok a teológia tanítását a *cura animarum*, a „lelkek gondja” miatt rendelték el. Kora teológiai oktatásának, az oktatás való hely-

---

gieuse du point de vue de la qualité et de la pratique, les besoins des villes en développement et l'expansion de l'hérésie parmi la bourgeoisie . . . Ils ne pouvaient pas prévoir le mouvement nouveau qui devait faire du XIIIe siècle une époque de zèle pastoral et apostolique, de vie intellectuelle ardente, au cours de laquelle se constitua un nouveau modèle de piété dans un débordement de grâce mystique . . .” *Knowles*: i. m. 406.

³⁰ 1215. IV. Lateranum: „. . . in metropolitanis ecclesiis theologus . . . in sacra pagina doceat et in his praesertim informet, quae ad curam animarum spectare noscuntur . . .” C. 4. X. de magistris 5, 5.

³¹ Ordo canonicorum regularium Praemonstratensis per S. Norbertum († anno 1134) fundatus, pulcherrimus flos ideae canonicalis saeculi XII. habebatur. Curam animarum et verbi Dei praedicationem Honorius II. S. Norberto confirmavit . . . regimen abbatiale cum possessionibus et feudalismo coniungens . . . necessitati non satisfacit . . .” *Walz*: Compendium. 17.

³² „In forma canonicali ab anno 1216 apparens, ordo a S. Dominico fundatus, hanc canonicalis vitae rationem quodammodo genus ad specificationem semper ex apostolatu intensiore habuit . . .” *Walz*: Compendium. 23.

³³ „. . . studium per quod sicut corpus per animam totus vigor ordinis consistit, colant . . .” — magister Humbertust idézi *Walz*: Compendium. 36.

³⁴ „. . . fratres studerent in novo et veteri testamento semper intenti essent lectioni, orationi et praedicationi . . .” *Walz*: Compendium. 123.

³⁵ Domonkos: „magister ab omnibus vocabatur . . .” *Loenertz, R.*: Saint Dominique écrivain, maître en théologie, professeur à Rome et maître du sacré palais d'après quelques auteurs du XIVe et XVe siècle . . . *Archivum Fratrum Praedicatorum* 12 (1942). 84–97.

³⁶ *Breviarium iuxta ritum S. O. Praed. Tornaci* 1954. *Ad Completorium*. „Ó, az egyház fényessége, igazságnak doktora, békétűrés rózsája, tisztaság elefántcsontja, bölcsesség vizét ingyen osztogattad, malasztot prédikáló, boldogokhoz állíts!”

zetének bizonyára igen illetékes ismerője, *Aquinói Tamás* úgy vélekedik a zsinati határozatokról, hogy azok nem is igen valósulhattak meg. Nem valósulhattak meg „propter litteratorum paucitatem”: a megfelelően képzettek csekély száma miatt. De azután — teszi hozzá — „per religiosos”, a szerzetesek által a helyzet megváltozott. És immár a stúdium jobban virágzik, mint előbb bármikor.³⁷ Tamás kortársa és egy ideig legfőbb előljárója, *Humbertus a Romanis* („a szerzet mestere” — mondja róla a *Margit-legenda*) Domonkos Párizsban elkezdett, Bolognában folytatott rendszervező munkáját 1254-ben a *Budán tartott* általános káptalanon fejezte be végleg.³⁸ A káptalani határozatok — a *statuta Budensia* — formálták meg véglegesen a prédikátori szerzet arculatát.³⁹ E statútumokhoz írt magyarázatában mondja Humbertus — mint már idéztem —, hogy a rend életerejét adja a stúdium. De a stúdium nem öncél. „A stúdium a prédikálásra van rendelve, a prédikálás a lelkek üdvére, és ez a végső cél.” Majd ismét: „. . . a stúdium nem a rend célja, de legfőbbként szükséges az említett célok elérésére, tudniillik a *predikálás és a lelkek üdvének munkálására*; a stúdium nélkül ugyanis egyikre sem lennének képesek!”⁴⁰

Mert a célt a prédikáló testvérek világosan felismerték, s az elérésére szolgáló eszköz, a stúdium kimunkálására is igen nagy gondot fordítottak. A prédikálók életét a stúdium, a szüntelen tanulás szőtte át. A stúdium nemcsak iskolázást jelentett, életformájuk része volt. 1228-i konstitúcióik (szabályaik) a premonstreiek és a ciszterciek előírását, hogy új kolostor alapításához legalább tizenkét kórusmondó szerzetes (kanonok vagy monachus) szükséges, így alakítják át: „tizenkettes számon innen konvent ne küldessék (új alapításra) sem a generális káptalan engedélye, sem perjel és doktor nélkül.”⁴¹

³⁷ Tamás, diszkrétén ugyan, de maga is a világi papság teológia iránti érdektelen ségére vagy az oktatásra való alkalmatlanságára utalva mondja: „. . . propter litteratorum inopiam . . . nec adhuc per saeculares potuerit statutum Lateranensis concilii ut in singulis ecclesiis metropolitanis essent aliqui, qui theologiam docerent, quod tamen per religiosos dei gratia cernimus multo latius impletum, quam etiam fuerit statutum . . .” *Opusculum contra impugnantes Dei cultum*, c. 4; idézte már *Balics* is: i. m. II/2. 542; Tamás állítását erősíti Rogerius Baco kortársi véleménye: „Nunquam fuit appetentia sapientiae, nec tantum exercitium studii in tot facultatibus, sicut iam a quadraginta annis. Ubique enim doctores sunt dispersi maxime in theologia . . .” *Id. Walz: Compendium. 123.*

³⁸ A dominikánusok krónikája az 1254. évnél emlékezik meg a Budán tartott generális káptalanról és Humbertus de Romanis rendmesterré választásáról: „A. D. 1254. Electus est in magistrum, apud Budam, ubi vivente adhuc magistro Johanne (J. Theutonicus magyar provinciális, boszniai püspök, a püspökségről való lemondása után magister ordinis) fuerat assignatum capitulum ob devocionem regis (IV. Béla) et regine fr Humbertus natione Burgundus de dyocesi Viennensi, villa que dicitur Romanis oriundus” *Chronica O. P. Ed. Reichert. 337.* E káptalan alkalmával tett fogadalmat „Humbertos mester, az szerzet mestere” előtt Margit kiráyleány. Megemlékezik a krónika a kunok megtérítéséről, s a kun fejedelem leányának és István ifjabb királynak egybekeléséről. *Ed. Reichert. 338.*

³⁹ *Walz: Compendium. 1.*

⁴⁰ Humbertus a stúdium és a prédikálás szükségszerű összefüggéséről: „studium enim est ordinatum ad praedicationem, praedicatione ad animarum salutem, quae est ultimus finis . . .” A stúdiumnak mindenképpen csak eszköz szerepe van, mert: „sine studio neutrum possemus . . .” *Walz: Compendium. 123.*

⁴¹ „Cum institutionibus Praemonstratensium numerus duodecim fratrum pro conventu formando apud ordinem Praedicatorum requisitus communis habetur: Conventus citra numerum duodenarium et sine licentia generalis capituli et sine priore et doctore non mittatur . . .” *Walz: Compendium. 90.* A forrásul szolgáló premonstreik szokásokban természetesen a „doctor” még nem szerepel. De éppen Domonkos az, aki „virum canonicum auget in apostolicum”.

A „doktor” később a *lector* nevet kapta, és valójában a teológia tanára volt. Az alapításnál azért volt szükség rá, mert az igazi dominikánus élet a teológia *állandó tanulását* is jelentette, s a *lector* előadásait még a perjelnek is kellett hallgatnia.⁴² És mert a középkorban a konventek — mint a régi kanonok és monachus apátságok — maguk gondoskodtak utánpótlásról, a fiatal szerzetesek nevelése is a *lector* és a *studensek* mesterének feladata volt.⁴³ Így minden konvent biztosíthatta növendékeinek az alapiskolázást: az *artes*, a filozófia és a teológiai alapvetés tanulását. Pontosabban: az *artes* a *trivium* és a *quadrivium* tanulását jelentette — egészben vagy részben, amint ez az egészen fiatal korban a rendbe lépő noviciusok előző tanulmányaiból következett;⁴⁴ a *filozófia* tanulása két lépcsőben történt: az alsó fokon a *logicalia* volt a tárgy, a felsőn a *naturalia*, az aristotelesi fizika és metafizika kommentálását hallgatták.⁴⁵ Idáig általában eljutott a *konventi studium* tanrendje. A *teológia* oktatása már másként kvalifikált frátereket kívánt, akik több konvent — vagy növendékeik — részére tartottak előadásokat. Ezt a *studiumot particulare* néven nevezték.⁴⁶ A különösen tehetséges fiatal szerzeteseket rendszerint az *univerzitások városaiban* működő konventek stúdiumaiba küldték, és ezeket nevezték *studium generale*-nek. A *studium generale jelentéséről* többféle nézet volt. Az egyik szerint azért „generale” — általános — az ilyen stúdium, mert az egész rendből lehet oda tanulókat küldeni. A másik felfogás szerint — melyet a nagy kánonjogász, *Henricus a Segusia* (Hostiensis, † 1271) képviselt — a stúdiumot akkor mondják „generale”-nak, amikor a *triviumot* és a *quadriviumot* a *teológiát* és a *szent kánonokat* adják elő („leguntur”).⁴⁷ Ha arra a tilalomra gondolunk, melyet az 1304-es generális káptalan mond ki, hogy ti. a *magyar*, a cseh és lengyel provincia generális stúdiumaira nem provincia-

⁴² A prior „libenter intendere debet spiritualibus quoque exercitiis intra claustrum ut sunt scholae . . . et hujusmodi libenter interesse . . .” Humbertus de Romanis, *Instructio officialium ordinis fratrum praedicatorum*, c. 3., de officio prioris conventualis.

⁴³ Humbertus: i. m. c. 11.: „officium boni lectoris est conformari se capacitati auditorum; et utilia et expedientia eis utiliter et intelligibiliter legere . . .” c. 12.: „Officium magistri studentium est habere zelum et curam specialem de studio promovendo modis omnibus quibus potest . . .” Talán fölösleges is hangsúlyozni, hogy e két tisztség az előző szerzetesszabályokban még ismeretlen.

⁴⁴ Az 1228-as első konstitúciók még tiltják az *artes liberales* tanulását a rendben, nyilván azért, mert a noviciusoknál általában feltételezték az *artes* ismeretét; az olvasmányok tekintetében is szigorúan a teológiai érdeklődés vonalán maradnak: „tantum libros theologicos tum iuvenes, quam alii legant . . .” *Walz: Compendium*. 124. A francia és dél-európai rendtartományokban 1241 után létesítettek *studium artiumot*: uo. 125; „artista facilius intrant ordinem quam decretistae et theologi . . .” *Vitae Fratrum O. P. Mon. O. F. P. Hist.* (1897.) 9.

⁴⁵ A „logicalia” tanulására három, a „naturalia”-ra (metafizika, fizika) két, a teológiára szintén két évet szántak. (1305., 1325. Generális káptalanok.) *Walz: Compendium*. 125.

⁴⁶ A filozófiai iskolák helyét lehetett változtatni, a teológiai iskolák állandóan egyes konventekhez voltak helyezve. A *studium particulare* személyzete a következő: „lector principalis, sublector baccalaureus és a biblicus (cursor)”. *Walz: Compendium* 131.

⁴⁷ „On peut même dire qu’au milieu du XIIIe siècle l’expression *studium generale* prêtait à l’équivoque . . . une école où on enseignait l’universalité des sciences, ou du moins les branches les plus importantes du savoir . . .” *Cruyten: St Dominique*. 25. Ezt a félreérthetőséget azután a nagy dekrétista (Hostiensis) szüntette meg: „studium dicitur generale, quando trivium, quadrivium, theologia et sacri canones ibidem leguntur . . .” *Henricus a Segusia* (Hostiensis † 1271): *In III. Decretalium librum Commentaria. Venetiis* 1581. fol. 13.

belit *ne* küldjenek,⁴⁸ Hostiensis értelmezését kell elfogadnunk. A studium generaléra küldött prédikáló frátert legalább *három teológiai könyvvel* kell ellátni — rendelik el már 1240 körül. De különösen a már ismert *Historia Scholasticá*t Petrus Comestortól, valamint Petrus Lombardus *Sententiáit* minden studensnek meg kellett kapnia, kötelességgént előírattván, hogy mind a textust, mind a glosszákat különös igyekezettel tanulják.⁴⁹ Az egyetemi városok studium generaléi az *egyetemi grádusok* (*baccalaureus sententiaris* — ez Lombardust — és a *biblicus* — ez pedig a *Szentírást* magyarázta, valamint *magister sacrae paginae*) felvételére készítettek elő.

Ez volt a prédikálók stúdiuma a konventi iskolán elkezdve a nagy magiszterek egyetemi előadásáig. A lectorok „publice legebant”: nyilvánosan adtak elő. Előadásaikra nemcsak saját fiatal rendtársaik és a konvent tagjai, hanem más rendbeli szerzetesek és *világi klerikusok* is eljöhettek.⁵⁰ A klerikusok tehát — a lateráni zsinatok dekrétumainál szélesebb körben — nemcsak a székesegyházi iskolákban juthattak korszerű teológiai tudáshoz, egyházi kultúrához. Ezért a *studiumnak a prédikálók általi rendezése az egész klérus, az egész művelt réteg számára nyereség* volt. Hiszen a Santa Maria Novella előadásait *Dante* is hallgatta.

*

A prédikáló szerzet stúdium-rendjének kialakítását a mesterek és skolárisaik egyesüléseinek, az universitasoknak szokásai irányították. Ezt a tanítási szokásrendet ők terjesztették el az egyetemi mozgalom tevékeny részeként szerte Európában. A katedrális iskola — nálunk biztosan, bizonyára másutt is — igyekezett elérni a *studium particulare* szintjét. A magyar püspöki iskolákban — amint biztos tudomásunk szerint *Váradon* is — előadták a *logicaliát* és a *naturalest*.⁵¹ Ezt a tényt a káptalani statútum más *loci sollemnes* módjára levőnek mondja.⁵² A *loci sollemnes* a *Gellért-legenda* XIV. század eleji bővítésében *scholae sollemnes* elnevezéssel fordulnak elő (Székesfehérváron).⁵³ Később *scholae maiores* elnevezést kapnak, jelezvén, hogy a jobb mesterekkel ellátott székesegyházi iskolák kiemelkednek az átlagos magyar iskolázásból. Az artes tanításához itt már hozzájárul Aristoteles *De Physico auditu* c.

⁴⁸ „... ad studia generalia assignata provinciis Hungariae, Poloniae, Bohemiae studens aliquis extraneus non mittatur . . .” *Walz*: Compendium. 133; Buda 1300 után lesz studium generale. *Hermann*: i. m. 86.

⁴⁹ „quaelibet provincia fratribus suis missis ad studium ad minus in tribus libris theologiae providere teneatur et fratres missi ad studium in historiis et sententiis et textu et glossis praecipue studeant et intendent . . .” Az 1228. évi konstitúciókból id. *Walz*: Compendium. 124.

⁵⁰ „... Conventus bene formatus ordini scholam habere debuit in qua per lectorem publice legebatur . . .” *Walz*: Compendium. 130. A „publice legere” következménye: „frequentatio tum cleri saecularis, tum regularis . . .” (uo.) Az egyetemi magisztereknél ez természetes: „magistri licenciati a cancellario Parisiensi et actu et ordinarie legentes in sacra pagina Parisius fratribus et *scholaribus* . . .” Gerhardus de Fracheto Vitae Fratrum O. P. ed. *Fr. Benedictus M. Reichert* O. P. Monum. O. F. P. Hist. Roma—Stuttgart 1897. 334.

⁵¹ *Bunyitay* V.: A váradi káptalan legrégebbi statutumai („de lectore”). Nagyvárad 1886. 91.

⁵² „... locorum solemnum saltem nostro similium . . .” I. m. 90.

⁵³ „Misit ergo episcopus fratrem Maurum ad salutandum regem precipiens ei, ut etiam scholas ingrederetur que tunc in Alba *solempnes* erant . . .” *Legenda major* s. Gerardi eppi Chanadien. c. 12.

elméleti fizikájának és metafizikájának hallgatása. Középkori szellemi műveltségünk töredékes maradványaiból ugyanis előkerült egy kivonatos *Fizika*-szöveg — még a régebbi görögből latinra fordításból — az előadó lapszéli, az iskolás sorközi glosszázásával. Ennek kora a XIII. század második fele.⁵⁴ Tudunk a XIII. század második felében hozzánk került *Metafizika-kommentár-ról* is, de erről majd később.

A stúdium ismeretanyagának a dómiskolákba történt átvétele bizonyos magasabb színvonalra törekvést jelentett. Ennek a törekvésnek a jegyében következhetett be a magyar székesegyházi iskola vezetőjének — az egyébként általános *scholasticus* (*capiscola*) elnevezés helyett — a XIII. század elején még szokásos *magister scholarum* helyébe lépő *lector* elnevezése. A *lector* szó e funkció megjelölésére *csak a magyar egyházi terminológiában* ismeretes.⁵⁵ Eredete a prédikáló rend e tisztségének elnevezéséből lesz világos.

*

A „publice legentes” lektorok hallgatóinak körében ott látjuk a város klerikusai közül az érdeklődőbbeket, ott láthatjuk más szervezetek frátereit is. Ez utóbbiak, és legelőször a „kisebb testvérek” (*minores*, minoriták, ferencesek),⁵⁶ bár más volt eredetük, más volt éltető eszményük, hamarosan a stúdium szerzete mellé álltak a tanításban is. Ennek története a következő.

A *szegénység*, az apostoli élet problémája, annak a katolikus egyház keretén belüli megoldhatósága a szegénységnek még a gregoriánizmusnál is radikálisabb megvalósításához kellett hogy vezessen. A szegénység mind testületi, mind egyéni formát kívánt: *koldusok közösségét*, minden ingatlan és ingó vagyon nélkül. Ez meg az evangéliumi tanácsok fenntartás nélküli követésével volt egyenértelmű. „Saru ne védje lábát, tarsoly ne enyhítse gondját azoknak, akik az evangéliumot hirdetik” — hallotta egy assisi posztókereskedő fia a templomban.⁵⁷ Elfogta őt a prédikálás vágya, úgy, amint azt a város eretnekei látták Umbria útjain, hogy az evangéliumot hirdelve zarándokoljon vándorbot, saru, tarsoly nélkül, kötéllel övezett szürke daróc koldusöltözékben.⁵⁸ A liturgikus költészet néhány évtizeddel később ezt így éneklí: „Audit in evangelio quae suis Christus loquitur ad praedicandum missis: Hoc, inquit, est quod cupio: laetanter his innitur memoriae commissis. Non utens virga, calceo, nec pera, fune cingitur, duplicibus dimissis.”⁵⁹

Ez már radikális szegénység volt. És ha van benne poézis, alapjában a koldusélet keserű romantikája az, mint később Ruteboeufé.⁶⁰ Az egész ember, nem csak az intellektusa ragadott meg egy eszményt. Az ember — Ferenc — a teremtés részeként a teremtés egészének prédikált, dicsérő énekeket zengett, mint a városainak *lauda*-társulataiban éneklők: „Laudans laudare monuit,

⁵⁴ Mezey, L.: Les rapports intellectuels . . . 330.

⁵⁵ Mezey, L.: Autour de la terminologie ecclésiastique [et] culturelle de la Hongrie médiévale . . . Acta Antiqua Acad. Scient. Hung. 1975.

⁵⁶ Gratien, Fr.: Histoire de la fondation et de l'évolution des frères mineurs au XIIIe siècle. Paris 1928; Takács I.: Szent Ferenc rendje. Budapest 1937. 5–112.

⁵⁷ Takács I.: i. m.

⁵⁸ Máté 10, 7–10.

⁵⁹ Dreves: Analecta Hymn. 5. 175.

⁶⁰ Mezey L.: Deákok és lovagok. Budapest 1961. 50. Ruteboeuf: Koldusének (Rába György fordítása).

laus illi semper adfuit, laus inquam Salvatoris: invitat aves, bestias et creaturas alias ad laudem conditoris.”⁶¹ *Madarak*, vérengző farkas voltak prédikálásának hallgatói — talán inkább, mint az emberek. Így, fegyvertelenül indult harcba az eretnokség sárkánya ellen is. Volt ebben valami a kor *lovagi* romantikájából. Ferenc ismerte a Grál-ciklus darabjait, és egész vállalkozását is talán inkább tekintette a Szent Grál kereséséhez hasonló nagy és misztikus útnak, semmint az igazság birtoklásáért folyó, kemény iskola fegyverzetében folytatott küzdelemnek. Ez utóbbi Domonkos és társainak hadi útja volt az eretnokség ellen. Ferenc azonban társain végigtekintve ezt mondja: „imhol az én szerelmes barátaim, *kerekasztalnak vitézi!*”⁶² Ferenc *követőinek*, akik később — éppen nem az assisi szent akarata szerint⁶³ — szerzetesrenddé alakultak, ez is maradhatott volna a feladata: a *Grál-keresés*. Azaz: romantika és poézis. A racionalizmus és szentimentalizmus között ingadozó nyugati kereszténységben még ez is jelentékeny szerep vállalása lett volna. De a kor Párizs és Bologna jegyében állt. Az igazi nagy kaland — ha szabad ezt a szót használni — az *emberi értelem* hozzámérése volt az isteni végtelenhez a gondolkodás eszközeinek segítségével. A gondolkodás eszközeit a „pogányok bölcsesége” adta. A görög-római és az arab tudomány befogadása a nyugati teológiába az *egyetem* műve volt.⁶⁴

*

Az eretnokséggel megvívandó küzdelem, ha a XIII. században eredményt akart elérni, kettős fegyverzetet kívánt. Az *intellektust* az *egyetem* készítette fel — az *érzelem és az akarat* a *szegénység* egzisztenciális következményén edződött. *A kettő adja a prédikátort*. Ez volt Domonkos és a domonkosiak tétele.⁶⁵ *Ferencnél*, kit „maga a kegyelem tanított” („doctus doctrice gratia”), az *élete maga volt a prédikálás*: „tettei és mézzel folyó beszéde tanították meg a testvéreket mindenekre. . .” („haec fratres docet omnia, tam factis, quam frequentia melliflui sermonis. . .”) Ez az ember megtehetette, hogy mint „akit

⁶¹ *Dreves*: i. m. uo.

⁶² Hogy Ferenc ismerte a Grált és más lovagregényeket, már *Jörgensen* is észrevette: Der heilige Franz von Assisi. München 1926.⁶ 28–33.; „. . . ymhol az een szerelmes barátym kerek asztalnak vytezy” a magyar Ferenc-legendában: Nyelvelmléktár VII. 75; a helyet kitűnően értékelte és helyezte el Ferenc személyes kultúrájának és spiritualitásának összefüggéseiben *Aczél Zsuzsa*: A magyar Ferenc-legendá keletkezésének és szövegének történetéhez c. megjelenés előtt álló dolgozatában.

⁶³ *Takács I.* (i. m. 39–40) határozottan állítja, hogy Szent Ferenc a szó igazi értelmében rendalapító. De Ferenc nem akart, és kezdetben nem is akarhatott szerzetesrendet alapítani, és ez már abból is következik, hogy az ún. Protoregula rekonstruált előírásai is csak olyan életszabályok, amelyek a szegénységi mozgalomnak felelnek meg, de egy jól szervezett egyházi közösség rendjének fennmaradását nem biztosíthatják, s ez céljuk nem is lehetett. Ez volt *Mandonnet* O. P. véleménye és újabban *Knowlesé*: „St. François n’avaít jamais eu l’intention de fonder, ni organiser un «ordre» structuré. Ses compagnons formèrent une confrérie.” I. m. 415.

⁶⁴ *Knowles*: i. m. 429–436; *Gábel, A.*: Garlandia. Studies in the History of the Mediaeval University. Frankfurt 1969. (Korszakunkra különösen a Notre-Dame székes-egyház iskolája és a párizsi egyetem kezdetei: 39–64; az egyetemre előkészítés a XIV. században: 97–124.) *Le Goff, J.*: La civilisation de l’Occident médiéval. Paris 1965. 421–429.

⁶⁵ A prédikálás hatákonyságát fokozza a szegénység: „Proposuerunt pariter, ne predicationis impediretur officium, possessiones abicere, sed redditus adhuc iussum est ipsis, quos acceperat retinere. . .” Legenda S. Dominici a Petro Ferrando, c. 28. Mon. O. F. P. Hist. 16/2. 230.

ember nem tanított”, tudósokat is bámulatba ejtsen, mert virtusainak igéjével szól. („Hic praedicando circuit, et quem non homo docuit fit doctis in stuporem, virtutum verba loquitur. . .”⁶⁶) De mit tegyenek követői, akiket ember ugyan szintén nem tanított, de virtusaik igéi sem szóltak oly keményen, mint Ferenc egész élete. . . ? Így következett be a kisebb testvérek rendjében a nagy fordulat. Az emberek tanítását, a stúdiumot is igénybe kellett venniük, hogy Ferenc nyomában járva jó prédikálók legyenek. Így állván a dolog, nem tehettek mást, mint hogy Domonkos és rendje példáját követték.

Domonkos és társai *klerikusok*, jó részben művelt klerikusok; *Ferenc* társai *világiak*, iskolázatlan szegények. Tehát a kisebb testvéreknek is klerikusokká, jól iskolázott emberekké kellett lenniük. *A jó iskolázásnak ára volt.* Utazás távoli országokba, könyvek beszerzése minden student számára, mint ezt már a domonkosoknál is láttuk. Azután meg az egyetemi grádusok megszerzésének költségei. Egy koldusnak elképzelhetetlen sok pénzt jelentett ez, de ez volt a korszerű prédikatori felkészülés ára. Ezt az árat az iskolázás költséges volta miatt a szegénységet vállaló szerzetes megfizetni nem tudta. Arra csak a mozgó vagyon ura, a polgárság volt képes. Ezért telepednek a koldulók városokba, és ezért lesznek a polgárok szerzetesei. Mert a polgárok az ő — nem utolsósorban a stúdium okozta — gondjaikon könnyíteni tudtak.

Voltak a ferenciek között, akik a *studiumtól atyjuk örökségét féltették*.⁶⁷ Ferenc testamentumának radikalizmusát viszont a ferences magiszterek és skolárisaik be nem tarthatták. Bekövetkezett a szakadás a sértetlen *ferenci hagyomány buzgó, de nem tudós* követői — akik a *szegénységre* esküdtek — és a *stúdium érdekében kompromisszumra hajlók, a prédikálást fontosabbnak tartók* között. Az ellentét — okosan — kiegyenlíthető volt. S ennek véghezvitele Giovanni da Fidanza, a *Bonaventura* néven ismertebb ferences *generalis minister* érdeme volt. E legjellegzetesebb ferences tudós és misztikus az 1260-ban, a narbonne-i káptalanon véglegesített statútumokban⁶⁸ (hat évvel a domonkosok budai statútumai után) megmentette Ferenc eszményeinek világából mindazt, ami nem személyhez kötött volt, a szegénység eszméjének becsületét és annak a ferences lelkiség alapjaként való megőrzését („Verorum pater pauperum, nos pauperes fac spiritu. . .”).⁶⁹ Bonaventura — maga is párizsi magiszter, Aquinoi Tamás barátja — a biztos teológiai tudás megszer-

⁶⁶ *Dreves*: Ein Jahrtausend . . . I. 363; *Analecta Hymn.* 5. 175.

⁶⁷ A tudományos törekvések vitatható értékűek lehetnek, véli Ferenc: „tot sunt qui libenter ascendunt ad scientiam, quod beatus erit qui se fecit sterilem amore Domini Dei . . .” (*Speculum perfectionis*, II/4. Ed. *Sabatier*: 12.) Az igazi tudást tehát életével mutatta meg: „volebat me esse unum novellum fatuum in hoc mundo et noluit nos ducere per viam aliam, quam per istam scientiam . . .” (*Speculum*, c. 68. Ed. *Sabatier*: 131—132), különben a tudomány tönkreteszi a rendet: „scientia debet esse occasio ruinis ordinis . . .” (uo. c. 4.) Ricerius de Marca Ferenchez intézett kérdése: „Utrum scilicet nos fratres clericici qui tot libros habemus possemus eos habere, licet dicamus quod sunt religionis . . .” Ferenc válasza: „nisi vestimentum sicut regula nostra concedit cum cingulo et femoralibus . . .” (*Speculum*, II/2. Ed. *Sabatier*: 6.); másik nyilatkozata a könyvek birtoklása ellen: „postquam habueris psalterium concupisces et volueris habere brevium . . .” (*Speculum*, II/4. Ed. *Sabatier*: I.)

⁶⁸ A narbonne-i generális káptalan (1260) nemcsak a tényleges rendszabályt, Bonaventura művét fogadta el, de megbízta Bonaventurát a hivatalos Ferenc-legenda elkészítésével is, amit azután Pisában (1263) jóváhagytak. A Párizsban tartott nagygyűlés (1266) megparancsolta a Bonaventura fogalmazásától idegen legendaelemek törlését (*Heimbucher*: i. m. II. 354).

⁶⁹ *Rainerio Capoccio*: De S. Francisco Assisien. ad Laudes Hymnus. *Dreves*: Ein Jahrtausend . . . I. 341. *Anal. Hymn.* 52. 181.

zését rendje megmaradása feltételének tekintette. Az albanói püspök biborosi kinevezését tartalmazó pápai levelet hozó küldött a magisztert és generálist a kolostor konyhájában, mosogatás közben találta. . .

Ferenc rendjét szerzetesei mint új lovagságot („nova militia”) is ünnepték. Ez a lelkes önszemplélet nemcsak jelképes romantikus elképzelés. Nem is csak az a szemléletmód jut benne kifejezésre, mely Ferenczel azt mondatja, hogy az ő drágalátos atyafiai a kerekasztalnak vitézei. E felfogás történeti valóságként előttünk áll a domonkosok és ferencesek *szervezetében*, mely ugyanis a *lovagrendeket* követi. Domonkos rendjének szerzetes kanonokságból való leszámazása a klerikusoknak *egy bizonyos egyházhhoz* kötöttségét jelenthette volna, ha a prédikáló szerzetet nem az *egész egyház* szükséglete hívta volna életre. Az egy bizonyos *egyházhoz tartozás az egyház prelátusának* kezébe letett fogadalomban fejeződött ki, és e prelátushoz (apát, prépost, perjel) való személyi lekötöttséget jelentett.⁷⁰ Az egész egyház szolgálatára rendeltség nem ilyen megoldást kívánt. Sokkal inkább olyat, mint a XII. században alapított *szerzetes lovagok* (johanniták, templomosok stb.) szervezete mutatott. A lovagrend egységes szervezet. Egy feje van, a *magister*, neki engedelmeskedik fogadalma erejénél fogva *minden* lovagtestvér. Az *ő nevében* intézkednek a lovagházak parancsnokai (*praeceptorok, commendatorok*). A birtokokat ők kezelik, a szerzetes lovagokat ők veszik fel és nevelik, de csak a rend mestereinek megbízásából.⁷¹

A *magister* szó itt még nem az egyetemi élet terminológiájából ismert *mester* szóval azonos értelmű. A XII. század (amelyben Domonkos is felnőtt) a magiszter egyetemi fokozatot jelentő változatát nem ismerhette.⁷² A helyes jelentésváltozat annál sokkal régebbi. Olyasvalakit jelent, aki parancsol, irányít, vezet: főnök, parancsnok, irányító. A *magister populi* Cicerónál a nép ura, vezetője.⁷³ Ugyancsak így nevezi a *dictatort*.⁷⁴ A lovasság parancsnoka Varrónál *magister militum*;⁷⁵ Liviusnál szó van a hajó parancsnokáról: *magister navis*;⁷⁶ valami társulás feje a *magister societatis*.⁷⁷ Másodlagos, származtatott jelentésváltozata a magiszter szót valóban az oktatással, a tanítással hozza összefüggésbe. Így Cicero: „pueri apud magistris exercentur”⁷⁸ — vagy ismét: „artium liberalium magistri virtutis magistri.”⁷⁹ A jelentés bővülése is az első irányban haladt, amit bizonyít a *magistratus* szó, melynek az értelmezésében az adminisztrálás, az igazgatás fogalmához juthatunk. A lovagrend főnöke, főparancsnoka tehát nagyon ismert antik reminiszcencia hatásaként vette fel a *magister Hospitalis* — ha az ispotályos (johannita)

⁷⁰ Giroud, *Ch.*: i. m. 84—99.: a szerzeteskanonok személyes lekötöttsége prelátusához (püspök, apát, prépost, perjel).

⁷¹ A johanniták szervezetről: *Delaville le Roulx*: Les hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre 1100—1310. Paris 1904. 74—107; a templomosoké: *Charpentier, J.*: L'ordre des Templiers. Paris 1944. 26—33.

⁷² A magister szó „tanító-mester” jelentése — ellentétben a közhiedelemmel — másodlagos, származtatott . . . „un sens *secondaire et dérivé* du mot *magister* avait pris dans la pratique une importance qu'on ne lui connaissait pas *un siècle plus tôt*; magister en effet *peut* signifier un maître enseignant, un professeur . . .” *Loenertz*: i. h. 92.

⁷³ Cicero: De finibus. 3, 75.

⁷⁴ Cicero: De republica. I. 63.

⁷⁵ Varro: De lingua latina. 5. 82.

⁷⁶ Livius: 29, 95, 7.

⁷⁷ Cicero: In Verrem. 2. 169.

⁷⁸ Cicero: De oratore. I. 244.

⁷⁹ Cicero: De inventione. I. 35.

lovagról volt szó — vagy a *magister Templi* elnevezést, ha a templomosok főnöke volt.⁸⁰

Domonkost mindenki *mesternek* nevezte, mondja egyik középkori életírója: „magister ab omnibus vocabatur.” Ezt az elnevezést rendje szervezetében a maga és utódai tisztségmegjelöléseként is megtartotta.⁸¹ Tehette ezt akár az antik *magister societatis*, akár a *magister militum* értelmében. Bár hamarosan csak a teológia mestereként lehettek utódai az egész prédikáló szerzet fejei — *magister ordinis* —, de elnevezésüket *nem* egyetemi grádusuk indokolta. A rend mesterei voltak, mert fölötté úgy parancsoltak, mint a lovagrendek mesterei.⁸² De a lovagrendek *centrális* szervezetét másban is követték. Ahogyan az egyes fráterek — a házak, a konventek is a rend fejétől függtek mindkét rendben. Még az esetben is ez volt a helyzet, ha a kisebb testvérek feje magát nem mesternek, hanem szolgának *ministernek* nevezte. A *konventek feje* a domonkosoknál *priornak* mondatott — régi kánoni hagyományok által megszentelt szóval —, helyettese, a *subprior* (alperjel) szintén ama tradícióból véve nevét.⁸³ A ferenceseknél a ház fejének neve a *guardianus* (régii magyar szóval gárgyán); latinosított olasz szó, jelentése: „aki szemét rajtuk tartja.”⁸⁴ Megint alázatosabb jelentésárnyalat, mint a szerzetes kánonoki „perjel”. A többi konventi tisztség differenciálása részletesebb a domonkosoknál. A liturgia nagy tiszteletben tartása teszi érthetővé náluk, hogy a *cantor* és segédje, a *succentor* konventi tisztség, s ezek — mint a többi is, beleértve a belső rendre ügyelő *circatort* és az *armariust*⁸⁵ (azaz könyvtárost) is — a premontreiek statútumaiból kerültek át. A konventi *lector* azonban a domonkosoknál mindig, a minoritáknál igen gyakran szintén megtalálható.

A szerzet feje — akár a *magister*, akár a *minister* — a csakhamar igen elterjedő rend minden konventjének összes ügyeit, minden problémáját nemigen tudta személyesen rendben tartani vagy rendbe hozni. Ez volt az oka annak, hogy egyes országok vagy országrészek szerint — ha sok volt a kolostor — külön igazgatási egységeket hoztak létre, mint már a lovagrendek is — *linguákat* („nyelvtérületeket”)⁸⁶ —, és ezeket provinciáknak⁸⁷ nevezték. Élükön a *provinciális prior*, illetőleg *minister* állt. Ha a provincia sok konventtel, nagy területtel rendelkezett, vidékenként egy *kolostorcsoportot* a provinciálisok helyettesei (domonkosoknál *vicarius*, minoritáknál *custos*) alá helyeztek. Az ilyen körzeteket *vicaria*, *vicariatus*, *contrata*, illetőleg *custodia* névvel illeték.

⁸⁰ L. a 70. jegyzetet.

⁸¹ A „magister” címmel megjelölést választva „Dominique restait fidèle au sens principal du vocable qui veut dire chef, commandant, supérieur . . .” „au XIIe–XIIIe siècle la signification du mot resta présente à tous les esprits. On emploie pour désigner des supérieurs d’hospitiaux, de corporations, de maisons et de congrégations religieuses . . .” Loenertz: Saint Dominique. 91.

⁸² E jelentésváltozat ezek szerint a fentebb elősorolt auktoroknál megtalálható jelentésváltozatok közé illik: „Vox magistri ex legislatione ordinum militarium sumpta est, quae pro ordinanda secunda distinctione constitutionum ordinis Praedicatorum magna ex parte inspiciebatur . . .” Walz: Compendium. 73.

⁸³ Walz: Compendium. 89.

⁸⁴ „Guardare” — „regarder”.

⁸⁵ Humbertus: Instructio officialium . . . c. 13, 15.

⁸⁶ L. a 70. jegyzetet.

⁸⁷ Walz: Compendium. 1.

Szervezetük kialakulásának időrendjét tekintve tehát először a domonkosok, majd a minoriták léptek be Európa történetébe mint a *stúdiumon és szegénységen alapuló prédikálást* szolgáló „vitézek” serege, *militia*.

*

Nem vitás, hogy a kor hatalmas *társadalmi és szellemi változásainak* kényszerítő ereje hozott létre egy ilyen belső összetartó erővel és külső dinamikával egyszerre rendelkező koncepciót. *Domonkos és a Ferenc rendjét megmentő Bonaventura a szegénységi eretnokségek és az új tudást továbbadó* univerzitások egyszerre feladott kérdéseire keresett és talált — mind eszmei megoldásban, mind szervezeti formában — választ. Nem szabad említés nélkül hagyni, hogy e jól átgondolt szervezeti megoldás mintául szolgált a XIII. században jelentkező új kolduló rendeknek, az ágostoni remetéknek és a karmelitáknak is.⁸⁸ Történetük útja sok irányba fordulhatott: az egyetemi katedrák és az inkvizíció börtönei, apácáknak prédikáló misztikus lectorok és a festő Beato Angelico táblái felé. És végül nem szabad azt sem elfeledni, hogy *Cimabué*t és *Dantét* is ők nevelték.⁸⁹

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

⁸⁸ *Heimbucher, M.*: Die Orden und Kongregationen der kath. Kirche. Paderborn 1907. 542. A kármelita konstitúciók kidolgozásával a pápa dominikánusokat bíz meg. *De Romanis*: Gli Agostiniani. Milano 1933. 24.

⁸⁹ *Bargellini, P.*: La città di pittori. Firenze 1942. 16.

A STÚDIUM SORSA MAGYARORSZÁGON

Bodrogi Péter, a magyar dominikánusok első történetírója 1259-ben elmondja, hogy miként kezdődött a magyar domonkos provincia története. „Midón a magyar Pál mester, aki valóban kánonjogot adott elő Bolognában (qui actu legens erat in iure canonico Bononiae), belépett volna a rendbe, boldog Domonkos által Magyarországra négy fráterrel küldetett. És elindulván először Győr városába jutottak; ezeknek prédikálására emberek sokasága futott össze, mint valami új és hallatlan látványosságra. Ott — a prédikáció alatt — *hárman a jobb scholarisok közül* a rendbe befogadtattak. . .”¹ Tíz évvel később Domonkos első utódja, *Jordanus a Saxonia* egy Padovában² tanuló jó tehetségű ifjút vett fel a szerzetbe (1231). Hogy ki volt ez az artesben igen járatos ifjú („iuvenis magni ingenii”), nem tudjuk. A magyar dominikánus tartomány kezdete tehát — a magyarországi fiatal értelmiségre tett hatásából ítélve — nem lehetett rossz. És a *stúdium rendje* iskolázási programjával tényleg hatott is — az imént láttuk — a magyarországi *katedrális iskola* tanulmányi rendjére.

A rend magyarországi meggyökerezése is gyorsan történhetett. Az első konvent *Székesfehérváron* létesült (1221).³ Nem sokkal ezután keletkezhetett a győri, mert 1226-ban a bécsi kolostort feltehetőleg már ebből a Bécshez kö-

¹ „Cum magister Paulus qui actu legens erat in iure canonico Bononiae, intrasset ordinem, cum aliis quattuor fratribus missus est in Ungariam per beatum Dominicum ipso anno. Et egressi primo venerunt in civitatem Lauriensem (Jauriensem); ad quorum praedicationem concurrebat multitudo hominum, tamquam ad novum et inauditum spectaculum: ubi in ipsa praedicatione tres de bonis scholaribus ad ordinem sunt recepti. Et quia nondum locum habebant, egressi inde transierunt in Pannoniam . . .” *Acta S. Dominici . . . a Theodorico de Apolda* (1292). *Acta Sanctorum*, 4. Aug. I. 612. *Gombos*: *Cat. Font. n. 4964. III. 2334*. Gerardus de Fracheto O. P. *Vitae Fratrum Oridinis Praedicatorum függelékét* képező rész kezdetén: „Ista addita sunt post compilationem predicti libelli . . .” *Kiadta B. M. Reichert O. P.* (Stuttgart 1897. 305.) *Reichert* a kis művet azonosnak tartja Péter (Swipert) bodrogi, azaz sárospataki perjel, később magyar provinciális perjel *Commentariolumával*: „Animadvertendum est, commentariolum de provincia Hungariae originibus anno 1259 a Petro sive Sviperto Bodrogiensi (Porroch?) vernacule Patak coenobii (Priore) perscriptum fuisse, moxque Vitis fratrum paulo ante editis supplementi atque appendicis loco adiectum . . .” I. m. 305/a. A *Commentariolumot* használta és az idézett részt átvette *Dietrich von Apolda O. P.* 1292-ben írt *Szent Domonkos-vitájába* (c. 318): *Acta Sanctorum Augusti I. 558—628*. = *Gombos*: *Cat. Font. n. 4964. III. 2334*. A magyar domonkosok történetéről l. *Balics*: i. m. II/2. A *Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből*. Bp. 1916; *Harsányi A.*: *A Domonkos-rend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938; *Mályusz E.*: *Egyházi társadalom*. Bp. 1971. *Hermann E.*: i. m. 82—84.

² „Juvenis magni ingenii optime institutus in artibus . . .” *Denifle, H.*: *Die Universitäten des Mittelalters*. I. Berlin 1885. 282. Nevét az esetet elbeszélő *Jordanus* de Saxonia dominikánus rendmester nem említi.

³ *Walz*: *Compendium*. 220.

zelebb eső magyar konventből alapíthatták.⁴ Pest 1230-ban, Esztergom 1231-ben, Pécs 1238-ban, Zágráb 1241-ben fogadja falai közé a prédikáló frátereket.⁵ Pál mester provinciális perjeli joghatósága kezdetben talán egész Kelet-Közép-Európára és Dalmáciára kiterjedt.⁶ A cseh és lengyel tartományok mihamar kiváltak,⁷ de a dalmát kolostorok 1380-ig,⁸ a havasalföldiek mindvégig a magyar tartományi perjel joghatósága alatt maradtak. A magyar tartomány hetedik helyét a félszáznál is több domonkos provincia rangsorában a XX. századig megőrizte.⁹ Konventjeinek száma a XIV. század elején 33, és 3 apácakolostor.¹⁰ A prédikáló szerzet alapítója maga készült Magyarországra a kunok megtérítésére.¹¹ E terve megvalósításában halála akadályozta meg, de szándéka a magyar domonkosok számára szinte parancs lett. Majd látni fogjuk, hogy ez milyen következményekkel járt.

*

A stúdium rendjét ebben az országban nagy érdeklődéssel várták. *Klerikus rétegünk* a XI. századi jó alapvetés, valamint az újra és újra jelentkező nyugati — főleg francia — impulzusok következtében nem rendelkezett rossz kultúrával. A prédikálók magyar provinciájának gyors felvirágzása, fontos szerepe az egyetemes rend életében erre mutat. De ez tűnik ki az 1254-es budai, és az 1274-es pesti generális káptalan helyének megválasztásából is. A befo-gadás gyorsasága, a hamarosan jelentkező — nem is kicsiny — tekintély a művelt klerikusok, az egyházi elit részéről megnyilvánuló rokonszenvet mutatja. Milyen lehetett ez a *klerikusi elit*? *Fel lehet-e mérni nagyságát és milyen szempontok szerint?*

Az *Árpád-kor szellemi elitjének* rekonstruálásához — mint láttuk — mind- eddig a hivatali beosztás és a magiszter címzés szolgált alapul.¹² Minél előkelőbb az egyházi hierarchiában elfoglalt hely, annál rangosabb iskolázást tételez fel. Általában ez így is lehetett. Gondoljunk csak a nagy tudású *Lőrinc*,¹³ meg a Párizsban iskolázott *Lukács*¹⁴ érsekre. Jób, szintén az esztergomi széken, a

Országos Széchényi Könyvtár

⁴ „Leopoldus, Austriae dux . . . anno Domini 1226 . . . primitivis fratribus nostris ex Hungaria advenientibus Conventum hunc tradidit . . .” Schematismus . . . S. O. Praedicatorum almae prov. Austriaco—Hungaricae pro a. D. 1913. Viennae 1912. 3; a bécsi domonkos konvent alapítása Magyarországból: *Hermann E.*: i. m. 84.

⁵ *Pfeiffer M.*: A Domonkos-rend magyar zárdáinak vázlatos története. — A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből. Bp. 1916. 205.

⁶ *Hermann.*: i. m. 84.

⁷ 1228-ig Bohemia, Moravia, Polonia a magyar provinciához tartoztak. *Walz*: Compendium. 219.

⁸ A dalmát provincia az 1380. márc. 3-án kelt pápai intézkedéssel (VI. Orbán) vált ki a Provincia Hungariaeből. *Walz*: Compendium. 221.

⁹ *Lexikon für Theologie und Kirche.* (*Buchberger*, 1931.) III. 389; *Walz*: Compendium. 199—200.

¹⁰ 1358.: 33 konvent, 3 apácakolostor; *Walz*: Compendium. 248.

¹¹ A domonkos rendtörténeti irodalomban sokat emlegetett tény először Didacus osmai püspökkel (akinek társaságában Domonkos prédikálni indult) kapcsolatban említi Jordanus a Saxonia: „Revelavit quoque summo pontifici, sui cordis esse propositum conversioni comanorum pro viribus adhibere . . .” *Descriptio principii ordinis Praedicatorum.* n. 17. Mon. O. F. P. XVI. Roma 1935. 34—35.

¹² *Mályusz*: Egyházi társadalom. 53—54.

¹³ L. a VII. fejezetet.

¹⁴ L. a VII. fejezetet.

konstantinápolyi pátriárkával teológiai kérdésekben levelez. Gondoljunk a Párizsban tanult, később püspöki székbe került *királyi klerikusokra* (Adorján, Jakab, Péter) és — bizonyára számos — társaikra. Hogy többről nem tudunk, nem azt jelenti, hogy nem voltak többen. Ők és segítőtársaik, a székesegyházi tisztségek betöltői a XIII. század kultúrájának, a *katedrálisok iskoláinak* neveltjei voltak.

A XIII. század az *egyetemek*, a *stúdium*, valamint a két szellemi főváros, Párizs és Bologna jegyében — jól láthatjuk — a szellemi elithez tartozás dolgában más igényeket ismert, más követelményeket támasztott. A *tudás* megszerzése ugyan *mesterségszerű* volt, de a mesterré válás mércéje magasan állott. Értve ezen az egyetemi *magister* — akár *artium*, akár *sacrae paginae*, a *doctor decretorum* vagy *legum* címre törekvést. A század legnagyobb magiszterei — mint Tamás és Bonaventura — majdnem negyedszázadig tartó tanulói és tanítói fáradozások és eredmények után juthatnak a magiszteri barét birtokába.¹⁵ Tamás már az egész universitas büszkesége Párizsban, és 1257-ben még mindig csak *baccalaureus*.¹⁶ A teológiai magiszteri grádushoz jutók — Párizsban — a század folyamán név szerint ismertek.¹⁷ Köztük magyar 1300 előtt nincs. És hol máshol szerezhették volna meg a magyarok a fokozatot, ha ragaszkodunk a magiszteri címzés egyetemi eredetéhez? Mert a XIII. században az egyetemeken kívül már senki — *iskolázási fokozatot jelző értelemben* — magiszter címre jogot nem szerezhettek.¹⁸

Mindezt fontolóra véve és némely fentebb — a magiszter szó jelentés-tartalmára — tett megállapítást ismét emlékezetbe idézve meglepetéssel olvashatunk egy ilyen megállapítást: „a káptalanok *egyetemet végző* tagjai, a magiszterek számban elegen lehettek — legalábbis a korábbi évszázadok viszonyaival összehasonlítva —, hogy a társadalomnak az értelmiségi munkát teljesítőik irányába támasztott igényeit kielégítsék. . .”¹⁹ Jól tudjuk ugyanis, hogy a magiszterek már nem végzik az egyetemet. Mindenesetre a magiszter címet *így* felfogva semmi csodálkoznivaló nincs azon, hogy a notáriusok és magiszterek felsorolása 1301-ig tekintélyes *mennyiséget* produkál, és ezzel a megállapítással zárható: „az adatok önmagukért beszélnek.”²⁰

Mivel azonban egyetlen név mellett sem találunk adatot, mely *egyetemi gradus* — természetesen *magiszteri* — megszerzését igazolná, másra kell

¹⁵ *Chenu*: Introduction 17–19; uo. a magister egyetemi szerepének részletes ismertetése.

¹⁶ 1258.: „de ordine fratrum praedicatorum magistri licenciati a cancell. Parisiensi . . .” (Köztük Thomas de Aquino. Apulus et Petrus Tarentasiensis.) *Chronica O. P.* Ed. *Reichert*. Mon. O. F. P. Hist. (1897.) 19.

¹⁷ *Glorieux, P.*: Les maîtres en théologie à l'Université de Paris au XIIIe siècle. Paris 1937.

¹⁸ Párizsban — mondja *Gábor Asztrik* — a megtisztelő mester (magister) cím azoknak volt fenntartva, akik kitüntek az Artes, Jog, Medicina és Teológia diszciplínáiban. („In the schools of Paris the honored title of master (magister) was reserved to those who had distinguished themselves in the disciplines of Arts, Law, Medicine and Theology.” A nagy tudású preláthusokat — mint Gilbert de la Porrée, Poitiers, Petrus Lombardus és Maurice de Sully —, Párizs püspökeit mesternek mondták, de soha más püspököt, aki *nem tanított* az iskolában. (The Cathedral Schools of Notre Dame and the Beginning of the University of Paris. Garlandia 57.) Ez az egyetem megszervezése (1231) előtti időkre vonatkozik. *Vö. Bónis*: i. m. 19.

¹⁹ *Mályusz*: Egyházi társadalom. 54.

²⁰ A notáriusok és magiszterek felsorolása 1302-ig: *Mályusz*: Egyházi társadalom. 55–56. „Az adatok önmagukban beszélnek . . .”: *Mályusz*: Egyházi társadalom. 56.

tehát gondolnunk. A bámulatos szorgalommal összeállított felsorolásból ugyanis egyedül csak az tűnhet ki, hogy 1301-ig nagyjából mennyien voltak azok, akik *magukat magiszternek nevezték vagy mások annak mondták őket*. Ezen a problémán viszont átsiklik az ilyen megfogalmazás: „A *magister* jelző tanúsága szerint az ő anyagi helyzetük megszilárdulása kapcsolatban van tanultságukkal. . .”²¹ Vagyis, hogy a magiszter cím minden felsorolt esetben tanultságot, egyetemi végzettséget jelent.

Ámde ez nem lévén bizonyítva, csak azt mondhatjuk, hogy a XIII. századi *magyar magiszterek* — túlnyomó többségükben legalább — *egyetemi végzettség nélkül* viselték a magiszter címet. Így a *magiszter szót más értelemben* kell felfognunk. Magiszternek lehetett mondani valakit — ha még az iskolázás területén akarunk maradni — valamiféle *ismeretek birtoka*, ezen ismeretek továbbadása címén is. Ilyen lehetett az *iskolamester (magister scholarum)* — minden egyetemi végzettség nélkül. Ilyen lehetett akármilyen *ars* biztonságosan — *mesteri fokon* — gyakorlója. *Ars notaria* ismeretével rendelkező notáriust is mesternek mondhatták,²² de mester volt az ötvös, építész, a festő stb. mesterség „avatott” oktatója is — mint ez köztudott.

Magiszter elnevezés a magyar *egyházi* terminológiában is különféle összefüggésben fordul elő. *Magister altaris, magister capellae* — egy oltár vagy kápolna javadalmának birtokosa —: oltármester. A *magiszter* szó abban a klasszikus latinból leszármazott értelemben veendő, amit már fentebb — a dominikánus „rendmester” értelmezése körüli vizsgálódásunk során — megismerhettünk: *valami felett rendelkező személy*.²³ A „magistrare” — „rendelkezni valami felett” — a magyar káptalanokban ma is használatos *mesterkanonok* elnevezés alapja.²⁴ A XII. század végétől ugyanis egyes plébániák tizedjövedelmének püspöki negyedét a káptalanok kapták meg. Ezeket a káptalantól függőségbe került egyházakat *capellának*, függő egyháznak mondták. A capellák összesített vagy külön-külön kezelt *tizednegyedei* javadalomkiegészítésül szolgáltak a káptalan ama tagjai számára, akik az *officiumok* és *dignitasok* vagy *archidiaconatus* jogán a rendes prebendán kívül más jövedelemhez nem juthattak.²⁵ Ha viszont a nemzetségi osztálylevelekben — és akárhányszor máshol, Árpád- és Anjou-kori oklevelekben — a sok *magiszter címzésű nemzetségtagot*,²⁶ világi, nem klerikus állapotú *nemesembert* mind

²¹ *Mályusz*: Egyházi társadalom. 58.

²² 1205-ben Esztergomban „A. magister scholarum” (c. 4. X. de elect. 1. 6. *Knauz*: Mon. eccl. Strig. I. 180); rajta csak tanítói hivatalt és nem grádust érthetünk, l. *Bónis*: i. m. 20 és alább a X. fejezetet. Az „ars notaria” gyakorlóiról *Bónis*: „a notarii az egyetemeken tanult formulák alapján maguk fogalmazták az okleveleket, előkelő és megbecsült helyzetet élveztek és részt vettek az érdemi ügyintézésben. . .” *Bónis*: i. m. 17.

²³ L. a VIII. fejezetet.

²⁴ A magyar káptalanokban az egyszerű (nem dignitas és nem officium — főesperesség — birtokában levő kanonokok) magister (senior, junior) elnevezése hagyományos. L. az országos és egyházmegyei sematizmusokat.

²⁵ A XIII. században ilyen megoldáshoz folyamodott a veszprémi, az esztergomi (1223), az egri (1225), a csanádi (1225) és az erdélyi (1255) székeskáptalan: *Balics*: i. m. II/2. 43–44, 93–94; *Mályusz*: Egyházi társadalom. 23–24; a magisteri jövedelmet egy kanonok a „capella” — azaz a káptalantól függő, sokszor keresztelő egyház — tényleg lelkészkedő papjával szemben gyakran csak per útján tudta biztosítani. Ilyen eset volt Salamon esztergomi kanonok pere a kovácsi külvárost capellának tekintő Kozma—Demjén-egyházának papjával az érsek előtt. *Knauz*: Mon. eccl. Strig. II. 393. = *Balics*: i. m. II/2. 95.

²⁶ Vö. *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek. I–III. Budapest 1900–1901. Passim.

összeszámlálnánk, a magiszterek száma annyira megsokszorozódnék, hogy messze túlszárnyalná az előbb említett adatok számát. Ez esetben, ha nem akarjuk minden szövegértelmezés első fokát, a lexikális értelmezést semmibe venni, csak egy megoldás marad: Du Cange *Glossarium*ának első jelentésváltozatát igénybe venni: „*magister titulus a honoratioribus [dominus] secundus.*”²⁷ Azaz társadalmi cím, megszólítás. S e többféle jelentésváltozat közül éppen azt kell értelemnek megfelelően használni, amelyik a szóhasználatot világossá tevő adatszerű összefüggésbe beleillik. Ha a magiszter cím használatát megfelelő *adattal* tudjuk összefüggésbe hozni, mondhatjuk egyetemi végzettségű mesternek is, de természetesen csakis ilyen esetben. Az adatok útmutatása alapján választhatunk a különböző — iskolázást, megfelelő mesterség gyakorlását, valami javadalom fölötti rendelkezést vagy egyszerűen csak társadalmi pozíciót kifejező — értelmezések között. A „magiszter réteg” fogalmának említett megkonstruálása ilyen — különben magától értetődő — szemantikus vizsgálódás nyomát sem mutatja. És mert a teljesen szabadon választott jelentésváltozat helyességét adatok nem igazolják, az említett konstrukciót tévesnek kell mondanunk.

*

Akik *Magyarországon* egy *facultates* — azaz „képesség” — egyetemi rangú mestereiv akartak válni, a stúdium útján kellett végighaladniuk. Ha a medicina, az orvoslás fakultását nem vesszük számba, az artes tanulására leginkább Párizsban és Bolognában volt lehetőség. A két felső fakultás, a *teológia* és a *jog* fővárosa: az első *Párizs*, a második *Bologna*. Az egyetemi „törekvés”-ek, azaz stúdiumok *mesteri* vagy *doktori címmel* való jutalmazására ugyane két város volt jogosult.

Bologna vonzóereje nagy volt, már csak az Itáliából Pannóniába vezető út oly sok évszázados megléte miatt is. Legrégibb — ismert — kánonjogi könyvünk, a *Collectio Dionysio-Hadriana* a XI. században még Franciaországból került hozzánk,²⁸ de a XIII. századi magyar klerikusoknak származás, nagyon tekintetében jelentősebb része a bolognai doktorok katedrája elé ült. Kétségtelen ugyanis, hogy nemcsak az egr-i püspökség betöltésénél volt kötelezően számba veendő a *nemesi származás és a jogban jártasság*.²⁹ Érsekség és püspökség ugyan mindössze tizennégy volt az országban,³⁰ de a szintén jogban járatos klerikussal betöltendő főesperességek³¹ száma hetvenöt körül volt, nem szólva a király úrnak nem kis öntudattal rendelkező klerikusairól.³²

²⁷ L. Du Cange: *Glossarium*. A magister szónál.

²⁸ L. a VI. fejezetet.

²⁹ „... vacante sede A griensi nullus alius possit eligi in episcopum nisi nobili genere et iurisperitus...” Id. *Balics*: i. m. II/2. 538.

³⁰ Esztergom érseki tartományában a következő püspökségek: Eger, Veszprém, Pécs, Győr, Vác, Nyitra; Kalocsa és Bács érseksége alatt e püspökségek: Erdély, Csanád, Várad, Zágráb, Bosznia, Szerém. Ezekhez jöttek a melléktartományok kis püspökségei, pl. Milkó, Esztergom, a többi havasalföldi püspöki egyház (Bákkó, Argyas, Szeret) és Nándorfehérvár-Szendró Kalocsa és Bács alatt. Számításomban csak az előbb említett nagyobbakat vettem fel.

³¹ Már az első esztergomi zsinat elvárja, „ut omnes archidiaconi breviarium canonum habeant...” *Balics*: i. m. II/2. 544. 1279-ben Fülöp fermói püspök-legatus elrendelte, hogy a főesperesek, ha elegendő jogi ismerettel nem rendelkeznek, legalább három évig tanuljanak jogot. *Bónis*: i. m. 27.

³² 1275.: IV. László Pál mesternek szóló adománylevelében: „Congruit sacre Regie majestatis viros doctrinae dapibus reftectos sue extollere munificencie donativis, ut dum

A főesperesi tisztkedésen már túljutott négy székesegyházi dignitás és a kollegiáták prépostjai — mindent összevéve — legalább hatvan-hetven fővel növelik a jogvégezett klerikusoknak, Bologna és Padova neveltjeinek számát. Ily módon az országban egyidejűleg mintegy 160 magas fokon jogvégezett klerikust számolhatunk — olyanokat, akik már nagyobb javadalomban vagy hivatalban voltak. Ennyi javadalmas utánpótlására a jogtudás megszerzésével vesződő harminc-negyven — egy időben Itáliában tanuló — skolaris elég lehetett. E mennyiségi fontolgatásoknál többet mond — természetesen — a magyar jogi értelmiség történetének az a teljes áttekintése, amelyet *Bónis Györgynek* köszönhetünk.³³ Mindazonáltal mégis szükség volt erre a rövid kitérésre, amelyben XIII. századi jogászaink lehetséges számának megállapításával foglalkoztunk, hogy az előző fejezetben Bolognában elvégzett első tájékozódásunkat mintegy kiegészítsük. Szükséges volt ez azért is, mert vizsgálódásainkban csak így haladhatunk tovább.

Ha ugyanis a magyar klerikusság származása szerint előkelőbb, tehát tehetősebb, nagyobb érvényesülési lehetőségekkel rendelkező része a bolognai stúdium felé fordult, *kik indultak Párizs irányába?* A válasz, amennyire egyértelműen kedvező volt az előző századi és az lehet — ugyan kisebb méretekben — a középkor végi, annyira kedvezőtlen a XIII. és XIV. századi világi klerikus számára. *A teológia felső klerikus rétegünket nem vonzotta.*³⁴ Ez a réteg a királyi adminisztráción keresztül talált utat a nagyobb egyházi javadalmak birtoklásához. Itt pedig nélkülözhetetlen volt a jogtudás. A származásban, tehát érvényesülési esélyek dolgában is náluk jóval *lejjebb* álló *közép és alsó* klerikusi réteg — falusi vagy városi plébániákon, oltármesterként vagy karkáplánként élve — ugyan mit ért volna magasabb teológiai végzettséggel? Hiszen még kisebb fokú tudás és iskolázás, az *artes* is sokszor csak a magyar feudális társadalom margóján jelölt ki helyet a „latinista”-nak. Egy a XVI. század legelejéről származó vágáns vers már felpanaszolja: „Latinistis denegantur danda, litera fit detestanda, non constat ratio blanda; iam despiciunt praelati scholares . . .”³⁵ Sem az *artes* („littera”), sem a *logicalia* („ratio blanda”) nem számíthatnak megbecsülésre. Ez persze lehet erős túlzás. Annyi mégis elfogadható a keserű vádaskodásból, hogy az *artes* és logika — a jogtudásnak csak előkészítői lévén — a voltaképpeni tudománynál kevesebb megbecsülésre tarthattak számot.

Mindez persze nem áll a teológiára, hiszen csak az *artes tanulása után* lehet átlépni a „legfőbb igazság” stúdiumába. S akármilyen kevesen voltak is azok,

---

intra regni nostri septa sive luculenta scientie doctrina, exstirpatis viciis plantando virtutes velut splendor fulserint firmamentum quasi stelle in perpetuas aeternitates . . . ad iusticiam valeant erudire multos . . .” Hazai Okmánytár. V. 32.

³³ *Bónis*: i. m. 21 — 29. Igen szép és meggyőző a „XIII. századra létrejött erőteljes klerikusréteg” bemutatása, „amelyből a jogtudó értelmiség a társadalmi munkamegosztás következő lépéseként differenciálódott”. (21.) Eredményeinek maradó értékét nem befolyásolja, hogy ő is a párizsi „stúdium”-ról, a középkori tudomány nagy centrumáról, vagyis a párizsi egyetemről beszél, amikor az még — mint láttuk — nem létezett.

³⁴ „IV. Ince pápa 1254-ben keményen kikelt több nemzet — köztük a magyarok — ama szokása ellen, hogy elhanyagolva a bölcsészet tanulását (a teológiáról nem is akar szólni!), a polgári — tehát a római — jog tanulására adják magukat; csak a világi ügyekben jártasak kerülnek egyházi méltóságokba, akiknek azután fő céljuk a meggazdagság.” *Balics*: i. m. II/2. 534. Az oklevél: *Fejér*: CD IV/2. 254. Az oklevél ugyan hamisítvány (*Bónis*: i. m. 27), de valamiféle közfelfogás hatását mutatja, s e nézet meg is felelt az általunk ismert hazai viszonyoknak.

³⁵ *Dreves*: *Analecta Hymn.* 45/b. 93 és alább a XI. fejezet.

akik tőlünk a világi klérusból a párizsi stúdiókba eljutottak, de mégis voltak.³⁶ A szegényebbje talán nem is jutott el a fokozatokig. Módosabb párizsi iskolásaink pedig — esetleg — bolognai jogászkodást is megengedhettek maguknak, és így tértek ismét haza. Feltételezhetjük tehát, hogy a párizsi iskolázáshoz vezető út csak kevesek számára volt — költséges volta miatt — járható. Az olyan testületeknek viszont, melyeknek létük alapja és értelme — „vigor ordinis” — volt a *studium*, vállalniuk kellett a *párizsi iskolázás* minden anyagi és szellemi gondját. S ilyenek voltak magyar *dominikánusaink*.

A már említett Dietrich von Apolda által szerkesztett *Domonkos-legenda* függelékében a szent által véghezvitt „csodatettek” vagy *miraculumok* előadása során azt olvassuk, hogy a prédikátorok atyjának közbenjárására egy magyar ifjú visszanyerte életét — „Qui adolescens eius, cuius arbitrio revixerat ordini se coniunxit. . .” s ugyanezen ifjú annak rendjébe lépett, kinek közbenjárására újból életre támadott. Majd azután *Párizsban* tanult.³⁷ Nevét nem tudjuk, az eset vagy annak híre kelése valamikor a XIII. század harmincas-egyvenes éveiben történhetett, amikor már a domonkos rend és vele Domonkos csodatevő híre nálunk ismertebb lehetett. Ezt figyelembe véve feltételezhetjük, hogy a feltámadott magyar ifjú mint dominikánus *studens* a század közepén tartózkodhatott Párizsban. Persze sem akkor, sem a következő évtizedekben nem ő lehetett az egyetlen, aki a magyar provinciából ott megfordult. 1280 táján Párizsban tanult a dalmát vikáriátusból a traui konvent *nativusa*, *Kazotic* (Gazotto) *Ágoston*, később zágrábi püspök.³⁸ Még előbb tanult a Szent Jakab konventben *Salamon fráter*, utóbb a magyar provincia perjele.³⁹ Csak ennyit sikerült eddig a magyarországi domonkos *studens*ekről megtudni, már ami a neveket illeti. Iskolázásuk haszna ez országra másból tűnik ki.

Amikor *Salamon fráter* Párizsban tanult — 1269–71 között —, a stúdió *regens magistere Aquinói Szent Tamás* volt.⁴⁰ A magiszter ezekben az években adta elő Párizsban a *Summa Theologica* első részét és a második rész első felét („Prima Secundae”) Petrus Lombardus szentenciás-könyvét viszont ugyanakkor és ugyanott *Petrus de Tarantasia* kommentálta — „magistraliter” —, aki néhány évvel később (1275) V. Ince néven pár hónapig (1276) a

³⁶ A világi klérus tagjainak párizsi iskolázására mutat, hogy Ugrin — később spallói érsek — 1240 előtt mintegy 12 évig tartózkodott Párizsban (vö. Tamás főesperes, *Hist. Salonitana. Balics*: i. m. II/2. 535); *Bónis*: i. m. 22.

³⁷ A magyar ifjú Szt. Domonkos által történt feltámasztása után: „. . . qui adolescens eius, cuius arbitrio revixerat ordini se coniunxit, quod circa regestum fuerat nulli, dicens: *qui cum studeret Parisius . . .*” *Acta S. Dom. a Theodorico de Apolda. Acta Sanctorum. Augusti. I. 617 = Gombos: Cat. Font. III. 2338–2339.*

³⁸ *Balics*: i. m. II/2. 535. Ágoston a zágrábi püspökségről a lucerai székre ment át, meghalt 1323-ban. Élete: *Acta Sanctorum. Augusti. I. 291–308* és *Gombos: Cat. Font. n. 4931. (III.) 2314–2319* (kivonatossan).

³⁹ *Gábel Asztrik*: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. — Egyetemes Philologiai Közlöny 1938. 7. (Klny.); *Mezey, L.*: Les rapports intellectuels entre la France et la Hongrie des Árpáds. *Recherches nouvelles — textes nouveaux.* — *Acta Litteraria Acad. Scient. Hung.* 17 (1975). 331–332.

⁴⁰ Tamás 1267-ben kezdte el a *Summát*. 1274-ben, amikor meghalt, a III. pars 90. quaestiójánál tartott (*Chenu, M. D.*: *Introduction à l'étude de saint Thomas d'Aquin. Montréal—Paris 1950.* 257. l. j.); 1269–72 között Párizsban volt (*Mandonnet, P.*: *Des écrits authentiques . . . Fribourg 1910.* 114).

pápai széken is ült.⁴¹ A két nagy mester Párizsban előadott munkája mihamar ismertté vált Magyarországon, vélhetőleg magyar dominikánus tanítványaik révén.

Aquinói Tamás *Summa Theologicá*jának első részéből ugyanis egy meglehetősen terjedelmű *töredék* maradt meg az 1280-as évekből.⁴² Ez a töredék — sorsának vizsgálata alapján — vagy a kassai, vagy a sárospataki domonkos kolostor könyvtárából kallódhatott el. (Később másutt is tudunk *Summa*-kódexről, így Veszprémben és Pozsonyban.⁴³) Bizonyosan Sárospatakon volt az az előbbivel egykorúnak látszó — s mint a *Summa* is — párizsi betűs kódex, melyben *Petrus de Tarantasia* teljes szentencia-kommentárját megtaláljuk.⁴⁴ A kódex azonban ugyanazon párizsi írással négy *quaestió*t is megőrzött az Aquinói „Prima Secundae”-jából. A *Quaestiones de beatitudine* a *Summa* szöveghagyományában ilyenformán nem jelentéktelen helyre kerül.⁴⁵ Tarantasia szentencia-kommentárjával egy kódexbe kerülése igen valószínűvé teszi, hogy az együtt hallgatott előadások már véglegesített *textus editus*át szerezte meg egy magyar hallgató. S talán éppen fráter Salamon volt ez, aki még provinciálissága előtt 1286-ban Párizsban volt rendje generális káptalanján mint a nagygyűlés e határozatait véglegesítő bizottság (*definitorium*) tagja.⁴⁶

Aquinói egy másik — nem teológiai, hanem *filozófiai* — munkája még frissebb állapotban került hozzánk. A mű az Aristoteles *Metafizikájáról* tartott előadások (*Lectura super metaphysicam*), melynek szövege nem is *textus editus*ként, hanem az előadások kiadott *jegyzet*ének — *reportatum* — formájában került hozzánk. A *reportatum* magán az előadáson készített („*reportare*”) jegyzet volt. A jegyzetet — Tamás esetében — többnyire titkára vagy tanársegédje („*socius*”), *Reginaldus da Piperno* készítette. A metafizika előadások *reportatorát* név szerint nem ismerjük, de munkáját bizonyosan követte a mester által végbevitt korrigálás. („*Idem magister fertur correxisse*” — olvassuk más munkájával kapcsolatban.⁴⁷) A reportálás gyakorlata a párizsi egyetemen alakult ki. Az egyetemi könyvkereskedők, a *stationariusok* árjegyzékeiben *reportatumok* gyakran fordulnak elő. A legközvetlenebb feltevés tehát az lenne, hogy Tamásnak egy magyar hallgatója Párizsban szerezte meg a *reportatumot* még a szöveg *véglegesítése* előtt, tehát tényleg *reportatum* formájában. Ezt a feltevést a kódexdarabon levő szöveg formai sajátosságai — a keletkezés

⁴¹ Pierre de Tarentaise párizsi magisztersége (1257-ben Tamással együtt kapta meg a fokozatot a párizsi kancellártól); *Chenu*: i. m. 285. Szentencia-kommentárjában 108 propositiót kifogásolt egy 1264–67 között Vercelli János rendmesterhez intézett névtelen feljelentés, amelyet Tamásnak adott tovább. Az Aquinói tárgyilagos, nyugodt „*declaratio*”-ja után Péter — úgy látszik — átdolgozta a kommentárt. A Sárospatakra került példány már ezt a véglegesített szöveget tartalmazza. *Chenu*: i. m. 285–286; *Mandonnet*, *P.*: *Des écrits...* 123–127; hogy Tamással egyidőben volt Párizsban 1269–1272 között, amikor lyoni érsek lett (Tamás pedig a nápolyi *studium generaléba* távozott), l. *Mandonnet*: i. m. 114.

⁴² Budapesti Egyetemi Könyvtár. U. Fragm. lat. m. 70.

⁴³ *Fejérpataky L.*: A veszprémi káptalan kincseinek összeírása az 1429–1437-es években. Történelmi Tár 1886. 573; *Mezey L.*: A kéziratosság... 87; *Ipolyi A.*: A pozsonyi káptalan XIV. századi könyvtára. — Új Magyar Múzeum 6 (1856). 178: „*Thomae Aquinat. Summa Theol. goth. script. fol.*” (78. sz.)

⁴⁴ *Mezey, L.*: *Les rapports...* 331–332; *uő*: *Codices lat. m. ae. Univ. Budap. Budapest 1961.* 54–55. *Cod. lat.* 38.

⁴⁵ L. erről *B. Guyot* O. P. (Editori di San Tommaso Grottaferrata) levelét: 1975.

⁴⁶ *Gábriel*: *Magyar diákok...* 7.

⁴⁷ *Mandonnet*: i. m. 58–59.

helyének kivételével — igazolják is. Tamás ugyanis metafizikai előadásait első párizsi működése után, 1260—64 között a pápai udvar stúdióiban (*studium curiae*), Orvietóban tartotta.⁴⁸ A *curia* akkor ott tartózkodott. A *studium curiae* elsősorban jogi előadásairól lett ismert.⁴⁹ Az említett években azonban ott látjuk Tamás egy rendtársát, Wilhelmus a Moerbekét is. Moerbek Aristoteles új és jobb fordításán dolgozott, görögből latinra.⁵⁰ Ez a brabanti, flamand dominikánus nem utolsósorban Tamás biztatására látott munkához. Tamás ugyanis úgy találta, hogy a régebbi fordítás görögből — a „*translatio greco-latina prior*” — nem lehet jó. Chenu úgy véli, hogy Tamás egyidejű jelenléte Moerbekével Orvietóban a kommentátor és a fordító egymást támogató tevékenységére utal.⁵¹ A reportatum írásának párizsi jellege mégis inkább a párizsi egyetemi *statio peccariarius*nak vagy más Párizsban tanult scriptornak a munkáját sejteti.⁵² Végül az sem lehetetlen, hogy az orvietói jegyzetet Párizsban „sokszorosították”, azaz másolták le több száz példányban, és ebből egy hozzánk is eljutott.

Az eddig elmondottak azt mutatják, hogy a magyar dominikánusoknak a párizsi stúdióval való kapcsolata *gyors és közvetlen* volt. Ezt bizonyítják még azok a töredékek is, amelyek eddig csak műfajilag voltak azonosíthatók mint egyetemi disputák szövegei: *quaestiones disputatae* vagy *quodlibetales*. Sorsuk az előbb említett szövegekéhez hasonlóan tisztázható nem volt, de műfajuk jelenléte ismét az egyetemi kultúrával való kapcsolatunk szövegszerű bizonyítéka.⁵³ Ugyanez mondható az egyetemi beszédek, a *collatiók* hozzánk kerüléséről. A XIII. század közepéről eddig két kódex volt ismeretes, mely az egyetemi élethez tartozó kis beszédeket tartalmazta. Az egyiket — benne magyar glosszákkal — *Gábrriel Asztrik* találta meg a *Vatikáni könyvtárban*.⁵⁴ A másik — bizonyosan *domonkos eredetű* — Párizsból került hozzánk, de talán már nem dominikánusok, hanem a királyi klerikusok kezébe. Még fogunk vele találkozni, mert egy üresen maradt fél lapjára került az *Ómagyar Mária-siralom*.⁵⁵ Végül a harmadikból csak egy fél lapnyi *töredék* maradt, melyről a teljesebb kódex ismerője és a pergamendarab könyvkötésként felhasználója — nyilván az *incipit* vagy az *explicit* szövegének alapján — azt mondja, hogy a szerző *brabanti* származású párizsi prédikátor (a XVII. század nyelvéen *concionator*). Ha domonkos a kollációk szerzője, vagy az előbb említett Moerbekére, vagy a szintén Brabantinusként ismeretett Thomas de Cantimprére kell gondolnunk.⁵⁶

⁴⁸ A „*studium curiae Romanae*” alapítója IV. Ince (1244. dec. 2.—1245. jún. 28.) „*de caetero sequatur studium litterarum . . .*” *Creytens*, R. O. P.: *Le „Studium Romanae Curiae” et le maître du sacré palais.* — *Archivum Fratrum Praedicatorum* 12 (1942). 16—18. A *Curia-studium* a helyét gyakran változtató pápai udvarral együtt költözik, *Creytens*: i. h. 18—22.

⁴⁹ (*Deniflével szemben*) *Creytens* azon a nézeten van, hogy a kúria iskolája ugyan elsősorban jogi iskola volt, de a teológiát is előadták benne. I. h. 22.

⁵⁰ „*. . . nova translatio quae sententiae Aristotelis continet clarius veritatem . . .*” *Id. Chenu*: i. m. 184; a fordítás egész problémája: *uo.* 183—186.

⁵¹ *P. Mandonnet*: véleményét idézi és elfogadja *Chenu*: i. m. 184.

⁵² *Mezey L.*: *Fragmenta codicum. Egy forrásterület . . .* MTA Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 1975. 97.

⁵³ *Mezey, L.*: *Les rapports . . .* 331.

⁵⁴ *Gábrriel A.*: *Egy magyar klerikus párizsi prédikációs kódexe a XIII. századból a Vatikáni Könyvtárban.* — *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1943. Klny.

⁵⁵ *Mezey L.*: *Leuveni jegyzetek . . .* 359.

⁵⁶ *Mezey L.*: *Fragmenta.* 82.

Párizs tehát valóban láthatott a stúdium házaiban magyarokat. Ezek az iskolások könyveket hoztak magukkal, bizonyságul az egyetemi kultúrában való személyes részesedésüknek, és tudásforrásként is a jövő nemzedékek számára. Ma már elmondhatjuk, hogy szinte egyáltalán nincs olyan, a párizsi iskolázásra jellemző műfaj, mely — legalább maradványokban — nálunk képviselve ne lenne. A franciaországi iskolázás nálunk egészen korán ismertté vált tekintélye a *Chartres-i Fulbert*.⁵⁷ A XII. században azután sorra megjelennek a francia tudás olyan alakjai, így — legalább közvetve — *Abélard*, valamint *Petrus Lombardus* — nemcsak a szentenciáival, hanem a *Biblia* egyes könyveihez írt glosszáival is. *Petrus Comestor* magyar glosszákkal kísért *Historia Scholasticája* éppen úgy ismert volt nálunk, mint a XIII. század magas teológiája és filozófiája: *Tomás és Pierre de Tarentaise*.⁵⁸ Ezekhez társulnak a kiegészítő műfajszámba vehető *quaestiók*, *disputaták* és *quodlibet*ek, végül pedig a kollációk.

Az *Ómagyar Mária-siralmat* tartalmazó kollációs kódex törzsét domonkosok írták. De a kódex — vélhetőleg — *világi* klerikusok kezébe került, s a tőlük származó beszédek már a kor magyarországi oklevélírásával kerültek lejegyzésre.⁵⁹ Jele ez annak, hogy az egyébként is joggal feltételezhető párizsi iskolázás, melyben *III. Béla* klerikusait részesítette, fiai (Imre és *II. Endre*) meg unokája (*IV. Béla*) idejében tovább folyt. De az ilyen magyar klerikusoknak — kiknek elődeit is már az *ars dictaminis* vonzotta Párizsba — a száma ekkorra már nem volt nagy. És később még csökkent is, két okból. Az első: *Párizs* már többé nem annyira a korszerű retorika, az *ars epistolandi* ismereteit akarta nyújtani, hanem a XII. századi *abélard*-i dialektika és a viktorinus kora skolasztika kezdeményezései után — ahogy akkor mondták — a *studium summae veritatis*-t a teológiát és az arra szellemileg előkészítő logikát, valamint a *scientiae naturalest*, a fizikát és a metafizikát. A XIII. század feltörő jogi kultúrájára viszont — és ez a második ok — legalább az *ars notaria* fokán szüksége volt a magyar királyság vezető értelmiségének. Útja ezért inkább Bolognába vezetett. Nem egy a *decretumok*, a kánonjog doktoraként tért haza. *Magister sacrae paginae*ként vagyis a teológia mestereként a XIII. században Párizsból — jelen tudásunk szerint — *senki* nem jött vissza.

A stúdium rendjének annak kezdetétől végső — a budai káptalanon történt — megszervezéséig (1254) oly fontos szerepet játszó magyar provincia studenseit (tartományonként kettő volt engedélyezve) Párizsba küldötte — sőt, ha a magiszter Orvietóban tartott előadást, hát a pápai udvar iskolájába. Egyetemi grádussal díszített mester a magyar tartomány XIII. századi és XIV. század eleji történetéből mégsem ismeretes. Mi lehetett ennek az oka?

*

Talán hatvan esztendővel a rend alapítása után, egy — a rendmester környezetéhez tartozó — dominikánus összeírta rendjének tudósait és mártírjait.⁶⁰ A *scriptores* sorában magyarországi Pál mesteren kívül magyart hasztalan

⁵⁷ Róla és magyarországi hatásáról l. az V. fejezetet.

⁵⁸ *Mezey, L.*: Les rapports . . . 332.

⁵⁹ *Mezey L.*: Leuveni jegyzetek . . . 361—363.

⁶⁰ A katalógusokat ismertette és kiadta: *Loenertz, R.*: Un catalogue d'écrivains et deux catalogues de martyrs dominicains. — Archivum Fratrum Praedicatorum 12 (1942).

keresünk. A rendi vértanúk közül hatot vagy hetet sorol fel, de ezek közül négy magyar. Közöttük van Szádok is, a Pál mesterrel Magyarországra jött első négy magyar domonkos egyike, a zágrábi kolostor alapító perjele. A Kárpátokon túl a Nowy Szc leglyel kolostorban ölték meg a tatárok. Ezért sokáig lengyelnek is tartották.⁶¹ A rendi katalógus negyedik fejezete azonban ennél több magyar vonatkozást is tartalmaz. E fejezet címe így hangzik: „Azokról a dolgokról, amelyeket a magyar rendtartomány testvérei Jézus Krisztus hitéért tettek és elszenvedtek különböző helyeken.” „In persecutione tartarorum”, a tatár veszedelem idején az egész tartományrészben 190 fráter szenvedett vértanúságot. E fejezet forrása — Loenertz szerint — magyar lesz. Azonos talán *Bodrogi Péter* magyarországi tartományi perjel *Commentariolum*ával.⁶² Péter provinciális munkája arról ad számot, ami tartománya történetének első ötven évében történt.

A provinciális az 1269. évben küldte tanulni Párizsba majdani utódját, *Salamon testvért*.⁶³ A stúdium kötelességéről nem feledkezett meg. Tartományának addigi története azonban más dolgokra is figyelmeztette: a tatárok által megölt testvérek százaira, Julianus és Richard Magna Hungaria felé vezető útjára.⁶⁴ Továbbá a kunoknál folytatott prédikálás viszontagságaira való emlékezések tölthették meg a *Commentariolum* lapjait; ezek a dolgok, és — deákságunk történetét tekintve — sajnos, nem a scriptorok előszámlálása. A XIII. században a dominikánus rend nem tudott magyarországi stúdiumaiba magisztert állítani. Talán a XIV. század elején, amikor a budai studium generale létrejött, számolhatunk ott egy — név szerint nem ismert — magiszter régenssel. De még ez sem bizonyos. Biztosan csak azt mondhatjuk, hogy a domonkosok Provincia Hungariaejának minden előfeltétele megvolt ahhoz, hogy a stúdium követelményének megfeleljen. Voltak jól iskolázott fráterek, könyvek, amelyek idejében, gyorsan közvetítették a korszerű iskolázás eredményeit. De a rendtartomány története a magyar prédikáló frátereket más sorsra szánta.

*

Az újfajta „apostoli élet”, a teljes szegénység programjával induló kisebb testvérek is — mint láthattuk — szükségszerűen eljutottak a stúdiumhoz. Magyarországra a domonkosoknál valamivel később érkeztek. Külön provinciát — mint a prédikálók — nem is alakítottak azonnal. Az első rajt *Carpinói János*, a Provincia Germaniae ministere küldte Magyarországra 1229-ben.

⁶¹ A lengyelnek tartott vértanú, B. Szádok *Loenertz* szerint sem legyél, sem vértanú nem volt: „Sadok . . . ni les Vitae Fratrum, ni aucune autre source ne disent rien de son origine polonaise ou de son martyre . . .” I. h. 288—289. Az írók között: „Nicolas de Hongrie” és egy „Jean de Hongrie inquisiteur”. *Loenertz*: i. h. 286—287.

⁶² „De hiis que fratres provincie Ungarie pro fide Jesu Christi fecerunt et pro ea passi sunt in diversis locis. Capitulum IIII.” *Loenertz*: i. h. 296. „. . . in persecutione Tartarorum 190 fratres . . .” uo. 297—298; a vértanúk között a magyar vonatkozások aránya: „Quatre notices hongroises sur un total de 6 ou 7.” Talán ezért teszi fel *Loenertz* a kérdést: „Faut-il supposer une source hongroise à l'origine de notre catalogue?” I. h. 288.

⁶³ L. a 39. jegyzetet. Bár — mint fentebb láttuk (I. j.) — *Reichert* a *Commentariolum* keletkezését 1259-re teszi, de akkor hogyan számolhat be a tartomány első ötven (1221-től) esztendejének történetéről? Ezért kell *Loenertz* felfogását helyesnek tartani, aki 1269—70-re teszi *Bodrogi Péter* munkájának keletkezését. *Salamon* — mint láttuk — 1269-ben ment Párizsba.

⁶⁴ Julianus és Richard Relatiója mint irodalmi alkotás: *Klaniczay*: 78; kiadása: *Szentpétery*: *Scriptores*. II.

Négy év múlva már külön *custodia* fogta össze a már létező magyar kolostorokat *esztergomi őrség* néven, de még mindig a német tartomány keretein belül. Az esztergomi *custodia* tehát az 1238 táján létrejött *Provincia S. Mariae Hungariae* előkészítője volt, mely nevét bizonyosan első kolostoráról nyerte. Az első minorita (mely a középkorban egy jelentésű a ferencessel) kolostor a primási városban létesült.⁶⁵ A szegénység értelmezése körül dúló viták a magyar tartomány életét még sokáig nem zavarták. A magyar szürke testvérek egyértelműen a *konventualizmus* hívei voltak anélkül, hogy ez irányzat egyik igazolását, a teológia igényesebb, aktív művelését felkarolták volna. Úgy tűnik, hogy e tekintetben még annyira sem juthattak, mint a domonkosok, kiket — kolostoraik számát tekintve — megelőzték. A század végén ötvennégy kolostoruk⁶⁶ volt, de a domonkosoknál bizonyára nem több rendtaggal.⁶⁷ A ferencesség és a hazai irodalom története majd később és másként kerül érintkezésbe. Studium generaléjuk pedig a Mária-tartomány anyakolostorában, Esztergomban fog feltűnni.

*

Más volt a harmadik „mendikáns” rend, az Ágoston-rendi remeték története. 1256-ban a különböző remetetésüléseket IV. Sándor pápa rendelete egy szerzetesrendbe egyesítette.⁶⁸ Az egyesítés munkájában részt vett Vancsa István bíboros, esztergomi érsek. Talán az ő közreműködésének is köszönhető, hogy a kezdetben négy nagy provinciára osztott rend harmadik tartománya Hungaria nevet viselte.⁶⁹ A rend nevét Szent Ágostonról vette, s a kanonoktól megkülönböztetésül remetéknek mondták magukat. A remeteélet azonban hamarosan teljesen megszűnt, vagy csak néhány kisebb kolostorra korlátozódott. Városokban emelkedtek a „remeték” kolostorai, miként a domonkosoké és a ferenceseké. Konstitúcióik, melyeket az ágostonos regula kiegészítésére dolgoztak ki, a domonkos szabálykönyv mintájára készültek és ahhoz igazodtak a stúdium tekintetében is.⁷⁰ Az *ágostonos magiszterek* — a

⁶⁵ Ez már abból is következik, hogy a magyar kolostorok első szervezése Custodia Strigoniensis néven történt. Helyesen ragaszkodott tehát az esztergomi kolostor elsőségéhez a Mária-tartomány hagyománya: „sub nomine Custodiae Strigoniensis ad Provinciam Germaniae spectantis (unde primum Conventum Strigonii qua tunc metropoli regni, habuisse, colimare licet) . . .” Schematismus Provinciae Hungariae nunc S. Mariae nuncupate O. Minorum Ref. S. P. Francisci 1866. 8.

⁶⁶ *Hermann*: i. m. 82 — 83; bár ő az egri kolostort tartja az első magyar ferences háznak, magam, az említett okoknál fogva az esztergomi klostrom elsőségét nehezen tartom elvitathatónak. (*Hermann*: i. h.)

⁶⁷ A domonkos kolostor alapításához (mint egy ciszterci vagy premontrai kolostoréhoz is) már tizenkét klerikus szerzetes kellett. A ferencesek szerényebb „locus”-ai kisebb létszámmal is létesíthetők voltak.

⁶⁸ *Moe, E. A. van*: Recherches sur les Ermites de Saint Augustin entre 1250 et 1350. — Revue des questions historiques 60 (1932). 275 — 316.

⁶⁹ A magyar tartomány 1329-ben — amikor az egész rend már 24 tartományra volt felosztva — a tizenkettedik volt az anconai tartomány után, a kölni és a francia előtt: *Van Moe*: i. h. 311. A provincia ezt a helyet 1295-ben már elfoglalta (i. h. 312), eredetileg azonban (1254 után) csak ez a négy tartománya létezett: Francia, Allemannia, Hungaria, Hispania (uo.). *F. Fallenbüchl* tévesen írja tehát (Az ágostonrendiek Magyarországon. Budapest 1943. 23), hogy a magyar kolostorok 1262-ig a bajor rendtartományhoz tartoztak.

⁷⁰ *Van Moe*: i. h. 293 — 295; a tanulmányi rend: *Ypsma, E.*: Les études universitaires . . . Az 1284-ben tartott orvietói káptalan már így rendelkezik: „Diffinimus propter multitudinem scholarium Parisius ire usque ad Capitulum generale sequens . . .” *Van Moe*: 293. 3. j.

domonkos és ferences mesterek mellett — hamarosan megjelennek a középkori egyetemeken. Nincs is egyetemi város, ahol ágostonos kolostor — benne *studium generaléval* — ne emelkedett volna. Az erős ágostoni hagyományok miatt nem nagyon válhattak belőlük igazán nagy arisztokraták. Valódi szellemi arculatuk azért nem is fejlődött ki előbb, mint a keresztény neoplatonizmus teljes rehabilitációja, a humanizmus idején.⁷¹

A magyarországi Ágoston-rendiek kezdetei — egyes remetecsoportokon kívül — kétségkívül részben a remeterenddel egyesített *guillermiták*, *vilhelmiták* vagy Vilmos-rendiek néhány más, korábban létezett kolostorára vezethetők vissza. A vilhelmiták nevüket egy toscanai remetefőnöktől, Vilmostól nyerték, aki Malavalléban egy remetekolostort létesített Szent Benedek szabályai szerint. Ez a XII. század közepén történt.⁷² A *labor manuum* benedeki programja nehezen volt összeegyeztethető a kéregető, prédikáló szerzetesi életformával. Ezért a *remeteség kolduló rendi megfogalmazása* a tágabban értelmezhető *ágostoni regula* szerint történt. *István* esztergomi bíboros a talán meglehetősen gazdátlan magyar vilhelmita kolostorokat a regula megváltoztatásával az új remeterendbe vezette át. Bizonyosan ez történt két Sáros megyei nemzetségi monostorral, *Sárossal* (Szent Szaniszló) és *Harapkóval* (Szentlélek), valamint *Komárral* (Zala m.), *Körmenddel*, talán *Bátmonostorral* is, és megint biztosan az *esztergomi Szent Anna-kolostorral* is.⁷³ Az utóbb említett háznak már ágostonos lakóit még a XIII. század végén is „guillermiták”-nak nevezi az érsek⁷⁴ és egy osztrák krónika.⁷⁵

A domonkosoknak a stúdium szeretetében és tényleges művelésében legméltóbb társaik az egész középkoron át ők voltak, de még szép szerep jutott nekik az itáliai humanizmussal való kapcsolatok ápolásában is. A prédikálásból is kivették a részüket: a domonkosoknál B. Szádok, az ágostonosoknál B. Vid neve mutatja magyar provinciájuk prédikátori tevékenységét.⁷⁶ Ehhez a működéshez társult náluk — igen korán — a *stúdium szolgálata*. III. Endre, akit két esztergomi „guillermita” hozott be titkon az országba, 1292-ben megadományozta az esztergomi kolostort. Az adomány célja az, hogy a konvent az *artes liberales*, sőt, a *teológia stúdiumát* tartsa fenn.⁷⁷ Ha a *studium generalé*nak a Hostiensistől fentebb hallott meghatározásához tartjuk magunkat,⁷⁸

⁷¹ Vö. Mezey, L.: Maestro Agostino da Vicenza agostiniano platonista nell'Ungheria cinquecentesca. — Studia Humanitatis 2. Rapporti Veneto—Ungheresi all'epoca del Rinascimento. Budapest 1975.

⁷² Elm, K.: Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens. Köln—Graz 1962. 10—29.

⁷³ Sáros és Komár. Elm: i. m. 89; Harapkó (Eperjes mellett) nemzetségi monostor volt: Fuxhoffer—Czinár: Monasterologia. II. 211—212.: „in loco veteri abbatiae Benedictinorum . . .” Körmend: Fuxhoffer—Czinár: II. 213. Bátmonostor legfeljebb a helynév alapján. Esztergomról l. a köv. jegyzetet.

⁷⁴ Knauz: Mon. eccl. Strig. II. Strigonii 1882. 184—185.

⁷⁵ Österreichische Reichschronik. 36. 506—9; 40. 978—90; MGH Deutsche Chroniken V. 1 (1890).

⁷⁶ IV. László 1278-ban Ottokár cseh király ellen indított hadjáratában Vid, Illés tartományi, Miklós esztergomi perjellel és Jakab fráterrel együtt részt vett, és a sereget prédikálásával lelkesítette. Knauz: Mon. eccl. Strig. II. 582.

⁷⁷ 1290.: III. András földadománya az esztergomi ágostonosoknak. „Hac consideratione interna, qua operante gracia potentissimi largitoris, ut studium theologie et aliarum arcium ibidem cum aliis ministeriis studiorum valeat, nostro mediante officio, aptissime collocari et jugiter exerceri . . .” Knauz: Mon. eccl. Strig. II. 205; *Fallenbüchl*: i. m. 45.

⁷⁸ L. a VIII. fejezetet.

azt kell mondanunk, hogy Esztergomban a király segítségével már ekkor studium generale alakult. A rend ilyen főiskoláinak XIV. századi felsorolása Esztergomot nem említi, viszont 1384-ben a generális perjel helyettese már mint meglévőről szól róla.⁷⁹ Lehetséges, hogy az esztergomi stúdiumban kezdte meg tanulmányait az a Sándor testvér, akit az 1300-as nápolyi rendi általános gyűlés másodmagával párizsi magiszterségre ajánl.⁸⁰ Magyarországi Sándor mesternek egy párizsi dispután való szerepléséről Gábrriel Asztrik tudósít bennünket.⁸¹ Az 1300-as évek elején két magyar ágostonos tanul a párizsi konventben.⁸² Hogy fokozatot szereztek-e és milyet, nem tudjuk. A XIV. század első felétől azonban — XVI. századi megszűnéséig — a magyar tartomány — hagyományosan — csak itáliai stúdiumokra küldi lektorjelöltjeit.⁸³ Az ágostonosok — magyar kolostoraik számát (33),⁸⁴ elterjedésüket és teológiai érdeklődésüket tekintve — méltó társai voltak a domonkosoknak, a ferenceseket pedig — korszakunkban — kétségkívül felülmúlták. A XIV. század első felében ez köztudott lehetett. Az első magyar teológiai mesterek végül is közülük kerültek ki. A legelső Alexander de Hungaria volt. Mintegy negyven évvel utána még mindig az a helyzet, hogy Nagy Lajos és felesége VI. Kelemen pápától azt kéri, hogy Magyarország részére teológiai magisztereket adjon. Ezek lehetőleg Ágoston-rendiek legyenek, „mert ők másoknál jobban kitűnnek a teológia művelésében.”⁸⁵ A pápa teljesítette a kérést. Az egyik újonnan „kreált” magiszter *Stephanus ab Insula*, Szigeti István lett. Melléknevét a Csepel-szigeti Lórév mellett létezett és „conventus Insulanus” néven emlegetett kolostorról nyerhette. Később nyitrai püspök, végül kalocsai és bácsi érsek lett.⁸⁶

⁷⁹ *Mezey*: Maestro Agostino . . . i. h. 328. 23. j.: „. . . dictum conventum studii generalis . . .”; *Mályusz* is feltételezte egy ágostonos studium generale egykori létét, de nem tudta hová helyezni: Egyházi társadalom. 285.

⁸⁰ Az 1300. évi nápolyi generális káptalan határozatai között: „Diffinimus quod ad magisterium recipiendum represententur primo frater Alexander de Ungaria . . .” *Antiquiores quae exstant definitiones capitulorum Generalium Ordinis. Analecta Augustiniana* 3 (1909–10). 15.

⁸¹ *Gabriel, A.*: Alexandre de Hongrie. Maître régent à la Sorbonne médiévale. — *Archivum Philologicum* 65 (1941).

⁸² I. h. (Kny.) 5.

⁸³ Girolamo Seripando 1548-ban a magyar tartományi perjelnek még ezt írja: „. . . ut majores vestri fecere in Italiam . . . ad capessendum ingenii cultum mittere . . .” *Mezey*: Maestro Agostino . . . i. h. 328.

⁸⁴ Ezt a számot a római Archivio Generale Agostiniano Dd sorozatának (a generalis perjelek regisztrumai) átnézése után állapítottam meg. A szám a középkor végére lett teljes. Ágostonos remete kolostorok a következő helyeken voltak: Esztergom, Buda, Székesfehérvár, Pécs, Eszék, Körömend, Komár, Pölöske, Németújvár, Pápóc, Pozsony-szentgyörgy, Vác, Eger, Sáros, Bártfa, Harapkó, Szepesváralja, Sajókaza, Bátmonostor, Kalocsa, Ércsi, Lórév (Csepel-sziget), Mezősomlyó, Lippa, Várad, Gyulafehérvár, Torda, Dés, Körös (Horvátország), Velike, Borok, Szerémújlak, Verőce. *Fallenbüchl (Fuxhoffer nyomán)* említi még Sárospatakot, de ez Sárossal azonos, és a szepesi várban levő kolostort, viszont csak Váralján létezett egy kis rendház; Lövő Lórév rossz olvasatából származó következtetés.

⁸⁵ Nagy Lajos és Erzsébet királyné 1345-ben VI. Kelemen pápához: „quam tota communitas cleri cuiusque conditionis et status regi praedicti careat et caruerit ab antiquo honore magistrati theologicæ facultatis . . .” *Denifle*: i. m. 414. = *Balics*: i. m. II/2. 542.

⁸⁶ *Udvardy, J.*: Etienne de l’Île (†1382) Ermite de St Augustin, archevêque de Kalotcha (Hongrie). *Augustiana* 6 (1956). 322–335. Az alapos tanulmányból többet tudhatunk meg a másik ágostonos magiszterről, Verebélyi Péterről. *Udvardy*: i. m. 327–328; vö. *Hermann*: i. m. 161., és *Mályusz*: Egyházi társadalom. 288.

Az említett Ágoston-rendi magisterek nyitják meg a középkor végén már szép számban ismert ágostonos, domonkos, minorita teológiai mesterek sorát. A stúdium európai programja Magyarországon bennük valósult meg. Bennük, és természetesen a még nagyobb számú, a *magister sacrae paginae*-nél folyamatosabban jelentkező bolognai doktorokban. Az egyetemi kultúra párizsi szövegemlékei, még ha csak töredékekben is, de már nálunk is tanulmányozhatók, tehát annak befogadása — még magiszter réteg nélkül is — megtörténhetett. Hatása azonnal nem mélyülhetett el. És ez azon múlt, hogy a tatár veszedelem és egyáltalán az ország földrajzi helyzete a domonkosokat, azután a minoritákat *más történelmi feladatok* és áldozatok vállalására kényszerítette. *Az artes és a teológia művelését* a harmadik — a század második felében megjelenő — kolduló rend, az *ágostonos remeték viszik mesteri fokig*. Így azután már Hungariáról is el lehetett mondani, amit Domonkosról írtak egykor: „documentis artium eruditus satis, transiit ad studium summae veritatis.” De ennek az arteszen művelt *stúdiumnak Magyarországon sajátos és szerényebb jelentése volt.*

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A DEÁK ÉS DEÁKOSSÁGA

A „clericus chori” és a „procedens”

A *studium* magyarországi sorsa nem alakult nagyon kedvezően. Célkitűzéseit — az Anjou-kor derekáig — a domonkosok és főként az ágostonos remeték tették igazán magukévá. A magasabb igényű jogászképzés Bolognába vezető útjára pedig a származásuknak és vagyonuknak megfelelő magasabb javadalmakra, egyházi és állami méltóságokra törekvő klerikusok tértek. A magyarországi *deákságot* azonban sem ezek, sem azok önmagukban nem jelentheték. A nemzet irodalmi műveltségének megalapozását, e munka befejezését ezért nem lehetett csak tőlük várni. A sajátos magyarországi kultúra továbbformálása, új feladatok vállalására alkalmassá tétele minden bizonnyal egy nyilvánvalóan alacsony, műveltségi szintű értelmiségi réteg igénye volt. Ők nem Párizs és Bologna neveltjei, bár — igen távolról — hatását mindketőnek érezték. A hazai lehetőségek és körülmények között nevelődve és működve a magisztereknél és doktoroknál feltétlenül közvetlenebbül vehettek tudomást művelődési igényekről, és tehettek valamit azok kielégítésére. Kik voltak ők és miben állt literatúrájuk?

*

Egy „hitelt érdemlő” káptalan vagy királyi konvent külső tevékenységében — szabály szerint — annak tagjai vettek részt.¹ De a dignitásokon, főespereseken és egyszerű kanonokokon, illetőleg a konventuálisokon kívül gyakran találkozunk oltáros papokkal, karkáplánokkal s a *sublectorral* és a *succentorral* is. S hiteles helyi ügyek meghatalmazottjaiként, kiküldöttjeiként sokszor szerepelnek a királyi prelatura külön területéhez tartozó plébánosok is.² Mindezeket hazai terminológiánk *testimonium*oknak mondja. A XV. száz-

¹ Ezért hangsúlyozza a kalocsai káptalan (1324): „virum discretum magistrum Nicolaum socium et concanonicum nostrum.” Zichy Oklevéltár. (Z.) I. 237. Úgyszintén az egri (1334): „presente magistro Donato concanónico et fidedigno testimonio.” Uo. 445. Végül a székesfehérvári (1335): „viro discretos et honestos magistrum Emericum quondam sublectorem et Gregorium filium comitis Marc quondam iudicis castri Albensis . . . socios et concanonicos ac homines fidedignos . . .” Uo. 454.

² Óbuda, 1268 k.: „Petrus custos ecclesie nostre.” Z. I. 19; Székesfehérvár 1276.: „una cum Gach de Merse et Ivan de Dada hominibus vestre serenitatis Mikaelem decanum ecclesie nostre ac Mathiam custodem de eadem homines nostros.” *Wenzel G.*: Árpád-kori új okmánytár. (W.) IX. 157.; Eger, 1291: „magistrum Briccium socium et concanonicum nostrum et archidiaconum de Zabochoy . . . ad statucionem . . .” W. X. 52; Székesfehérvár, 1336: „Magistro Emerico condam sublectore, socio et concanonicum ac homine nostro . . . ac Jacobo sacerdote chori ecclesie nostre, similiter homine nostro.” Z. I. 468; Pécs, 1336: „nostrum hominem videlicet Dominicum sacerdotem canonicum ecclesie s. Johannis baptiste de castro Quinqueecclesiensi . . . pro testimonio . . .” Z. I. 488; Nagy-

zad első feléig azonban hasonló minőségben gyakran tűnnek fel az ún. karbéli klerikusok — *clerici chori* — is, azaz a katedrálisokban vagy alsóbb rendű mostoregyházakban az istentiszteletet végző kollégiumokhoz — a *chorushoz* — valamilyen módon hozzátartozó, alacsonyabb egyházi rendben levő klerikusok.³ A király vagy a nádor emberének — a *homo regius*nak vagy *palatinalis*nak — társaságában gyakran jártak el a hiteles hely részéről kiküldve mint hitelt érdemlő tanúbizonyságok: „fide digna testimonia.” A terminus helyes értelmezésében zavart jelentett a szokásos fordítás: karpap. A magyar „pap” szó önmagában még nem teszi minden további nélkül eldönthetővé azt, hogy misés papot vagy kispapot értsünk-e a szón? De még az sem látszik biztosnak, hogy valóban papi személyről volt -e szó? Tudni kell továbbá, hogy az oltáros pap (*rector, magister altaris*) ugyanilyen kiküldetésekben mint *sacerdos chori* is szerepelhet, azaz valóban és pontos értelelem szerint: „kar-pap”.

Hogy ilyen esetekben a clericus chori nem papnövendéket jelent, már többen észrevették:⁴ határozottabban utalt erre Kumorovitz Bernát,⁵ jelentőségüket Bónis György⁶ is kiemelte, Gerézdi Rabán⁷ pedig megkísérelte a fogalom tartalmának további tisztázását. Ezt az érdeklődést ennek a magyarországi irástudónak a hiteles helyek életében való kétségkívül sajátos szereplése meg is érdemelte. Kissé rejtélyes személye számunkra pedig arra szolgál, hogy a magyarországi művelődés, a literatura iskolázási alapjának vizsgálá-

---

várad, 1312: „Ladislaum sacerdotem de choro ecclesie nostro capellanum altaris b. regis Ladislai de ecclesia cathedrali.” Károlyi család oklevéltára. (K.) I. 40.; Nagyvárad, 1284: „Petrum presbyterum de choro ecclesie nostre pro testimonio vice nostri misimus.” W. IX. 407; uo. 1313: „Petrus sacerdos de choro ecclesie nostre.” Z. I. 140; Nyitra, 1341: „dominus Mychael presbiter prebendarius dicte ecclesie nostre.” Z. I. 619. A szerzetesi hiteles helyek ilyen nagy változatosságát nem mutatnak. Rendszerinti formulázásuk: „misimus unum ex nobis fratrem N. . . .” (Esetleg: „custodem, cantorem . . . nostrum.”) Területük plébánosai: a pécsváradai bencés konvent (1312) „misimus . . . fidelem hominem nostrum Thomam videlicet ecclesie nostre de villa Cumplow.” Z. I. 138; a leleszi premonstrei konvent ismételtén kiküldi a nagykaposi plébánost (Ung m.). Vö. *Kumorovitz Bernát: A leleszi prépostság tagjai és hiteles helyi személyzete 1569-ig.* — Szent Norbert Emlékkönyv. Gödöllő 1934. 35–37. (Pl. 1407: László; 1443: István.) Kaposon világi pap a plébános. (L. *Békefi Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.* Budapest 1910. 497–498.) Márton beregszászi iskolamester kéri Balázs préposttól a plébániát; Turóc, 1400: „discretus vir dominus Clemens plebanus de Selech.” (Prépostsági plébánia.) Orsz. Ltár. DL. 42741.

³ Freising, Domschule 1390: „Quod si quovis modo colore vel ingenio scolis nostre ecclesie maioris in scholaribus detraheretur, ita quod divinus cultus per hoc diminueretur seu chorus dicte ecclesie nostre non esset decenter *scolarium ornatus presenciam* . . .” *Lurtz, Georg: Mittelschulgeschichtliche Dokumente Altbayerns, einschliesslich Regensburgs.* I. — Mon. Germ. Paedagogica. XLI. Berlin 1907. 170. A prágai johanniták scholarisai 1373-ban: „viginti septem scolares, ex quibus quidam regunt scolas, alii cantant in choro, alii ministrant ad altaria, alii pulsant campanas, alii dicuntur ceroferrarii, alii vexilliferarii . . .” Inquisitio domorum Hospitalis S. Johannis Hierosolimitani per Pragensem Archidicesim facta anno 1372. Ed. V. *Novotny.* Historický Archiv 19. Praha 1901. 22. A hiteles hely és az iskolázás kapcsolatát először *Miklós Zoltán* figyelte meg: *Levéltári Közlemények* 18–19 (1940–41). 170–178.

⁴ Elsősorban *Érdújehelyi Menyhértre* (A közjegyzőség és hiteleshelyek története Magyarországon. Budapest 1899. 112–113) és *Békefi Remigre* (A káptalani iskolák története. 290–295) gondolok.

⁵ *Kumorovitz B.: A leleszi prépostság tagjai . . .* 46.

⁶ *Bónis Gy.: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv.* Filológiai Közöly 1963. 380.

⁷ *Gerézdi Rabán: A magyar világi líra kezdetei.* Budapest 1962. 19–37.

tában előbbre jussunk. A káptalanhoz, konventhez tartozónak valóban nem tekinthetjük, minthogy a kiküldetés formulázásában hiányzik az erre utaló fordulat. Másrészt a puszta clericus chori megnevezésén kívül a kiküldő káptalan vagy konvent részéről olyan jelzők is hozzákerülnek a terminushoz,⁸ melyeknek vizsgálata a fogadalom tartalmi differenciálását — így annak pontosítását talán majd lehetővé fogja tenni.

*

A leleszi konvent 1346-ban egy idézést az egyik kolostori iskolás fiúval — „per parvulum scholae nostrae” — juttatott el az érdekelt félhez.⁹ Az iskolás fiúnak adott megbízatás — egyszerű kézbesítés — még távol áll az igazi hiteles helyi kiküldetés rangjától. Mégsem tekinthetjük jelentéktelen véletlennek azt, hogy az egyik legnagyobb és legtekintélyesebb hiteles hely, bár szerény megbízatással, mégis közel engedi hiteles helyi tevékenységéhez a monostoriskola kis deákját. Lehetséges, hogy nevelési, iskolázási okokból történt ez, hogy ugyanis e szerény, de gyakorlati módon a *parvulus scholae* — az „apród” — iskolás — előtt nyilvánvaló legyen az írás fontossága, az őt nevelő konvent közhitelűségének társadalmi tekintélye. A pécsváradi bencés apátság viszont 1320-ban a maga részére bizonyosággal András klerikust küldte ki a homo regius mellé.¹⁰ E klerikus minden további megjelölés nélkül szerepel, tehát nem is mint clericus chori. András bizonyára nem tartozott az apátsági monostor kórusához, és a hiteles helyi tevékenységben való szereplése vagy alkalom szülte megoldás, vagy pedig abból következik, hogy egy, az apátsági területhez tartozó plébánia klerikusa volt. Erre a feltevésre az bátorított fel, hogy a királyi monostor közvetlen joghatósága alá tartozó plébániák papjai is szerepelnek hasonló minőségben és kiküldetésben.¹¹ Ez utóbbiak klerikusaikkal együtt természetesen a világi papsághoz tartoztak, nem pedig a monostor szerzetes konventjéhez.¹² Ellenben ha 1280-ban a nagyváradi káptalan azt említi, hogy testimoniuma, az e szerepre alkalmas („idoneus”) fiatalember („juvenis”) „a mi kórusunk klerikusa”,¹³ nem lehet kétség Péter klerikusnak a székesegyházi kórusához tartozása felől. Hasonló esettel találkozunk 1328-ban és 1330-ban, midőn a szentkirályi keresztetek budafelhévi konventje egy bizonyos János klerikust küld ki hiteles eljárásban: „misimus. . . hominem nostrum Johannem clericum chori nostri fide dignum.”¹⁴ A *fidedignitas* — az ősrégi *axiopistia* — a klerikust¹⁵ még akkor is megilleti, ha neve mellől hiány-

⁸ Pl. „socius et concanonicus noster . . .” L. I. j., és Kalocsa, 1324: „virum discretum magistrum Nicolaum socium et concanonicum nostrum . . .” Z. I. 237.

⁹ *Kumorovitz B.*: A leleszi konvent hiteleshelyi működése 1569-ig. Turul 1928.

¹⁰ „Andream clericum, hominem nostrum . . .” Z. I. 186.

¹¹ L. a 2. j.; a királyi monostor prelátusának (apát vagy prépost) „quasi nullius” joga saját egyházai fölött. *Füßy Tamás*: A zalavári apátság. — Pannonhalmi Rendtörténet. VII. Budapest 1902. 59–64. (Csak példaként, mert az egész kérdést egyháztörténetírásunk még észre sem vette, még kevésbé tisztázta.)

¹² L. a 2. j. és *Füßy*: i. h.

¹³ „Iuvenem idoneum Petrus clericum chori nostri pro testimonio.” Z. I. 46.

¹⁴ Z. I. 307, 328.

¹⁵ K. I. 153; viszont — ennek említése nélkül is — clericus chorit lehet gyanítani a „hominem nostrum” kifejezés mögött, bár a székesfehérvári keresztetek (johanniták) 1323: „nostrum dedisse hominem Michaellem pro testimonio fidedignum.” Z. I. 229.

zik a „fidedignus” jelző. A szekszárdi apátság 1345-ben: „nostrum hominem Nicolaum clericum chori nostri. . .”

A példák további sorolása helyett nézzük most már behatóbban a terminus tartalmát. Kiindulópontul amaz analógia szolgálhatna, mely a *parochialis presbyter* és klerikusa viszonyában — , legalább is a Karoling-kor óta — fennállott.¹⁶ A clericus chori kórusához, azaz a káptalanhoz vagy konventhez olyasfajta viszonyban állott, mint a parochiális klerikus plébánosához és egyáltalán az egész plébániai papsághoz. Az utóbb nevezett deák — mint tudjuk — papjával, illetőleg annak társával együtt énekekkel, olvasással és liturgikus cselekményekben segítkezve — részt vett a „keresztelő egyház” istentiszteletében. Zsoltárokat énekelt, a nagymisén és a vecsernyén az officiánsnak ő felelt — egyedül vagy klerikustársaival.¹⁷ Lényeges vonásaiban hasonló funkciója kellett legyen a clericus chori tevékenységének is, természetesen káptalani vagy konventi, székesegyházi vagy monostoregyházi méretekre felnagyítva.¹⁸

Mind a plébániai klerikusok — ezt hamarosan látjuk —, mind a karbeli klerikusok gyakran említetnek scholarisokként. A nagyvárad káptalan e scholarisok leglényegesebb tevékenységét így jelöli meg: „nobiscum cantant in choro. . .”¹⁹ Mint látjuk, a káptalani, monostori kórusban való éneklés volt a leglényegesebb feltétel ahhoz, hogy egy scholaris — azaz iskolás fiú — klerikusnak legyen tekinthető. És valóban, a székesegyházak liturgikus rendjét szabályozó ún. *ordinariusok*²⁰ igen gyakran említik e scholarisok szereplését a dómliturgiában. Az egri ordinárius²¹ szertartási előírásaiban többször fordulnak elő ilyen megfogalmazások: „iam scholares intrant chorum cum processione. . .”, vagy „scholares regunt chorum.” Ez utóbbi kifejezés a következőt jelenti: négy scholaris „karkárában” a kórus két stallumsora között álló pulpitus előtt állt és előénekelte, vezette a kar (káptalan és konvent a

¹⁶ C. 2. de vita et honestate clericorum X, 3, 1. „Presbyter habens populum debet habere clericum, qui secum cantet et in aliis his expressis cum iuvet. (Summatio:) Ut quisque presbyter qui plebem regit, clericum habeat secum qui cantet et epistolam et lectionem legat, et qui possit scholas tenere. . .” L. még a IV. fejezetet.

¹⁷ Pl. Egeres (Kolozs m.) 1444. *Békefi Remig*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest 1906. 269.

¹⁸ L. a 2. j.

¹⁹ „. . . chorus scolarium ornatus presencia.” L. a 3. j.; Nagyvárad (1370 k.): „Clericos autem ecclesie . . . intelligimus esse non solum canonicos vel prebendarios, aut altarium seu capellarum rectores ecclesie nostre, sed et nostros nepotes et etiam alios scholares, qui ubicumque versentur ex nostris, vel alterius ex nobis expensis, seu victualibus sustentantur, dummodo divina frequentant, sicut fuit alias consuetum. . .” *Bunyitay*: i. m. 90.; Regensburg, Domchoralistákról (1414): „Dicuntur etiam Scholares, prout etiam haec statuta frequentationem Scholarum iniungant, qui in choro cantant aliaque ministeria clericorum minorum ordinium, obibunt. . .” *Lurz*: i. m. 173. A prágai johanniták vizitációja 1373: „scholares . . . alii cantant in choro. . .” *Inquisitio domorum*. (Ed. V. Novotny) 22. és 1. itt a 3. j.; Pozsony 1342, tanúvallomások között: „quod ipse frequentavit scholas et chorum ecclesie predicte. Credo, quod ut scholaris, non ut canonicus. Item quod ipse fecit studiosam diligentiam circa officium divinum ibidem. Non credo. . .” *Békefi R.*: Káptalani iskolák. 380.

²⁰ A magyarországi ordináriusokról (Esztergom, Eger) *Knauz Nándor*: Magyar Sion 5 (1867). 225—226.

²¹ Ordinarius secundum veram notulam seu rubricam ecclesie Agriensis . . . Cracoviae 1509. Kiadta *Kandra Kabos*. (Adatok az egri egyházmegye történetéhez.) Eger 1905, A „karkápa” (Nyelvtörténeti Szótár): Cappa choralis (ma: pluviale), kisebb klerikusok. tehát a scholarisok is viselhették. *Stapper, Richard*: Grundriss der Liturgik. Münster, W. 1931. 225.

hozzá tartozó segédklérussal) énekét, azaz — hogy egy deákos magyar kifejezéssel éljünk —: „korálták az órát.”²²

És ha ehhez a tevékenységhez még az is hozzájárul, amiről már az előbbieken tudomást szereztünk, hogy ti. ugyanazon káptalan és konvent testimoniumaként a különböző hiteles helyi kiküldetésekben feltűnnek, Kumorovitz megállapítását teljesen el kell fogadnunk, hogy a leleszi karbeli klerikusok segítettek a kórusban is, és egyúttal a hiteles hely kancelláriájában is.²³ De hogyan váltak ezek a fiatal emberek erre a szerepkörre — a monostoron belüli és kívüli tevékenységre — alkalmasakká? Nyilván annak következtében, hogy megfelelő iskolázással rendelkeztek, vagy legalább azon az úton voltak, hogy a szükséges ismereteket megszerezzék vagy azokban magukat tökéletesítsék.²⁴ Így merül fel a kérdés, mikor és hol juthattak ilyen ismeretek birtokába?

*

Kérdésünkre a választ két scholaristól kapjuk. Esetük és személyük ismert a magyar szakirodalomban. Az eset a következő: 1348. május 24-én Nagykállóban az ottani egyház rektora (plébános) — egyúttal a belső szabolcsi kerület alesperese — kétheti határidőre elnapol egy előtte kezdett eljárást. A keresetet András fia Péter — egyébként Lengyel János mester jobbágya — két parokiális klerikus (*clerici parochiales*), név szerint János és István ellen adta be, akik az ő hasonlóképpen János nevű fiát megsebeztek.²⁵ A következő hónap 21. napján úgy látszott, mintha az említett alesperesnek sikerült volna a feleket kibékíteni.²⁶ Ez alkalommal János klerikust és a szolgálóját (*servitor*), Istvánt egyszerűen litterátusoknak mondja. János litterátus — kedvezőbb ítéletet remélvén — július 5-re újabb határidőt kért. Ezen a napon János — most már *litteratus parochialis* — az említett Istvánnal együtt megjelent az alesperes előtt anélkül, hogy álláspontját kellőképpen bizonyítani tudta volna.²⁷ A pernek — a szabolcsi főesperességből kikerülve — magasabb fórum, az egri püspökség előtt kellett folytatódni. És valóban, ugyanezen évnek az őszén, október 18-án — tehát a szokásos Szent Gál-napi iskola-kezdet harmadnapján — a két fiatal ember már úgy tűnik fel, mint akik az egri kórusban és iskolában tartózkodnak: „in choro et in schola Agriensi commorantes.” Így nyilatkozik róluk a püspöki vikárius, János mester borsodi főesperes.²⁸ Világosan kitűnik ebből, hogy a két korábbi parochialis clericus vagy litteratus most már az egri püspöki iskolához és székesegyházi kórushoz tartozott. Mégis, a következő napon a vikárius által az ügygel kapcsolatban Lengyel János részére kibocsátott levélben ugyanezen János és István már

²² Latinul: „chorabunt, chorant horam.” L. az egri Ordinariust passim, továbbá „es az keeth kanthryx *koralya* az halathak wecherneywth.” Apor-kódex 148. Nyelvemléktár VII. 240: 13–15.

²³ *Kumorovitz*: A leleszi prépostság tagjai . . . 46.

²⁴ *Békefi R.*: A káptalani iskolák . . . 79; *Bónis Gy.*: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. Filológiai Közöny 1963. 380.

²⁵ A nagykállói Kállay-család levéltára (az oklevelek és egyéb iratok kivonatai) I. Budapest 1943. 941. sz.

²⁶ Uo. 945. sz.

²⁷ Uo. 947. sz.

²⁸ Uo. 957. sz.: „scolares nunc in choro et in scola Agriensi commorantes.”; teljes szöveg: *Békefi*: A káptalani iskolák . . . 381–383.

megint scholarisként fordul elő.²⁹ Kezdetben tehát egy Szabolcs megyei falu plébániaegyházának klerikusai voltak és ugyanekkor litteratusnak is mondták őket, néhány hónap múlva az egyházmegyei székhely püspöki iskolájában tűnnek fel „in choro et in schola”, és ugyanakkor scholarisnak is neveztetnek. Még ugyanezen 1348. év november 18-án a püspöki vikárius őket megint — bizonyára az előakták hatására — *litterati parochiales* néven említi. Az egész ügynek 1349 januárjában a vikáriusi ítéletlevél vet véget. Ebben a két fiatalember megint mint scholaris kerül a szemünk elé.³⁰

Amint láthatjuk, néhány hónap leforgása alatt ugyanazon személyekről ugyanazon egyházi hatóságok (az alesperes, majd a püspöki vikárius) különböző terminusokat használva nyilatkoznak. Hol klerikusnak mondják őket, hol literátusnak, hol pedig scholarisnak. Szabad-e egyszerűen csak a terminus variálására gondolni? Aligha. Bizonyos, hogy fokozati különbség következik be a két fiatalember iskolázásában, amikor Szabolcsból Egerbe kerülnek. Ha a klerikus terminusnál maradunk, a különbség e szó jelzőjében lenne érzékelhető: clericus chori, illetőleg korábban parochialis. Viszont a literátus valamint a scholaris ezzel egyértelmű megjelölésnek látszik. A terminus pontatlan használatában a nagykallói alesperest még csak vétkesnek mondhatnánk, de ezt a dekretális jogban járatos püspöki helynökről fel sem tételezhetjük.³¹ Ha ő változtat a terminusokon, bizonyára abban a tudatban teszi, hogy ezáltal János és István jogi minősítése személyileg nem változik. Akárhogy nevezték őket, klerikusnak kellett lenniök, mert különben nem kerülhetett volna ügyük első fokon a főesperest helyettesítő nagykallói rektor, majd tőle a püspöki bíróság mint fellebezési fórum elé. A vikárius — illetőleg jegyzője — nagyon jól tudta, hogy a terminusok változása jogi hatással nem jár, és ezért minden különösebb megfontolás nélkül szinte oklevelenként változtatja azokat.

A mi szempontunkból még érdekesebb az a körülmény, hogy a klerikus mivolt pontosabb körülhatárolása következik be a „parochialis”, illetőleg „chori” jelzővel. Az első esetben minden bizonnyal a Karoling-kor óta ismerős plébániai klerikusok kettejével találkozunk, akik már bizonyos liturgikus funkciók végzésében papjuknak segítségére lehetnek. Az erre való literatúrával is rendelkeznek és ezért mondhatjuk — mondják is — őket literátusoknak. Ám ez a literatúra még valahol az alsó iskolázás fokán, a bevezető „sajtár deáki”³² színvonalnál már talán több grammatikát tanuló grammás deáki szinten állhatott.³³ Lehet az is, hogy — ha nem is falujukban, de a szomszédos mezővároska, Nagykovácsok iskolájában — a grammatika végére jutottak, és most a magasabb dialektikai és retorikai iskolázás megszerzésére mentek fel a püspöki várba, Egerbe. Itt tovább tanultak, ezért megint csak scholarisnak minősülnek, de azért akár otthon, Szabolcsban, akár Egerben mégis elsősorban klerikusok. Kállósemjénben mint parochialis klerikusok ott állottak a kicsiny falusi templom oltár előtti kórusában, és egy pulpitus előtt énekeltek azt, amit a falusi egyház — bizonyára már csak részben latin nyelvű — liturgikus rendje szerint énekelni kellett deákul, vagy zoltárokat és más éneket a falu népével magyarul. Felmenvén azonban Egerbe, a két deák litera-

²⁹ Kállay oklt. 965. sz.

³⁰ Uo. 970. sz.

³¹ Plöchl, W. M.: Geschichte des Kirchenrechts. II. Wien—München 1955. 309.

³² Mezey L.: „A sajtár deák.” — Filológiai Közöny 1969. 521—524.

³³ Uo.

túrájának bővülését és növekedését várhatta a székesegyház tövében álló püspöki iskolától, klerikusként pedig a székesmonostor pompás dómliturgiájában vehetett részt. De hogy — a döntés ideje elérkezvén — az iskolás valóban a székesegyházi kórusban vagy a hatalmas püspökség valamelyik plébániáján lesz-e majd misés pap, avagy a szinten tőszomszédos hiteles helyi jegyzőség házának³⁴ kancelláriájában tanul kenyéradó, világi mesterséget — ekkor még nem volt nyilvánvaló.

*

A karbéli klerikus említését gyakran sajátos jelző kíséri. A pécsváradi konvent 1321-ben Miklóst küldi ki *testimonium*ként: „clericum nostrum specialem et hominem nostrum.”³⁵ A pécsváradi *clericus specialis* megjelölése nem a szokásos *clericus chori*. Mégis joggal vélhetjük, hogy a „specialis” jelző minőségüket fejezi ki. Emellett szól az aradi káptalan (1330) egy kiküldetési megjegyzése: „misimus Jacobum specialem clericum chori nostri. . .”³⁶ Mind a pécsváradi, mind az aradi esetben — minden bizonnyal egy karbéli klerikusról van szó. Az, hogy specialis clericusoknak mondják őket, bizonyára annyit jelent, hogy a káptalannal, illetőleg a konventtel már valamilyen különösebb kapcsolatban állnak.³⁷

A jelző értelmezéséhez analógiaként talán a királyi *specialis notariust* hozhatjuk fel.³⁸ Az utóbbiak bizalmi munkakörben dolgoztak, mondhatnánk titkárokként, sőt magántitkárokként. A XIV. század első felében találkozunk egy bizonyos István mesterrel — a király közvetlenebb környezetéből —, aki a királyi gyűrűs pecsét öre és az ilyen pecsét alatt kibocsátani szokott királyi iratok speciális jegyzője.³⁹

1313-ban János karbéli klerikus az óbudai káptalani *testimonium*.⁴⁰ Ugyanezen ügyben, később — 1321-ben — ugyanez a János a káptalan embere, de ezúttal már pap, és a káptalani egyház Szent Miklós oltárának papja: „Johannem scilicet presbyterum ministrum altaris s. Nicolai de ecclesia nostra maiori.”⁴¹ Azt sem mulasztják el megemlíteni, ha egy klerikus valamely egyház kórusából az áldozópapság felé vezető két felső lépcsőfok elsejére lép, azaz szubdiakónus lesz. A székesfehérvári káptalan 1345-ben egy *testimonium*ot a következő szavakkal mutat be: „Nicolaum clericum ordinis subdiaconatus chori ecclesie. . .”⁴²

³⁴ Liber S. Johannis. Adatok az egri egyházmegye történetéhez. III. Eger 1886. 470.: „domus notariae capituli.”

³⁵ Z. I. 196.

³⁶ Uo. 366.

³⁷ A speciális értelmezéséhez: *Du Cange*: Glossarium m. et inf. lat. A *specialitas* szó-nál: „*Necessitudo coniunctissima*” — azaz igen szoros kapcsolat. Az egri szentszék 1351: „dominus Petrus sacerdos magister altaris s. Elizabeth in cathedrali ecclesia Agriensi, homo eiusdem domini nostri episcopi specialis. . .” Károlyi okl. I. 195.

³⁸ *Szentpétery I.*: Magyar oklevéltan. Budapest 1930. 170–172; „a többiek sorából kiemelt notarius specialis”: *Bónis Gy.*: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. Levéltári Közlemények 35 (1964). 207.

³⁹ *Szentpétery*: i. m. 171.

⁴⁰ Z. I. 157., 40., 200.

⁴¹ Óbudán hasonló eset: 1311-ben magister Antonius clericus chori (Z. I. 134); ugyanő 1316-ban miséspap, a Mária-kápolna kanonokja és a káptalani egyház prebendáriusa (i. m. 158).

⁴² Z. II. 158.

Mindebből az tűnik ki, hogy egy karbeli klerikus számára valóban nyitva állt a lehetőség mind a tág értelemben vett jegyzői mesterség valamelyik ágának gyakorlására,⁴³ mind pedig az egyházi pályára. Karbeli klerikus létére az illető még korántsem volt papnövendék, de azzá lehetett. Viszont hiteles helyi *officium*át már gyakorolhatta. Szubdiakónusként a papi rend felvételére készült. Ebből a megállapításból további kérdések következnek. Mi volt tartalma szerint az a literatúra, melynek birtokában egy deák dönthetett arról, hogy egyházi vagy világi pályára lépjen? Továbbá: mi tette a jegyzői mesterségre — mely a világi életpálya középkor végi lehetőségeinek mintegy összefoglalása volt — és mi az egyházi pályára való közvetlen felkészülés tartalmát? Hogy e kérdésekre felelhessünk, vissza kell mennünk a parvulus scholae és a clericus parochialis már ismert fogalmainak tartalmi-iskolázásbeli vonatkozásaihoz.

*

„In schola et in choro Agriensi existentes” — mondja János főesperes, az egri püspöki vikárius a két scholarisról, Jánosról és Istvánról, mihelyt az egri dómiskola és a katedrális kórusa befogadta őket. Aligha közönséges stílárius fordulatról van szó, hanem a vikárius arra gondolt, hogy ezzel a kifejezéssel élve tudja leginkább megadni az egri püspöki iskola jellemzését.⁴⁴ A *schola*, amely egy *chorusszal* áll szerves kapcsolatban, fogalmilag azzal a *schola maiorral* lesz azonos, amelyről majd két évszázad múlva Oláh Miklós esztergomi érsek fog szólni. A szó értelmezésében nemcsak előre kell tekintenünk, de emlékezetünkbe kell idézni azt is, amit az itáliai, majd a *Karoling műveltségű Európa iskolarendszerének két tartóoszlopáról, a grammatikáról és a musicáról* már hallottunk. Ezzel áll összhangban az is, hogy Gellért püspök székesmonostora skólájába a grammatikában és a *musicában* járatos iskolamestert keresett.⁴⁵ A két mesterség együttes említésének jelentőségét nem csökkentheti az, hogy egy későbbi átfogalmazás a legenda szövegének e helyét is „korszerűsítette”, így fejezvé ki magát: „in Lectura et in Cantura.” A grammatika vagy „lectura” figyelmünket a „schola”-ra és annak tanulmányi rendjére, a „musica” pedig a „cantura”-ra és a kórus életére irányítja.

A már többször említett parochialis klerikusok egyidejűleg mint literátusok is szerepelnek, amiből következik, hogy valamiféle literatúrával rendelkeztek. Ennek a „falusias” literatúrájának tartalma és terjedelme mind az európai viszonyok, mind pedig a hazai művelődési körülmények egybevetéséből eléggé pontosan rekonstruálható. Hozzá tartozott mindenestre a latin nyelvtan elemeinek elsajátítása a Donatus-féle *ars minor* segítségével.⁴⁶ Lehetséges, hogy a könyvírás betűinek ismerete és használata mellett még az aritmetikából is tanultak valamit. Az viszont bizonyos, hogy az ilyen kezdő isko-

⁴³ *Kumorovitz* (A leleszi prépostság tagjai . . . 46—47) adataiból jellemző példaként rekonstruálható Horkai Fábián mester konventi jegyző pályafutása; clericus chori, literatus, vice notarius. *Mezey, L.*: Der Literat und seine Literatur. Acta Literaria 10 (1968). 35.

⁴⁴ A vikáriusi ítélettelvé kiadva: *Békefi R.*: Káptalani iskolák . . . 381—382; regeszták: Kállay oklt. I. 941, 945, 947, 958, 965, 970. sz. L. még *Bónis György*: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. Filológiai Közölny 1963. 380.

⁴⁵ A csanádi és a székesfehérvári dómiskoláról l. Jubileumi tanulmányok. I. Pécs 1967. 58. Lectura és cantura: Gellért-legenda. (minor) c. 12.

⁴⁶ Donatusról az I., IV. és V. fejezetben; *Hajnal*: L'enseignement . . . 150.

lásnak — „sajtár deák”-nak — első iskolás könyve Magyarországon — csak úgy, mint Európában szerte — a zoltároskönyv volt. Hiszen tudjuk, hogy egész Európa a zoltároskönyvből tanult olvasni majd írni. Persze csak bevezetés volt ez a könyvírás ismeretéhez, és az olvasás is szótagolás, sillabizálás volt.⁴⁷ Elképzелhetetlen azonban, hogy az iskolázás első fokán már nemcsak olvasni, hanem énekelni is ne tanultak volna. A zoltárokat szótagolva ugyan, de olvasták, s erre a szótagolva olvasásra épült fel a szövegnek lényegében szillabikus dallamra, a zoltárosok tónusaira éneklése.⁴⁸ És így máris a musica küszöbéig — a falusi templomcska főoltára előtti kórusba — léphettünk, ahol a két Egerből ismerős scholarist megpillantottuk. Hogy mi haszna volt ebből a kezdetleges „canturá”-ból a keresztlő egyháznak, papnak és iskolásnak, már ismeretes előttünk azokból az előírásokból, amelyek a kora középkori — és még inkább a Karoling-Ottó-kori — művelődési gyakorlatról tájékoztatnak.⁴⁹ Ez a gyakorlat, amely mélyen az európai és ebben a magyarországi iskolázásban és művelődési állapotban gyökerezett, szinte érintetlenül megőrződött a reformáció koráig, és a következőket jelentette. Mindenekelőtt már az iskolázás kezdeti fokán számolhatunk a zoltárosok éneklésével, legalább az egyszerűbb és gyakrabban használt tónusokban.⁵⁰ Ehhez főként a vecsernye himnuszai járultak, majd a trópások segítségével szillabikusra alakított mise-ordináriumok (*kyriék*), továbbá egyes körmenetek és a temetés énekei. Ezekhez társultak a nem szoros értelemben vett liturgikus, tehát népelemek (*cantiones*), hogy legkorábbi példájukat említsük, pl. az *Ómagyar Mária-siralom* kezdetben latinul, azután magyarul, majd egészen a XVIII. századig ismét latinul.⁵¹ Ez a durván felvázolt művelődési kép természetesen a helyenként különböző követelmények és lehetőségek szerint finomítható és nagyobbítható is. Tekintettel lehet lenni a plébánia nagyságára, valamint arra is, hogy plébániai vagy egy kis nemzeti monostor iskolájára vonatkoznak-e feltevéseink. A mezővárosokban — azok nagyságától, az iskolamester képességeitől függően — megint csak bővíthetett az előadott ismeretek köre és természetesen emelkedhetett színvonaluk is. A királyi városokban végül a városplébánia iskolája általában megközelítette vagy éppen el is érthette egy schola maior szintjét.⁵² Ismeretes, hogy a középkori egyetem magába foglalta az alsóbb iskolázási fokokat is, beleértve a későbbi elemi iskolázást.⁵³ Joggal tételezünk fel hasonló szervezetet a dómiskolákban és legalább a királyi monostorok iskoláiban. A leleszi prépostsági iskola parvulus scholaeja bizonyval kezdő iskolás vagy kis — grammatikát tanuló — diákocska lehetett.⁵⁴ Az

⁴⁷ Uo. 69–70, 139, 233; vö. Vita S. Godehardi ep. Hildesheimensis posterior (1022–1038): „nam litteras omnino, nisi tantum psalmos, non didicist . . .” MGH SS. XI. 2202; *Gombos*: Cat. Font. n. 4987. III. 2435; Roger Bacon a XIII. század végén a ferences tanulmányi rendet — és igényt — bírálva: „plura millia intrant qui nesciunt legere psalterium nec Donatum. . .” *Gombos*: i. m. n. 4471. III. 2088.

⁴⁸ L. a IV. fejezetet.

⁴⁹ L. uo. és az V. fejezetben.

⁵⁰ L. a „psalmodia nuda” értelmezését az V. fejezetben.

⁵¹ L. *Mezey, L.*: Notes lovaniennes . . . 30–32, 37–38., 52–54. j.

⁵² Erről meggyőzhet *Szalkai László* iskolás könyvének és a váradi statútumokban leírt iskolázási programok összehasonlítása.

⁵³ *Hajnal*: L’enseignement. 61–68, 89–90.

⁵⁴ A „parvulus scholae” kifejezés bizonyára érzékeltetni akarta a grammatikával kezdődő scholarisi iskolázás és a „parvulus” elemi, „psalteristai” színvonalának közötti különbséget.

ilyen iskoláknak természetesen nem a kezdeti iskolafokozat adta meg igazi jellegüket, tehát nem voltak csak „elemi iskolák”.

*

A nagyváradi székeskáptalan statútumai ismételten hivatkoznak az 1179-i, illetőleg az 1215-i lateráni zsinatokra, melyek rendelkezéseinek megtartását Gentilis bíboros-legátus 1308-ban a magyar klérusnak különösen a lelkére kötötte.⁵⁵ Ezen intézkedések értelmében főként a székeskáptalanoknak szoros köteleossége, hogy a szegény iskolások oktatómestere számára egy kanonikátust vagy egyéb — a székesegyházhoz kötött — javadalmat tartasanak szabadon.⁵⁶ Az ilyen javadalom birtokosa azután köteles volt az iskolásokat legalább az ún. „első tudományok”-ban oktatni: „In primitivis scientiis.”⁵⁷ Mit jelentettek már most ezek a „primitivae scientiae”? Aligha csak annyit, amennyit egy falusi vagy mezővárosi plébánia iskolája is képes volt scholarisainak nyújtani. Sőt ellenkezőleg, a váradi káptalan a *loci sollemnes* iskolájának sajátosságaként említi a *primitivae scientiae* oktatását.

Már ebből is sejthető, hogy ezek a tárgyak annyira „primitívek” nemigen lehettek. Egy püspöki vagy monostori iskola — tehát egy schola maior — stúdiumrendje éppen kitelt belőlük, ha még az iskolához hozzászámítjuk a kórust is, feltételezve, hogy a primitivae scientiae a musicát nem foglalta szervesen magába, de velük párhuzamosan oktatták. Hogyan tudjuk azonban ezeknek a scientiáknak a konkrét tartalmát megragadni?

A középkor második felében a tanulmányok területén a legnagyobb tapasztalattal — láthattuk — a prédikátor szerzet, a domonkos rend rendelkezett.⁵⁸ Problémánk megoldásában is egy dominikánus rendi kollégium, az avignoni Notre-Dame de la Pitié szabályzatának elemzése lehet segítségünkre.⁵⁹ A statútum szerint a kollégiumot a prédikáló testvérek 24 „junior” számára alapították, akiknek oktatását három mesterre bízta. Az első mester a noviciusokat a rendi életbe vezette be, és oktatójuk volt „in moribus dicti ordinis”. A második mester előadásokat tartott „in primitivis”, név szerint latinból, retorikából: „in primitivis, scilicet gramatica, rhetorica, logica.” A harmadik lektor végül arra nyert megbízást, hogy adja elő a filozófiát és a teológiát. Nem érdektelen, hogy a három mester közül csak az elsőnek és a harmadiknak kellett a domonkos rendből kikerülni. A primitivae scientiae oktatója viszont lehetett — ha a körülmények úgy kívánták — világi pap vagy klerikus.⁶⁰ A kollégium statútumai hasznos felvilágosítást adnak arra

⁵⁵ „pie fuit in Lateranensi provisum concilio, ut per unamquamque kathedralem ecclesiam magistro qui clericos eiusdem ecclesie, aliosque scholares pauperes communiter instruerit aliquot competens beneficium praeberetur, quo et docentibus relevaretur necessitas, et via pateret discentibus ad doctrinam . . .” *Bunyitay*: i. m. 91. A zsinati dekrétumok: Jubileumi Tanulmányok. 70. j. Gentilisről l. *Békefi*: A káptalani iskolák. 372.

⁵⁶ C. 1. et c. 5. X. de magistris 5.5.

⁵⁷ „Ad suum (lectoris) spectat officium . . . regere scholas seu interessentes scholis nostris docendo utiliter in primitivis saltem scientiis, prout de iure et locorum sollemnium, saltem nostro similibus, de bona consuetudine requiritur . . .” *Bunyitay*: i. m. 90.

⁵⁸ *Walz, A.*: Compendium. 124–130., valamint a VIII–IX. fejezetet

⁵⁹ Ismerteti *Hajnal, I.*: L’enseignement . . . 87. Uo. (86–88) hasonló előírások más kollégiumi szabályzatokból. *Fournier, M.*: Les statuts des Universités de France. II. 491–494.

⁶⁰ *Fournier*: i. m. 492.

nézve is, hogy a papi rend felvételére készülő fiatal domonkosok milyen ismeretek birtokában juthattak el az előkészítő fokozatok (*ordines minores*) felvételéig. Az akolitusi fokozatig bezárólag fel lehetett venni a kisebb rendeket, ha a jelölt a következő követelményeknek megfelelt: „sciat bene partes et accidentia substantivorum et adiectivorum cum eorum regulis.” Ha tovább akar jutni a papságra készülő (tehát a szubdiakonátust akarja felvenni), vizsgát áll ki a *Doctrinaléból* és a *Paratusból*.⁶¹ Az előbbi Alexander de Villa-Dei *Doctrinale Puerorum* című nyelvtankönyve volt, mely népszerűbben — és főleg versekben — foglalta össze Priscianus kivonatait.⁶² A szubdiakonátus után és a diakonátusra készülöben a fiatal dominikánus Petrus Hispanus „12 könyvé”-t tanulta, aki megint csak a középkor végi iskolázás oszlopai közé tartozik. Dante a „Paradicsom”-ban emlékezik meg róla: „Pietro lo qual giù luce in dodici libelli.”⁶³ A diakonátus után hosszabb tanulmányi idő következett. Ennek folyamán az aristotelesi fizika és metafizika olvasása, kommentárjainak megismerése és önálló magyarázata volt a követelmény, és ehhez járul valami a „szent doktor” első részéből, azaz a *Summa Theologica Prima Parsa* volt a tanulmány tárgya. A domonkos újmisési pap még tovább folytatta tanulmányait (így *Summa*-stúdiumait), és esetleg egyetemi fokozatok birtokába is jutott.⁶⁴

E kitérő megvilágította előttünk a *primitivae scientiae* tartalmát. Térjünk most vissza a középkori Magyarország literatúrájának problémáihoz. Az már bizonyos, hogy a *primitivae scientiae* a váradi káptalan statútumainak megfogalmazásában sem jelenthet mást, mint amit az imént hallottunk: grammatikát, retorikát és dialektikát, illetőleg logikát. A hét mesterség rendszerében e három együtt a trívium. A püspöki és monostori iskolák Magyarországon e három scientia — korábban ars — ismeretébe és gyakorlatába vezették be a scholarist. Ámde más volt a haszna a primitiva scientia birtoklásának a francia dominikánusoknál, és más Magyarországon. A különbség azzal mérhető le, hogy míg az avignoni dominikánus kollégium „junior frater”-e ez ismeretek birtokában már a diakonátust nyerhette el, Magyarországon — úgy látszik — ugyanilyen tanultság után még csak a szubdiakonátusig emelkedett. Az utóbb említett egyházi rend volt az első *ordo maior*, és reá vonatkozott az *Ars notaria* már ismételten hivatkozott megjegyzése a világi állapot (*laicatus*) és a *clericari* választásának időpontjáról. E választás lehetősége ugyanis csak a literatúra birtokában következhetett be. És valóban, mint az avignoni kollégium statútumaiban is láthattuk, a *primitivae scientiae* után következett csak a *philosophia prima* (metafizika) és a teológia első részének tanulása. Ez tehát már a magyarországi literátus döntését követő, további tanulmányi rendhez tartozott, a tulajdonképpeni papképzéshez. Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyarországi deák a maga deákosságát szintén Alexander a Villa Dei és Petrus Hispanus ismeretével bizonyította, illetőleg — legalább részben — azzal tekintette lezártnak.

*

⁶¹ Hajnal: i. h.

⁶² Alexander de Villa Deiről: Das Doctrinale des Alexander de Villa-Dei. Kritisch-exegetische Ausgabe . . . Bearb. von Dietrich Reichling. Mon. Germ. Paed. XII. Berlin 1893.

⁶³ Paradiso 12, 135. (A „12 könyv” természetesen csak a Summulae logicales részeit jelenti.)

⁶⁴ Fournier: 492; a papszentelésig teológia „per duos annos”; Walz: Compendium. 125—126; a lector-jelöltek ezután még négy évig tanultak: uo. 28.

A dómiskolában, amelyet Gellért püspök csanádi székesegyháza mellett létesített, a grammatika — más szóval a *lectura* — után az oktatás másik bázisa a *musica* volt, más szóval a *cantura*.⁶⁵ Hogyan valósult meg e kettős program, hogyan indult fejlődésnek magyar földön, már fentebb láttuk. Miként a *schola* felügyelője a székesegyház *lectora*, a *scholasticus* volt, úgy a kórusra a *cantor* viselt gondot.⁶⁶ A lector helyettese — aki a püspöki iskola munkáját irányította — a *sublector* volt, míg a cantort énekkoktató tevékenységében a *succentor* helyettesítette. Hogy a magyar kereszténység első évszázadában miként folyt az énekkoktatás, már szintén alkalmunk volt látni. Az előéneklés útján történő énektanítást a XIII. századtól valószínűleg már nálunk is felválthatta a hangjegyolvasás ismerete és az ezen alapuló zenei nevelés: „in choro”. De a hazai zeneoktatás ezen fejlődési fokán a *musica* már kivált az *artes* együtteséből, olyan értelemben, hogy — miként a nyugati dómiskolákban — nálunk is a *scholabeli* neveléssel párhuzamosan folyt. Eléggő világosan utal erre a váradi káptalani statútumnak a kántor tevékenységét szabályozó rubrikája. Ebből ugyanis kiderül, hogy a *succentor* a *scholarisok* énekkoktatását oly módon végzi, hogy a vasárnapkal kezdődő liturgikus hét zsolozsmáinak énekléséhez szükséges *cantust* leírhatja. A péntek délutáni vecsernye befejezése után, illetőleg a nagyobb ünnepek előtt két nappal, ugyancsak a késő délutáni órákban biztosítottak erre időt. Az előéneklés és a szöveg diktálása most már párhuzamosan folyt, s ennek eredményei lehettek a kurzív írással és kurzív notációval készült „használati” antifonás-könyvek és graduálék. Mindkettőre kései, de jó példa az ún. leleszi antifonálé és a patai graduálé. A *cantus gregorianus* mellett a középkor vége felé már legalább a püspöki és érseki iskolák énektanítási anyagához tartozott a korai többszólamúság, a *cantus figurális* tanítása is.⁶⁷

A most nagy vonásokkal felvázolt fejlődés kereteit csak nagyon kevés adat segítségével tudjuk kitölteni. De azért ilyen adatszerű tudásunk is elegendő van ahhoz, hogy egy világi vagy egyházi pályára készülő magyarországi deák életét „in choro” rekonstruálni tudjuk. Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy a *cantura* nemcsak jó hangú és kiváló hallású énekes fiúk („Chorknaben”) zenei oktatását és szereplését jelentette. A székesegyház vagy a monostor kórusában napról napra — a nagymise és a vecsernye idején — megjelentek az összes iskolások.⁶⁸ De nem volt ez másként a nagyobb városi plébániatemplomokban sem, és ettől nemigen maradtak le a mezővárosok egyházai sem.⁶⁹ Erős ellentétben áll ez a délnémet gyakorlattal, mely a XV.

⁶⁵ L. az V. fejezetben.

⁶⁶ A váradi káptalani statútumokban, az *officium cantoris* leírása: „clericos chorum frequentantes instruet ad artem musicam et peritiam cantandi in officio divino, quamvis hoc per succentorem consueverit exerceri ex ordinatione et commissione cantoris. Dies autem musicae artis predictae instruendi deputati sunt a vespere precedentis diei videlicet, quando prima campana sonare incipit ad vespere vel pulsari, et sic sero vocabuntur scholares huiusmodi ad cantum scribendum pro die vel diebus futuris, prout succentori videbitur expedire.” *Bunyítay*: i. m. 95–96.

⁶⁷ *Békefi R.*: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Budapest 1898. 15.

⁶⁸ L. az egri Ordinariusban passim: „iam scholares intrant chorum” . . . „scholares regunt chorum . . .” „. . . intrant scholares cum processione more alias consueto . . .” 160.

⁶⁹ Pl. Kassa, 1508: „toto scholarium coetui . . .” *Békefi R.*: A népoktatás története . . . 362 és másutt gyakran, pl. 268–270.: 1444. Egeres (Kolozs m.): „. . . unum capellanum ac scholares cum quibus . . . missam cantare vespere et funeralia debite peragere valeant.” (A plébános, a káplán-iskolamester és a *scholarisok*. Uo. 269.)

századi szerzetesreformok végrehajtását intéző vizitációk jegyzőkönyveinek tanúsága szerint egyenesen tiltotta a világi fiatalok, iskolás fiúk jelenlétét a szerzetesi kórusban.⁷⁰ Sőt, még a székes- és társaskáptalani statútumok is úgy intézkednek, hogy ne az egész schola, hanem csak a kiválasztott *chorales* vegyenek részt az ünnepélyes liturgiában.⁷¹ A már Esztergomból Nagyszombatba menekített érseki iskola újjárendezése során Oláh Miklós úgy határoz, hogy a schola deákjai három- vagy négyhetenként váltakozó turnusokban, de a csoporton belül valamennyien vegyenek részt hétköznap a káptalan nagymiséjén és a vecsernyén; vasárnapokon és az igen számos ünnepnapokon pedig minden scholaris jelen van.⁷² Az általános énektanulási és éneklési kötelezettség a magyar iskolában — úgy látszik — csak a gregorián tanulására és előadására vonatkozott: a figurálist Oláh Miklós is „szép hangú”, válogatott énekes fiúk — *discantisták* — előadásában akarta hallani.⁷³

*

Megkíséreltük tisztázni azt, hogy milyen fokozatokon jutott el a falusi literatúránál többet igénylő scholaris a deákság „grammás” értelemben vett magasabb szintjére. Ezzel párhuzamosan tökélesedett zenei nevelésük is. Ha visszatérünk János és István nyírségi, majd egri iskolások bőven tárgyalt esetéhez, miként a grammatikában vagy *lecturában*, bizonyára jelentős emelkedést jelentett az egri iskolába és kórusba való bevonulásuk a *cantura* tekintetében is. Ha *litteratus parochialis*okként talán nem igen jutottak feljebb a zoltártónusok és az aránylag egyszerű himnusz dallamok, mise ordináriumok ismeretén — miként Karoling-kori elődeik —, most megismerkedtek a bonyolultabb antifonák, responsoriumok és mise propriumok éneklésével.

Ez az ismerkedés nemcsak gyakorlati vonatkozású volt, hanem az elméletet is magába foglalta. Ezt két hazai emlékünks is bizonyítja. Az egyik a Mohácsnál elesett Szalkai László primás iskolás könyve, mely az akkor tekintélyes királyi város, Sárospatak városi plébániai iskolájának, egy püspöki schola maior színvonalát bizonyára megközelítő tanulmányi rendjével ismer-

⁷⁰ Tegernsee, 1452: „nec ad psallendum, cantandum vel legendum scolares aut alii seculares fratribus coniungantur.” (Bencések.) *Lurtz*: 178; már korábban (1422) egy vizitatio így intézkedik: „... exclusis clamoribus et discantibus, organis ac personis secularibus...” Uo. 176; az ágostoni kanonokok (St. Zeno, Reichenhall, Indersdorf) esetenként („quociens a domino decano vocatus fuerit”, vagy „feriatis diebus” — Indersdorf —, vagy a kanonokok túlterheltsége és kis száma miatt: „attendentes curam magnam animarum et personarum paucitatem”) ideiglenesen eltűrik („toleramus ad presenciam”) a „scolares” jelenlétét a kórusban (1455, 1452). *Lurtz*: 176—184.

⁷¹ Regensburg, 1414: „Besondere Choralisten wurden von Domkirchen unterhalten um die Domschüler vom Chordienst teilweise zu entlasten.” *Lurtz*: 173. Számuk pl. a wittenbergi vártemplomban (1508): „Grosser Chor: 8 Chorschüler, 6 Chorknaben; Kleiner Chor: 4 Chorschüler, 4 ältere Chorknaben, 2 jungere Chorknabení; 1520 (három évvel a reformáció után): „10 Chorschüler, 6 Chorknaben.” *Bunger, F.—Wentz, G.*: Das Bistum Brandenburg. Germania Sacra I. Abt. Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg III/2. Berlin 1941. 96—97.

⁷² „... (magistri) diebus festivis cum omnibus scholaribus tam maioribus quam minoribus in templum ingrediantur. Alias vero feriatis diebus non omnes scholastici ingrediantur, sed solum quarta pars tam ex maioribus quam ex minoribus...” *Békefi R.*: Oláh Miklós. 4.

⁷³ Uo. 12—20.

tet meg. Ebbe beletartozott természetesen a zeneoktatás is.⁷⁴ A másik emlék Gyöngyösi Gergely pálos generális rendje konstitúcióihoz készített magyarázatának (*Declarationes*) az a fejezete, mely a pálos noviciustól megkívánható ismeretekről szól, s ezek sorában a jövődő szerzetes zeneelméleti ismereteiről.⁷⁵ Mindkettőből kiderül, hogy messze túl az egyszerű gyakorlati vagy akár „karéneklési” énektanításon, valóban a musicában elméletileg is járatos „muskos anér” nevelése volt a cél.

A *gregorián éneklés* kezdeti fokozataiba való bevezetést a gyakorlat maga — a napi kórusszolgálat tudniillik — eléggé biztosította. És ezeken a liturgikus szolgálatokon együtt levők összessége alkotta a *kórust*. Így a *Chorus Agriensis* a dignitasokból (prépost, lector, cantor, custos), 10—11 főesperesből és legalább 15—20 egyszerű kanonokból állott, továbbá még oltáros papokból — számuk megközelítőleg 30—35 lehetett —, végül káplánokból, kiknek számát pontosan nem lehet megállapítani, de legalább 16-an voltak.⁷⁶ Utánuk következtek a procedensek, a karbeli klerikusok és a scholarisok; ezeknek számát még megközelítőleg sem tudjuk megadni, de talán 80 és 100 között lehettek.⁷⁷ A többször idézett felfogás szerint Európa egyházait „az iskolások jelenléte díszíti”. Így tehát az egeri schola iskolásainak János evangélista egyházát ékesítő kórusszolgálat is része annak a tündöklő képnek, amelyet IV. Béla kancelláriája fest a Bükk ormainak háttére előtt „felségének székében ülő” egeri egyházzól, melyet „Magyarország minden székesegyháza felett a szépség diadémja ékesít”.⁷⁸

Valóban, ha mindenki jelen volt az egeri Szent János-egyház kórusán, 150—180 főnyi éneklő sereggel kell számolnunk. Ezeknek az éneklésben való jártassága alkalmasságukról nem is beszélve nem volt egyforma. Kétségtelenül voltak a kórusban olyan iskolás fiúk, akik még csak az énekelmélet és -gyakorlat első éveiben jártak.⁷⁹ Azon a fokon álltak, amit bármely clericus parochialisnál feltételezhetünk. Az egeri székesegyház szertartásrendje őket „pueri” néven emlegeti és így különbözteti meg a scholarisoktól.⁸⁰ A kórus-

⁷⁴ Bartha D.: Szalkai érsek zenei jegyzetei monostoriskolai diák korából (1490). Az Orsz. Széchényi Könyvtár kiadványai. Budapest 1934. *Mészáros I.*: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Budapest 1972.

⁷⁵ *Declarationes in Constitutiones fratrum heremitarum S. Pauli I Heremite* (Róma 1520?). Rubrica XXXIII. De septem horis canonicis, locis suis et temporibus.

⁷⁶ A székesegyházi dignitások, főesperesek és kanonokok számáról adatok: Schematismus ven. Cleri Dioc. Agriensis ad annum J. Chr. 1837. 12—13; az oltár- és a kápolna-alapítványok felsorolása: Liber S. Johannis. 465—485; a káplánok száma a püspök (capellani praelati), a három főesperes-prépost (Mária, Péter, István kir.) mellett négy-négy: Böhm J.: A Szent István királyról és Szent Péterről nevezett egervári prépostságok. Eger 1899. 50.

⁷⁷ A scholarisok, clericusok számának megállapításához kiindulásul szolgálhat a káptalanbetiek száma, miután a magyar középkor szokása szerint mindegyik tartott egy scholarist vagy klerikust (*Békefi R.*: A káptalani iskolák . . . 60.). A maguk költségén tanulók száma ezeknek kétszerese is lehetett, így a „Chorus Agriensis” megadott létszáma eléggé reális.

⁷⁸ IV. Béla (1261): „Super omnes ecclesias cathedrales regni Hungariae . . . sedebat ut domina, in sede maiestatis, summe diademate pulchritudinis decorata . . .” *Fejér*: CD IV/3. 32.

⁷⁹ Következik ez abból, hogy az egyetemek is magukba foglalták a legelső iskolázási fokot. *Hajnal, I.*: L’enseignement. 74, 176—177.

⁸⁰ „ . . . per pueros et cantores.” *Ordinarius*. 54. A jászói premontrei monostor a virágvasárnapi szertartásokra vonatkozó általános rendi előírásokat a pueri szereplésével bővíti (XIV. század vége) „ad Gloria laus . . . ad nutum cantoris ingredientur fratres!

szolgálatra való alkalmasságukat és az éneklésben való jártasságukat pedig megítélhetjük abból, hogy a „regimen chori” — tehát az előénekítés — olyan napokon esett rájuk, amikor „per annum” — egész esztendőn át énekelt — zsoltárok, antifonák és himnuszok voltak soron. Nyilvánvaló, hogy ezekbe a mindennapi kórusgyakorlat már őket is elegendő biztonsággal bevezette.

A kis iskolás fiúk mindenestre más „kámzsá”-ban vagy karingben, esetleg már az ünnep színét viselő karkárában „chorál”-tak a kórus közepén. Ilyen esetekről mondja az egri ordinarius: „chorabunt quattuor in cappis”, „chorabunt quator pueri in superpelliceis”.⁸¹

Ahogy a scholaris egyéb tanulmányaiban előrehaladt és a grammatikát befejezve a retorikát kezdte tanulni, eljutott a *dictamen* mesterségével való ismerkedéséig. A dictamennek három ága volt: prosaicum, rithmicum, musicum. Ha idáig — az önálló zenei tájékozódásig — eljutott az iskolás, már a schola teljes értékű tagjának számított és ennek megfelelően emelkedett hasznavehetősége a kórusban. Az ordinarius pedig Egerben és Esztergomban így kezdi őket emlegetni: „chorabunt duo iuvenes in cappis”, „chorum regant quattuor scholares in rubeis”, „chorum regant scholares in rubeis cappis aut procedentes”.⁸² Korátorokként olyan napokon tűnnek fel a scholarisok, amikor a napnak saját szövegei, és ennek megfelelően saját éneke van: „historia propria”.⁸³ Ezek éneklése már több elméleti és gyakorlati jártasságot kíván, miként a retorika dictamenjét tanuló deák is fogasabb kérdésekkel küszködött, mint a grammatika első éveit járó iskolás gyerek. Ekkortájt érkezett a magyarországi iskolás deák a cantura legfelső fokára. Ezt abból gyaníthatjuk, hogy a korálást bizonyos ünnepeken egyaránt végezhetek volna — egyenlő jártasságuk miatt — scholarisok vagy karpapok, mégis, az ünnep rangjára való tekintettel illendőbbnek látták, hogy négy karpap álljon a kórus közepén: „Item nota de sanctis tabulatis, quando scholares chorare deberent, tunc si huiusmodi festa tabulata dominica die occurrent, iam non scholares sed sacerdotes chorabunt. . .”⁸⁴

A „cantus planus”-ban való ilyen fokú járatosság, mely minden Magyarországon iskolát járt deáknak osztályrészül jutott, a hazai zenei műveltség jellegét és társadalmi elterjedtségét mutatja. Ez a zenei tudás nem korlátozódott az egyháziak körére, hanem általában *hozzátartozott a magyarországi irodalomhoz*. Ebben az összefüggésben egészen érthető, hogy amikor *Bártfa* város plébániatemploma számára új kóruskönyveket másoltatott, a *városi jegyző* és egy másik — nyilván szintén *literátus* — *polgár* figyelmezteti a bér-másolót, a „scriptor cathedraticus”-t, hogy a bártfai könyvek notációja rossz, és inkább az eperjesi graduálékat kövesse.⁸⁵

Bár gyakorlóinak körét tekintve nyilván szűkebb elterjedtségű lehetett, de a magyarországi deákműveltség zenei vonatkozásainak, főként színvonalának ismeretéhez mégsem jelentéktelen az, amit a „cantus figurális”-ra,

pueri et intrant !” Budapesti Egyetemi Könyvtár. Cod. lat. 36 ff. 44 — 44’ (a magyarországi bővítést a scriptor ! — ! jel közé helyezte).

⁸¹ „Chorabunt quattuor pueri in cappis” (Dominica prima post epiphaniam). Ordinarius. 33; tanultságuk fokáról l. a IV. és V. fejezetekben.

⁸² Példák: Ordinarius 129, 141, 145, 173.

⁸³ A „historia” értelme: Magyar Századok. Horváth János Emlékkönyv. Budapest 1948. 41.

⁸⁴ Ordinarius. 129.

⁸⁵ *Abel J.*: A bártfai sz. Egyed-templom könyvtárának története. Budapest 1885.

a hazai *többszólamúságra* vonatkozó adatokból tanulhatunk. Eltekintve a viszonylag kevés számú tényleg megmaradt emléktől, a reájuk való utalások kevés számuk mellett is tanulságosak. 1308-ban Gentilis bíboros a pálosoknak adott első konstitúcióban már tiltja a kétszólamúságot: „in burdone cantare.”⁸⁶ Discantista énekes gyerekekről az egri vár számadáskönyvei a XVI. század elején emlékeznek meg.⁸⁷ Oláh Miklós intézkedését a „cantus figurális” tanítására és többszólamú kórus fenntartására vonatkozóan már ismerjük. Egerben a középkor végén az volt a szokás, hogy Áldozócsütörtök napján a nónát déli 12 órakerékként a püspök jelenlétében. A hora „responsorium brevé”-je négy vagy öt szólamban hangzott el: „in mensuris quatuor vel quinque vocum.” Amint a hora véget ért, a püspök segédletével és a korátorokkal visszatért a sekrestyébe. Ekkor a succentor egy liturgián kívüli cantiót kezdett el: „Cristus ascendit hodie. . .” Ezt az éneket énekelve vonultak ki iskolás gyerekek és scholarisok, karbeli klerikusok és procedensek, karpapok és kanonokok a székesegyházból. Szerencsés véletlen hozta magával, hogy a legutóbbi években Rajeczky Benjamin az egykor Eger püspökségéhez tartozó Kassán megtalálta a kanció vagy mutétum többszólamú, XVI. század eleji kottáját.⁸⁸

*

Schola és chorus, lectura és cantura adták tehát a literátus literatúráját. Mindkettőt végigkísértük addig a pontig, ahol még ez a literatúra világi és egyházi pályán egyaránt felhasználható. Most következett volna a felsőfokú ismeretszerzés — a véglegesen választott életpálya szerint — teológiából, jogból, orvostudományból vagy az artesből. Erre lehetőséget az egyetem nyújtotta. De nálunk nem volt egyetem. Ismételt próbálkozások után az ország végül is egyetem nélkül érte meg középkori történetének végét. Nyilvánvaló azonban, hogy valamiféle — az átlagos deákosságon, literatúrán felülemelkedő — iskolázottságra mégis szükség volt, legalább az egyház és az állam életében. Egyetem híján a jogi fakultást a szerte az ország területén decentrizáltan és — ameddig létezett — erősen gyakorlati alapon működő a hiteles helyi intézmény és a clericus chori pótolta. Ez a gyakorlati jogászképzés a XVIII. századtól átadja helyét a katolikus és protestáns főiskolák mellett szervezett jogi stúdiumoknak. Ennek folytán a magyar jogakadémiák egészen a XX. századig némileg emlékeztettek erre az egyetem nélküli országban keletkezett szükségmegoldásra.⁸⁹

Az orvosképzés még problémaként sem merülhet fel, a hazai orvosok bizonyára teljes egészében a külföldi egyetemen végzetek soraiból kerültek ki. Az artes nagyjából Bécs és Krakkó egyetemén juttatta fokozathoz a törekvőbb magyarországi fiatalokat. Maradt tehát a teológiai oktatás kérdése. A magyarországi papnevelés kérdésével foglalkozók megegyeztek abban, hogy

⁸⁶ *Rajeczky, B.*: Mittelalterliche Mehrstimmigkeit in Ungarn. — *Musica Antiqua Eur. Orient.* Bydgoszcz 1966. 223–236.

⁸⁷ „. . . quatuor presbyteris, procedentibus cum hoc (!) eciam alys pueris discantibus, quos ad cantandum Rorate conduxeram.” Bakócz — kódex, 356.

⁸⁸ A „Christus surrexit hodie” dallamáról lenne itt szó, amire a „Christus ascendit hodie”-t is énekelhették, l. *Rajeczky*: i. h. 231.

⁸⁹ *Csizmadia A.*: A jogi oktatás a Pécsi Akadémián a feudális kor végén. — Pécsi Egyetemtörténeti Konferencia előadásai (1967. okt. 12.). 1.

a tridenti zsinat előtt rendszeres papnevelés Magyarországon nem volt.⁹⁰ Az is meglehetősen ismert dolog, hogy „olvasásból és énekből” a főesperes vizsgáztatta a szentelésre jelentkezőket. Hogy mit jelent ez az „eleminek tartott” olvasás és énekismeret, már eléggé jól tudjuk. Oláh Miklós érsek nagyszombati iskolai szabályzata külön névvel is ellátja azokat, akik — mielőtt a felszentelésre bocsátásukról döntenének — a nagyprépost, a lektor és a kántor előtt vizsgát tesznek: „procedens”-eknek nevezi őket.⁹¹ A fentiekben mi is ismételten találkozhattunk ezzel a szóval. Annyi talán világos is lett, hogy a procedens valamivel több lehetett, mint az egyszerű scholaris, és valahol a clericus chori szintjén mozgott. Ideje tehát a szó tartalmát pontosabban is megállapítani. Kézenfekvőnek látszana egy olyan magyarázat, mely a „procedere” igéből kiindulva olyan valakit lát a procedensben, aki a processziókban részt vesz. Ez meg is történhetett, de eléggé jelentéktelen körülmény ahhoz, hogy iskolázási fokozat megjelölésére szolgáljon. Az egri ordinárius, amikor a procedenseket szerepelteti a székesegyház szertartásaiban, hozzáteszi, hogy a nevezettek dalmatikába öltözzenek.⁹² A dalmatika a diakónus — illetőleg a középkor végétől a szubdiakónusnak is — liturgikus ruhája.⁹³ Önként következik az a gondolat, hogy a procedens a szubdiakónussal és diakónussal nemcsak annak liturgikus öltözetét, de tanultságát és iskolázási fokát is osztotta. A procedens tehát olyan klerikus volt, aki a misés papság felé törekedett és az azt megelőző két nagyobb rendet felvette, illetőleg a másodikat is felvenni készült. Ha így áll a dolog, akkor a magyarországi *procedens* — a szó szorosabb értelmében *papnövendék* volt. Ha pedig a már megtárgyalt dominikánus analógia segítségével akarjuk a fogalmat még inkább tisztázni, azt mondhatjuk, hogy a procedens szubdiakónus vagy diakónus volt, vagy olyan valaki, aki már olyan tanulmányokat végzett, amelyek őt a nagyobb rendek felvételére is alkalmassá tették, a papságra előkészítették.

A procedensek különben — úgy látszik — nem az iskolaházban laktak a többi scholarissal együtt, hanem — legalább Egerben — külön épület állott rendelkezésükre. A „domus procedentium”, amely Bakócz Tamás számadáskönyvében fordul elő,⁹⁴ bizonyára így értelmezhető. Bakócznak az egri püspökségben egyik utódja, Verancsics Antal az egri ostrom után gondoskodott arról, hogy a papnövendékek nevelése újra meginduljon a püspöki várban. Ezért két mestert rendelt 20 vagy 24 növendék tanítására, bár reméli, hogy

⁹⁰ Mihályfy Á.: A papnevelés története és elmélete. I. Budapest 1896. *Bedy Vince*: A győregyházmegyei papnevelés története. — Győregyházmegye múltjából II. Győr 1937. 2—25. (Rövid, de szép bemutatása az iskolázási adatoknak, bár a kérdést lényegében nem tárgyalja.)

⁹¹ „... in examinandis procedentibus.” *Békefi R.*: Oláh Miklós. 10.

⁹² „... duo procedentes super superpelliceum solum, dalmaticis rubeis induti...” *Ordinarius*. 66; „... sacerdotibus indutis casulis, aliis procedentibus in dalmaticis et cappis...” *uo.* 150.

⁹³ *Stapper*: *Grudniss*. 225.

⁹⁴ A scholarisoktól különböznek: „recordantibus procedentibus dedi...” Bakócz-kódex. Bakócz Tamás egri püspök számadáskönyve az 1493—96. évekről. Kiadta *Kandra K.* Eger 1888. 358; „cuidam procedenti qui iudicem de Zikzo huc citavit.” *Uo.* 360; „Duobus procedentibus huc et illuc missis...” *Uo.* 363. „... scholaribus recordantibus et procedentibus recordantibus.” *Uo.* 414, 419. „Dominus Reverendissimus visitavit in castro domum procedentium et eis in subsidium dari fecit denarios centum...” *Uo.* 423.

ezek száma növekedni is fog.⁹⁵ A XV. században az egri püspök feltételezhetően a procedensek nevelésére kért a bécsi egyetemtől két magisztert,⁹⁶ a XVI. század elején Győrött két teológiai baccalaureus bizonyára az ő oktatással foglalkozott.⁹⁷ Ugyancsak — bizonyos értelemben — „domus procedentium” lehetett az esztergomi Collegium Christi.⁹⁸ *A procedens ilyen formán Magyarországon világi papnövendék* — esetleg már a nagyobb rendekben; nevelésére a „domus procedentium” szolgált.

Most még az a kérdés, hogy mit tanítottak a „domus procedentium”-ban? A magyar középkor első felében itt is az lehetett a helyzet, amit az itáliai és Karoling klerikus iskolákkal való ismerkedés során már tapasztalhattunk. Vagyis lényegében bibliai-exegetikus és liturgikus iskolázás folyt, mely az artest, illetőleg a scientiae primitivaet már feltételezte. A skolasztika előretörése bizonyára spekulatív teológiai érdeklődést és igényeket is keltett, de ezek a „domus procedentium”-ba talán nem hatoltak be olyan mértékben, mint a kolduló szerzetesek stúdiumaiba.⁹⁹ Az előbbi továbbra is megmaradt igehirdetésre és gyakorlati lelkipásztorkodásra nevelő iskolának. Ha valaki értékesebb teológiai képzettségre akart szert tenni, nem maradt más hátra, mint hogy valamelyik külföldi egyetemet felkeresse. Ismeretes, hogy a magyar papság inkább a kánonjog, mint a skolasztikus teológia iránt mutatott érdeklődést.¹⁰⁰ Az apátságokban és a premontrai meg ágostonos prépostságokban a most vázolt kép még talán azzal egészülhet ki, hogy a neveléshez a „lectio divina” — a *Biblia* és az egyházatyák elmélkedő olvasása és magyarázata — járul, mint a régi patrisztikus hagyományok kései, a skolasztikához képest korszerűtlen folytatása.¹⁰¹

*

A magyarországi deák literatúrájának felsőbb fokát az elmondottak alapján a jogász és papi utánpótlás nevelése tette. A deákosság átlagát, a literatura középső fokozatának teljességét a „primitivae scientiae”, a grammatika, a retorika és a logika jelentette. A harmadik scientia vagy ars merőben for-

⁹⁵ Bécs, 1558. dec. 5.: „Ut autem veluti denuo pariam novos filios ministros et sacerdotes ecclesiae ac dioecaei meae, scholam institui et praefeci illi duos bonarum artium peritos, praecipue vero theologiae nostrae catholicae professores, habitoque 20 circiter quantum pro hoc principio) juvenum delectu, qui iam matura aetate sint et nobiscum de ecclesia Romana ac suis ordinationibus sentientes, sacris etiam initiari velint. . .” *Fraknoi V.*: Verancesics Antal összes munkái. VII. Pest 1865. 288; Oláh Miklós a nagyszombati érseki iskolában szintén 24 növendéket nevel a papi pályára. L. *Békefi R.*: Oláh Miklós. . . 20.

⁹⁶ Bár az egyetem (1421) „de duabus honestis personis” beszél, „quorum una esset magister in artibus, reliqua vero iurista”, de mivel a schola rectora még a negyvenes években is csak baccalaureus artium, a két magasabb grádusban levő bécsi magasabb iskolázási fokozaton működhetett — esetleg a jogi oktatásban is. *Békefi R.*: Káptalani iskolák. . . 397—398.

⁹⁷ *Bedy*: i. m. 5.

⁹⁸ *Knauz N.*: A Krisztustársulat. Magyar Sion 1 (1963). 345—360; *Békefi R.*: Káptalani iskolák. . . 424, és *Walz*: i. m. 124—126.

⁹⁹ *Harsányi A.*: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938. 115—124, valamint itt VIII. és IX. fejezet.

¹⁰⁰ IX. fejezet.

¹⁰¹ VII. fejezet. Zacharias Chrysopolitanus.

mális logikai szabályok ismeretével volt azonos. A literatura ezen a fokon a „jó deákosság” a latin tudás, az auktorok valamelyes ismerete és a retorikából főként a prózában, versben való fogalmazás képessége volt. Ehhez szorosan hozzánőtt a musica, a lecturához a cantura, a scholához a chorus. Ilyen módon tehát *deákműveltségünk is e kettőn nyugodott: jó latinságon* — beleértve a retorikai készséget — és *nemcsak gyakorlati, hanem elméleti zenetudáson*. Ami ennek birtokában még elsajátítható maradt, azt az egyetem nélküli ország szerény felsőoktatási pótmegoldása a jogász- és papképzés ismeretanyagát közvetítő *clericus chori* és a *procedensek* nevelése biztosította.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

„VIRÁGOK VIRÁGA”

Misztika — költészet — anyanyelv

A XIII. század egyik nagy *élménye* a stúdium, a fegyelmezett gondolkodás, a tudás hatalmának megismerése volt. A másik az embernek és a világnak nem a ráció útján, hanem az *érzelem* túlhevültsége általi egyszerre megérezése és megértése. „Amor ipse intellectus . . .”: a szeretet maga az értelem . . . E gondolat még a XII. században született. Emberi magatartást, gondolkozásmódot, életformát alakító erejét teljesen *Clairvaux-i Bernát*, a század talán legnagyobb embere ismerte fel.¹ Isten — a legfőbb igazság — felfogásának útja *nem a disputálás*, hanem a szentté válás; folytonos megtapasztalás: *experimentum*.² Ez a tapasztalás befelé figyel, behunyja a szemét: „műő” — mondja a görög. Ebből lett a szó: *misztika*, az érzelmi istenmegismerés útja és módja. A szájak pedig innét nem a tudományhoz vagy legalább a stúdiumhoz vezetnek, hanem a *poézishez*. És ez előbb-utóbb már nem a „litterae” régi és kötelező nyelvén, latinul fog megszólalni, hanem mindenki nyelvén: az *anyanyelven*.

*

A XII. század misztikájának két fő iskolája volt, két apátság: *Clairvaux*³ és a párizsi *Szent Viktor*.⁴ Az egyikben ciszterci monachusok, a másikban ágostoni kanonokok laktak. Az elsőnek mestere *Bernát* apát volt. A Bernátot olvasó mindig valami emberi melegséget érez gondolataiban: tiszta és nemes érzelmek férfias szemérem alá rejtett tűzét. Alkata szerint Bernát hatalmas aktivitásra volt képes. Ha kellett, politizáló és propagandautakra is vállalkozott. De figuráját egészében a klostrom formálta. Alakja azonban nem értelmi és akarati kiválósága miatt magaslott kora fölé, hanem azért, mert folytonos

¹ Bernát szerepéről a spiritualitás történetében nagyon jó összefoglalást ad *Le Bail*, A. tanulmánya: *Dictionnaire de spiritualité* I. 1454—1499; a kor teljes magyar irodalomtörténetének áttekintése, a most tárgyalandó vallásos-misztikus vonatkozásokat is érintve: *Klaniczay*: A magyar irodalom története I. 100—120.

² „Non ea disputatio comprehendit, sed sanctitas: si quomodo tamen comprehendi potest, quod incomprehensibile est. At nisi posset ut comprehendamus cum omnibus sanctis non dixisset Apostolus (Ephes. 3, 18.) Sancti igitur comprehendunt. Quaeris quomodo? *Si sanctus es comprehendisti et nosti: si non, esto et tuo experimento scies. . .*” De consideratione. 5, 14.

³ Bernát tanítása és a clairvaux-i misztika: *Pourrat*, P.: *La spiritualité chrétienne* II. Le Moyen Age. Paris 1928. 29—116.

⁴ A Szent Viktor-i iskoláról, annak platonizmusáról: *Pourrat*: i. m. 148—192. Bernát is figyelemmel kísérte a viktorinusok új irányzatát és részben el is fogadta: „L’attache de St. Bernard à l’école philosophique de St. Victor. . .” *Le Bail*, A.: *Dictionnaire de spiritualité*. I. 1456.

érzelmi hevülésben izzott: „ignis nunquam dicit, sufficit.” Bernát lelkeségének vonzási köréből a nyugati kereszténység azóta sem tudott igazán kiszakadni. Jelen van ő az affektív devóció minden formájában. Mert még mindig melegséget tud vinni a rituális fegyelem olykor érezhető ridegségébe.⁵

Rendje az első apátságról — Cistercium (Cîteaux) — nevezte el magát. A magyar középkor azonban csak „zent Bernald zerzete” néven ismerte,⁶ mert ez a rend a régi magyarság szemében mindenestül Szent Bernáttal azonosult. És csak sajnálni lehet, hogy — e könyvben már megtárgyalt okok miatt — Cîteaux magyarországi virágzása rövid⁷ volt, és sajátos, előkelő misztikájának, lelki kultúrájának hatása csak szűk lehetőségek között érvényesülhetett. Legalábbis közvetlenül. Mert közvetve Prémontré — a hazai kanonokrendi augusz- tinizmus fő képviselője —, amint rendi szervezetét a ciszterci *Charta charitatis* alapján alkotta meg, a Szent Bernát-i misztikától sem állt távol.⁸ A ciszterciek egyetlen megmaradt monostoregyháza, *Bélapátfalva* — ma már pusztuló, romló természettel körülvéve — valamikor Bernát tanítása szerint a Bükk erdőségeivel közvetlenül társaloghatott: hiszen úgy tudta, hogy „többet lehet az erdőkben megtanulni, mint ami a könyvekben írva áll”.⁹ Ez is egyfajta stúdium volt.

A XII. századi misztika másik központja a már annyiszor emlegetett *párizsi Szent Viktor* kanonokrendi apátság volt.¹⁰ Cîteaux, Clairvaux és a ciszterci kolostorok nagyobbbrészt völgyekben épültek, emberi településektől távol. A Szent Viktor alapítója, *Guillaume de Champeaux* Párizs falai mellé építette.¹¹ De nem a város, hanem az iskolák és az iskolamesterek miatt tette ezt. Vilmos maga is magiszter — e szónak ugyan még nem egyetemi címet, hanem a mesterségbeli tudást jelölő értelmében. A Szent Viktor alapítója a módszeres gondolkozás, a rendszeres filozófiai és teológiai iskolázás első nemzedékéhez tartozott. Regulát, szabályt szerzetesei részére nem is Benedektől, hanem Ágostontól

⁵ „Accordant beaucoup de place aux dévotions. . . par son rayonnement et sa franchise, Bernard est notre contemporain. . .” S. Bernardi Opera omnia curis J. Mabillon. Paris 1939. I. 1093—94; *Knowles, D.*: i. m. 311—312; a lelki élet tradicionális felfogása — melyben Bernát is nevelkedett — „est dépourvue de rigidité schématique et de netteté dogmatique. . .” Uo. 311.

⁶ Margit-legenda. Nyelvelmléktár VIII. 80. Protocollum Canonisationis B. Margaritae V. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I. Budapest.

⁷ L. a VII. fejezetet.

Petit, Fr.: La spiritualité des Prémontrés aux XIIe et XIIIe siècle. Paris 1947. Bernát hatása a ferences lelkeségre is jelentős: *Pourrat*: i. m. II. 265: „Bonaventura. . . par l’âme de la famille de saint Bernard et des Victorins autant que de la famille de saint François. Comme saint Bernard, qu’il cite très souvent il a une âme affective, beaucoup plus portée à l’amour qu’à la spéculation. . .” Igen megszívlelendő ez, és a ferenceseknek a középkor végi magyar vallásos kultúrában vitt szerepének vizsgálatánál is figyelembe kell venni.

⁸ A citeaux-i alkotmány, a Charta charitatis hatása a kanonkszerzetesség XII. században keletkezett ágainak szervezetére: *Giroud, Ch.*: i. m. 132—142; a premon- treiek egész szervezete a ciszterci mintát követi: *Giroud*: i. m. 136—138, 221—224; *Erens, A.*: Prémontrés. Dictionnaire de théologie catholique. XIII (1935). Col. 7. Másrészt Szent Bernát spiritualitása is részben az ágostoni, areopagitai keresztény neoplatonizmus bizonyos fokú hatása alatt alakult ki: *Pourrat*: i. m. II. 103—106.

⁹ „Experto crede: aliquid amplius invenies in silvis quam in libris. Ligna et lapides docebunt te, quod a magistris audire non possis. . .” Ep. 106. (ad Magistrum Henricum Murdach) Opera omnia (*Mabillon*) I. 288.

¹⁰ L. itt a 4. jegyzetet.

¹¹ *Bonnard, F.*: Histoire de l’abbaye de St. Victor. I. Paris 1904. 1—17; *Giroud, Ch.*: i. m. 139—140.

vett. Ámde Ágoston nemcsak az értelem mestere, hanem az érzelmek művésze is volt. Már volt alkalmunk hallani tőle, hogyan ítéli el a „*doctrina sine corde*”-t,¹² a szív, a belső megértés, az érzelmi asszimiláció nélküli tudást. Szent Viktor neveltjei — az apátság alapítójának a filozófiatörténetekben található „racionalista” megjelölése ellenére — ilyen értelemben voltak augusztiniánusok. Az *intellektus és az affektus együttes vizsgálata*, tanulmányozása, iskolázása, nevelése a *viktorinus iskola* igazi sajátossága.¹³ A viktorinus mestereknél — *Richardnál*, *Ádámnál*, *Godefriednél* — e sajátosság ilyen vagy olyan formában, ezt vagy azt hangsúlyozva, de mindenképp megfigyelhető, a legnagyobb viktorinusnál, *Hugónál* pedig mindkettő. Hugónak és tanítványainak erős intellektualizmusa még a misztikához való kapcsolatukat is különös módon színezi. Csaknem úgy tűnik, hogy érdeklődésük a lélek belső dolgai, a tapasztalati istenismeret iránt merőben elméleti.¹⁴ Valójában Hugót és Richardot nemcsak tudós érdeklődés, hanem belső megélés is vezette azon az úton, amelyet az isteni igazságot keresve jártak végig. A léleknek ez az útja a megismeréstől — aminek módját *tanították* — a szeretetig — amit *megtapasztaltak* — ősrégi, még kereszténység előtti. Ezen az úton a viktorinusok vezetője is két újplatonista, Ágoston és a Pseudo-Dionysios volt. Hugo kommentárt is írt az Areopagitához. Egy tudós-misztikus hagyományt kezdett így el, mely a XIII. században Albertus Magnus, Aquinói Tamás és Bonaventura magas skolasztikáját is formálni fogja. A viktorinusok misztikájának Augustinusa a *Vallomások* Ágostonja. Ő volt kalauzok a lélek világának rejtelmei között az: „*abditum mentis*” egyszerre isteni és emberi homályában.¹⁵

A viktorinusok *magyarországi* kulturális hatása a St^e Geneviève-en keresztül III. Béla klerikusairól szólva már ismeretes lett előttünk. Maga a Szent Viktor-i „*liber ordinis*” — a szerzeteskanonokság viktorinus felfogása — aligha lehetett nálunk ismert.¹⁶ *Hugo* műveit viszont bizonyára olvasták és őrizték nálunk is, de egykorú vagy egyáltalán Árpád-kori szövegemlékünk erről eddig nincs. Előkerült viszont a *Confessiones* egy szép, nagyalakú kódexének egy darabja.¹⁷ A kódex rekonstruálható alakja, a megmaradt darab glosszáktól való mentesége arra mutat, hogy „*asztalra olvasás*”-nál vagy általában közös olvasásnál használták. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a *Vallomások* e példánya nemcsak magánolvasmány volt, hanem egyszerre sok ember, egy közösség spirituálisítását volt képes táplálni. A *Confessiones* és más vele rokon ágostoni művek hasonló témájú, stílusú, hangulatú művecskék létrejöttét inspirálták. Ezek ugyan nem Ágostontól valók, de iskolájában, műhelyében készült, nem is értéktelen utánzatok. Az ágostoni misztika e termékei Magyarországon is jelen vol-

¹² L. az I. fejezetben.

¹³ *Pourrat*: i. m. 153–154.

¹⁴ „... les auteurs de l'école victorine semblent à première lecture singulièrement froids et scolastiques. Plus d'un lecteur peut se demander, s'ils donnent de la contemplation une description vécue ou simplement vue de dehors. . . Hugues et Richard de Saint Victor savent tous deux par expérience que l'âme touchée par la grâce peut accéder à la vérité divine. . .” *Knowles*: i. m. 313.

¹⁵ L. az I. fejezetet; *Pourrat*: i. m. 192–197.

¹⁶ Csak Dénesmonostor és Bethlenmonostor ágostonos kanonokrendi prépostságainak esetleges viktorinus kapcsolataira nézve mertem egy bizonytalan feltevést megkockáztatni. *Mezey L.* — *Makkai L.*: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. 1960. 108; és *Mezey, L.*: Die Devotio Moderna in den Donauländern. Acta Litteraria 12 (1970). 48, 49.

¹⁷ A Budapesti Egyetem Könyvtárban. A töredéken a *Confessiones* XIII. könyvből való részlet olvasható, a XIII. sz. első harmadából.

tak.¹⁸ Általuk az ágostoni lelkiség hatott. Fel kell tehát tenni a kérdést, *hogyan lett Ágoston a középkori magyar spiritualitás mestere.*

*

Ágoston hatása alatt álltak azok a szerzetesek mind, akik nem elnevezésük, hanem regulájuk szerint voltak ágostoniak. Ilyenek voltak a *premontreiek*. A fehér kanonokok vagy — magyar nevükön — a Boldogasszony szerzet kanonokjai már az előző század végén azzal hívták fel magukra figyelmünket, hogy nevükhöz fűződik a *Monotesseron*, besançoni *Zakariás* műve.¹⁹ Ennek az egyik magyarországi, töredékekben megmaradt példányán glosszákat találunk.²⁰ Egy előadói kéziratban ezek természetesek. A *glosszák* a teológiai iskolázást elősegítő megjegyzések, magyarázatok, melyek a teológiai értelmezést világosabbá igyekeztek tenni. De van egy marginális glossza, mely a szó szerinti (litteralis) és az allegorikus értelmezések után, a szöveg misztikus értelmezési lehetőségére utal: *mistiche* (misztikusan) bevezetéssel.²¹ A doktrína misztikus értelmezésére és megélésére a mester így akart nevelni. *Ez a misztika a tanulmányokból nőtt ki* — s a patrisztikus hagyományokat őrző klasszikus kanonokrendi megvalósulásáról elnevezve — a viktorinus iskolázásból. Ennek a teológiára és misztikára egyszerre nevelésnek a monasztikus szokásokban gyökerező alapformája még a *lectio divina*, az elmélkedő olvasás. A *lectio divina* fontosságát a XII. század jól látta.²² A *vita apostolica* két fő megformálása — a ciszterciek és a premontreiek rendje — a liturgia és a fizikai munka („labor manuum”) mellett eszményei megvalósítása harmadik alapfeltételének tartotta. A „*lectio divina*” tárgya a *Biblia* mellett az atyák voltak, legelsősorban Ágoston, és tőle is a *Vallomások* tizenhárom könyve. A *Confessiones* olvasását némely ágostoni szerzetesek — mint a premontreiek — még a liturgiába is bevitték, és Ágoston ünnepe éjjeli zsolozsmájának olvasmányai a *Confessiones*ből kerültek ki.²³

A „*lectio divina*” szerves része lévén a szerzeteskanonoki életformának, *Domonkos* is azon nevelődött és — annak segítségével — Ágoston tanításain.²⁴ *Domonkos* spiritualitása az ágostoni „*sana doctriná*”-hoz igazodik. A „kánoni férfi”-t nem az erdők oktatták, mint Bernátot, és nem a madaraknak prédikált, mint kortársa, Ferenc. Önnön lelkének mélységeiben kereste Istent, mint Ágos-

¹⁸ *Mezey L.*: Az anyanyelvűség kezdetei az Árpád-kor végén. 85.

¹⁹ L. a VII. fejezetet.

²⁰ Budapesti Egyetemi Könyvtár.

²¹ U. Fragm. lat. membr. 5. „*Mystice Noli me tangere, noli manum negocijs maioribus adhibere, sed vade ad perfectiores qui facile nunc ostendent mulieribus enim in ecclesia dicere non permittitur.*”

²² *Lectio divina: Petit, Fr.*: i. m.

²³ A premontreiek XII. századi ordinariusa erre vonatkozólag így intézkedik: „*De Sancto Augustino festum duplex fiet. . . Prima nocte et dominica infra octavas et in octavis, et in Translatione ejus, ad matutinas de libro Confessionum ejus. . . legitur.*” *Lefèvre, Pl.*: La Saint-Augustin. . . dans la liturgie de Prémontré. — *Analecta Praemonstratensia* 51 (1975). 285.

²⁴ *Domonkos* útja a szerzetes kanonokságból a prédikáló szerzethez („*virum canonicum, auget in apostolicum*”): l. a VIII. fejezetet; Ágoston tanításain nevelődése: *Spiazzi, R.*: Sant'Agostino e le origine della scuola dominicana di spiritualità. — *Sanctus Augustinus vitae spiritualis magister*. I. Roma 1958. 245–273. (Igen fontos tanulmány a dominikánus spiritualitás egészére, tehát az Albertet és Tamást érintő vonatkozásokra is.)

ton. Így jut osztályrészéül a *sapientia*, a helyes felismerésének képessége.²⁵ A *sapientia*, mely az értésre épül, nekünk már Ágostonnal való első találkozásunk óta ismerős, mint a belső és külső valóság helyes megismerésének szintézise. A stúdium értelme a *sapientia* megszerzése. És mert a stúdium a dominikánus rend életereje, spiritualitásának megértéséhez is a kulcsot a stúdiumot indokoló *sapientia* adja meg.²⁶ A *dominikánus lelkiség* tehát a *stúdiumhoz igazodott*, abból táplálkozott, módszeresebben, rendszeresebben, tudósabban, mint a doktrínához adott misztikus glossza. De még a kifejelett, naggyá nőtt dominikánus iskola sem tagadja majd meg a kezdetek *ágostoni inspirációját*.

Ágostoni affektivitás jellemző a ferences iskolára is, amikor Bonaventurában első igazán nagy képviselőhöz jut. A „mit kíván jobban a lélek mint az igazságot” ágostoni alapgondolata a veritas felé törő stúdium rendjének spiritualitását az alapítástól fogva meghatározta. Ez pedig a ferences „megérzés”-sel szemben a dominikánusoknál „megértés”-t, intellektivitást jelentett.²⁷ De még ebben is voltak fokozatok. Az első domonkos generáció — maguk az első igazi magiszterek, mint Albertus Magnus is — még az alapító egyszerű augusztinizmusához állnak közel.²⁸ A teológiai stúdium célja az érzelmileg is megfogott igazság, az affektív és boldogító veritas megismerése.²⁹ Ez az ismerés azonban nem nélkülözheti a tudomány és a *sapientia* érzelmi asszimilálását. Így nyílik meg az út a stúdiumból a misztikába.

Albert tanítványa, Tamás hatalmas teológiai összefoglalásával rendje későbbi generációit egy újfajta — vagy talán helyesebben: véglegessé váló — dominikánus spiritualitás kialakításának útján indította el.³⁰ Ez a domonkos rendi stúdium generalék neveltjeinek, az egyetemen járt prédikálóknak a lelki stílusa. De még ez sem egyszerűen aristotelesi-skolasztikus alapvetésen épült fel. Ágostont és az Areopagitát Tamás Albert magyarázata alapján ismerte meg és azután ő is „exponálta” hallgatóinak.³¹ Az Areopagita merész újplatonista spekulációit az Aquinói rendkívüli intellektuális fegyelme arra használta fel,

²⁵ „... resta sempre fondamentale tra San Domenico e Sant'Agostino il legame nella sintesi sapienziale. . .” *Spiazzi*: i. h. 258; talán erre a „sapienciá”-ra céloz Dante Domonkos dicséretében: „per sapienza in terra fue, de cherubica luce uno splendore. . .” („... a földön bölcsességre mérve, a kerubok fényének egy sugára.” (Par. 11. 38—39. *Babits M.* ford.)

²⁶ „Questa sintesi attraverso San Domenico passa all'Ordine Domenicano nel quale è principio chiave della sua spiritualità. . .” (*Spiazzi*: uo.)

²⁷ „La doctrine universitaire éclate en plusieurs écoles, franciscaine, augustinienne » affectives et aussi l'école »intellective« thomisto-aréopagitique. . .” *Knowles*: i. m. 428.

²⁸ Albertus Magnus hangsúlyozza, hogy a teológiában a legnagyobb tekintély Ágoston: „cui in his quae sunt de fide et moribus plus quam Philosophis credendum est si dissentiunt. . .” In *Sententias*. 13. dist. a 2. ad 1—5; „Sant'Alberto quindi precisa che la teologia è scienza secondo pietà, scienza per la salvezza, scienza religiosa, scienza affettiva.” *Spiazzi*: i. h. 265.

²⁹ *Knowles*: i. m. 423.

³⁰ „... saint Thomas d'Aquin donna dans ses oeuvres des directives précises concernant la pratique et la conduite du chrétien et définit la vie religieuse et les devoirs qui en dérivent. Il donna aussi une forme théorique aux idéaux spirituels et pratiques des frères prêcheurs — ce qui jusque là manquait. . .” *Knowles*: i. m. 409.

³¹ Fontos ezt hangsúlyozni, mert Tamást a felületen szemlélet *csak* arisztotelistának nézi, holott mind életműve, mind szellemi formálódása más mutat: *Chenu, M. D.*: Introduction 192—198. *Knowles* véleménye: „de fait Saint Thomas reformula presque tout Aristote, et admit certains éléments néoplatoniciens. . .” I. m. 431.

hogy az ősigazság mennybéli kontemplálásában lássa meg a stúdiumnak önmagán túlmutatató, misztikus célját.³²

Ez a — mondhatnók — „egyetemi” domonkos lelkiség megint különbözik attól az irányzattól, amelyet a „rajnai iskola” néven tartanak számon. Tamásnál bővebben merít ez az iskola a nem is ágostoni, hanem dionysioszi újplatonizmus gondolataiból. És ez a felső-rajnai domonkos „lesemeister”-ek — ahogyan a lectort németesítették —, Eckhart és Tauler, valamint Suso és tanítványai — a „Gottesfreund”-ok, „istenbarátok” — misztikája. Ez fogja táplálni a flamand Ruysbroek tanítását is.³³ Hatásától, különösen Tauler „német teológiájától” Luther sem maradt ment.³⁴ Susót — ha előbb nem — a XV. században Magyarország domonkosai ismerték.³⁵

Ez az egyszerre intellektuális és affektív, disputációkon és kontempláción nevelt dominikánus spiritualitás, mely egykor majd Frà Angelico képein lesz látható, ama szerénynek is mondható kezdetekből indult el, melyeket Domonkos határozott meg. Magyarországi Pál, az első magyar domonkosok és maga Margit királylány lelki nevelője, „Marcellos fia Marcellos” még ennek az első, Domonkos által nem annyira tanítással, hanem élete példájával megformált iskolának voltak a neveltjei. Albert talán igen, de Tamás bizonyosan nem hatott még a XIII. század „legmodernebb magyarjának” — amint Margitot nevezni szokták — nevelőire.³⁶ Margit 1271-ben, Tamás 1274-ben halt meg. Az Aquinói a *Summát* — mint tudjuk — 1269–71 között „olvasta elő” Párizsban.³⁷ A tomista inspirációjú domonkos spirituális irány pedig elsősorban a *Summából* táplálkozott.³⁸ Semmi ok sincs tehát arra, hogy Árpád-házi Margitot — már a *Summa* előtt — a skolasztikusan modern gótikus vallásosság első hazai képviselőjeként ünnepeljük.³⁹

³² Tamás a kontemplációhoz vezető lépcsőfokokat megközelítőleg úgy sorolja fel, mint a viktorinusok (*Pourrat*: i. m. 221): „Variis animi operibus ad eam (contemplationem) homines ascendunt, ut auditione, lectione, oratione, meditatione, consideratione, cogitatione. . .” *Summa Theol.* 2a, 2ae, 63,3. E lépcsőfokokon felfelé haladva lehet eljutni a szemlélődés, a tamási misztika céljához, mely egyszerű szembenezés az Igazsággal: „Contemplatio pertinet ad ipsum simplicem intuitum veritatis. . .” 2a, 2ae, 80, 3 ad l.

³³ A felső-rajnai misztikához az Aeropagitát ismét St. Victor és közelebbről Szent-Viktor-i Richard közvetítette. Talán *Knowles* fogalmazta meg ezt a legjobban: „. . . Richard faisant passer subtilement l'activité de l'âme de la connaissance à l'amour réussit à faire accepter l'enseignement de Denys l'Aréopagite . . . l'enseignement de Richard de St. Victor contribue à l'écllosion de la grande école rhénane du XIV siècle. Jusque là les expériences mystiques des femmes n'avaient joui qu'un petit rôle dans la littérature spirituelle de l'époque. . .” *Knowles*: i. m. 314. Igen részletesen tárgyalja a német domonkos misztikát *Pourrat*: i. m. 319–373, bemutatva a flamand misztikához vezető utat (Jean Ruysbroek). Végző értékelése fenntartásos: „On pourra estimer que les auteurs allemands ont appliqué trop rigoureusement à la contemplation mystique le principe dionysien du retour de l'âme à l'unité divine. . . les mystiques allemands du XIV siècle malgré leurs très grands mérites, ne sauraient être loués sans réserve. . .” Uo. 378.

³⁴ *Müller, A. V.*: Luther und Tauler. Bern 1918.

³⁵ „Horologium Sapientiae” c. műve: Nagyszombati kódex 1–156. Nyelvemléktár III. Budapest 1874; *Vargha D.*: Suso Henrik Amand a magyar kódexirodalomban. Budapest 1910.

³⁶ *Hermann E.*: i. m. 89.: „. . . a XIII. században ő volt a legmodernebb magyar. . .” Állítását *Mályusz* véleményére alapozza.

³⁷ *Chenu*: Introduction. . .

³⁸ *Knowles*: i. m. 409.

³⁹ *Chenu*: Introduction. 257; bár már 1267-ben elkezdte, de halálakor 1274. márc. 8-án — még csak a III. rész 90. quaestiójánál tartott.

Margit spiritualitása más forrásokból táplálkozott. Marcellus László esztergomi préposttól örökségbe nyeri Ágoston néhány „opusculum”-át. Ezek ugyan pseudo-augustinusi művek,⁴⁰ de mint Marcellus érdeklődésének tanújelei, figyelmet érdemelnek. Marcellus érdeklődése egyezett az első domonkos lelkiségi iskola augusztinizmusával, Domonkos spiritualitásával, a kezdetek dominikánizmusával.⁴¹ Marcellus, ha rendje módján akarta nevelni Margitot, csak a maga neveltségéből meríthetett, ez pedig nem volt más, mint a domonkosi normához való igazodás.

Domonkos lelki életének sajátosságairól a szentté avatásának aktáiba foglalt tanúvallomások és a *De novem modis orandi s. Dominici* („Szent Domonkos kilenc imádkozási módja”) tájékoztat.⁴² A kanonokszerezeti imaélete nem lehetett meg liturgikus ihletés nélkül. Ez leginkább bizonyos himnuszok kedvelésében nyilatkozott meg. Szerette énekelni a „Veni Creator Spiritus”-t („Teremtő Lélek, szállj le ránk”) és az „Ave Maris stellá”-t („Tengernek csillaga . . .”).⁴³ De a lelki élet módjához hozzátartoztak nála az arcra borulások (prostratiók), meghajlások és térdhajítások is — nagy számban.⁴⁴ Örömmel viselte a szorongatásokat, és minél rosszabbul bántak vele, annál inkább örvendezett, mondják az akták.⁴⁵ Rosszat rosszal nem viszonzott, megáldotta azt, aki őt átkozta. Azt kívánta, hogy Krisztus hitéért ostorozzák, darabokra vágják.⁴⁶

Ezt kívánta Margit is, hogy ízenként, „foltonként” metélnék szét és végezetül „az ő kínjának végén, fejét is elvágják”.⁴⁷ Nagy ünnepekre Margit úgy készült, hogy igen számos „véniát” vett,⁴⁸ mint Domonkos szerette tenni. A társnői részéről ért megaláztatásokat úgy viselte el, olyan örömmel, mint Do-

⁴⁰ A Marcellusra hagyott pseudo-augustinusi művecskékről, valamint hogy együtt szoktak előfordulni l. Dictionnaire de théologie catholique. I. 2309—2310, és *Mezey L.*: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei. . . 85.

⁴¹ Ez a dominikánizmus pedig még nélkülözte az irodalmi összefoglalást: „. . . San Domenico non ha scritto né un autobiografia, né un trattato, ma ci ha lasciato qualcosa di più, il libro della sua vita vissuta che è il primo testo della scuola domenicana di spiritualità. . .” *Spiazzi*: i. h. 252; annál érdekesebb a Domonkos lelki életét ismertető nyilatkozatokat segítségül hívni, hiszen a magyar domonkosok — és Margit — azokat már kétségtől ismerték, nem úgy, mint a még csak készülöben levő *Summát*.

⁴² Az *Acták* kiadva: *Monumenta Historica S. P. N. Dominici Fasc. II. Monumenta O. F. P. Hist. Roma, 1935 XVI. 89—194*; a „Novem modi”-ről *Spiazzi* cikke tájékoztatót.

⁴³ „. . . ipse cum esset gaudens in tribulationibus, laudabat et benedicebat Deum, cantando alta voce, Ave maris stella. Et finito isto hymno incipiebat alium hymnum scilicet Veni Creator Spiritus. . .” *Monumenta O. F. P. Hist. XVI. 140*; *frater Bonivisus vallomása*: n. 21. A himnuszok: *Babús M.*: *Amor Sanctus, Budapest 1933. 80—87.*

⁴⁴ „La sua pieta tenera e ardente si manifestava anche nelle prostrazioni, inclinazioni e genuflessioni. . .” *Spiazzi*: i. h. 256.

⁴⁵ „. . . non reddebat malum pro malo, nec maledictum pro male dicto, sed maledictibus benedicebat. . .” *Mon. O. F. P. Hist. XVI. 141. Fr. Bonivisus 22.*

⁴⁶ „Item dixit se audivisse aliquando ab eo dici, quod desiderabat flagellari et frustratim incidi et mori pro fide Christi.” *Uo. 146. Fr. Bonivisus 29.*

⁴⁷ *Protocollum Canonisationis B. Margaritae: Mon. Rom. Eppatus Vesprimien. I. 264.* Szalonyi Germanus ispán leányának, Erzsébet szórornak vallomása; a legendában: *Mezey L.*: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei. . . 65, 89. Már most meg kell említenem, hogy bár Margit spiritualitásának lehetséges kapcsolata Szent Domonkos lelki stílusával már első vizsgálódásom folyamán feltűnt, de azt részletesebben nem kutattam. Határozottabban emelkedik már ki a Margit lelkiségét alakító tényezők sorából a domonkosi stílus egy későbbi írásomban (*Árpád-házi Szent Margit lelkiségének forrásai. Vigilia 36 (1971). 271—276*): Domonkos és Margit aktáinak eszmei, tartalmi, sőt megfogalmazásban is megmutatózó kapcsolata csak ezután tűnt fel és részletesebb vizsgálatot is megérdemelne.

⁴⁸ *Margit-legenda. Nyelvemléktár VIII. 5,32.*

monkos. És Domonkos példájára utal még az olyan jelentéktelennek látszó dolog is, mint az, hogy Margit kislány korában már szívesen énekelte a „Veni Creator”-t;⁴⁹ talán szép dallamát kedvelte inkább, mint alig értett szövegét. Margitban élt a vértanúság vágya. S ezt benne, ha legendája megfogalmazására gondolunk, a *Domonkos-legenda* (melyet esetleg Marcellos is közvetíthetett) táplálhatta. De táplálta azt a magyar provincia oly sok mártírt termő élete is, s ez volt az a lelki klíma, amely Margitot körülvette. Kétségkívül mindez valami tragikus színt ad a királyleány amúgy is heroikus színezetű lelki életének képéhez. Krisztus szenvedésének tisztelete ennek oka is, magyarázata is lehet.

Margit lelkiségének egy másik forrásáról, a *laikus vallásossággal* való kapcsolataról másutt részletesebben írtam.⁵⁰ Ha Margitot nem is mint százada „legmodernebb magyarját”-t, hanem kora magyar vallásos lelkiségének nemcsak reprezentánsát, hanem mintegy *összefoglalását* szemléljük, akkor is lényeges hely jut neki e már oly szokatlan középkori öszképben. Az „apostoli élet” megkövetelte szegénység Margitot a kor laikus vallási mozgalmainak legfontosabbjához, a *társadalmi elkötelezettségű beginizmus*hoz kötötte.⁵¹ Kimutathatóan ez is alakította — az augusztinizmus és Domonkos példájának követése mellett — Margit lelki életét. Mindez igen, de a „skolasztikusan-gótikus” vallásosság *nem*.⁵²

A *beginizmus* hazai legnagyobb alakja egy alig ismert XIII. századi misztikus, *magyarországi Ilona* volt.⁵³ A XIII. századi laikus vallásosságból kinövő, a liturgikus ihletésű bencés-monasztikus misztikától annyira különböző, egyszerű, mégis „legendássá” átfestett életéről egykorú életrajza tudósít.⁵⁴ A gazdagságból a szegénységhez pártoló *Csák nembeli Móric* domonkos fráter legendája — rövidsége ellenére is — még 1300 körül is jó és hiteles képet ad a magyar prédikáló szerzeteseknek a provincia történetét útjára indító első domonkos generáció lelki stílusának továbbéléséről.⁵⁵ Mint a most említett főrendű ifjú, úgy talált utat egy *ágostonos* kolostorba *Vid* is akinek családja a királyi családdal is rokonságban állt.⁵⁶

A felsoroltak közül egy sem nyert liturgikus kultuszt, a boldogok vagy szentek sorába nem iktatták őket. Életrajzaik vagy legendáik azonban megtalálhatók az *Acta Sanctorum* kötetekben. Irodalmi és eszmetörténeti érdekességük pedig méltán társítja őket a tekintélyes Margit-irodalomnak Árpád-kori literatúránkat növelő és betetező értékeihez.

⁴⁹ A „Veni Creator” énekléséről Katalinnak, a szigeti kolostor perjelnökjének vallomásaiban.: Mon. Rom. Eppatus Vesprimien. I. 166.

⁵¹ *Mezey L.*: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei. . . 84–90; *Klaniczay*: A magyar irodalom története. I. 100–103, a társadalmi vonatkozások további kiemelésével.

⁵¹ *Mezey*: i. m. 71–83 és *uő*: *Vigilia* (1971). 295–296.

⁵² Mint ismeretes, ezt a nézetet *Mályusz Elemér* fejtette ki szellemesen és a kor Magyarországon szokásos módszereit alkalmazva (Árpád-házi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája. — Károlyi Árpád Emlékkönyv. Budapest 1933. 341–384), de még azt a legfontosabb irodalmat is mellőzhetőnek tartotta, mely pedig már számára hozzáférhető volt (*Mandonnet* cikke a domonkosok spiritualitásáról a *Dictionnaire de théol. cath.* VI/1 (1924). 866–868; *P. Pourrat* itt többször idézett munkája (1928); *A. Walz* *Compendiumából* — melyet különben idéz — sem tájékozódott).

⁵³ *Mezey L.*: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei. . . 71–76.

⁵⁴ *Vita Beatae Helenae Hungariae. Acta Sanctorum. IV. 272–276.*

⁵⁵ A rövid *vita*: *Acta Sanctorum. Martius III. 251–254*; kivonatossan: *Gombos*: *Cat. Font. n. 5048. III. 2551–2553.*

⁵⁶ *Fallenbüchl F.*: *Az ágostonrendiek Magyarországon.* Budapest 1943. 31.

Hazai legendairódmunk e második hullámának hősei, Margit, Szádok, Csák Móric a domonkos rendből, Vitus az ágostonos remeték rendjéből már az *ágostoni spiritualitás* hatékonyságát mutatják, mely akkoriban a *magyarországi vallásosság fő áramlata volt*.

Leghatalmasabb erővel azonban ez a hazai augusztinizmus a *pálos remeték* rendjének alapításába szólt bele. Remete Szent Pálról, a IV. században élt egyiptomi remetéről nevezték magukat a pálosok, de csak a XIV. századtól kezdve. Eleinte a *Szent Ágoston* rendjéhez tartozó szentkereszti remeték nevet viselték⁵⁷ a XII. században alapított szentkirályi keresztieskanonokok⁵⁸ után időrendben a második — de az elsőnél sokkal nagyobb jelentőségre emelkedő — magyar szerzet tagjai. A XIII. század elejétől a négy hegyvidéken lakó remeték — a megyés püspökök felügyelete és általuk adott szabályok szerint — kolostorokba csoportosultak. 1216-ban a *Mecsek*, 1246-ban a *Balaton-felvidék*, 1253-ban a *Pilis* és 1290 körül a *Zempléni* hegyek jelennek meg mint a pécsi, veszprémi és egri püspökségek remetetársulásainak helyei.⁵⁹ Ezeket a remete-közösségeket *Özséb* — a remeteéletet választó volt esztergomi kanonok — próbálta egyesíteni.⁶⁰ Az esztergomi *érseki tartomány* területére kiterjedő hatáskörön belül *Özséb* a remeték egybegyűjtője („collector eremitarum”) és *tartományi perjele* lett.⁶¹ Az ő és első utódjainak életét eléggé reális életrajzokban írták meg a XIV. század folyamán. E „vitá”-kat a magyar szerzet középkor végi történetírója, *Gyöngyösi Gergely* a *Vitae Fratrum Heremitarum* („A remete testvérek életrajzai”) címmel írt művébe belefoglalta.⁶² *Özséb*ről Gyöngyösi őrzött meg néhány, az egykori főkáptalani tagot kedvesen jellemző vonást.

⁵⁷ A magyar alapítású pálos rendnek jól használható története kiadva nincs. *Kisbán E.*: A magyar pálos rend története. I–II. Budapest 1940. nagyobbrészt elemző kritika és szerkezet nélküli adatközlés. A rend középkori történetéről rövidsége ellenére is a legkitűnőbb áttekintést *Hervay Ferencnek* köszönhetjük (Documenta artis Paulinorum I. — A magyar rendtartomány monostorai A–M. Budapest 1975. V–IX). E rövid bevezetőben és az egyes kolostorok történetéhez írt bevezető megjegyzésekben a korszerű feldolgozás minden lényeges szempontját megadja. Addig is, amíg egy ilyen monográfia — talán — elkészül, a Budapesti Egyetemi Könyvtár két nagy értékű kéziratára kell hagyatkoznunk. Az egyik az 1520–22-ben készült, kolostoronként összeállított birtokjogi oklevélregeszta-gyűjtemény, az Inventarium (Cod. lat. 115). Ez a „zöld kódex” *Gyöngyösi Gergely* pálos generális perjel összeállítása és ugyancsak az ő műve a pálosok középkori krónikáját sikeresen helyettesítő Vitae fratrum heremitarum (Ab 151/a. és 151). Mindkettő rövid, de pontos ismertetését szintén *Hervay*nak köszönhetjük (i. h.), illetőleg az elsőt magam is leírtam az Egyetemi Könyvtár kódexkatalógusában (Codices lat. m. aevi Bibl. Univ. Budapest. Budapest 1961. 188–199.). A pálos spiritualitás képét *R. Meetswerdt* (Erasmus und die Devotio moderna. 1917) és — úgy látszik — *W. Andreas* (Deutschland vor der Reformation. 1943) nézetei és módszerei segítségével *Mályusz E.* szépen rajzolta meg. (Egyháztörténet. 3 (1945). 1–53.) A pálosok szellemének megismeréséhez azonban továbbra is használandó: *Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet. Budapest 1941.

⁵⁸ L. a VII. fejezetet.

⁵⁹ *Hervay F.*: i. h.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ „collector eremitarum”: *Gyöngyösi G.*: Vitae fratrum. (Bp. EK Kézirattár Ab 151/a.)

⁶² *Gyöngyösi*: i. m. Ab 151/a. 1–41; *Mályusz*: Egyháztörténet. 16–17 ugyan azt írja, hogy a generális perjelek életrajzai kivétel nélkül *Gyöngyösi* művei, de állításának szövegtörténeti és szövegkritikai bizonyításával adós marad. Helyesebbnek látszik azt gondolni, hogy *Gyöngyösi* rövid „jellemtárai” valamiféle frásos előzményre is visszavezethetők, ami *Gyöngyösinél*, aki az frásos dokumentálás iránt olyan nagy érzékkel rendelkezett (l. Inventarium és más — nyomtatásban is megjelent — műveit: Directorium. . . és Declarationes in constitutiones. . . RMK III), legalábbis feltételezhető.

Aszketikus szigorán átüt valami különösen érdekes emberség. A Pilis zord telében, a hosszú éjjeli zsolozsmázásban elgémberedett tagokkal üdögélő frátereket finoman humoros történeteket („elegantis facetias”) mesélve vidította fel. Ez az alapjában derűs, mértéktartó magyar remeteszerzetesség később a devotio moderna és a kolostori humanizmus fő művelője lesz.⁶³ Az augusztinizmus eme magyar asszimilációja (1308–1309) a XVI. századig mintegy nyolcvan kisebb-nagyobb kolostorral rendelkezett — az Alföld kivételével — szerte az országban. Lengyelországban és a mai Baden-Württembergben, Horvátországban, majd később Ausztriában és Csehországban is⁶⁴ képviselték a magyar *spiritualitási* iskolát. Ezt az iskolát egy lengyel kutató így jellemzi: kemény és tragikus vonásai vannak, nincs benne semmi érzelgősség. A Boldogasszony tiszteletére méltóvá lenni: ez a vezeklő szigorúság értelme.⁶⁵ Ha ezt Margitra visszagondolva olvassuk, a pálos spiritualitást valóban egy — már Margit életírásaiban megismerhető — „magyar iskola” kifejezőjének és — legalább a középkor végéig — megőrzőjének kell tartanunk.

A magyar „lelkiéleti iskola” misztikus traktátusokat nem hagyott ránk. De egy üzenetnek tekinthető emlékjele mégis maradt: a *Mária-siralom*. A Mária-tisztelet már a XI. század végén ihlette a magyar vallásos poézist. A „Dávid nemes leányát” dicsérő korai antifonák visszhangja lesz majd századok múlva a késő gót táblaképekre emlékeztető Nagyboldogasszony-dicséret: „felöltözék vontarany szoknyába . . .” A XIII. század misztikájának magyar Boldogasszonya a fájdalmas Anya. Az ének eredetijét már a XII. század végén megismerhettük. A *Planctus* magyarja azonban — az egyetemi kultúra és a laikus pietas terméke — a XIII. század közepén egy *kollációs kódex* által közvetítve tűnt elő.⁶⁶ A kollációs kódexről magáról fentebb már szóltam. E kódex vizsgálata nyomán derült ki, hogy a magyar költői nyelv ez első és sokáig egyedülállóan szép emléke olyan szövegkörnyezetben maradt ránk, melyben a viktorinusok teológiai-misztikus költőjét és Horatiust egyszerre találjuk idézve.⁶⁷ Különben viktorinus a latin eredeti költője is, *Geoffroy de Breteuil*, másként Godefridus a S. Victore. A hazai deákság és Európa találkozása kellett tehát ahhoz, hogy a misztika magyar versekben szólaljon meg: „Vylag uilaga, virag-nac uiraga. keseruen kynzathul uos secegkel werethul . . .”

*

⁶³ *Kardos T.*: Középkori kultúra. . . 208–210; „. . . ipse in medio fratrum considens, semper aliquod verbum aedificatorium de Deo, vel de scripturis, vel etiam de moribus, interdum elegantes facetias proponebat. . .” *Vitae fratrum*. Ab 151/a. 22.

⁶⁴ *Hervay*: i. h. VI; Nyugat-Németországban 1804-ig létezett tartományukról I. *Elm, K.*: Quellen zur Geschichte des Paulinerordens, aus Kloster Grünwald im Hochschwarzwald in der Stiftsbibliothek von St. Paul im Lavanttal. — *Zeitschr. für. Gesch. des Oberrheins* 120 (1972). 91–124; ugyanitt a pálos konstitúciók legrégebb ismert szerkesztését is bemutatja (112–117).

⁶⁵ „L'école hongroise semble se résumer dans la spiritualité des ermites de Saint-Paul, ordre religieux qui naquit en Hongrie et se répandit en Pologne. La piété mariale en est le trait saillant. . . Cette piété a les traits rudes et tragiques, sans douceur sentimentale. Les péchés des hommes en face de l'Immaculée suscitent une haine sainte et une répression sévère. . .” *Górski, K.*: Histoire de la spiritualité polonaise. — Le millénaire du catholicisme en Pologne. Lublin 1969. 286–287.

⁶⁶ *Mezey L.*: Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról. Irodalomtörténet. 1971. 356–370.

⁶⁷ *Uo.* 369.

A *Mária-siralom* költői nyelve nem jöhetett létre előkészítés nélkül. Szánékosan nem előzményeket mondtam, hanem előkészítést, mert előzményekre gondolni sem merünk. Az előkészítés egyfajta iskolázással lehetett azonos. Az ilyen iskolázás, a deákosság rendes útja a latin verselésen át vezetett. A hazai irodalom első — és sikeres — latin verseivel már a XI. század végén megismerkedhettünk.⁶⁸ A legrégebb metrikus és szabad verseket Nagyboldogasszony és István király tiszteletére költötték. Száz évvel később, a „*Priamus-hoz hasonló külsejű*” László⁶⁹ kanonizációja idején — a kor éppen jelentkező divatjának megfelelően — már verses históriát diktáltak, azaz szerettek, szövegben és „cantus”-ban. Ez a „historia rhythmica” divat, mely a verses zsolozsmák sok százát teremtette meg Európában, nagy mozgatója volt a *liturgikus költészet* XII—XIII. századi fellendülésének. E fellendülést a „rhythmus”-nak — a rímes-hangsúlyos versnek — az e korbéli világi költészetben kipróbált formai eszközei, tartalmilag pedig a kor teológiai-misztikus és természetesen hagiográfikus mondanivalói táplálták. Ennek eredménye: *egy verselésben sokszor virtuóz, s egyszerre tudós, szertartásos, de mégis érzelmes liturgikus poézis.*

Ez első tapasztalatok korai, jó értékesítése hazai latin költészetünk egy *Szent Ágoston-himnusa*. Magyar eredetét Dreves—Blume gyűjteménye bizonyítja, mely csak a pálosok breviáriumát jelöli meg egyetlen forrásként. A pálosok nem voltak kanonokszerzetesek, pedig a himnusz Ágostont mint a kanonokok tükörét ünnepli. Ezért a középkor e talán legszebb Ágoston-himnuszának szerzőjét a *magyar* ágostonos vagy premontrei kanonokok körében kereshetjük.⁷⁰ A *Vallomások* Augustinusát állítja elének a himnuszalköltő, aki az *Énekek énekéből* vett *jelképektől* körülvéve nyeri el a legfőbb királynál nyugtalan szívének „édes nyugodalmát”.

*Flos cleri, norma praesulum,
canonicorum speculum!
Iam bonis regni frueris
cum Salomonis pueris.
Iam vides non per speculum,
sed facie ad faciem,
summi regis accubitus
et illam dulcem requiem . . .*

A XII. századi Európának Ágoston mellett Bernát volt a vezére. Lehetséges, hogy Magyarország irodalmára, ha nem is magyar költő által, de talán magyar kolostorban „diktált” himnusszal járult „Clara vallis” nagy apátjának liturgikus tiszteletéhez. A XIII. század elején Jean de Limoges Magyarországra került a bakonyi (zircei) ciszterci monostor apátjának, ekkor szerzett egy na-

⁶⁸ L. az V. fejezetet.

⁶⁹ In festo s. Ladislai regis lectio III: „. . . speciali tamen preemintie prerogativa ipsa corporis Phisonomia (sic!) ut *species Priami* imperio digna declararet. . .” A bollandista szövegben (Acta Sanctorum. Junius VII. 286) és több magyarországi breviáriumban ez áll: „ipsa quoque corporis species imperio digna declararet. . .” A „Priamus külsej”-t említő változatot meg lehet találni a következő esztergomi breviáriumokban: Velence, 1514. (*Szabó—Hellebrant*: RMK III. 195); 1515 (RMK III. 206); Bécs, 1558. (Oláh Miklós rendeletére. RMK III. 447). A kiadások összekeresését Fodor Adrienne-nek köszönhetem.

⁷⁰ Dreves—Blume: *Analecta hymnica medii aevi*. 43, 86; Philippe de Harvengt, Bonne Espérance premontrei apátja saját rendjének kanonokjaihoz írva mondja: „Ipse quippe est decus et forma nostrae professionis, ipse speculum et regula nostrae religionis. . .” Vita Augustini. *Migne*: PL 203. 1229.

gyon szép himnuszt Bernát ünnepére, melyet a ciszterci rend egészen a XVII. századig énekelt e napon. Azután, hogy a királynő (Mária) elnyugodott és Egyszülötte után a mennyben trónra ült, Bernát is nardusi illatként lehelte ki a lelkét (a Bernardus — nardus szójátékkal):

*Iam regina discubuit,
sedens post Unigenitum;
nardus odorem tribuit,
Bernardus tradens spiritum . . .*⁷¹

A „Flos cleri . . .”, a „Iam regina discubuit . . .” himnusz volt; divatosab-
bak voltak azonban a *szekvenciák* és a verses „históriák”, azaz zsolozsmák. A
szekvencia, melyet a magyar egyház „prosa” néven ismert, a középkori misék
tanító, elmélkedő éneke volt, az evangélium éneklését előzte meg. Verselésben,
dallamban sokszor megragadó megoldással volt képes súlyos teológiai, bib-
likus és szimbolikus mondanivalókat a klérussal közölni, mely azután azokat
a népek továbbadta. A magyarországi szekvenciaköltészet legkorábbi emlé-
kei a magyar szenteket ünneplik. László király felemeltetése, azaz kanonizá-
ciója ünnepére sietve készítették el — orléans-i Hugó *Szent Kereszt-szekvenciá-*
ját felhasználva — a *Prosa Ladislai regist.*⁷² A XIII. században azonban a
liturgikus költészet fő mesterei is az új rendek fráterei. *Domonkost* és *Ferencet*
rendjüknek „dictator”-ai szép versekkel és hozzájuk illő dallamokkal köszön-
tötték. És — különösen a domonkosoknál — ez maradt a rendi szentek ünnep-
lésének szokott formája.

A XII. század még nem ismert *István királyról* szóló külön himnuszt.
A következő században már ez is felhangzik a „saját” patronus tiszteletére:

*Gaude mater Hungaria
prolis agens preconium
cum laude multipharia
patronum lauda proprium . . .*⁷³

— és egy másik, *Imre herceg* ünnepére:

*Plaude parens Pannonia
de tam felici filio
cuius virtute varia
celum repletur gaudio . . .*⁷⁴

⁷¹ Johannis Lemovicensis opera omnia. Budapest 1932.

⁷² Mezey, L.: Entre Byzance et Paris. Les lettrés hongrois au 12e siècle. — Acta
Litteraria 13 (1971). 427.

⁷³

*Örvendezzél, magyar haza,
fiad dicséretét dalold,
zengjen dicséreted szava
hozzá, ki mindig pártfogolt. . .*

Csanád Béla fordítása. Dankó J.: Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae. Buda-
pest 1893. 205–207.

⁷⁴ Dankó J.: i. m. 238–239.

*Tapsolj, szülő Pannónia,
ilyen szerencsés fiadon,
kinek sokféle virtusán
örvendezik az ég nagyon. . .*

Mintául kimutathatóan Domonkos himnusza szolgált:

*Gaude mater Ecclesia,
Laetam agens memoriam,
Quae novae prolis gaudia
Mittis ad coeli curiam . . .*⁷⁵

Ezt mutatja még befejezése is. Domonkosnál:

*Trino Deo et simplici
Laus, honor, virtus, gloria,
Qui nos prece Dominici
Ducat ad coeli gaudia.*⁷⁶

Az Istvánében:

*Trino Deo et simplici
Sit laus, honor et gloria,
Qui sancti Regia supplici
prece det coeli gaudia*

Az Imréében pedig:

*Trino Deo et simplici
Uita, uirtus uictoria,
Qui per precatus Henrici
Det nobis uitae gaudia.*⁷⁷

A Domonkos-officium hatását érezzük Margit ünnepi himnuszán is:

*Novo sacrata gaudio
Coeli concors laetitiae,
Votivo laudem studio
Depromat vox Ecclesiae . . .*⁷⁸

Úgy látszik, a magyar szerzőt Domonkos két himnuszának első strófája együttesen inspirálta:

*Novus athleta Domini
Collaudetur Dominicus
Qui rem conformat nomini
Vir factus evangelicus.*

⁷⁵ Drevés, G. M.—Bluhme, C.: Ein Jahrtausend. I. 338. Analecta Hymn. 52. 158. „Örvendezzél Egyházanyánk, vidám emlékezést ülven, hogy új sarjadat örömmel menny udvarába elküldöd. . .”

⁷⁶ Uo. „Hármas Egy Istennek dicséret, tisztelet, virtus, glória, ki Domonkos kérésére a mennyei öröme minket elvezessen. . .”

⁷⁷ „Hármas és egy Istennek, legyen dicséret, tisztelet és glória, ki a szent Király esdeklő kérésére a menny örömeit adja. . .” *Dankó*: i. m. 206–207 a „concedat coeli gaudia” olvasatot közli, a pálos breviárium „prece det” változata azonban jobb, mert a „supplex-supplici” jelzőhöz a „prex-prece” főnevet megadva a melléknevet nem hagyja magában állni. (*Dankó*: i. m. 207.) Ennek az olvasatnak a helyességét támogatja a Szent Imre-himnusz doxológiája: „Ki Henrik kérésére az élet örömét adja nekünk. . .”

⁷⁸ *Dankó*: i. m. 159.

*Ma új örömben egyesül
az Egyház szentelt éneke
az éggel, mely dicséretül
buzgón, ujjongva zeng vele. . .*

Csanád Béla fordítása.

és a másik:

*Hymnum novae laetitiae
Dulci productum cantico,
Noster depromat hodie
chorus sancto Dominico . . .*⁷⁹

Amennyire sikereseknek mondhatók a Domonkos-himnuszt mintául vevő magyarországi himnuszaink, annyira ügyetlen verselésű egy — talán esztergomi — István-himnusz, mely mintha Szent Ferenc negyedik („ad secundas vesperas”) himnuszt követné:

*Decus morum dux Minorum,
Franciscus, tenens praemium
In te vite datur vitae,
Christe Redemptor omnium . . .*⁸⁰

Istvánról:

*Gaudent celi noua luce
Tonitruui vox dum clangit,
Novo rege, nouo duce,
Gedeonis tuba barrit . . .*⁸¹

István szekvenciája a XIII. század terméke lehet. Népszerűsége nagy volt, hiszen századokkal túlélte az esztergomi „usus” 1630-ban bekövetkezett pusztulását. A XIX. században még gimnazisták is énekelték,⁸² azután a magyar klérus nevezetes nemtörődömséggel veszni hagyta. Első strófája így hangzik:

*Corde, voce, mente pura,
Solvens Deo laudis iura,
Idolorum spreta cura,
Laetare Pannonia . . .*⁸³

István életét mondja el. Szól műveltségéről, országot és egyházat szervező uralkodásáról. A strófaszervezetből ítélve mintája vagy az igen népszerű Mária-szekvencia: „Verbum bonum et suave . . .”,⁸⁴ vagy Szent Ferenc szekvenciája volt:

*Sanctitatis nova signa
Prodierunt laude digna,
Nova valde et benigna
In Francisco credita . . .*⁸⁵

⁷⁹ *Dreves—Blume*: Ein Jahrtausend. I. 338 és *Analecta Hymn.* 52. 158—159.

⁸⁰ „Erkölcsök díszé, a kisebbek vezére, Ferenc, jutalmadat veszed, benned, mint szőlőtőben, életre kel Krisztus, mindennek megváltója.” *Dreves*: i. m. I. 321 és *Analecta Hymn.* 52. 182. A szerző: Tommaso da Capua, nápolyi bíborosérsek. († 1243.)

⁸¹ *Dankó*: i. m. 208—209.

⁸² *Graefl*: *Adoremus Dominum*. . . Tyrnaviae 1852.

⁸³ *Dankó*: i. m. 211—213.

⁸⁴ *Dreves*: i. m. II. 269—270. „. . . der bevorzögte Liebling des ganzen Mittelalters. . .”

⁸⁵ *Dreves*. i. m. I. 330—331. Celanói Tamás műve:

*Életszentség új virága
kel az áruló világra,
vajmi méltó, vajmi drága,
mely Ferencre bízott. . .*

Sík Sándor: Himnuszok könyve. Budapest 1943. 345.

Imre herceg szekenciája Domonkosé után igazodott. Ez utóbbié így kezdődött:

*In coelesti hierarchia
Nova sonet harmonia
Novo ductu cantico.
Cui concordet in hac via,
Nostris chori melodia
Congaudens Dominico . . .*⁸⁶

Imre királyfiról ezt énekelték:

*Stirps regalis, proles regis,
Imitator verae legis:
Vera dedit gaudia,
Hic dilectus par est malis
In silvarum lignis talis
Arbor non est alia . . .*⁸⁷

Erzsébetről a Közép-Európában mindenütt használatos „Gaude Sion, quod egressus . . .” kezdetű szekenciát énekelték,⁸⁸ kivéve Zágrábot (és talán a kalocsai érseki tartományt), ahol egy másik volt szokásban. Ez utóbbiban Erzsébet mégis mint a Szent Király (István) nemes sarjadéka ünnepeltetik:

*Iocundetur plebs fidelis:
Helisabeth quae in coelis
Scandens gaudet hodie
Sancta radix et regalis,
Sancti regis specialis,
Flos et germen nobile . . .*⁸⁹

(Margitról szekenciát nem készítettek.) A magyar egyház különben, főként a nagy ünnepeken, szívósan ragaszkodott a XI. század legelején behozott Sankt-Gallen-i *Prosarium*hoz, s a XII. század végétől Európa-szerte erős viktorinus hatásnak csak nehezen — főként az új rendek ízlését némileg átveve — engedett. A *szekvencia* magyarországi használatátörténete azonban még nem eléggé tisztázott.

Hosszabb lélegzetű alkotások voltak a *historia rhythmicák*. Ezeket a hosszú verselményeket verses históriáknak szoktuk mondani, bár a história megszokott értelméhez nem sok közük van. Egyszerűen rímes verses zsolozsmák, de ha egy szent ünnepére készültek, elmondják a szent életének történetét. A magyarországi verses officiumok közül a legrégebbi egy hexameteres *Mária-zsolozsma*

⁸⁶ *Dreves*: i. m. 339. Constantino Medici a szerző:

*Mennyei hierarchiában,
zengő, új harmóniában
hangozzék új éneke. . .*

⁸⁷ *Dankó*: i. m. 246 — 248.

*Királyi törzs, király sarja,
igaz törvényt ki betartja,
igaz örömet ada.
E kedveltünk mint az árboc,
erdőn termett minden fákon
túlno sugár sudara. . .*

⁸⁸ *Dankó*: i. m. 288 — 290.

⁸⁹ Uo. 291 — 292: „Örüljön már im a hű nép Erzsébeten, ki a nagy égbe száll a mai napon örömmel. Szent gyökér ő és királyi, a szent királytól speciális virág és nemes bimbó. . .”

lesz. Keletkezésének ideje — a már megtárgyalt „Integer ardorem” responsoriummal való versformai (hexameter) kapcsolat és a közös forrásuk (*Antiphonale Albense*) miatt — 1100-ra tehető.⁹⁰ Ezt követi a század végén László király verses zsolozsmája, mely inkább a „kegyes László király” jellemzését adja, semmint élettörténetét beszéli el.⁹¹

A verses László-officium példáján buzdult fel az az ismeretlen klerikus, aki az István király szentté avatására készített — antifonákból és responsoriumokból álló — saját zsolozsmáját most — 1200 körül — a hajnali dicséret, a „Laudes” antifonáival bővítette. A töredék a XIII. század első negyedébe helyezhető, és az első három antifona részeit őrizte meg:

*Scandit sanctus alta celi Stephanus (palacia),
de parentis sorte primi sublatus occidua.
Hinc exultat in excelso celestis militia
et collega pro suscepto Deo reddit cantica.
O condicio miranda et felix per omnia . . .*⁹²

A XIII. század nyolcvanas éveiben készült el végre István király teljes *historia rhythmica*-ja Lodomér érsek utasítására az esztergomi — „artium studium”-mal is rendelkező — ágostonos kolostorban. A Hartvik-féle legenda, továbbá a legendákat megelőző István király-életrajz és a XI. századi *Gesta* felhasználásával írták.⁹³ „A zsarnokság tágra fogott törvénye” szerint kegyetlenkedő Attilával — a hun-magyar azonosság jogán — Istvánt állítja szembe. Lenyűvöltes, formailag tökéletes példája a műfajnak.

*Az oroszlánt megigézni
A nagy Sámson kellekik,
Magyaroknak prédikálni
Erős király küldetik.
Torkából az oroszlánnak
Drága lépesméz csepeg:
Száján a magyarságnak
Édes, szép dicséretetek . . .*⁹⁴

⁹⁰ A magyar (esztergomi, kalocsa-zágrábi, pálos) breviáriumok szombati Mária-officiumát az első responsoriumról („O decus virginitatis”) csak „O decus”-nak, magyaros kiejtéssel „Odecus”-nak mondták, és már az *Antiphonale Albense*-ben megtaláljuk az „O decus virginitatis. . .” responsoriumot (f. 112), és egy másikat („Celi regina regis regumque Maria. . .”), hasonlóképpen metrumban. Aligha tévednék, ha ezt a két responsoriumot is az „Integer ardorem”-mel kapcsolatban megbeszélte (VI. fejelet) Chartres-hatás termékének tartanám.

⁹¹ L. itt a 72. jegyzetet.

⁹² Az antifonák: *Dankó*: i. m. 201.

⁹³ *Mezey L.*: Szent István XIII. századi verses históriája. — *Magyar Századok*. Horváth János Emlékkönyv. Budapest 1948. 41–51.

⁹⁴ *Dankó*: i. m. 199.

*Magnus Samson
ad domandum leonem innititur
ad Ungaros predicandum
rex fortis eligitur
ex leonis fauce mellis
favis gratus nascitur
ex Ungari ore dulcis
deo laus exprimitur. . .*

Sík S.: Himnuszok könyve. 495.

*Ha e nemzet mesterének
Mást is bírna vallani,
Tetszett volna Istenének
Más apostolt küldeni.
Ám e nyakas, délceg fajta,
Kardos-marku nemzetet,
Nem más, csak egy magafajta
Harcos téríthette meg.⁹⁵*

Székesfehérváron, a király nyugóhelyén azután hozzáfűzték ezt a befejező responsoriumot:

*Örvendezz, királyi város,
Székesfehérvár nagyon.
E nagy király valóságos
Székhelye benned vagyon.
Mert te őrzöd dicsőséges,
Boldogságos tetemét,
Ő nevével vagy te ékes,
Boldog város, büszke légy.*

„Regia urbs. Alba, gaude . . .”⁹⁶

István király fiának, *Imre* hercegnek dicséretére hívja fel Pannóniát ritmikus történetének dictatora. A szerző bizonyára *fehérvári* klerikus lehetett a herceg sírját őrző királyi egyház kórusából. Ezért éneкли:

*. . . gaudens Alba Regia,
de Emerici gloria.
Deo vota dulcia
solue laude varia . . .*

Imre dicsősége *Alba Regia* dicsősége is. A herceg verses zsolozsmáját⁹⁷ a *fehérvári* dictator — némileg — *Becket Tamás* és *Domonkos* officiumait követve szerkeszthette. A magyar egyház, a világi klérus ugyanis a magyarországi külön liturgia életének egész tartama alatt mindkettőt használta.⁹⁸

⁹⁵

*Si plebs ista suscepisset
alium discipulum,
forsitan ei misisset
Deus quemdam alium;
sed rebellis gens et fortis,
gens grandis audaciae,
per eundem virum fortis,
danda fuit gratie. . .*

⁹⁶ Responsorium:

*Regia Ursb, Alba, grande
tanto digna principe
decorata quidem laude
re simul et nomine.*

Versus:

*Eo quod tam preciosi corporis egregium,
possidere meruisti, felix facta premium.*

Dankó: i. m. 200–201. *Sík S.*: i. m. 409.

⁹⁷ *Dankó*: i. m. 228–237.

⁹⁸ Mindkét officiumot megtaláljuk az esztergomi breviárium különböző kiadásaiban.

*Nem kell néki hiúság:
csügg az igazságon.
Példa, hogy a hiúság
hogy csal e világon⁹⁹*

(Antifona). A „Puer igne coelici . . .” responsorium:

*Fölggyujtja a mennyei
szerelem fátklyája.
Világi fényt nem keres:
nagyobb néz reája;
Mit néki a diadém
ingó glóriája?
Mit a földi feleség
ölelés-igája?
Herceg ő, de szívében
Isten katonája . . .*

„Mente Deo militat, dux vocatur foris . . .”¹⁰⁰ A herceg a versben már a misztika mennyei nászának vágyától ég. Az egyik nagy antifona pedig a kor világ-szimbolikájával és gót ívek módjára egybefonódó, geometriai formájú verselésben magasztalja Imrét. A teljes hangulatot csak az eredeti melodikus latinja tudja éreztetni:

*Ave flos nobilium
sacrae stirpis virgula:
speculum sublimium
sanctitatis regula:
salve spes humilium,
sidus sine macula;
lucerna fidelium,
rubens mundi rosula;
valle candens lilium
pigmentorum cellula . . .*¹⁰¹

⁹⁹ „Vanitatem respuens heret veritati, falli docens homines datos vanitati.” *Dankó*: i. m. 231; ford. *Babits M.*: Amor Sanctus. 1933. 207.

¹⁰⁰

*Puer igne celici
succensus amoris,
mundi spernit gloriam
pro spe melioris;
dyadema despicit
labilis honoris;
coniugalem copulam
contempsit uxoris.
Mente deo militat,
dux vocatur foris . . .*

Dankó: i. m. 232; *Babits M.*: i. h.

¹⁰¹ „Áve, nemesek virága, szent törzsről sarjadt vesszőcske, fent állóknak tüköre, szentség regulája, Üdvözlégy, alacsonyrendűek reménysége, makula nélkül való csillag: híveknek mécsese, e világ pirosuló rózsabimbója, völgyben tündöklő lilium, kenetekkel telt edény. . .” *Dankó*: i. m. 228–229.

A jogban járatos magyar klerikussághoz méltó a befejező nagy antifona kezdete:

*O norma iustitiae
limes aequitatis;
decor innocentiae,
luna puritatis:
gemma pudicitiae
flos virginitatis . . .*¹⁰²

Az igazság és méltányosság királyi erényei díszítsék elsősorban a királyfit, azután az ártatlanság, majd — miként az *Énekek éneke* mondja — legyen tiszta mint a hold, és virágozzon ki benne a tisztaság . . .”

Margit királylány, Imre kései rokonának históriája nem nélkülözi ugyan a klerikus költők könnyed fordulatoságát, mégis valami komoly, kolostori aszkézis hangulatát idézi. Margitban a domonkos szerző rendjének *első női szentjét* ünnepli:

*Nostrī tegmen ordinis
femīneo flore,
virginalis agminis
fulget in decore . . .*

A minta — a próza és a muzsika diktámenje szerint — nagyobbrészt Domonkos officiuma. Lássunk még egy részletet:

*Lejtőjén az emberlétnek,
hogy a Kegye az üdvösségnek
romját fölépítene;
bár királyi törzs magzatja,
nem volt külön akaratja,
templom lett ő, Istené.
Nem becsülni ami földi:
ez a példa, Margaréta,
mit te adsz hazád elé!*¹⁰³

Ez a példaadás azonban éppen nem vértelen bágyadtság árán született meg. A hercegnő kegyetlen küzdelmet vívott mindazzal, amit ő a világnak nevezett. Ezért a Domonkos-officium követése minden harmadik responso-riumban megszakad, és a diktámen disztichonokba, „hósi versekbe” csap át:

¹⁰² „Ó igazságosság normája, méltányosság határvonala, ártatlanság dísze, tisztaság holdvilág, tisztaság ékköve, szüzesség virága. . .” *Dankó*: i. m. 235.

¹⁰³

*In declivo vite fine
nostrī status ut ruīne
restaurentur gracie,
Dum regali stirpe nata
iura vendit abdicata
voluntatis proprie.
Hoc exemplum, Dei templum
Margareta, laude sperata
mundi, prebes patrie. . .*

A klerikus költészet teljes kivirágzásának ez utolsó nagyobb alkotása, ha nem a fő mintát (a Domonkos-históriát) követi, versformáért — mint a XI. század végi magyar Mária-tisztelet — a „carmen heroicum”-hoz nyúl vissza. A formai és díszítő stíluselemek azonban a legrégebb költői próbálkozások óta eltelt évszázadokban gazdagították és bátorították a magyar klerikusok „költői mesterségét”. *E klerikus költészet teljesen asszimilálta a misztikát és a szimbolikát, tökéletesen belegyakorolta magát a gótika virtuóz verstechnikájába, és azután megalkotta* — talán sok elveszett közül az egy megmaradottat — *a magyar Mária-síralmat.*

*

A XIII. század *világi költészete* Peire Vidalnak — a trubadúrnak — Imre király udvarában, Esztergomban elhangzó dalai után igazodhatott volna.¹⁰⁵ S lévén, hogy Kardos Tibor kutatásai nyomán *virágénekeinket* e korbéli előzményekre tudjuk visszavezetni, ezt bizonyára meg is tette.¹⁰⁶ Mindebből azonban semmi sem maradt. Világi költészetünk e korban keletkezett emlékeinek megmaradását nem biztosította olyan tekintélyes és sokáig élő szöveghagyományozás, mint azt a vallásos-kerikus poézis most megismert alkotásainál láthattuk. Ami kevés megmaradt, nem elég ahhoz, hogy az elveszett irodalmi termés színvonaláról biztosan nyilatkozzunk. És e költészet maradványa — különös módon — csak *síralmakkból* ismerhető meg.

Az első a tatárveszedelmet sirató *Planctus destructionis Hungariae*. Hatalmas vízióban mutat meg minden romlást. A komor ének egyszerű és cifrázatlan, de tökéletes ritmusa és rímelése anyagtalanul könnyűvé, zeneien szárnyalóvá teszi szavát. Csak az egykor bizonyosan meglevő *dallam* hiányzik, különben előttünk állana a magyar középkor egyik legszebb költői emléke — abban a formában, ahogyan élt. De így is megrendítő egy magára hagyott ország, társadalmi bajok, súlyos igazságtalanságok ostoraitól már amúgy is agyonspanyargatott nép végső pusztulásának komor megénekelése:

*Ami szép volt,
mind elveszett,
Mi érték volt, megvettetett,
Rang, nem és kor mind elomolt,
És segítő sehol sem volt
E halálos pestisben . . .*

Krisztust és Máriát kéri, hogy segítsék meg Hungáriát, és így fejezi be:

*Kérésünk emeld fel, Isten!
A vad halált vidd el innen,*

¹⁰⁴ Dankó: 110.

*Zsenge korú szűzlány s már harcol a vad hadi tornán,
Krisztussal bátran világot győz le csatában. . .*

Csanád Béla ford. Vigilia 1971. 298.

¹⁰⁵ Kardos Tibor.: Középkori kultúra. . . 74.

¹⁰⁶ Uo. 76—91 és Mezey L.: Deákok és lovagok. Budapest 1961.

*És ha adtad gyászban élnünk,
Töröld el már szenvedésünk,
És derítsd föl népedet!*¹⁰⁷

Az ország súlyos tragédiája kihatott a klerikusok és az általuk őrzött literatúra sorsára is. A *Planctus cleri* és társa, a *Planctus vagorum* a szövegek első kiadója, G. M. Dreves szerint *magyarországiak*.¹⁰⁸ A klerikusok és a vágusok — a vágáns deákok — életét és panaszait állítják elénk. Keltezésük az előbbiből olvasható ki:

*Roma misit Ungaris Gentilem,
Per quem fecit clerum hic servilem
Iuvenem atque senilem,
Neque per annum hunc bissextilem . . .*

Gentile de Montefiori, az Anjouk trónra kerülése érdekében Magyarországra küldött pápai bíboros-legátus 1308-ban — ez szökőév (bissextilis) volt — Magyarországon tartózkodott.¹⁰⁹ A feudális anarchia igazán tombolt ekkor az országban. De pusztított az már — nemcsak a *Planctus destructionis* szerzője, hanem Margit királylány szerint — előbb is.¹¹⁰ És aligha tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a magyar klerus literatúrájának aranyfedezete, az egyetemi stúdium — a szerencsés jogász főpapoktól eltekintve — ekkorra már igen vékony lett.

Az „igazgyöngyöt” — az arteszen, valamint filozófián és teológián, tehát „a sapientián nevelkedett klerikusi tudást” — lábbal tapodják; arany fénye elhomályosodik, a föld sava erejét, a kovásztalan kenyér ízét vesztí és a moslék lesz kívánatos:

*Margarita pedibus calcatur,
Et electum aurum obscuratur,
Terrae sal infatuatur,
Azimusque panis fermentatur,
Et peripsima proh! dolor, fit pulpa . . .*

A panaszoknak nem akar vége szakadni: a tudós embert meg nem hallgatják, csak a rágalmazót („Doctus non auditur sed susurro . . .”); a szegényt, mint egykor Lázárt, a dúsgazdag asztalától elzavarják („Lazarus repellitur a mensa servorum divitis, cum offensa . . .”). Mindez azért, mert a világ feje (a római egyház) beteg: „Caput mundi proh dolor aegrotat . . .” Hiszen már a jogrendet is felforgatta a *Liber Sextus*, VIII. Bonifácnak a *Libri decretalium* öt könyvéhez adott kiegészítő kötete. („Rote legis atque iuris cardo / Retractatur volumine tardo . . .”) Péter apostol sem élt olyan pompában, mint utódja („non vixit in apparatu”). Üvöltve jajong az egyház szabadsága („Ululat ecclesiae libertas”) — természetesen a magyar egyházé, melyet Róma tizedfizetésre akar kényszeríteni. Ez tűnik ki az utolsó sorokból: Isten mentse ki a klerust az adófize-

¹⁰⁷ Kardos: i. m. 114–118. „Az ének az európai latin költészet egyik legszebb alkotása.” I. h. 117.

¹⁰⁸ Dreves, G. M.: *Analecta hymnica medii aevi* 45. Leipzig. 74–76 és 93–94; „Land und Zeit der Abfassung des Liedes (Planctus cleri) bestimmen 5,6 (Roma misit Ungaris Gentilem) und 5, 9, (Neque per annum hunc bissextilem); Kardinal Gentilis a Monte florum veilte in Ungarn als Legat Clemens X. von 1307 bis 1310. Da in diese Zeit nur das eine Schaltjahr 1308 fällt, so ist in diesem das Lied geschrieben. . .” I. m. 76.

¹⁰⁹ L. az előző jegyzetet.

¹¹⁰ L. erről Mezey L.: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei. . .* 79.

tés égető bajából: „clero fer auxilium de coelo, tributarium ut evadat aestum.”¹¹¹ A klérus panaszát akkori művelt rétegünk anyagi helyzete váltotta tehát ki, s literatúránk sorsát ez bizony érintette.

Még mélyebbről jön a vádló szó a koldus deákok panaszaiban (*Planctus vagorum*). E földön csak elmondhatatlan gazságok láthatók. A latin tudásért semmi sem jár, a literatúrát csak kárhozthatni tudják, a szelíd okoskodás meg nem áll. Hiszen a prelátusok megvetik a skolárisokat. Mindegyikük csak a „verginálás”-ra ügyel („omnes attendunt vigellatores”); a latinul éneklőkkel mit sem törődnek („nihil curant latinis cantores”), viszont a táncosnőket és a flótásokat igazán kedvelik. Hát ismerjék meg az urak panaszunkat. Ők, akik megvetik a nemesen — (latinul) szólást („vilipendunt nobilem loquellam”). Ennyi bajban a vágáns diák, az Isten anyjához fordul: „Eia rosa verbi Dei mater . . . Salva vagos tibi servientes . . .”¹¹²

A koldus diák nem érezhette magát olyan nagyon távol a mendikáns barátától, mint egy vágáns éneken panaszkodó klerikus költő prelátusaitól. Így lesz talán érthetőbb, hogy egy — esetleg magyarországi — *ferences* kódextöredékkel együtt megtaláltuk egy XII. század végi híres kléruskorholásnak még elkese-redebb átdolgozását. Gauthier de Chatillon köréhez tartozott az ismeretlen vágáns, aki „Ad terrorem omnium surgam locuturus . . .” kezdettel támad neki az egyházi rend nagyobb részének. Prelátusoknak, apátoknak, prépostoknak, monachusoknak és a „fekete apácák”-nak: általában a gregoriánizmus és a fráterek reformjait nem tisztelő egyháziaknak. Az „Ad terrorem omnium . . .” átdolgozója azonban *nem az egyházi reformok* elmaradását kéri számon. Panaszát a *nyomor* váltotta ki. Az éhező koldus diák szól azokhoz az urakhoz, akik ebédhez ülve a szegények előtt bezárják az ajtót, s egy jó falatot sem juttatnak nekik:

*Quando vos domini prandio sedetis
pauperibus ianuam claudere iubetis
neque hiisdem ferula datis quae habetis . . .*¹¹³

*

Már literatúránk első századának tényeit számba véve meg kellett állapítanunk, hogy a grammatikussal a „musikos anér” is megérkezett Pannóniába.¹¹⁴ A *dictamen rhythmicum* és a *dictamen musicum* szoros egybetartozásáról a fentebb tárgyalt liturgikus poézis minden egyes darabja tanúskodik. Sokszor nehéz is eldönteni, hogy az Árpád-kor klerikus költőjét a mondanivalók fogalmi rokonsága, a versforma követésre méltó volta vagy a melódia ellenállhatatlansága befolyásolta-e inkább? A rimes officiumok közül néhányat Falvy Zoltán vett vizsgálat alá. Természetes, hogy alapos vizsgálódásaiban nem a szöveg és a muzsika, az irodalmi tartalom és a zenei forma egymáshoz való kapcsolata foglalkoztatta.¹¹⁵ Mégis sajnálni lehet, hogy zenetörténetünknek az irodalmiság múltjával való kapcsolatkeresése máig sem mutatkozik erősödőnek. Pedig bizonyos, hogy a gótika irodalmi ízlése által létrehozott verselési virtuó-

¹¹¹ *Dreves*: i. m. 45, 74–76.

¹¹² Uo. 93–94.

¹¹³ *Madas, E.*: „Ad terrorem omnium.” Középkori vágánsének egy magyarországi változata? (Az Egyetemi Könyvtár egy töredéke.) — Magyar Könyvszemle 1976. 4. sz.

¹¹⁴ L. a VI. fejezetet.

¹¹⁵ *Falvy, Z.*: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik. Budapest 1968.

zítás a *zenei inventort* is nagyobb feladat elé állította. Ezért — mint láttuk — a viktorinus szekvencia meg a ritmikus históriák feltűnésének kezdetén III. Béla Párizsba küldte Elvin klerikust: „ad addiscendam novam melodiam”.¹¹⁶ A *nova melodia* — ismertté válását Magyarországon talán bizonyítja az a tény, hogy a XV. század elejéről előkerült egy — eddig még nem azonosított — itthon használt kétszólamú énekdarab.¹¹⁷ Hazai, zeneileg jól iskolázott műveltjeink nem késtek tehát Európával abban is osztozni, amit H. Fellerer a XIII. század legnagyobb zenei élményének nevez, a többszólamúságban.¹¹⁸

*

A *prózairodalom* sorsa természetesen könnyebben alakult, mint a poézisé. Amíg a rimes, majd a ritmikus próza divatja tartott, a retorikában megtanulható szerkesztés szabályai és a szokott trópusok — azaz fordulatok — szerint kifejezett gondolatot rímmel vagy ritmussal és a négy főalakzat (cursus planus, velox, tardus, trispondaicus) szerint lezáró kádenciaalakítással tagolták.¹¹⁹ Egészen véve Árpád-kori latin próza-irodalmunk nem nagy, de annál mégis nagyobb, mint amit Szentpétery Imre *Scriptores*-ében találunk. (István király három, Imre herceg, András és Benedek vértanúk egy-egy, László és Gellért két-két legendája, s az egyetlen tudós munka, Gellért *Deliberatiója*.¹²⁰) A XIII. és XIV. század ehhez Damasus és Paulus bolognai jogi munkáin kívül a nagy Margit-irodalmat, Ilona, Móric és Vitus legendáit adta. Bodrogi Péternek a domonkos provincia első évtizedeiről írt *Commentariolum*a a szintén igen kevés megmaradt művel (Anonymus, Kézai) dicsekvő historiográfiához társul. Az ilyesfajta kancelláriai munkákon,¹²¹ valamint az oklevelek szép és valóban jelentős arengáin és narratióin fejlődött a *művelt, tehát latinul szólás*.

A XII. századi próza egyetlen megmaradt, de a maga korában nem egyetlen prózai emlékét, a *Halotti beszédet* a XIII. században a már említett gloszákon kívül csak két említésszerűen ismert szövegemlék követte. Az egyik egy teljes vagy csak részbeni *bibliafordítás* vagy esetleg csak *passió*,¹²² a másik *István király magyar nyelvű legendája*.¹²³ Mindkettőről a *Margit-legend*a tájékoztat. Aligha járnánk messze az igazságtól, ha a *Margit-legend*ában felsorolt,

¹¹⁶ L. itt a VII. fejezetet.

¹¹⁷ A budapesti Központi Papnevelő Intézet ideiglenesen C. P. jelű középkori kódextöredéke.

¹¹⁸ L. itt a VII. fejezetben.

¹¹⁹ *Griesser, Bruno*: Der rhythmische Satzschluss bei den Cisterciensern. — *Cisterciens Chronik* 31 (1919). 50; *Vacandard, R.*: Le cursus. Son origine, son histoire, son emploi dans la liturgie. — *Revue des questions historiques* 78 (1905). 85. *Rockinger*: *Briefsteller und Formelbücher*. München 1863. 64.

¹²⁰ *Horváth J.*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954. (Nemesak stílusis, hanem tartalmi elemzéssel is.)

¹²¹ *Mályusz E.*: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Budapest 1973. Bár csak a XIV–XV. század fordulójától tárgyalja részletesen a témát, de az előzményekre vonatkozó megfigyelései is érdekesek; *Csóka J. L.* (A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Budapest 1967) szinte az egész, e könyvben tárgyalt korszakra kiterjeszti a bencések irodalmát, szellemi kultúráját alkotó tevékenységét. Állításainak igazolásánál a korszerű irodalmi tájékozódást és a tárgyilagos forráselemzést sajnos hiányolnunk kell.

¹²² *Mezey L.*: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei. . . 91.

¹²³ I. m. 93, 95.

műfajilag különböző olvasmányokat (példák, legendák)¹²⁴ — minthogy később sorra feltűnnek a középkor végén másolt kódexekben — már e századra vissza vezetnénk. A kor nálunk a *kolduló rendi misztika és a laikus vallásosság, a beginizmus* jegyében állt. Az *anyanyelvű irodalom* pedig ez utóbbi igénye volt. Két nagyobb prózai szövegemlék mutatja már nyelvünk — ugyan még fordításokon edződő — prózai kifejező képességének, s általa egy *elkezdődő anyanyelvű irodalomnak* meglétét. A *Margit-legenda* 1300 után nem sokkal,¹²⁵ a *Ferenc-legenda* — úgy látszik — szintén ekkortájt keletkezett.

A *Margit-legenda* magyar fordítása a Marcellus-féle latin legenda harmadik szerkesztéséről készült.¹²⁶ Az Árpád-kor spiritualitás-történetének e jeles forrását Margit és a domonkos provincia lelkiségének megrajzolásánál használtuk. Ilyen jeles értékeitől eltekintve a legenda a középkori magyar életnek és mentalitásnak — a szenttéavatási jegyzőkönyvvel¹²⁷ együtt — eddig még csak kevéssé méltatott, de fontos forrása. A *Ferenc-legenda* magyar változatát itt szükségesnek látszik ismét szóba hozni. Azért is, mert a magyar legenda a most folyó vizsgálatok szerint inkább a hivatalos Ferenc-portrét adja, semmint valami radikális ferences irányzat szerinti átértelmezést. Így talán nem is szükséges azt az obszervancia hazai megjelenéséhez kötni.¹²⁸ A *Ferenc-legenda* a XIV. század közepe előtti, még egységes magyar franciskanizmusnak Szent Ferencről alkotott, kedvesen magától értetődő, nem propagandisztikusan elrajzolt elképzelését hagyta ránk.

*

E nagyobb — meglevő és elveszett — szövegemlékek vezették át irodalmi műveltségünk *alapvetésének* folyamatát az *anyanyelvűség* új, de már végleges folyamagyába. A *latin nyelvű* hazai irodalom még tovább virágzik, és literatúránkat a *humanizmusban* majd európai rangra emeli. De már az Árpád-kor még *latinul* szóló első magyar literátorai — ha tetszik, dictatorai —, mint majd követőik, a *poézisben inkább otthon érezték magukat*. Azért-e, mert lelki — és talán szellemi kultúrájukat nem annyira a stúdium, hanem a nehéz sorsukat könnyebbé tevő „érzelmek iskolája” adta? *Ágoston*, ennek az iskolának a fő mestere, a „klérus *virága*”; *Imre* „a tisztaság *virága*”; *Margit* „tündöklő fehér *liliom*”; a *Siralom Boldogasszonya* „*virág virága*”. Szinte már nem is csodálatos, hogy egy — csak töredékekben megmaradt — István-szekvencia magát *Hungariát* akarta a Boldogasszony által *virágok virágának* látni:

rege regnum Hungarorum!
fac sublime, fac decorum
et fac esse florem florum
virginis ecclesiae . . .

¹²⁴ I. m. 90, 95.

¹²⁵ I. m. 64.

¹²⁶ I. m. 53, 64. Kiadása: Nyelvelméktár VIII. 1—86.

¹²⁷ Kiadása: Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Budapestini 1896.

¹²⁸ Kiadása Nyelvelméktár VII. 1—78; *Kastner J.*: A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom. — Egyetemes Philológiai Közlöny 1932. 203—241; 1933. 58—66; *Kardos T.*: Középkori kultúra. . . 145—148; a kérdést új forrásanyag és újabb szempontok segítségével vette vizsgálat alá *Aczél Zs.* vezetésem alatt készült disszertációjában. Eredményét itt idéztük.

BEFEJEZÉS

A magyarországi deák deákossága, literátusaink literatúrája a Pannóniába vezető hajdani római utakon bizánci, itáliai és frank-karoling írástudók által elhozott antik örökség részeiből sarjadt ki, nemkülönben, mint a latin Európa egész középkori civilizációja. Ennek a műveltségnek hazai használatba vételét — kezdeti fokon — e soknyelvű országban évszázadokon át oly nagy szerepet játszó deákosság, a latin nyelv elsajátítása jelentette. És mert a *latin az állami élet, az „ország” nyelve lett*, ezen a lassanként magától értetődő nyelvi követelményen épült fel egy sajátos *retorikus-jogi kultúra*. Ez az immár hungarus műveltség viszont — egészben véve — legtöbb hasonlóságot még az *Italón sophia* jellemző vonásaival mutat. Ez a régi európai és magyar műveltség nyelvet, stílust, irodalmi kifejezőkészséget formált, és az anyanyelvet fejlődésében a maga évezredek hagyományaira támaszkodva sokáig segítette. Irodalmi műveltségünk alapszövetét a deákosságot tanító hajdani iskolákban szőtték.

A magyarok és más országlakók középkori iskolázásának sorsát kellett tehát — az európai és hazai történeti valóság változásait folyton figyelemmel kísérve — vizsgálat alá venni. A „király úr” egyházainak: székes- és más monostoregyházaknak, bencés apátságoknak, premontrei prépostságoknak az „iskolái és kórusai” emelték a grammatika és a musica kettős pillérére a hazai literatúrát tanulásban is, alkotásban is. Sem a korszerűség, sem az alkotó kedv e szinte alapfaláig lerombolt kezdeti irodalmi műveltségünkben nem hiányzott. Amikor azonban Európa iskolázása a stúdium és az universitas jegyében lép át, a magyar fejlődés — nem kedvezően — sajátossá alakul. Ennek magyarázatát a stúdium rendjének, a domonkosoknak e korbéli történetét és vezető klerikus rétegünk szellemi érdeklődésének kérdését vizsgálva igyekeztem megtalálni. Az első az ország sajátos földrajzi helyzetére figyelmeztetett, mert ez terelte a latin Európa peremén működő magyar domonkosokat a *lectió*tól a sokszor nehéz sorsot jelentő *praedicatio* felé. A másik a királyság adminisztrációjának vállalására kötelezte az előkelő klerikusokat és arra, ami ahhoz nélkülözhetetlen: a magas jogi tudás megszerzésére. A stúdiumra épülő rendek — a domonkosok és társaik, a minoriták és az ágostonosok — nem királyi egyházakat láttak el, hanem városiakat. Az általuk képviselt stúdium iskolázási, eszmei programjának megvalósíthatósága, hatása a *városok* anyagi erejétől, szellemi igényeinek fokától függött. Ez a társadalmi tényező pedig — úgy látszik — nem volt elég erős ahhoz, hogy nálunk a stúdium sorsa kedvezőbben alakuljon. És tényleg, még az új rendek generale és particulare stúdiumai is nagyobbrészt a püspöki székhelyeken, a régi típusú katedrális kultúra intézményei mellett — bár ezeket kétségkívül befolyásolva — működtek. A „schola” és „chorus”

sajátosan magyarrá vált elválaszthatatlanságára felépült deákosságunk felső foka az egyetemi kultúra magyarországi befogadásának hiányosságait némileg pótolta, bár a súlyos következményt, egy kevésbé intellektuális közgondolkodás kialakulását megakadályozni nem tudta.

A stúdium hatása a tovább élő, némileg korszerűsödő hazai katedrális kultúrára nemcsak filozófiában, teológiában és jogban állapítható meg. Irodalmi alkotásokban is. Talán az egyetemi színvonalon nem is oktatott skolasztika és a bolognai jogászok pragmatizmusának kettős lehetőségéből kiutat keresve, literátoraink alkotó kedve eljutott a *poézishez*. Az Árpád-kor egész folyamán jó és szép latin versek születtek Magyarországon. Megszületett végül egész középkorunk legszebb magyar verse, a *Mária-síralom* is. A klerikusaink műveltségét jellemző erős augusztinizmus, a belőle sarjadó misztika és a népi vallásosság így segít befejezni *irodalmi műveltségünk alapvetését*.

Bizonyos, hogy az iskolázás, az irodalmi alkotás kezdetől fogva igazán otthon volt abban az országrészben, melyet a török uralom leginkább elpusztított. Mégis, ami nemzeti műveltségünk első három és félszáz évéről szövegszerűen fennmaradt, az az elpusztított tájról a felső és nyugati országrészekbe sodródott emlék. Emlékek, vagy inkább emlékjelek abból a sokkal több és talán értékeesebb elpusztultból, amit literatúránk első évszázadaiban alkotott.

Ezt az irodalmi műveltségünket is hordozó, általános nemzeti műveltséget mondjuk deákságnak. És e műveltség élete nem volt rövid. Addig tartott szinte, mint a hosszúra nyúlt életű magyarországi feudalizmus, mely létének alapot, használatának értelmet adott. És ezen a hazai feudális társadalmon belül deákságunk valóban mint értelmiségi réteg, nem egy osztályhoz kötve jelenik meg. Úrfiúk és jobbágyfiúk egyaránt törekedtek a scholarisok közé. Mily sokszor kerül okleveleinkben egy literátus nemesi atyafiságával együtt szemünk elé. Másrészt a XV. század végén már a jobbágyliterátusok sokaságával találkozunk. Deákságunk szociológiai vizsgálatát is el kell tehát még majd végezni.

Oláh Miklós, Erasmus barátja a rotterdami humanista „Collegium Trilingue”-jét átplántálta magyar földre. A Nagyszombatba menekült ősrégi esztergomi érseki iskolában — rendeletére — már nemcsak a deáki nyelvet, hanem a görögöt és a hébert is tanulták. Ámde az érseknek arra is volt gondja, hogy az iskola három magisztere ilyen szempontok szerint is választassék ki: közülük a legfőbb jól tudjon magyarul, két társa pedig németül, illetőleg szlávul, azaz szlovákul. *A deákosság nyelvi követelményei* — íme — *már túlléptek a literatúrával sokáig egyértelmű latinitáson*. És amint nem volt a deáki mivolt osztályhoz kötve, nem volt *nemzetségi korlátok* között sem tartható.

A „Hungaria litterata” e végső megfogalmazása már a nemzeti műveltségünk európai forrásainak feltárásából adódó tanulságok összefoglalására figyelmeztet. Ám a végigjárt tájakat, városokat, dómkat és kolostorokat, kódexeket, főként pedig romokat és töredékeket újra felidézve, mi mást mondhatnék utolsó szóként, mint amit attól tanulhattunk, aki maga volt a deákság és Európa, Babits Mihálytól: „egy lélek, egy ország végtül-végig, magát-tépő hazám: Európa.”

A FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Forráskiadások

- Achéry, Lucas d'*: Specilegium sive collectio aliquot scriptorum. I. Parisiis 1723.
Adatok az egri egyházmegye történetéhez. (*Kandra Kabos.*) Eger 1886-tól.
Alexander de Villa Dei. Ed.: Das Doctrinale des Alexander de Villa Dei. Kritisch-exegetische Ausgabe . . . Bearb. von *Dietrich Reichling*. Monumenta Germaniae Paedagogica. XII. Berlin 1893.
Analecta Hymnica Medii Aevi. Hrsg. von *Clemens Blume* und *Guido M. Drevés*. I—L. Leipzig 1886—1910.
Anjou-kori okmánytár. I—VI. (*Nagy Imre*) Budapest 1878—1891. (AUO)
Antiphonarium ad usum s. et cand. Ord. Praemonstratensis. Tornacii 1934.
- Bakócz-kódex = Bakócz Tamás egri püspök számadáskönyve az 1493—96. évekről. Kiadta *Kandra Kabos.* — Adatok az egri egyházmegye történetéhez. Eger 1886.
Brackmann, Albert: Germania Pontificia. I. 1—2. (Provincia Salisburgensis.) — *Kehr, P. F.*: Regesta Pontificum Romanorum. Berlin 1910—1911.
Bunyitay Vince: A váradai káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad 1886.
Byzantinische Geschichtsschreiber. Hrsg. *E. v. Ivánka.* — Vademecum des Byzantinischen Aristokraten. Hrsg. *Beck, H. G.* Graz 1956.
- Calendarium archidioecesanum cleri Strigoniensis. Tyrnaviae 1767.
Canivez, Joseph Marie: Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis. II. Leipzig 1933.
Catalogi bibliothecarum antiqui. Ed. *G. Becker*. Bonn 1885.
Codice Diplomatico Longobardo a cura di *Luigi Schiapparelli*. I. — Istituto Storico Italiano. Roma 1929.
Collection des Chroniques Belges inedites. — Recueil des chroniques de Flandre. (Ed. *J. J. De Smet*) Bruxelles 1841.
Corpus Juris Canonici. Edd. *L. Richter—Aem. Friedberg*. I—II. Lipsiae 1879—1881.
Corpus Juris Civilis. I (Institutiones, ed. *P. Krueger*; Digesta, ed. *Th. Mommsen*). Berlin 1886. II (Codex Iustinianus, ed. *P. Krueger*). 1888. III (Novellae, edd. *Schoell* et *G. Kroll*). 1895.
Corpus Juris Hungarici. — Magyar Törvénytár 1000—1895. Millenneumi Emlékiadás I. 1000—1526 (*Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, Márkus Dezső*). Budapest 1899.
Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (CSEL). 41. Rec. *Pius Knöll*. Vindobonae 1922.
- Dankó, Josephus*: Vetus Hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Budapest 1893.
Démétriakos, D.: Mega Lexikon tés hellenikés glossés. Athénai—Thessaloniké 1949.
Drevés, Guido Maria—Blume, Clemens: Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung. Eine Blütenlese aus den Analecta Hymnica mit literarischen Erläuterungen. I—II. Leipzig 1909.
Du Cange: Glosarium mediae et infimae latinitatis. I—X. Niort 1883—1910.
- Edictus ceteraque Langobardorum leges cum constitutionibus et pactis principum Beneventanorum ex maiore editione Monumentis Germaniae inserta correctiores. Recudi curavit *Fridericus Bluhme*. — Fontes Juris Germaniae Antiqui in usum Schol. ex MGH separatim editi. Hannover 1869. (*Bluhme*: Edictus.)

Fejér, Georgius: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I—XI. Budae 1829—1844. (Fejér: CD)

Gombos, Franciscus Albinus: Catalogus Fontium Historiae Hungaricae aeo ducum et regum ex Stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I—III. Budapest 1937—1938. (*Gombos*: Cat. Font.)

Gottlieb, Theodor: Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs I. Niederösterreich. — Mittelalterliche Bibliothekskataloge. Österreich. I. Bd. Wien 1915.

Gyöngyösi Gergely: Vitae fratrum heremitarum. Budapest. Egyetemi Könyvtár kéziratár. Ab. 151.

Halm, Carolus: Rhetores latini minores. Lipsiae 1863.

Holstenius, Lucas—Broekie, Marianus: Codex Regularum Monasticarum et Canonicarum. II—IV. Augustae Vindelicorum 1759.

Inquisitio domorum hospitalis S. Johannis Hierosolimitani per Pragensem Archidioecesim facta anno 1373. Ed. *V. Novotny*. Historický Archiv 19. Praha 1901. 22.

Jus graeco-romanum. Ed. *C. E. Zachariae v. Lingenthal*. I—IV. Lipsiae 1856—1884.

Kállay oklevéltár = A nagykállói Kállay-család oklevéltára (az oklevelek és egyéb iratok kivonatai). I—II. Budapest 1943. (Kállay oklt.)

Károlyi család oklevéltára (*Géresi Kálmán*). I. Budapest 1882. (K.)

Knauz, Ferdinandus: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I. (979—1273.) Strigonii 1874.

Kovachich, Martinus Georgius: Formulae solemnes styli in cancellaria regum foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque regni Hungariae olim usitati . . . Pesthini 1799.

Leges Langobardorum. Germanenrechte. Neue Folge. Westgermanisches Recht. Bearb. von *Franz Beyerle*. Witzhausen 1962². Edictus Rothari 16—94.

Lehmann, Paul: Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. I. Konstanz und Chur. München 1918.

Liber S. Johannis. Az egri főegyház Szent János Könyve. Kiadta *Kandra Kabos*. — Adatok az egri egyházmegye történetéhez. Eger 1886.

Lopez, S. Robert—Raymond, W. Irving: Medieval Trade in the mediterranean World. (Illustrative Documents translated with Introductions and Notes.) New York 1955.

Lukcsics Pál: XV. századi pápák oklevelei. I—II. — Olaszországi magyar oklevéltár. I—II. Budapest 1931—1938.

Lurtz, Georg: Mittelschulgeschichtliche Dokumente Altbayerns einschliesslich Regensburgs. I. — Monumenta Germaniae Paedagogica. XLI. Berlin 1907.

Mansi, J. D.: Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. I—XXXI. Firenze—Venezia 1757—1798; I—IX. Paris 1879—1927.

Marczali Henrik: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. (Enchiridion fontium historiae Hungarorum.) Budapest 1902.

Martène, Édmond—Durand, Ursinus: Thesaurus novus anecdotorum. I., V. Lutetiae Parisiorum 1717.

Mezey L.—Makkai L.: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. Budapest 1960.

Migne, J. P.: Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca. Parisiis 1857—1866. (PG)

Migne, J. P.: Patrologiae Cursus Completus. Series Latina. Parisiis 1844—1855. (PL)

Mittarelli, Johannes Baptista—Costadoni, Anselmus: Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti. II, VI. Venetiis 1756., 1761.

Monumenta Germaniae Historica (MGH)

Scriptores

11. VIII. Hannoverae 1854.

12. XXVIII. Hannoverae 1856.

Auctores antiquissimi

5/2. Ausonius, D(ecimus) Magnus: Opuscula Recensuit *Carolus Schenkl*. Berolini 1883. LXVI.

6/2. LXXVI. (Avitus, Alcimus Ecdicius) Alcimi Ecdicii Aviti Viennensis Episcopi Opera quae supersunt. Recensuit *Rudolphus Peiper*. Berolini 1883.

12. CLXXXII. Cassiodori Senatoris Variarum, Recensuit *Th. Mommsen*. Accedunt

1. Epistolae Theodericianae variae. Ed. *Th. Mommsen*. 2. Acta Synodorum Habitarum Romae a 499., 501., 502. Ed. *Th. Mommsen*. 3. Cassiodori orationum reliquiae. Ed. *Ludovicus Traube*. Berolini, 1894.
13. Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. Ed. *Th. Mommsen*. Vol. 3. Berolini 1898.
- Diplomata regum et imperatorum Germaniae
8. Lotharii III. diplomata nec non et Richenzae imperatricis placita. Ed. *Emil von Otenthal* und *Hans Hirsch*. Hannover 1927.
- Epistolae Merovingici et Karolini aevi
1. Berolini 1892.
2. Epistolae Karolini aevi. Rec. *Ernestus Duemmler*. Berolini 1895.
- Libelli de lite imperatorum et pontificum saec. XI. et XII. conscripti
1. Liber pontificalis. 1. pars. Ed. *Th. Mommsen*. Berolini 1898.
- Leges sectio 2. Capitularia regum Francorum
1. Denuo ed. *Alfredus Bretius*. Hannoverae 1883.
2. Denuo ed. *Alfredus et Victor Krause*. Hannoverae 1897.
- sectio 3. 2. tom. Concilia aevi Karolini I.
1. pars. Hannoverae 1904.
2. pars. Hannoverae 1908.
- sectio 5. Accedunt ordines iudiciorum Dei. Ed. *Karolus Zeumer*. Hannoverae 1886. Formulae Merovingici et Karolini aevi.
- Poetae latini medii aevi — Poetae latini aevi Karolini 1—2.
1. Recensuit *Ernestus Duemmler*. Berolini 1881.
2. Recensuit *Ernestus Duemmler*. Berolini 1884.
- Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica. — *Reichert*. 1897. Inst. Hist. Ff. Praed. 15, Paris 1933; 16. Roma 1935.
- Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. III. Budapest 1902.
- Nomasticon Cisterciense seu antiquiores Ordinis Cisterciensis Constitutiones a *Juliano Paris* . . . collectae . . . editio nova . . . *Hugone Séjalon*. Solesmes 1892.
- Nomocanon. PG 104.
- Norberti vita. A. — MGH Scriptores 12. Norberti vita. B. — PL 170.
- Novella constitutio saec. XI medii quae est de schola iuris constituenda et legum custode creando. Ed. *Antonin Salac*. — Textus breves graeci et latini. I. Praga 1954.
- Nyelvemléktár. — Régi magyar codexek és nyomtatványok. VII. Közzéteszi *Volf György*. Budapest 1878.
- Nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig. Szerk. *Szarvas Gábor* és *Simonyi Zsigmond*. I. A—J. Budapest 1890.
- Ordericus Vitalis. Historia ecclesiastica. — PL 188.
- Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam alme eccl. Agriensis de observatione divinatorum officiorum et horarum canonicarum. *Kandra Kabos*: Adatok . . . III/3. Eger 1905.
- Ordinarius seu liber caeremoniarum ad usum sacri et canonici ordinis Praemonstratensis. Tongerlo 1949.
- Péterffy, C.*: Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata . . . I. Posonii 1741—1742.
- Pontificale Romanum Clementis VIII ac Urbani VIII auct. recognitum. Venetiis 1740.
- Prisciani Grammatici Caesariensis Institutionum Grammaticarum II. XVIII ex rec. *Martini Hertzii*. Vol. I. libros I—XII continentes. — Grammatici Latini ex rec. *Heinrici Keilii*. Vol. II. Lipsiae 1855. — Vol. II. libros XIII—XVIII continens, ex rec. *Martini Hertzii*. Opera minora ex rec. *Heinrici Keilii*. — Lipsiae 1859.
- Processionale ad usum sacri et canonici Ordinis Praemonstratensis . . . Paris—Tournai—Roma 1932.
- Processionale monasticum ad usum congregationis Gallicae o. s. Benedicti. Solesmes 1893.
- Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters. Hrsg. von *L. Traube*—*P. Lehmann*.
- Radelgisi et Signulfi divisio ducatus Beneventani a. 851. — *Bluhme*: Edictus. 195—196.

Radó Polikárp: Libri liturgici manuscripti qui in bibliothecis Hungariae et regionum limitropharum asservantur. Budapest 1974.

Samaran, Ch.—Marichal, R.: Catalogue des manuscrits en écriture latine portant des indications de date, de lieu et de copiste. III. Bibliothèque Nationale. — Fonds Latin. Paris 1974.

Schematismus Cleri Archidioecesis Agriensis. Agriae 1876.

Schematismus Cleri Dioecesis Agriensis. Agriae 1837.

Schematismus Congr. S. O. Cist. de Zirc, ad annum schol. 1942—1943. Budapest 1942.

Schwandtner, J. G.: Scriptorum rerum Hungaricarum . . . I. Vindobonae 1746.

Szentpétery Imre: Scriptorum Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Stirpis Arpadianae gestarum. I—II. Budapest 1937.

Székesfehérvári egyházmegye névtára. 1967.

Thesaurus linguae latinae. Lipsiae 1900—1960.

Totius Latinitatis Lexicon opera et studio *Aegidii Forcellini* et *Josephi Furlanetto*. Prati I—VI. 1858—1875.

Universalis Schematismus ecclesiasticus ven. cleri romano et graeco-catholici saecularis et regularis incliti regni Hungariae partiumque eidem adnexarum . . . per *Aloysium Reesch de Lewald* pro. a. 1842/3. Buda.

Vetus disciplinae canonicorum regularium et saecularium. I. (*Amort, Eusebius*) Venetiis 1748.

Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. I—XII. Pest 1860—1874. (W.)

Zichy-család idősb ágának okmánytára. I—II. Budapest 1871—1872. (Z.)

2. Tanulmánykötetek

Artes Liberales. — Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters. Hrsg. von *Josef Koch*. Leiden—Köln 1959.

Atti del Congresso Internazionale (Roma—Napoli 17—24 Aprile 1974) Tommaso d'Aquino nel suo Settimo Centenario. Tommaso d'Aquino nella storia del pensiero I. Le fonti del pensiero di San Tommaso. Napoli 1974.

Atti del 2° Congresso Internazionale di Studi sull'Alto Medioevo (1952). — Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo. Spoleto 1953.

Byzantinische Beiträge. Hrsg. von *Johannes Irmscher*. Berlin 1964.

Byzantinische Geschichtsschreiber. Hrsg. von *Endre von Ivánka*. Graz—Wien—Köln

Canonicorum regularium sodalitates. Vorau 1954.

Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur I—II. Zürich 1961. I. Red. *Meier, M.—Hindermann, F.—Schindler, A.*; II. Red. *Ineichen, G.—Schindler, A.—Bodmer, D.*

Gilson, Étienne: Les idées et les lettres. Paris 1932.

Histoire littéraire de la France . . . par des Religieux Benedictins de la Congregation de S. Maur. VI. Paris 1762; VII. Paris 1764.

Jubileumi tanulmányok. — A pécsi egyetem történetéből. I. Szerk. *Csizmadia Andor*. Pécs 1967.

Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. I. Düsseldorf 1966.

Leclercq, Jean: Études sur le vocabulaire monastique du Moyen Age. — Studia Anselmiana 48. Roma 1961.

- Lehmann, Paul*: Erforschung des Mittelalters. — Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze. Leipzig 1941.
- Lot, Ferdinand—Fawtier, Robert*: Histoire des Institutions Françaises au Moyen Age. I. Institutions seigneuriales. Paris 1957; II. Institutions royales. 1958; III. Institutions ecclésiastiques. 1962.
- Lugano, Placido*: L'Italia benedettina. Roma 1929.
- Magyar Századok. — Irodalmi műveltségünk történetéhez. (Horváth János Emlékkönyv.) Budapest 1948.
- Mediaevalia. Aufsätze, Nachrufe, Besprechungen von *Friedrich Baethgen*. I—II. Schriften der Monumenta Germaniae Historica 17. I—II. Stuttgart 1960. (Mediaevalia . . . Baethgen. I—II.)
- Meister, Alois*: Grundriss der Geschichtswissenschaft. I. Leipzig 1906.
- Mélanges d'histoire du moyen âge dédiés à la mémoire de Louis Halphen. Paris 1951.
- Miscellanea in onore di Roberto Cessi. I. Roma 1958.
- Mohrmann, Christine*: Études sur le latin des chrétiens. I—II. Roma 1961.
- Problemi della civiltà e dell'economia longobarda. Scritti in memoria di Gian Bognetti. Raccolti e presentati di *Amelio Tagliaferri*. — Biblioteca della Rivista „Economia e Storia” 12. Milano 1964.
- Schreiber, Georg*: Gemeinschaften des Mittelalters. Recht und Verfassung, Kult und Frömmigkeit. Münster 1948.
- Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo. Spoleto
- I. Problemi della civiltà Carolingia. I. Spoleto 1953. (Civiltà Carol.)
- II. Problemi comuni dell'Europa post-carolingia 6—13 aprile 1954. Spoleto 1955.
- IV. Il Monachesimo nell'alto medioevo e la formazione della civiltà occidentale 8—14 aprile 1956. Spoleto 1957. (Monachesimo.)
- V. Caratteri del secolo VII in Occidente 23—29 aprile 1957. I—II. Spoleto 1958. (Caratteri.)
- VII. Le Chiese nei regni dell'Europa occidentale e i loro rapporti con Roma sino all'800 (Spoleto VII. 1959). I—II. Spoleto 1960. (Chiese.)
- IX. Il Passaggio dall'antichità al medioevo in Occidente — Settimane di studi sull'alto medioevo IX (6—12 aprile 1961). Spoleto 1962. (Passaggio.)
- XI. Centri e vie di irradiazione della civiltà nell'alto medioevo XX (1963). Spoleto 1964. (Centri e vie.)
- Studi Gregoriani per la storia di Gregorio VII e della riforma gregoriana. (Racc. da *G. B. Borino*.) III. Roma 1948.
- Szent István Emlékkönyv = Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. *Serédi Jusztinián*. I—III. Budapest 1938.
- Szent Norbert Emlékkönyv = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134—1934). Gödöllő 1934.
- Szentpétery Emlékkönyv = Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanodik évfordulójának ünnepére. Budapest 1938.
- Tellenbach, Gerd*: Neue Forschungen über Cluny und die Cluniazenser. Freiburg 1959.
- The Legacy of the middle ages. Ed. by *G. C. Crump* and *E. F. Jacob*. Oxford 1926.

3. Egyes művek, tanulmányok, cikkek

- Ábel Jenő*: A bártfai szent Egyed-templom könyvtárának története. Budapest 1886.
- Aczél Zsuzsa*: A magyar Ferenc-legenda keletkezésének és szövegének történetéhez. (Kéziratban)
- Adamus Scotus*: De ordine et habitu canonicorum Praemonstratensium. PL 198.
- Alföldi András*: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I—II. Berlin—Leipzig 1924. — Ungarische Bibliothek. I. 10. 12. H.
- Alföldi András*: A kereszténység nyomai Pannoniában a népvándorlás korában. Szent István Emlékkönyv I. Budapest 1938. 149—170.
- Alföldi András*: Tracce del Cristianesimo dell'epoca delle grandi migrazioni in Ungheria. — Quaderni dell'Impero e le provincie. 2. Spoleto 1938.

- Amman, A. M.*: Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte. Wien 1950.
- Augustinus, Aurelius: Soliloquia. PL 32.
- Augustinus, Aurelius: Contra academicos. PL 32.
- Augustinus, Aurelius: De ordine. PL 32.
- Augustinus, Aurelius: De sermone Domini in monte. PL 34.
- Augustinus, Aurelius: De vera religione. PL 34.
- Augustinus, Aurelius: De doctrina christiana. PL 34.
- Augustinus, Aurelius: Rec. *Guilelmus M. Green*. CSEL. 80, 6, 6.
- Babits Mihály*: Amor Sanctus. Budapest 1933.
- Backmund, Norbert*: Monasticon Praemonstratense. I—III. Straubing 1949—1960.
- Balanyi György*: Szent István, mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője. — Szent István Emlékkönyv. I. Budapest 1938. 329—360.
- Balassa Brunó*: A latin tanítás története. Budapest 1930.
- Balássy Ferenc*: A poroszlói apátság. — Magyar Sion 7 (1869). 241—250.
- Balduini abbatis Ninoviensis Chronicon. — Collection de Chroniques Belges . . . II.
- Balics Lajos*: A római katolikus egyház története Magyarországon. II/1—2. Budapest 1888.
- Balogh József*: Szent Gellért és a „Symphonia Ungarorum”. A M. Nyelvtudomány Társ. kiadványa. 26. Budapest 1926.
- Balogh József*: Szent István „Intelmei”-nek forrásai. — Szent István Emlékkönyv. I. Budapest 1938. 235—265.
- Baracche, A.*: Le carte del mille e del millecento che si conservano nel R. Archivio Notarile di Venezia. — Archivio Veneto 8 (1874). 365—366.
- Bargellini, P.*: La città di pittori. Firenze 1942.
- Bartha Dénes*: Szalkai érsek zenei jegyzetei monostoriskolai diák korából (1490). Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Budapest 1934.
- Bastgen, Hubert*: Die Geschichte des Trierer Domkapitels im Mittelalter. — Görres Gesellschaft . . . Sektion f. Rechts- und Sozialwiss. 7. Paderborn 1910.
- Battisti, Carlo*: Latini e germani nella Gallia del nord nei secoli VII et VIII. — Caratteri II. 445—484.
- Bauerreiss, Romuald*: Kirchengeschichte Bayerns I. Von den Anfängen bis zu den Ungarneinfällen. St. Ottilien 1947.
- Baumgartner, Eugen*: Geschichte und Recht des Archidiakonates der oberrheinischen Bistümer mit Einschluss von Mainz und Würzburg. — *Stutz, Ulrich*: Kirchenrechtsgeschichtliche Abhandlungen 39. Stuttgart 1907.
- Beck, Hans Georg*: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. — Byzantinisches Handbuch im Rahmen des Handbuches der Altertumswissenschaft II. 1. München 1957.
- Beck, Hans Georg*: Überlieferungsgeschichte der byzantinischen Literatur. — Geschichte der Textüberlieferung I. 423—510.
- Beda Venerabilis: Historia ecclesiastica. PL 95.
- Bedy Vince*: A győregyházmezei papnevelés története. — Győregyházmezei múltjából. II. Győr 1937.
- Békefi Remig*: Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjou-korban. Budapest 1897.
- Békefi Remig*: Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezete. Budapest 1898.
- Békefi Remig*: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest 1906.
- Békefi Remig*: A képtalan iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest 1910.
- Below, Karl Heinz*: Goethe in seinem Verhältnis zum römischen Recht. — Studi in memoria di P. Koschaker. Vol. II. Milano 1954. 229—269.
- Berlière, Ursinère*: L'ordre monastique dès origines au XIIe siècle. — Collection „Pax” 1. Lille—Paris 1924.
- Bertolini, Ottorino*: Il patrizio Isacio esarca d'Italia (625—643). — Atti del 2° Congresso ... (1952). Spoleto 1953. 117—120.
- Bertolini, Ottorino*: Le chiese longobarde dopo la conversione al cattolicesimo ed i loro rapporti con il papato. — Chiese. 455—492.
- Bianchi, Dante*: Per il testo della „Historia Langobardorum” di Paolo Diacono. — Atti del 2° Congresso . . . (1952). Spoleto 1953. 121—137.
- Bihlmeyer, Karl—Tüchle, Hermann*: Kirchengeschichte. II. Das Mittelalter. Paderborn 1962.
- Bischoff, Bernhard*: Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. Wiesbaden 1960.

- Bischoff, Bernhard*: Il monachesimo irlandese nei suoi rapporti col continente. — Monachesimo. (Spoleto) 121—138.
- Bischoff, Bernhard*: Scriptoria e manoscritti mediatori di civiltà dal sesto secolo alla riforma di Carlo Magno. — Centri e vie. 479—504.
- Bischoff, Bernhard*: Die Hofbibliothek Karls des Grossen. — Karl der Grosse. II. 42—62.
- Bischoff, Bernhard*: Panorama der Handschriftenüberlieferung aus der Zeit Karls des Grossen. — Karl der Grosse. II. 233—254.
- Bischoff, Bernhard*: Mittelalterlichen Studien I—II. Stuttgart 1966.
- Blume, Clemens—Bannister, Henry Marriott*: Tropi Graduales. — Tropen des Missale im Mittelalter. I. Tropen zum Ordinarium Missae. — Analecta Hymnica XLVII. Leipzig 1905.
- Blumenkranz, Bernhard*: Siliquae porcorum (cf. Luc. 15, 16). L'exégèse médiévale et les sciences prophanes. — Mélanges Halphen. 11—18.
- Boba, Imre*: The Episcopacy of St. Methodius. — Slavic Review 26 (1967). 85—93.
- Boethius, Anicius Manlius Torquatus Severinus*: De institutione arithmetica. — De institutione musica. Rec. *Godofredus Fiedlein*. Lipsiae 1867.
- Bognetti, Gian Piero*: La continuità della sedi episcopali e l'azione di Roma nel regno longobardo. — Chiese (I.) 415—454.
- Bolgar, R.*: The classical heritage and its beneficiaries. Cambridge 1954.
- Bónis György*: István király. Budapest 1956.
- Bónis György*: Uzsai János Ars Notariája. — Filológiai Közlöny 1961. 229—260.
- Bónis György*: Az Ars Notaria mint retorikai és jogi tankönyv. — Filológiai Közlöny 1963. 373—388.
- Bónis György*: Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. — Ius Romanum Medii Aevi. Pars V. 10. Mediolani 1964.
- Bónis György*: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. Levéltári Közlemények 35 (1964). 197—246.
- Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest 1971.
- Bonnard, F.*: Histoire de l'abbaye de St. Victor. I. Paris 1904. 1—17.
- Boretius, Alfred*: Die Capitularien im Langobardenreich. Halle 1864.
- Boussard, Jacques*: Les institutions financières de l'Angleterre au XIIe siècle. Cahiers de Civilisation Médiévale 1 (1958). 475—494.
- Boüard, Alain de*: Manuel de diplomatique française et pontificale. II. L'acte privé. Paris 1948.
- Bödey J.*: Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai. Egyetemes Philologiai Közlöny 64 (1940). 217—221.
- Böhm János*: A Szent István királyról és Szent Péterről nevezett egervári prépostságok. Eger 1899.
- Brandileone, F.*: Note al cap. XXX. dell'Editto di Liutprando. Napoli 1900.
- Brandt, A. von*: Werkzeug des Historikers. — Urban Bücher 33. Stuttgart 1963.³
- Bréhier, Louis*: L'église et l'orient au moyen âge. Les croisades. Bibliothèque de l'enseignement ecclésiastique. Paris 1921.
- Bréhier, Louis*: Le monde byzantin. I. Vie et mort de Byzance. Paris 1948.
- Bréhier, Louis*: La civilisation byzantine. — Le monde byzantin. III. Paris 1950.
- Bréhier, Louis*: La légende des sages païens à Byzance. — Mélanges Halphen. 61—70.
- Bresslau, Harry*: Urkundenbeweis und Urkundenschreiber im älteren deutschen Recht. — Forschungen zur deutschen Geschichte 26 (1880).
- Brezzi, Paolo*: Romani e barbari nel giudizio degli scrittori cristiani dei secoli IV—VI. — Passagio . . . 565—594.
- Bruck, E. Fr.*: Über römisches Recht im Rahmen der Kulturgeschichte. 1954.
- Brunel, Clovis*: Les actes mérovingiens pour l'abbaye de Saint Médard de Soissons. — Mélanges Halphen. 71—72.
- Brunner, Sebastian*: Ein Chorherrenbuch. Würzburg—Wien 1883.
- Bullough, D.*: Germanic Italy. The Ostrogothic and Lombard Kingdoms. — The Dark Ages . . . London 1969.³ 174.
- Bullough, D.* (trad. *Moppes, D. van*): La siècle de Charlemagne. Paris 1967. 35.
- Bunger, F.—Wentz, G.*: Das Bistum Brandenburg. — Germania Sacra I. Abt. Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg. III/2. Berlin 1941.
- Butler, Cuthbert*: Benedictine Monachism. — Studies in Benedictine life and rule. London 1924.²
- Büchner, Karl*: Überlieferungsgeschichte der lateinischen Literatur des Altertums. — Geschichte der Textüberlieferung I. Zürich 1961. 309—422.

- Calasso, Francesco*: Citramontani, ultramonatani e il problema storico del diritto comune . . . — Studi Koschaker. Vol. II. Milano 1954. 33—62.
- Calasso, Francesco*: Il problema istituzionale dell'ordinamento barbarico in Italia. — Passagio . . . 57—90.
- Cassiodorus, M. Aurelius*: De artibus et disciplinis liberalium litterarum. PL 70. 1149—1220.
- Cecchelli, Carlo*: L'arianesimo e le chiese ariane di Italia. — Chiese (II). 743—774.
- Cencetti, Giorgio*: Studium fuit Bononie. Note sulla storia dell' Università di Bologna . . . — Studi medievali Serie III. VII/2. 1966. 781—833.
- Cencetti, Giorgio*: Compendio di Paleografia Latina. Napoli 1968. 66—71.
- Cervellini, G. B.*: I Leonini delle città italiane. — Studi Medievali. N. S. 6 (1933).
- Cessi, Roberto*: Venezia ducale. I Duca e popolo. Venezia 1963.
- Cessi, Roberto*: Storia di Venezia. I—II. Milano—Messina 1968.
- Charanis, P.*: Coronation and its constitutional significance in the later Roman Empire. — Byzantion 15 (1941). 49—66.
- Charpentier, John*: L'ordre des templiers. Paris 1944.
- Charles-Picard, Gilbert*: La civilisation de l'Afrique Romaine. Paris 1959.
- Chenu, M. D.*: Arts „mécaniques” et œuvres serviles. — Revue des sciences philosophiques et théologiques 29 (1940). 313.
- Chenu, M. D.*: Introduction à l'étude de Saint Thomas d'Aquin. Montréal—Paris 1950. Publications de l'Institut d'Etudes Médiévales XI.
- Chenu, Maurice Denis*: Moines, clercs, laïcs au carrefour de la vie évangelique (XII. s.). — Revue d'histoire ecclésiastique 49 (1954). 59—89.
- Chroust, Anton*: Untersuchungen über die langobardischen Königs- und Herzogs-Urkunden. Graz 1888.
- Cicero, M. T.*: De natura deorum.
- Cicero, M. T.*: De officiis.
- Cicero, M. T.*: De oratore.
- Cicero, M. T.*: De inventione.
- Cicero, M. T.*: De re publica.
- Cicero, M. T.*: Adversus Brutum.
- Classen, Peter*: Gerhoch von Reichersberg. — Eine Biographie. Wiesbaden 1960.
- Clerg, Charles de*: L'influence de la règle de saint Pacôme en Occident. — Mélanges Halphen. 169—176.
- Cohen, Boaz*: Traditio clavium in Jewish and Roman law. — St. Koschaker. Vol. II. Milano 1954. 573—592.
- Conversio Bagoariorum et Caranhanorum*, MGH Scriptores 11.
- Courcelle, Pierre*: „Nosce Teipsum” du Bas-Empire au Haut Moyen Age. L'héritage profane et les développements chrétiens. — Passagio . . . 265—295.
- Courtois, Christian*: L'évolution du monachisme en Gaule de St. Martin à St. Colmban. — Monachesimo (Spoleto). 47—72.
- Creytens, R.*: Le „Studium Romanae Curiae” et le maître du sacré palais. — Archivum Fratrum Praedicatorum 12 (1942). 16—18.
- Crosara, Fulvio*: Rex Langobardiae — Rex Italiae. — Atti del 2° Congr. Int. di Studi sull'Alto Me. (1952.) Spoleto 1953. 155—180.
- Curtius, Ernst Robert*: Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter. Bern 1954.² 52—56, 78.
- Csapodi Csaba*: A legrégibb magyarországi könyvtár rendje. — Magyar Könyvszemle 1957.
- Csemegi József*: A tihanyi barlanglakások. — Archaeologiai Értesítő 1946—48. 396—407.
- Csizmadia Andor*: A pécsi egyetem a középkorban. — Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 40. Budapest 1965.
- Csizmadia Andor*: A jogi oktatás a Pécsi Akadémián a feudális kor végén. — Pécsi Egyetemtörténeti Konferencia előadásai. (1967. okt. 12.)
- Csóka J. Lajos*: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Budapest 1967.
- Csóka Lajos*: Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? Regnum 5 (1942—43). 141—176.
- Daniélou, Jean—Marrou, Henri*: Nouvelle histoire de l'église. I. Dès origines à saint Grégoire le Grand. Paris 1963.

- Decker-Hauff, H.*: A legrégibb magyar–bizánci házassági kapcsolatok. — Századok 81 (1947). 95–108.
- Delaruelle, Étienne*: En relisant le De institutione regia de Jonas d'Orléans, l'entrée en scène de l'évêque de Carolingien. — Mélanges Halphen. 185–192.
- Delaruelle, Étienne*: L'église romaine et ses relations avec l'église franque jusqu'en 800. — Chiese (I). 143–184.
- Delaville-le-Roula*: Les hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre 1100–1310. Paris 1904. 74–107.
- Denifle, H.*: Die Universität des Mittelalters bis 1400. I. Berlin 1885.
- Dercsényi Dezső*: A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. I. Budapest 1964.⁴
- Dercsényi Dezső–Héjj Miklós–Rózsa György*: Visegrád. — Különlenyomat a Pest megyei műemlékei c. kiadványból. Budapest 1958.
- Dereine, Charles*: Les origines de Prémontré. — Revue d'histoire ecclésiastique 41 (1947). 352–378.
- Dereine, Charles*: Chanoines (Dès origines au XIIIe s.). — Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastique. XII. Paris 1953. 353–404.
- Diederich, Anton*: Das Stift St. Florian zu Koblenz. — Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte 16. — Studien zur Germania Sacra 6. — Göttingen 1967.
- Diehl, Charles*: Histoire de l'empire byzantin. Paris 1934.
- Diener, Hermann*: Das Verhältnis Clunys zu den Bischöfen vor allem in der Zeit seines Abtes Hugo 1049–1109. — *Tellenbach, G.*: Neue Forschungen über Cluny . . . 219–352.
- Dölger, Franz*: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. — Archivum Europae Centro-Orientalis 8 (1942).
- Dölger, Franz*: Byzantinische Zeitschrift 42 (1943–49).
- Dölger, Franz–Schneider, A. M.*: Byzanz. — Wissenschaftliche Forschungsberichte. Geisteswissenschaftliche Reihe 5. Bern 1952.
- Dujčev, Ivan*: Bisanzio ed il mondo slavo. — Centri e vie . . . 135–158.
- Duckett, E. S.*: Alcuin, Friend of Charlemagne. New York 1951.
- Dumas, Auguste*: La parole et l'écriture dans les capitulaires carolingiens. — Mélanges Halphen. 209–216.
- Durando, E.*: Il tabellionato e notariato. Torino 1897. 64–66.
- Eckhart, Ferenc*: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen des Inst. für österr. Geschichtsforschung. IX. Ergbd. (1915). 395–558.
- Edelstein, Wolfgang*: Eruditio und sapientia. Weltbild und Erziehung in der Karolingerzeit. — Untersuchungen zur Alcuins Briefen. Freiburg i. Br. 1965.
- Elekes Lajos–Lederer Emma–Székely György*: Magyarország története. I. Az őskortól 1526-ig. Budapest 1961. 226–227.
- Elm, Kaspar*: Beiträge zur Geschichte des Wilhelmitenordens. Köln–Graz 1962.
- Elm, Kaspar*: Quellen zur Geschichte des Paulinerordens, aus Kloster Grünwald im Hochschwarzwald in der Stiftsbibliothek von St. Paul im Lavanttal. — Zeitschr. für Gesch. des Oberrheins. 120 (1970). 91–124.
- Endres, J. A.*: Studien zur Geschichte der Frühscholastik. Gerhard von Csanád. — Philosophisches Jahrbuch 29 (1913). 349–359.
- Entz, Géza*: Un chantier du 11e siècle de Zalavár. — Bulletin du Musée Hongrois des Beaux Arts. No. 24. Budapest 1964.
- Entz Géza*: Az ercsi bencés monostor. — Művészettörténeti Értesítő 1965. 241–246.
- Erbse, Hartmut*: Überlieferungsgeschichte der griechischen klassischen und hellenistischen Literatur. — Geschichte der Textüberlieferung. I. Zürich 1961.
- Erdélyi László*: A zalavári apátság legrégibb oklevelei. A zalavári apátság története. I. — Pannonhalmi Rendtörténet. VII. Budapest 1902. 451–508.
- Erdélyi László*: Árpádkor. — A magyar állam, társadalom, művelődés legrégibb története 1301-ig. Budapest 1922.
- Erdélyi László*: A Szent István-kori bencések hatása a föld- és kertművelésre, meg az iparra. Szent István Emlékkönyv. I. 479–491.
- Erdélyi Zsuzsanna, D.*: Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok. Somogyi Almanach. Kaposvár 1974.
- Érdújhelyi Menyhért*: A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon. Budapest 1899.

- Erhardt, A.*: Byzantinische Kaufverträge im Ost und West. Savigny. — Zeitschrift der Savigny — Stiftung für Rechtsgeschichte. Rom. Abt. 51. 126—187.
- Evers, A.*: Prémontrés. Dictionnaire de théologie catholique. XIII. (1935.) Col. 7.
- Fallenbüchl Ferenc*: Az ágostonrendiek Magyarországon. Budapest 1943.
- Falvy, Z. — Mezey, L.*: Codex Albensis. — Ein antiphonar aus dem 12. Jahrhundert. — Monumenta Hungariae Musica I. Budapest—Graz 1963.
- Falvy, Z.*: Drei Reimoffizien aus Ungarn und ihre Musik. Budapest 1968.
- Faral, Edmond*: Les arts poétiques du 12e et 13e siècles. — Recherches et documents sur la technique littéraire du Moyen Age. — Bibliothèque de l'École des Hautes Études. 138. Paris 1924.
- Faral, Edmond*: Les conditions générales de la production littéraire en Europe occidentale pendant les IXe et Xe siècles. — Problemi post-carol. 247—294.
- Fehér Géza*: A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok 61 (1927—28). 1—20.
- Fehér Mátyás*: Magyarországi Pál O. P. „Summa de poenitentia”-ja. (1220—1221). — Regnum 1942—43. 274—293.
- Fehér Mátyás*: Magyar Pál mester „Summa de poenitentia”-ja. M. Tört. Szemle 4. 1973. 51—70.
- Feine, Hans Erich*: Kirchliche Rechtsgeschichte. — Die katholische Kirche. Köln—Graz 1964.⁴
- Fejérpataky László*: Oklevelek II. István korából. — Értekezések a történelmi tudományok köréből. XVI. 4. Budapest 1895.
- Fejérpataky L.*: III. Béla király oklevelei. Budapest 1900.
- Félegyházy József*: Az egyház a korai középkorban. Budapest 1967.
- Fellerer, Karl Gustav*: Die Musica in den Artes Liberales. — Artes Liberales (*J. Koch*). 33—49.
- Fencsik I.*: Szent Gellért helye a filozófia történetében. Budapest 1918.
- Ferrari, Giannino*: Il documento privato dell'alto medio evo. Firenze 1929.
- Festugière, A. J.*: Antioche païenne et chrétienne. Libanius Chrysostomus et les moiens de Syrie. Paris 1959.
- Fináczy Ernő*: A középkori nevelés története. Budapest 1926.²
- Fischer, Bonifatius*: Bibeltext und Bibelreform unter Karl dem Grossen. — Karl der Grosse II. 156—216.
- Fischer Endre*: A dáciai viaszostáblák okleveles gyakorlata. — Szentpétery Emlékkönyv. 157—168.
- Fischer, Jürgen*: Oriens—Occidens—Europa. Begriff und Gedanke „Europa” in der späten Antike und im frühen Mittelalter. — Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte. Wiesbaden 1957.
- Flach, Jacques*: Études critiques sur l'histoire du droit romain au Moyen Age avec textes inédits. Paris 1890.
- Fliche, Augustin*: La Chrétienté Médiévale (395—1254). — *M. Cavaignac*: Histoire du Monde VII. Paris 1929.
- Fontaine, Jacques*: Isidore de Seville et la culture classique dans l'Espagne wisigothique. I—II. Paris 1959.
- Fournier, P.*: Les officialités au Moyen Age. Paris 1880.
- Fournier, P. — Le Bras, G.*: Histoire des collections canoniques en Occident. I. Paris 1931.
- Franceschini, Ezio*: La questione della regola di San Benedetto. — Monachesimo (Spoleto). 221—256.
- Franco, Alessio*: La filosofia e le „artes mechanicæ” nel secolo XII. — Studi medievali. Ser. III. VI/1. 1965. 71—161.
- Frankl Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest 1873.
- Fransen, G.*: Les décrétales et les collections de décrétales. — Typologie des sources du m. à. occidental. 2. Turnhout 1972. 24.
- Füssy Tamás*: A zalavári apátság. — Pannonhalmi Rendtörténet VII. Budapest 1902.
- Galla Ferenc*: A Cluny-reform hatása Magyarországon. Budapest 1931.
- Ganshof, L. François*: Charlemagne et l'usage de l'écrit en matière administrative. — Le Moyen Age 57 (1951). 1—25.
- Ganshof, L. François*: L'église et le pouvoir royal dans la monarchie franque sous Pépin III et Charlemagne. — Chiese I. 95—141.

- Gautier, Odile*: Recherches sur les possessions et les prieurés de l'Abbaye de Marmoutier du Xe au XIIIe siècle. — *Revue Mabillon* 53 (1963). 93—110, 161—167.
- Gaudemet, Jean*: Les institutions ecclésiastiques en France du milieu du XIIe au début du XIVe siècle. — *Lot, F.—Fawtier, R.*: Histoire des Inst. Françaises au M. A. III. 141—336.
- Gábrriel Asztrik*: Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban. — *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1938. 182—210.
- Gábrriel Asztrik*: Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára. — *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1941. 22—40.
- Gábrriel, Asztrik*: Alexandre de Hongrie. Maître régent à la Sorbonne médiévale. — *Archiv. Philologicum* 65 (1941).
- Gábrriel Asztrik*: Egy magyar klerikus párizsi prédikációs kódexe a XIII. századból a Vatikáni Könyvtárban. — *Egyetemes Philologiai Közlöny*. Bp. 1943. Klny.
- Gábrriel, Asztrik*: Garlandia. Studies in the History of the Medieval University, Frankfurt, 1969. 39—64.
- Gábrriel, Asztrik*: The role of the Canons of Prémontré in the intellectual movements of the twelfth and thirteenth centuries. *Gedenkböck Orde van Prémontré, 1121—1971*. 201—225.
- Geoffroi de Vinsauf: *Poetria*. — *Faral, E.*: Les arts poétiques . . .
- Gerevich Tibor*: Magyarország románkori emlékei. Budapest 1938.
- Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Budapest 1962.
- Gerics József*: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest 1961.
- Gerits, Fr.*: Notes sur la tradition manuscrite et imprimée du traité „In unum ex quatuor” de Zacharie de Besançon. *Analecta Praem.* 42 (1966). 276—303.
- Ghellinck, J. de*: Pierre Lombard. — *Dictionnaire de théologie catholique*. XII. (1941.) col. 2019.
- Ghellinck, J. de*: L'essor de la littérature latine au XIIe siècle. I—II. Paris 1946.
- Ghellinck, J. de*: Le mouvement théologique du 12e siècle. 1948.²
- Gieysztor, Alexander*: La strutturazione culturale de paesi slavi nell'alto medioevo. — *Centri e vie* . . . 371—392.
- Gieysztor, Alexander*: Problem karolinskij reformy pisma. — *Archeologii* 5 (1955). 155—180.
- Gigon, Olof*: Die antike Kultur und das Christentum. Gütersloh 1966.
- Gilson, Etienne*: La mystique de la Grâce dans la Queste del Saint Graal. Les idées et les lettres. Paris 1932. 59—91.
- Gilson, Etienne*: Introduction à l'étude de St. Augustin. Paris 1937.
- Giroud, Charles*: L'ordre des chanoines réguliers de Saint-Augustin et ses diverses formes de régime interne. — *Martigny* 1961.
- Giry, A.*: Manuel de diplomatique. Paris 1894.
- Glaser Lajos*: Dunántúl középkori úthálózata. Budapest 1929. Különlenyomat: Századok 1929.
- Glorieux, P.*: Les maîtres en théologie à l'Université de Paris au XIIIe siècle. Paris 1937.
- Goetz, Walter*: Italien im Mittelalter. I—II. Leipzig 1942.
- Goffiot, Félix*: Dictionnaire illustré latin—français. Paris 1934.
- Goitein, S. D.*: From the Mediterranean to India. — *Speculum* 29 (1954). 181—197.
- Gorissen, P.*: La chapelle palatine des souverains carolingiens. — *Revue d'histoire ecclésiastique* 56 (1961). 465—469.
- Górski, K.*: Histoire de la spiritualité polonaise. Le millénaire du catholicisme en Pologne. Lublin 1969. 286—287.
- Grabmann, M.*: Mittelalterliches Geistesleben. I. München 1926; II. uo. 1936; III. uo. 1956.
- Graf, Andreas*: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. — *Dissertationes Pannonicae Musei Nationalis Hungarici*. Ser. I. Fasc. 5. Bp. É. n.
- Gratién, Fr.*: Histoire de la fondation et de l'évolution des frères mineurs au XIIIe siècle. Paris 1928.
- Grierson, Ph.*: Les foyers de culte en Angleterre en Haut Moyen Age. — *Centri e vie* . . . 279—295.
- Grierson, Ph.*: The Great King, Charlemagne and the Carolingians Achievement. — *The Dark Ages*. London 1969.³ 294.
- Griesser, Bruno*: Der rhythmische Satzschluss bei den Cisterciensern. — *Cistercienser Chronik* 31 (1919). 50.

- Grünwald Béla*: A régi Magyarország 1711–1825. Budapest 1910.
- Grundmann, Herbert*: Litteratus – illitteratus . . . – Archiv für Kulturgeschichte 40 (1958). 1–65.
- Guillou, R.*: La civilisation Byzantine. Paris 1974.
- Guttheil Jenő*: Magyarság és kereszténység Szent István előtt. Vigilia 25 (1960). 464–465.
- Gyengyesi, Gregorius*: Declarationes in constitutiones fratrum heremitarum S. Pauli I. Heremite. (Roma 1520.)
- Gyóni Mátyás*: A keleti egyház jelentkezése a Temes vidékén Szent István korában. – Magyar Nyelv 24 (1946). 43–49.
- Gyóni Mátyás*: A legrégebb magyar–bizánci házassági kapcsolatok kérdéséhez. Századok 81 (1947). 212–219.
- Gyóni, Mátyás*: L'église orientale dans la Hongrie du XIe siècle. – Revue d'histoire comparée 25 (I. 5) (1947). 42–49.
- Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. Külföldnyomat. Budapest 1953.
- Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1963.
- Hadrovics László*: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. – Magyar Tud. Akadémia I. Oszt. Közleményei 5 (1954). 79–181.
- Hadrovics László*: A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. Magyar Tud. Akadémia I. Oszt. Közleményei 16 (1960). 235–293.
- Hadzisz D.*: Az újjörög irodalom kistükre. Budapest 1971; A bizánci irodalom kistükre. Budapest 1974.
- Haessly, M. Gonzaga*: Rhetoric in the Sunday Collects of the Roman Missal. Cleveland 1938
- Hajnal István*: IV. Béla kancelláriája. – Turul 1916. 29–46.
- Hajnal István*: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Budapest 1921.
- Hajnal István*: Le rôle sociale de l'écriture. Bruxelles 1934.
- Hajnal István*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. 2e éd. . . . par *L. Mezey*. Budapest 1959.
- Hajnik Imre*: A magyar bírói szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Budapest 1899.
- Hallinger, Kassius*: Gorze und Cluny. – Studia Anselmiana 22–25. Roma 1950–1951.
- Hallinger, Kassius*: Zur geistigen Welt der Anfänge Klunys. – Deutsches Archiv. 10 (1954). 417–445.
- Hallinger, Kassius*: Progressi e problemi della ricerca sulla riforma pre-gregoriana. – Monachesimo (Spoleto). 257–291.
- Halphen, Louis*: Les débuts de l'université de Paris. Studi medievali II/1 (1929). 134–139.
- Halphen, Louis*: Charlemagne et l'empire carolingien. Paris 1947/1968.
- Harmatta János* (szerk.)–*Barkóczy László*–*Bóna István*–*Mócsy András*: Pannónia története. Budapest 1963.
- Harrington, Karl Pomeroy*: Medieval Latin. Norwood. Mass. 1925.
- Harsányi András*: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938.
- Haskins, Charles Homer*: The Renaissance of the twelfth Century. Cambridge, Mass. 1927.
- Hausmann, Friedrich*: Reichskanzlei und Hofkapelle unter Heinrich V. und Konrad III. – Schriften der Monumenta Germaniae Historica 14. Stuttgart 1956.
- Havet, Julien*: Questions mérovingiennes. V. Les origines de St. Denis. – Bibliothèque de l'École des Chartes 51 (1890). 5–62.
- Hegel, K.*: Geschichte der Städteverfassung in Italien. I. Leipzig 1847. 54.
- Heimbucher, M.*: Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche. I. Paderborn 1934.
- Heisenberg, A.*: Ungarn und Byzanz. Debrecen 1928.
- Helyot, Hyppolite*: Histoire des ordres monastiques religieux et militaires et des congrégations séculières . . . III. Paris 1715.
- Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973. 20–25.
- Hertling, Ludwig*: Kanoniker, Augustinerregel und Augustinerorden. – Zeitschrift für kath. Theologie 53 (1936). 335–340.
- Hervay Ferenc*: Documenta artis Paulinorum I. – A magyar rendtartomány monostorai. A–M. – Budapest 1975. V–IX.
- Hervay Ferenc*: Repertorium Hist. O. Cist. Kézirat.

- Herwegen, L.*: Der heilige Benedikt. Düsseldorf 1917. 10—13.
- Heussi, K.*: Der Ursprung des Mönchtums. Tübingen 1936. 54—56, 69—78.
- Higounet, Charles*: L'écriture. — Que sais-je? 653. Paris 1955.
- Hilpisch, Stephan*: Geschichte des Benediktinischen Mönchtums. Freiburg i. Br. 1929.
- Hinschius, Paul*: System des katholischen Kirchenrechts mit besonderer Rücksicht auf Deutschland. — Das Kirchenrecht in Deutschland. I—II. Berlin 1869—1878.
- Hodinka A.*: A munkácsi görögkatolikus püspökség története. Budapest 1909.
- Holstein, L.—Brockie, M.*: Codex Regularum Monasticarum et Canonicarum. II. Aug. Vindel. 1759.
- Hóman Bálint*: Magyar történet. I. Budapest 1935.
- Horváth E.*: A pornói apátság története. Pécs 1930.
- Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig. Budapest 1931.
- Horváth János*: Az irodalmi műveltség megoszlása. — Magyar humanizmus. Budapest 1935.
- Horváth János*: A reformáció jegyében. Budapest 1957.²
- Horváth János (íj.)*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest 1954.
- Horváth János (íj.)*: A Gellért-legendák forrásértéke. — Magyar Tud. Akadémia I. Oszt. Közleményei 13 (1958). 21—82.
- Horváth János (íj.)*: P. Mester és műve. — Irodalomtörténeti Közlemények 70 (1966). 1—20.
- Hörle, G. H.*: Frühmittelalterliche Mönchs- und Klerikerbildung in Italien. 1914.
- Huber, Augustinus Kurt*: Die Prämonstratenser in Canonicorum regularium sodalitates. Vorau 1954.
- Huber, Augustinus Kurt*: Die Prämonstratenser. H. n. 1962.²
- Hubert, Jean*: Saint-Riquier et le monachisme bénédictin en Gaule à l'époque carolingienne. — Monachismo. 293—309.
- Hunger, Herbert*: Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels. Baden-Baden 1958.
- Hunger, Herbert*: Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen. — Geschichte der Textüberlieferung. I. 25—147.
- Hussey, J.*: Church and learning in the Byzantine empire 867—1185. London 1937.
- Hümpfner Tibor*: A zirci apátsági templom átátása (1912—1913). — Veszprém megyei múzeumok közleményei 2 (1964). 119—140.
- Ibrányi Ferenc*: Szent Gellért teológiája. Szent István Emlékkönyv. I. 493—556.
- Illmer, D.*: Formen der Erziehung und Wissensvermittlung im frühen Mittelalter . . . München 1971. 128—149.
- Ipolyi Arnold*: A kunok bél-három-kúti másképp apátfalvi apátsága és XIII. századi egyházának leírása. Ipolyi Arnold kisebb munkái IV. — Műtörténeti tanulmányok. Budapest 1878. 275—407.
- Irving, A. Argus*: Urban civilisation in Pre-Crusade Europe . . . based on the responsa literature. I—II. — Leiden 1965.
- Isidorus Hispalensis*: Etymologiarum libri. PL 82.
- Ivánka Endre*: Görög szertartás, görög szerzetesség és görög műveltség az Árpád-kori Magyarországon. — Erdélyi Tudósító 20 (1941). 77—78.
- Ivánka Endre*: Görög szertartás és magyarság a középkori Erdélyben. — Erdélyi Tudósító 20 (1941). 100—101.
- Ivánka Endre*: Szent Gellért Deliberációja. Problémák és feladatok. — Századok 76 (1942). 497—500.
- Ivánka, Endre*: Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn. — Orientalia Christiana Periodica 8 (1942). 183—194.
- Ivánka, Endre*: Gerardus Moresanus, der Erzengel Uriel und die Bogomilen. — Orientalia Christiana Periodica 20 (1954). 143—146.
- Ivánka, Endre*: Das „Corpus Areopagiticum“ bei Gerhard von Csanád. — Traditio 15 (1959). 205—222.
- James, J.*: The College of Prémontré in Mediaeval Paris. Notre-Dame (Ind.) 1953.
- Janauschek, L.*: Origines cistercienses. Vindob. 1892.
- Janin, Raymond*: Les églises orientales et les rites orientaux. Paris 1925.
- Jörgensen, J.*: Der heilige Franz von Assisi. München 1926.⁶
- Juhász Kálmán*: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Budapest 1926.

- Juhász Kálmán*: A csanádi székeskáptalan a középkorban (1030–1552). — Csanád vármegyei Könyvtár 38. Makó 1941.
- Jullien, Emile*: Les professeurs de littérature dans l'ancienne Rome, et leur enseignement depuis l'origine jusqu'à la mort d'Auguste. Paris 1885.
- Kapitánffy I.—Szepessy T.*: Ein Fragment der Notabilien des Paulus de Hungaria in einem Kodex der Ungarischen Staatsbibliothek. Acta Acad. Hung. 20 (1972). 1–2. 231–233.
- Kapitánffy I.—Szepessy T.*: Paulus Hungarus Notabiliájának töredéke egy magyarországi kódexben. — Magyar Könyvszemle 1974. 1–2. 109–110.
- Karácsonyi János*: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. Budapest 1887.
- Karácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Budapest 1902.
- Kardos Tibor*: Középkori kultúra, középkori költészet. (A magyar irodalom keletkezése.) — A Magyar Történelmi Társulat könyvei. 7. Budapest 1941.
- Karl der Grosse. II. Bd. Das geistige Leben. Düsseldorf 1966.
- Kaser, Max*: Das römische Privatrecht. I. Bd. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht. — Rechtsgeschichte des Altertums III/3. — Handbuch der Altertumswissenschaft. X/3. München 1955.
- Kastner Jenő*: A Jókai-kódex és az obszerváns kódexirodalom. Egyetemes Philologiai Közöny 1932. 203–241; 1933. 58–66.
- Kehr, P. F.*: Regesta Pontificum Romanorum. Berlin 1910. 3–16.
- Keil, H.*: Grammatici latini. II–III. — Lipsiae 1855–1860.
- Kekaumenos: Strategikon. Vademecum des byzantinischen Aristokraten; übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Hans Georg Beck*. — Byzantinische Geschichtsschreiber Bd. V. (Ivánka Endre, szerk.)
- Klanczay Tibor*: A magyar irodalom története 1600-ig. — A magyar irodalom története (főszerkesztő: *Sőtér István*) I. Budapest 1964.
- Klewitz, Hans Walter*: Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes. — Deutsches Archiv für Erforschung des Ma. 1 (1937). 44–79.
- Klewitz, Hans Walter*: Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert. — Archiv für Urkundenforschung 16 (1939). 102–156.
- Klewitz, Hans Walter*: Cancellaria, Kanzleischule und Hofkapelle. — Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 1 (1937); 4 (1940).
- Klinkenberg, Hans Martin*: Der Verfall des Quadriviums im frühen Mittelalter. — Artes Liberales (*J. Koch*). 1–32.
- Knauz Nándor*: A Krisztustársulat. — Magyar Sion 1 (1863). 345–360.
- Knauz Nándor*: Balbi Jeromos II. Lajos király tanára. . . — Magyar Sion 4 (1866).
- Knauz Nándor*: Magyar szertartási régiségek. — Magyar Sion 5 (1867).
- Kniewald Károly*: Esztergomi Benedictionale. (XI. század.) — Magyar Könyvszemle 65 (1941). 213–241.
- Kniewald Károly*: Hartwick győri püspök Agenda Pontificalisa. Budapest 1941.
- Kniewald Károly*: A „hahóti kódex” (zágrábi MR 126 kézirat) jelentősége . . . — Magyar Könyvszemle 62 (1938). 99–112.
- Knieszsa István*: Magyarország népei a XI. században. — Szent István Emlékkönyv. II. 365–472.
- Knieszsa István*: Autour du problème des traditions de Cyrille et Méthode. — Études Slaves et Roumaines I (1948). 237–244.
- Knieszsa István*: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I–II. Budapest 1955.
- Knowles, David*: The religious Orders in England. Cambridge 1948.
- Knowles, David—St. Joseph, J. K. S.*: Monastic sites from the Air. Cambridge 1952.
- Knowles, David*: Le Moyen Age. — Nouvelle histoire de l'église. II. Paris 1968. 358.
- Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom 1900.
- Kollányi Ferenc*: A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban. Budapest 1906.
- Koller, Josephus*: Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. I. Posonii 1762.
- Komjáthy Miklós*: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. — Levéltári Közlemények 1955. 27–47.
- Komjáthy Miklós*: Quelques problèmes concernant la charte de fondation de l'abbaye de Tihany. — Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 36. Budapest 1960.
- Kostersitz, Ubald*: Das Chorherrenstift Klosterneuburg. — *Brunner, Sebastian*: Ein Chorherrenbuch. Würzburg—Wien 1883. 271–366.

- Kozák Károly*: Félköríves szentélyű templomaink a XI. században. — Archaeologiai Értesítő 93 (1966). 47—63.
- Kretschmayer, H.*: Geschichte von Venedig. I—II. Gotha 1905—1920.
- Krumbacher, Karl*: Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453). München 1897.² — Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft IX/1. Geschichte der byzantinischen Literatur.
- Kumorovitz Bernát*: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyei személyzete 1569-ig. — Szt. Norbert Emlékkönyv. Gödöllő 1934. 22—50.
- Kumorovitz L. Bernát*: A magyar szfragisztika múltja. — Szentpétery Emlékkönyv. 231—311.
- Kumorovitz L. Bernát*: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária működése a XIV. és XV. század fordulóján.) — Regnum 1942—1943. 455—497.
- Kumorovitz L. Bernát*: A „Cartula sigillata” Kálmán király korából. Turul 58—60 (1944—1946.) 29—33.
- Kumorovitz L. Bernát*: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI—XII. század). Századok 1963. 1—31.
- Kumorovitz L. Bernát*: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061. („Pest” legrégebb említése.) — Tanulmányok Budapest múltjából 16 (1964).
- Kunkel, Wolfgang*: Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. — Forschungen zum römischen Recht. 4. Weimar 1952.
- Kusch, H.*: Einführung in das lateinische Mittelalter. I. 1957.
- Kuttner, St.*: Repertorium der Kanonistik (1140—1234). I. Città del Vaticano 1937. 411—413.
- Kwanten, Edmond*: Le collège Saint-Bernard à Paris. Sa fondation et ses débuts. — Revu d'histoire ecclésiastique 43 (1948). 443—472.
- Lactantius: Divinarum institutionum libri. — PL 6.
- Lamma, Paolo*: Il mondo bizantino in Paolo Diacono. — Atti del 2° Congresso . . . (1952). Spoleto 1953. 195—215.
- Landgraf D.*: Zum Gebrauch des Wortes „Clericus” im 12. Jahrhundert. Coll. Franciscana 22 (1952). 74—78.
- Lang, A.*: Acta Salzburgo — Aquilegiensia. I. (1316—1378). Graz 1906.
- Lányi Károly*: Magyar egyháztörténelem (átdolg. *Knauz Nándor*). I. Esztergom 1866.
- Laporte, Jean*: Etude d'authenticité des œuvres attribuées à saint Colomban. — Revue Mabillon 45 (1955). 1—28.
- Le Bail, A.*: Bernard (Saint). — Dictionnaire de spiritualité. I. 1456.
- Le Bras, Gabriel*: Canon Law. — Legacy 321—362.
- Le Bras, Gabriel*: Sociologie de l'Église dans le haut moyen âge. — Chiese (II). 595—612.
- Le Bras, Gabriel*: L'église romaine et les grandes églises occidentales après la mort de Grégoire le Grand. — Caratteri I. 199—200.
- Le Goff, Jacques*: Les intellectuels au Moyen Age. Paris 1957.
- Le Goff, Jacques*: La civilisation de l'Occident médiéval. Paris 1965.
- Leccisotti, Tommaso*: Aspetti e problemi del monachesimo in Italia. — Monachesimo. 311—337.
- Leclercq, Jean—Vandenbroucke, François—Bouyer, Louis*: La spiritualité du Moyen Age. Histoire de la spiritualité chrétienne. II. Paris 1961.
- Leclercq, Jean*: Études sur le vocabulaire monastique du Moyen Age. — Studia Anselmiana 48. Rome 1961.
- Leclercq, Jean*: Pour une histoire de la vie à Cluny. — Revue d'histoire ecclésiastique 57 (1962). 385—408; 783—812.
- Leclercq, Jean*: Y-a-t-il une culture monastique? — Monachesimo (Spoleto). 355.
- Lederer Emma*: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Budapest 1959.
- Lefèvre, Placide*: L'emploi et la garde du sceau communautaire dans l'ordre de Prémontré. — Analecta Praemonstratensia 38 (1962). 85—92.
- Lehmann, Paul*: Vom Leben des Lateinischen im Mittelalter. — Erforschung 62—81.
- Lehmann, Paul*: Literaturgeschichte im Mittelalter. — Erforschung 82—113.
- Lehmann, Paul*: Das literarische Bild Karls des Grossen. — Erforschung des Mittelalters. Leipzig 1941. 154—207.
- Lehmann, Paul*: Das Problem der karolingischen Renaissance. — Civ. carol. 309—357.
- Lehmann, Paul*: Das Verhältnis der abendländischen Kirche (bis 800) zu Literatur und Gelehrsamkeit. — Chiese (II). 613—632.
- Lehr, W.*: Pilgrim, Bischof von Passau und die Lorcher Fälschungen. Berlin 1909. (Diss.)

- Lékai, Ludwig—Schneider, Ambros*: Geschichte und Wirken der weissen Mönchen. Köln 1958.
- Lemarignier, Jean François*: Les institutions ecclésiastiques en France de la fin du Xe au milieu du XIIe siècle. — *Lot, F.—Fawtier, R.*: Histoire des Institutions Françaises au M. A. III. 1—139.
- Lentini, Anselmo*: La grammatica d'Ilderico documento dell'attività letteraria di Paolo Diacono. — *Atti del Congresso Studi Longobardi*. 217—240.
- Lesne, E.*: Histoire de la propriété ecclésiastique en France. I—II. 1—3. Paris—Lille 1910; 1922; 1926; 1928.
- Lesne, E.*: L'origine des menses dans le temporel de l'église. Paris—Lille 1910.
- Lestocquoy, Jean*: Inhonestia mercimonia. — *Mélanges Halphen*. 411—416.
- Levillein, Louis*: Études sur l'abbaye de St. Denis à l'époque mérovingienne. — *Bibliothèque de l'École des Chartes* 86 (1925). 5—20.
- Loenertz, R.*: Saint Dominique écrivain, maître en théologie, professeur à Rome et maître du sacré palais d'après quelques auteurs du XIVe et XVe siècles... *Archivum Fratrum Praedicatorum* 12 (1942). 84—97.
- Loyer, Olivier*: Les chrétientés celtiques. Paris 1965.
- Louis, René*: Le séjour de saint Patrice à Auxerre. — *Mélanges Halphen*. 445—452.
- Löjstedt, Bengt*: Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze. — *Beiträge zur frühmittelalterlichen Latinität*. Stockholm—Göteborg—Uppsala 1961. — *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina Upsalensia* I.
- Lugano, Placido*: L'Italia benedettina. Roma 1929.
- Lukcsics, P.*: A vásárhelyi apácák története. Veszprém 1923.
- Luttor F.*: Szent István egyházi kapcsolatai Rómával, Montecassinóval, Ravennával, Velencével, Jeruzsálemmel és Bizánccal. — *Szent István Emlékkönyv*. I. 423—444.
- Maccarrone, Michele*: La dottrina del Primato papale dal IV all' VIII secolo nelle relazioni con le Chiese occidentali. — *Chiese* (II). 633—742.
- Madas Edit*: „Ad terrorem omnium.” Középkori vágánsének egy magyarországi változata? (Az Egyetemi Könyvtár egy töredéke.) — *Magyar Könyvszemle* 1976. 4. sz.
- Mager, Hans Erich*: Studien über das Verhältnis der Cluniacenser zum Eigenkirchenwesen. — *Tellenbach, G.*: Neue Forschungen über Cluny. 167—218.
- Mahn, Jean Berthold*: L'ordre cistercien et son gouvernement dès origines au milieu du XIIIe siècle (1090—1265). — *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome*. 161. fasc. Paris 1945.
- Mahn, Jean Berthold*: Le clergé séculier à l'époque asturienne (718—910). 453—467.
- Mahoney, J. F.*: The Conte de Gral and the Praemonstratensian Order. — *Analecta Praem.* 31 (1955).
- Maître, Léon*: Les écoles épiscopales et monastiques en Occident (768—1180). *Ligugé—Paris* 1924.²
- Mallon, Jean*: Paléographie romaine. Madrid 1952.
- Mályusz Elemér*: Árpád-házi Boldog Margit. (A magyar egyházi műveltség problémája.) — *Károlyi Árpád Emlékkönyv*. Budapest 1933. 341—384.
- Mályusz Elemér*: A pálosrend a középkor végén. — *Egyháztörténet* 3 (1947). 1—53.
- Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 1971.
- Mályusz Elemér*: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Budapest 1973.
- Mandonnet, P.*: Des écrits authentiques de St. Thomas d'Aquin. — *Fribourg* 1910. 123—127.
- Mango, Cyril*: The Heir of Rome. Byzantium from Justinian to Theophilus. — *The Dark Ages, the Making of European Civilization*. (ed. by *D. Talbot Rice*. London 1969³) 112.
- Manivius, Max*: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. I—III. 1911—1931.
- Manivius, Max*: Bildung. Wissenschaft und Literatur im Abendlande von 800 bis 1100. Grimmitschau 1925.
- Manivius, Max*: Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen. Kh. 1935.
- Marczali Henrik*: Magyarország története az Árpádok korában. — *Szilágyi S.*: A magyar nemzet története. II. Budapest 1896.
- Marrou, Henri*: Saint Augustin et la fin de la culture antique. Paris 1958.
- Marton Géza*: A római magánjog elemeinek tankönyve. *Instituciók*. Budapest 1957.

- Márton, H. L.*: Initia historico-iuridica Capituli Gen. Ordinis Praemonstratensis. Roma 1964.
- Masai, François*: Il monachesimo irlandese nei suoi rapporti col continente (Arte). — Monachesimo (Spoleto). 139—163.
- Mayer, Ernst*: Der Ursprung der Domkapitel zugleich ein Wort zu den Urkunden Drogonis. — Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kan. Abt. 38 (1917). 1—33.
- Mazis, A. des*: Camaldoli, camaldules. DHGE XI (1949). 509—536.
- Meier, Rudolf*: Die Domkapitel zu Goslar und Halberstadt in ihrer persönlichen Zusammensetzung im Mittelalter mit Beiträgen über die Standesverhältnisse der bis zum Jahre 1200 nachweisbaren Hildesheimer Domherren. — Veröffentlichungendes Max Planck-Instituts für Geschichte 5. — Studien zur Germania Sacra I. Göttingen 1967.
- Mészáros István*: Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. — Magyar Könyvszemle 77 (1961). 371—398.
- Mészáros István*: Krónikáink „diákjai”. — Filológiai Közöny 1963. 161—170.
- Mészáros István*: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Budapest 1972.
- Metz, Wolfgang*: Das karolingische Reichsgut. Eine Verfassungs- und Verwaltungsgeschichtliche Untersuchung. Berlin 1960.
- Mezey László*: Szent István XIII. századi verses históriája. — Magyar Századok. Horváth János Emlékkönyv. Budapest 1948. 41—51.
- Mezey László*: A középkori laikus mozgalmak és irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpádkor végén. Budapest 1955.
- Mezey László*: A kéziratosság századai — könyv és könyvtár a feudális társadalomban. Budapest 1961. 75—79.
- Mezey László*: Deákok és lovagok. Budapest 1961.
- Mezey László*: Csütmonostor alapítástörténete és első oklevelei. — Tanulmányok Budapest múltjából XV. 1963. 7—42.
- Mezey László*: A latin írás magyarországi történetéből I. A kezdetek írástudói és írásuk. — Magyar Könyvszemle 82 (1966). 1—9; II. Az írásgyakorlat kettéválása. 205—216; III. Az írásbeliség intézményeinek írástechnikája. 285—304.
- Mezey László*: Kirche und Kultur zwischen Ost und West Vorträge und Studien (Konstanzer Arbeitskreis) XII. — Stuttgart 1968. 256—257.
- Mezey László*: Notes lovaniennes sur la Complainte en vieux hongrois. — Acta Litt. Acad. Scient. Hung. 1969. 21—38.
- Mezey László*: A sajtár deák. — Filológiai Közöny 1969. 521—524.
- Mezey László*: A váci püspökség kialakulása. — Váci egyházmegyei almanach. Vác 1970. 23—27.
- Mezey László*: Die Devotio Moderna in den Donauländern. — Acta Litteraria 12 (1970). 48, 49.
- Mezey László*: Entre Byzance et Paris. Les lettrés hongrois au 12e siècle. — Acta Litteraria 13 (1971). 427.
- Mezey László*: Árpád-házi Szent Margit lelkeségének forrásai. — Vigilia 36 (1971). 271—276.
- Mezey László*: Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról. — Irodalomtörténet 1971. 356—370.
- Mezey László*: Die Anfänge der ungarischen Privaturkunde und der glaubwürdigen Orte. — Archiv für Diplomatik 1972. 290—291.
- Mezey László*: Autour de la terminologie eccl. et culturelle de la Hongrie médiévale. — Acta Antiqua 1975.
- Mezey László*: Les rapports intellectuels entre la France et la Hongrie des Árpáds. — Nouvelles recherches — Textes nouveaux. — Acta Litteraria Acad. Scient. Hung. 1975.
- Mezey László*: Maestro Agostino de Vicenza agostiniano platonista nell'Ungheria cinquecentesca. — Studia Humanitatis 2. Rapporti Veneto—Ungheresi all'epoca del Rinascimento. Budapest 1975.
- Mezey László*: Fragmenta codicum. Egy forrásterület feltárásáról. 1974. január—1975. július. — MTÁ Nyelv- és Irodalomtud. Oszt. Közl. 1975/76.
- Mihályfy Ákos*: A papnevelés története és elmélete. I. Budapest 1896.
- Miklóssy Zoltán*: Hiteles hely és iskola a középkorban. — Levéltári Közlemények 18—19 (1940—1941). 170—178.

- Miller, Konrad*: Die Weltkarte des Castorius genannt die peutingersche Tafel. Einleitender Text. Ravensburg 1887.
- Mitterer, Sigisbert*: Die bischöflichen Eigenklöster in den vom hl. Bonifazius 739 gegründeten bayerischen Diözesen. München 1929.
- Moe, E. A. van*: Recherches sur les Ermites de Saint Augustin entre 1250 et 1350. — *Revue des questions historiques* 60 (1932). 275—316.
- Mohrmann, Christine*: Le problème de la continuité de la langue littéraire. — *Passagio* . . . 329—349.
- Mohrmann, Christine*: Le latin médiéval. — *Cahiers de civilisation médiévale* X^e—XIIe siècles 1 (1958). 265—294.
- Mohrmann, Christine*: Saint Augustin and the „eloquentia”. — *Études sur le latin* . . . I. 351—370.
- Mohrmann, Christine*: Observations sur la langue et le style de Tertullien. — *Études* II. 235—246.
- Molitor, Raphael*: Aus der Rechtsgeschichte benediktinischer Verbände. I—III. Münster 1928—1933.
- Monteverdi, Angelo*: Il problema del rinascimento carolino. — *Civiltà carolingia* (Spoleto). 359—372.
- Mor, Carlo Guido*: Diritto romano e diritto canonico nell'età pregraziana. — *L'Europa e il diritto romano*. — *Shidi in memoria die P. Koschaker*. II. vol. 1954. 13—32.
- Mor, Carlo Guido*: Lo stato longobardo nel VII secolo. — *Caratteri*. I. 271—308.
- Móra, M.*: Über eine neue Richtung der romanischen Forschung. — *Annales Univ. Scient. Budapestin. Sect. Iurid.* IV. Budapest 1963.
- Moravcsik Gyula*: Szent László leánya és a bizánci Pantokratormonostor. — *A konstantinápolyi Magyar Tud. Intézet közleményei* 7—8. Budapest—Konstantinápoly 1923.
- Moravcsik Gyula*: Pour une alliance byzantino—hongroise. — *Byzantion* 8 (1933).
- Moravcsik Gyula*: A magyar történet bizánci forrásai. Budapest 1934.
- Moravcsik Gyula*: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. — *Szent István Emlékkönyv*. I. Budapest 1938. 171—212
- Moravcsik Gyula*: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. — *Szent István Emlékkönyv*. I. Budapest 1938. 387—422.
- Moravcsik Gyula*: The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. — *The American Slavic and East European Review* 6 (1947). 134—151.
- Moravcsik Gyula*: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953. (A bizánci egyház szerepe: 50—64.)
- Moravcsik Gyula*: Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. — *Sitzungsberichte der d. Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Phil. Geschichte*... Berlin 1955. Jg.
- Moravcsik Gyula*: *Studia Byzantina*. Budapest 1967. 245—259.
- Moschetti, Guiscardo*: Primordi esegetici sulla legislazione longobarda nel sec. IX. a Verona. — *Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo* I. Spoleto 1954.
- Mosolygó József*: A keleti egyház Magyarországon. Miskolc 1941.
- Muratori, Antonio Ludovico*: *Dissertazioni sopra le antichità italiane già composte e pubblicate in latino e da esso poscia compendiate e trasportate, data in luce dal Prop. Gian Francesco Soli Muratori*. 2. ed. dall'ab. *Gaetano Cenni*. I—III. Roma 1754—1755.
- Müller, A. V.*: *Luther und Tauler*. Bern 1918.
- Müller, Gregor*: Von den Siegeln im Orden. — *Cistercienser Chronik* 31 (1919). 1—11, 23—27.
- Németh Gyula*: A magyar kereszténység kezdete. — *Budapesti Szemle* 256 (1940). 14—30.
- Ostrogorsky, Georg*: Urum—Despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz. — *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951). 448—460.
- Ostrogorsky, Georg*: Geschichte des byzantinischen Staates. — *Byzantinisches Handbuch* I. 2. Handbuch der Altertumswissenschaft. München 1952².
- Oszvald Ferenc A.*: Adatok a magyarországi premontréiek Árpád-kori történetéhez. — *Művészettörténeti Értesítő* 1957. 231—254.
- Ozanam, A. F.*: Documents inédits pour servir à l'histoire littéraire de l'Italie depuis le VIIIe. siècle jusqu'au XIIIe. Leipzig—Paris 1897. — *Collection de reproductions en facsimile et de réimpressions d'ouvrages rares du XIXe siècle*.

Paleograficeszkij i lingviszticeszkij analiz novgorodszkich beresztjanich gramot. Moszkva 1955.

- Palmer, Edmund*: Law and civilization. Washington 1959.
- Pannonhalmi Rendtörténet = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I–II. Budapest 1902–1903.
- Pannónia története. Írta *Barkóczi László, Bóna István, Mócsy András*. Szerk. *Harmatta János*. Egyetemi tankönyv. Budapest 1963.
- Papp, György*: I monaci dell'ordine di San Basilio in Ungheria nel sec. XIII. — *Anal. OSBM Ser. II. sect. II. vol. I. (VII.) fasc. I. (1949.)* 39–56.
- Papp László*: Hiteleshelyek az újkorban. Budapest 1936.
- Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest 1899.²
- Pedersen, Olaf*: Du Quadrivium à la Physique. — *Artes Liberales (J. Koch)*. 107–123.
- Pegues, Frank*: The clericus in the legal administration of thirteenth century England. — *The English Historical Review* 71 (1956). 529–559.
- Pelzer, A.*: Revue d'histoire ecclésiastique 43 (1948). 384–85.
- Pepe, Gabriele*: Il medio evo barbarico d'Italia. — *Piccola Biblioteca Einaudi*. 32. Torino 1963.
- Perényi József*: A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására. Budapest 1938.
- Perényi József*: A ritmikus próza okleveleinkben és a francia iskola. — *Szentpétery Em-lékkönyv*. 396–409.
- Pernoud, Régine*: La lumière du moyen âge. Paris 1944.
- Pertusi, Agostino*: Bisanzio e l'irradiazione della sua civiltà in occidente nell'alto medio-evo. — *Centri e vie ... (Settimane di Spoleto)* XI. 75–133.
- Petit, François*: La spiritualité des prémontrés aux XIIe et XIIIe siècles. Paris 1947.
- Petrucci, R.*: Notarii. Documenti per la storia del notariato italiano. Milano 1958.
- Petzelt, Erna*: Die karolingische Renaissance. Wien 1924.
- Pézard, André*: Dante sous la pluie de feu (Enfer. chant XV). — *Études de la philosophie médiévale*. Paris 1950. 329–378.
- Pfeiffer M.*: A Domonkos-rend magyar zárdáinak vázlatos története. — *A Szent Domonkos-rend múltjából és jelenéből*. Budapest 1916. 205.
- Pfister, H.*: De Fulberti episcopi Carnotensis vita et operibus. Paris 1885.
- Pfister, H.*: Der Alexanderroman des Archipresbyters Leo. — *Sammlung mittellateinischer Texte* 6. Heidelberg 1913.
- Philippus a Bona Spe (Harveng)*: Epistolae; De silentio clericorum. — PL 203.
- Picard, Ch. G.*: La civilisation de l'Afrique Romaine. Paris 1959. 359.
- Pichler, F.*: Austria Romana. — *Geogr. Lexikon ... I–III*. Leipzig 1902–1904.
- Pighi, G. B.*: Studi di ritmica e metrica. Torino 1970. 395–400.
- Pilati, G.*: Chiesa e stato nei primi quindici secoli. Roma 1961.
- Pirenne, Henri*: L'instruction des marchands au moyen âge. — *Annales d'histoire économique et sociale* I (1929).
- Pirenne, Henri*: La fin du commerce des syriens en Occident. — *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales* II. (1933–34). *Histoire économique de l'occident médiéval*. Bruges 1951. 127–136.
- Plachy, Adolfo*: Il diritto romano come valore culturale nella storia dell'Europa. — *Studi Koschaker*. Vol. I. 1954. 477–492.
- Plöchl, Willibald M.*: Geschichte des Kirchenrechts. I. Wien. — München 1960.² II. 1955.
- Pólay Elemér*: Die Blütezeit des römischen Wirtschaftslebens und die klassische Zeit des römischen Rechts. — *Acta Antiqua Acad. Scient. Hung.* V. Budapest 1957.
- Pourrat, P.*: La spiritualité chrétienne. II. Le Moyen Age. Paris 1928. 29–116.
- Priscianus*: Institutiones Grammaticae. I–II. Kiadta *M. Hertz–H. Keil*: *Grammatici Latini*. II–III. 1855–1859.
- Quiter, E.*: Untersuchungen zur Entstehung der Kirchenprovinz. Magdeburg, Paderborn 1969. 126–135.
- Raby, F. J. E.*: History of Christian Latin poetry. Oxford 1953.²
- Raby, F. J. E.*: History of Sec. Latin Poetry in the Middle Ages. I–II. Oxford 1934. 1957.²
- Radó Polikárp*: Répertoire hymnologique. Budapest 1946.
- Radó, Polycarpus*: De originibus liturgiae Romanae in Hungaria saeculi XI. — *Ephemerides Liturgicae* 73 (1959). 299–309.

- Rajeczky, Benjamin*: Mittelalterliche Mehrstimmigkeit in Ungarn. — *Musica Antiqua Eur. Orient.* Bydgoszcz 1966. 223—236.
- Rajna, Pio*: Le denominazioni trivium e quadrivium. — *Studi Medievali* I (1928). 4—36.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia*. Ed. *Pinder et Parthey*. Berlin 1860.
- Redlich, Oswald*: Die Privaturkunden des Mittelalters. — *Below—Meinecke*: Handbuch der ma. und neueren Geschichte. Abt. IV. Teil III. München—Berlin 1911.
- Reiszig Ede*: A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. I—II. Budapest 1928.
- Renouard, Yves*: Les hommes d'affaires italiens du moyen âge. — *Économies, sociétés, civilisations*. Paris 1949.
- Régi Magyar Könyvtár*. III. Budapest 1898.
- Révhelyi Elemér*: L'église de Vérteszentkereszt et ses rapports avec l'architecture hongroise de l'époque arpadienne. — *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1958). 41—70.
- Riccobono, Salvatore*: La università del diritto romano. — *L'E. e il d. r.* — *Studi Kochaker* — Vol. II. Milano 1954. 1—12.
- Riccobono, Salvatore*: Summum ius summa iniuria. Vorwort zur ital. Ausgabe (*Joh. Stroux*). — *Römische Rechtswissenschaft und Rhet.* 67—80.
- Richard, P.*: Aquileia. — *Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastique*. III. 1924. 1112—1142.
- Riché, Pierre*: La survivance des écoles publiques en Gaule au Ve siècle. — *Le Moyen Age* 4 (1957).
- Riché, Pierre*: Education et culture dans l'Occident barbare (VIe—VIIIe siècles). Paris 1962.
- Riché Pierre*: Les foyers de culture en Gaule Franque du VIe au IXe siècle. — *Centri e vie* . . . 297—321.
- Riché, Pierre*: L'instruction des Laïcs en Gaule mérovingienne au VIIe siècle. — *Caratteri* . . . II. 873—888.
- Richter, Lukas*: Fragen der spätgriechisch-byzantinischen Musiktheorie. — *Byzantinische Beiträge (Irmscher)*. 187—230.
- Robert, G.*: L'école et l'enseignement de la théologie pendant la première moitié du XIIe siècle. I—II. Paris 1909.
- Robert, U.*: Zacharie, La Chrysopolitaine. — *Bibliothèque de l'École des Chartes* 34 (1873). 580—582.
- Rose, Karl*: Byzanz und die Autonomiebestrebungen der russischen Kirche in der Zeit vom 10. bis 15. Jahrhundert. — *Byzantinische Beiträge*. 291—322.
- Rupp Jakob*: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre I. Az esztergomi egyház-tartomány. Pest 1870.
- Russel, Josiah Cox*: The clerical population of medieval England. — *Traditio* 2 (1944). 177—212.
- Ryan, John*: The early Irish church and the See of Peter. — *Chiese* II. 547—574.
- Sackur, E.*: Die Cluniazenser in ihrer kirchlichen und allgemeineschichtlichen Wirksamkeit bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts. I—II. Halle 1894.
- Sallustius Crispus*: De bello Jugurthino.
- Salvioli, Giuseppe*: L'istruzione pubblica in Italia nei secoli VIII, IX e X. Firenze 1879.
- Salvioli, Giuseppe*: Contributi alla storia economica d'Italia nel Medio Evo I. Sullo Stato e le popolazioni d'Italia prima e dopo le invasioni barbariche. Palermo 1900—1901.
- Salvioli, Giuseppe*: Città e campagne prima e dopo il mille. Palermo 1901. — *Contributi alla storia economica d'Italia nel medio evo* II.
- Santi, Angelo*: Il „Cursus“. Roma 1903.
- Sapori, Armando*: L'età della rinascità secoli XIII—XVI. Milano 1958.
- Sarton, G.*: Introduction to the history of sciences. I—III. Baltimore 1927; 1931. (1950.)
- Savramis, Demosthenes*: Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums. Leiden—Köln 1962. 3—42.
- Schaffran, Emerich*: Geschichte der Langobarden. Leipzig 1938.
- Schiapparelli, Luigi*: Tachigrafia sillabica nelle carte Italiane. — *Bulletino dell'Istituto Storico Italiano*. 1910.
- Schiapparelli, Luigi*: La scrittura latina nell'età romana. Como 1921.
- Schiapparelli, Luigi*: Note diplomatiche sulle carte longobarde. — *Archivio Storico Italiano*. Ser. 7. 17 (1932).

- Schieffer, Theodor*: Ein deutscher Bischof des 11. Jahrhunderts: Gerhard I. von Cambrai (1012–1051). — *Deutsches Archiv* . . . 1 (1937). 323–360.
- Schieffer, Theodor*: Heinrich II und Konrad III. Die Umprägung des Geschichtsbildes durch die Kirchenreform des 11. Jahrhunderts. — *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 8 (1951). 384–438.
- Schieffer, Theodor*: Cluniazensische oder gorzische Reformbewegung. — *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 4 (1952). 24–44.
- Schieffer, Theodor*: La chiesa nazionale di osservanza romana. L'opera di Willibrord e di Bonifacio. — *Chiese* I. 73–94.
- Schlesinger, Walter*: Kirchengeschichte Sachsens im Mittelalter I. — *Mitteldeutsche Forschungen* 27. 1. — Von den Anfängen kirchlicher Verkündigung bis zum Ende des Investiturstreites. Köln–Graz 1962.
- Schmid, O.*: Zacharias Chrisopolitanus und sein Kommentar zur Evangelien-harmonie. *Theol. Quartalschrift* 68 (1886). 531–547; (1887.) 231–275.
- Schmidt, Rudolphus*: *Stoicorum grammatica*. Halle 1839.
- Schmitz, Philibert*: L'influence de Saint Benoît d'Aniane dans l'histoire de l'ordre de Saint Benoît. — *Monachesimo* (Spoleto). 401–415.
- Schmitz, Philibert*: Histoire de l'ordre de St. Benoît. I–III. Maredsous 1948.²
- Schmitz-Kallenberg, L.*: Die Lehre von den Papsturkunden. — *A. Meister: Grundriss* I/2. 172–230.
- Schnürer, Gustav*: Kirche und Kultur im Mittelalter I. Paderborn 1924.
- Schramm, P. E.*: Kaiser, Rom und Renovatio. Studien zur Geschichte des römischen Erneuerungsgedankens vom Ende des karolingischen Reiches bis zum Investiturstreit. Darmstadt 1962. 153–174.
- Schreiber, Georg*: Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert. I–II. Stuttgart 1910–1912.
- Schreiber, Georg*: Byzantinisches und abendländisches Hospital. Zur Spitalordnung des Pantokrator und zur byzantinischen Medizin. — *Gemeinschaften des Mittelalters*. 3–80. — *Byzantinische Zeitschrift* 42 (1944). 116–149.
- Schreiber, Georg*: Gregor VII. Cluny, Citeaux, Prémontré zu Eigenkirche, Parochie, Seelsorge. — *Gemeinschaften des Mittelalters*. 283–370.
- Schreiber, Georg*: Kirchliches Abgabewesen an französischen Eigenkirchen aus Anlass von Ordalien. Zugleich ein Beitrag zur gregorianisch-cluniazensischen Reform und zur Geschichte und Liturgik der Traditionsnotizen. — *Gemeinschaften des Mittelalters*. 151–212. — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 36. Kan. Abt. 5 (1915). 414–482.
- Schreiber, Georg*: Cluny und die Eigenkirche. Zur Würdigung der Traditionsnotizen des hochmittelalterlichen Frankreich. — *Gemeinschaften des Mittelalters*. 81–138. — *Archiv für Urkundenforschung* 17 (1942) 359–418.
- Schreiber, Georg*: Zur cluniazensischen Reform. — *Gemeinschaften des Mittelalters*. 139–149. — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 32. Kanonistische Abt. 1 (1911). 356–368.
- Schreiber, Georg*: Mittelalterliche Segnungen und Abgaben. Brotweihe. Eulogie und Brotdenar. — *Gemeinschaften des Mittelalters*. 213–282. — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 63. Kan. Abt. 32 (1943). 191–292.
- Schreiber, Georg*: Studien zur Exemptionsgeschichte der Cisterzienser. Zugleich ein Beitrag zur Veroneser Synode vom Jahre 1184. — *Gemeinschaften des Mittelalters*. 371–396. — *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 35. Kan. Abt. 4 (1914). 74–112.
- Schulte, Alois*: Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter. — *Kirchengeschichtliche Abhandlungen*. 63–64.
- Schwind, Fritz*: Römisches Recht I. Geschichte. Rechtsgang, System des Privatrechtes. — *Rechts- und Staatswissenschaften* 8. Wien 1950.
- Seiler, K.*: Der Erziehungsstaat Karls des Grossen. . . . 1937.
- Siegmund, A. E.*: Die Überlieferung der griechisch-christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum 12. Jahrhundert. 1949.
- Sík Sándor*: *Himnuszok könyve*. Budapest 1943. 345.
- Silagi, Gabriel*: Untersuchungen zur „Deliberatio supra hymnum trium puerorum“ des Gerhard von Csanád. — *Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung* I. München 1967.
- Sörös Pongrác*: *Elenyészett apátságok*. — *Pannonhalmi Rendtörténet*. XII/b.
- Spahr, Kolumban*: Das Leben des hl. Robert von Molesme. Eine Quelle zur Vorgeschichte von Citeaux. Freiburg/Schw. 1944.

- Spiazzi, R.*: Sant'Agostino e le origine della scuola dominicana di spiritualità. -- Sanctus Augustinus vitae spiritualis magister. I. Roma 1958. 245–273.
- Spicq, P. C.*: Esquisse d'une histoire de l'exégèse latine au moyen âge. Bibliothèque Thomiste XX. Paris 1944.
- Stapper, Richard*: Katholische Liturgik. Münster. 1931.
- Steinacker, Harald*: Die antiken Grundlagen der frühmittelalterlichen Privaturkunde. — Grundriss der Geschichtswissenschaft hrsg. von Alois Meister. Erggbd. 1. Leipzig — Berlin 1927.
- Steinen, W. von den*: Der Kosmos des Mittelalters von Karl dem Grossen zu Bernhard von Clairvaux. Bern — München 1959. 11–45.
- Steinwenter, Artur*: Fundus cum instrumento. Eine agrar- und rechtsgeschichtliche Studie. — Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. Hist. Klasse. Sitzungsberichte 221. 1. Wien — Leipzig 1942.
- Steinwenter, Artur*: Recht und Kultur. — Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien. 2. Bd. Graz. — Köln 1958. 17–29.
- Stengel, E. E.*: Urkundenbuch des Klosters Fulda I/2. Marburg 1956. 246–254.
- Sternegg M.*: Adatok a szentgotthárdi volt ciszterci apátság építéstörténetéhez. Savaria 3 (1965). 283–313.
- Stout Salatiel, Edgar*: Plinius, Epistulae. A critical edition. Indiana Univ. Bloomington 1962.
- Stroux, Johannes*: Römische Rechtswissenschaft und Rhetorik. Potsdam 1949.
- Stroux, Johannes*: Die griechischen Einflüsse auf die Entwicklung der römischen Rechtswissenschaft. — Römische Rechtswiss. und Rhetorik 81–107. — Congresso internazionale di diritto Romano 25 Apr. 1933. Roma.
- Stutz, Ulrich*: Die Eigenkirche als Element des mittelalterlich-germanischen Kirchenrechtes. Berlin 1895.
- Sulowski, Z.*: Le Baptême de Pologne. Le millénaire du catholicisme en Pologne. Lublin 1969. 55.
- Sutter, R.*: Aus Leben und Schriften des Magisters Boncompagno. Leipzig 1894.
- Szabó Dénes*: Magyar nyelvelmékek. Budapest 1963.²
- Szabolcsi Bence*: A magyar zenetudomány kézikönyve. Budapest 1955.
- Székely, György*: Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. — Annales Univ. Scient. Budapestin. de Rol. Eötvös nom. Sect. Hist. IV. Budapest 1962. 55–80.
- Székely, György*: Wallons et italiens en Europe centrale aux XIe–XVIe siècles. — Annales Univ. Scient. Budapestin. de Rol. Eötvös nom. Sectio Hist. 6. Budapest 1964.
- Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. (1001–1270). Budapest 1923.
- Szentpétery Imre*: Magyar Oklevéltan. — A magyar történettudomány kézikönyve. II. 3. Budapest 1930.
- Szigeti, Remigijs*: Translatio Latina Ioannis Damasceni (De orthodoxa fide 1. III. c. 1–8.) saec. XII in Hungaria confect. Scripsit et textum edidit . . . Budapest 1940.
- Szilágyi Sándor* (szerk.): A magyar nemzet története. I–II. Budapest 1896.
- Tagliaferri, Amelio*: I longobardi nella civiltà e nell'economia italiana del primo medioevo. Milano 1965.
- Takács I.*: Szent Ferenc rendje. Budapest 1937.
- Talbot Rice, David*: The Dark Ages. London 1969.³
- Taylor, Henry Osborn*: The classical heritage of the Middle Ages. New York 1957.
- Tellenbach, Gerd*: Libertas. Kirche und Weltordnung im Zeitalter des Investiturstreites. Stuttgart 1936.
- Tellenbach, Gerd*: Neue Forschungen über Cluny und die Cluniazenser. Freiburg 1959.
- Terebessy, Andronicus*: Translatio Latina Sancti Maximi Confessoris (De caritate ad Alpidium I–IV) saec. XII in Hungaria confecta. Scripsit et textum edidit A. Terebessy. Budapest 1944.
- Tertullianus*: Apologeticus adversus gentes. — PL 1.
- Tertullianus*: De pallio. — PL 1.
- Thallóczy L.*: Adalékok az ó-hit történetéhez Magyarországon. — Századok 30 (1896). 199–206.
- Theodoros Balsamon*: Meletai. — PG 138.
- Thomas, Ch.*: The Coveted Isles . . . — The Dark Ages. London 1969.³ 265.

- Tkalčić, J.*: Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis saec. XII et XIII. I. Zagrabiae 1873.
- Tomek, Ernst*: Studien zur Reform der deutschen Klöster im 11. Jh. Wien 1910.
- Tomek, Ernst*: Kirchengeschichte Österreichs I. Altertum und Mittelalter. Innsbruck—Wien—München 1935.
- Torquebianu, P.*: Chapitres de chanoines. — Dictionnaire de droit canonique. III. 534—536.
- Traube, L.*: Vorlesungen und Abhandlungen. Hrsg. von *Boll.* I. Bd. Zur Paläographie und Handschriftenkunde. Nachdr. München 1965.
- Tüchle, H.*: Kirchengeschichte Schwabens I. Stuttgart 1954.
- Udvardy, J.*: Etienne de l'Île (†1382) Ermite de St. Augustin, archevêque de Kalotcha (Hongrie). — *Augustiana* 6 (1956). 322—335.
- Urbansky, B. Andrew*: Byzantium and the Danube-Frontier. A study of the relations between Byzantium, Hungary and the Balkans during the period of the Comneni. New York 1968.
- Vacandard, R.*: Le cursus. Son origine, son histoire, son emploi dans la liturgie. — *Revue des questions historiques* 78 (1905). 85.
- Váczy Péter*: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. Szent István Emlékkönyv. I. 215.
- Váczy Péter*: Les racines byzantines du christianisme hongrois. — *Nouvelle Revue de Hongrie* 34 (1941). 99—108.
- Váczy Péter*: Deutschlands Anteil an der Begründung des ung. Königstums. — *Ungarn* I (1941). 14—24.
- Vagner József*: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez. Nyitra 1896.
- Vargha D.*: Seuse Henrik Amand a magyar kódexirodalomban. Budapest 1910.
- Vargyas Lajos*: Kutatások a népballada középkori történetéhez. — *Ethnographia* 1960. 163—276, 479—523; 1962. 206—259.
- Vargyas Lajos*: A magyar népballada és Európa. Budapest 1976.
- Városov, Julius*: Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis. — *Schematismus cleri archi-dioec. Coloc. et Bachiensis*. Kalocsa 1885. VII—XXXVII.
- Vercauteren*: La circulation des marchands en Europe occidentale du VIe au Xe siècle: aspects économiques et culturels. — *Centri e vie* . . . 393—411.
- Világtörténet (szovjet)*. II—III. Budapest 1963.
- Vinogradoff, Paolo*: Diritto Romano nell'Europa medievale. Edizione, seconda da *F. De Zulueta*, tradotta da *S. Riccobono*. Milano 1950.
- Vogel, Cyrille*: Les échanges liturgiques entre Rome et les Pays Francs jusqu'à l'époque de Charlemagne. — *Chiese* (I). 185—295.
- Vossen, Peter*: Der Libellus Scholasticus des Walther von Speyer. Ein Schulbericht aus dem Jahre 984. Berlin 1962.
- Vregille, Bernard de*: Notes sur la vie de l'œuvre de Zacharie de Besançon. — *Analecta Praem.* 41 (1965). 292—307.
- Wallace-Handrill, J. M.*: Rome and the early English church, some questions of transmission. — *Chiese* (II). 519—548.
- Walter, H.*: Geschichtliche Bildung im Rahmen der Artes Liberales. — *Artes Liberales* (*J. Koch*). 77—78.
- Walther de Spira* (Speyer): *Libellus de studio poetarum qui et scolasticus*. — *MGH Poetae* 5. 16—26.
- Walz, Angelus Maria*: *Compendium historiae ordinis praedicatorum*. Roma 1930.
- Wattenbach, Wilhelm*: *Das Schriftwesen im Mittelalter*. Leipzig 1896.³
- Weisbein, N.*: Le Laudes crucis attollamus du Maître Hugues d'Orléans dit le Primat. — *Revue du moyen âge latin*. 3 (1947). 5—26.
- Weniger, H.*: *Deutsches Bildungswesen in Frühmittelalter*. — *Historische Vierteljahrschrift* 1935. 446—492.
- Werminghoff, Albert*: *Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter*. — *Alois Meister: Grundriss der Geschichtswissenschaft* II. 6. Leipzig 1907.
- Wertner Mór*: *Az Árpádok családí története*. Nagybeeskerek 1892.
- Wesselingius, Petrus*: *Vetera Romanorum itineraria sive Antonini Augusti itinerarium*. Amsterdam 1735.

- Wieacker, Franz*: Vulgarismus und Klassizismus im Recht der Wissenschaften 1955. 3. Abhandlung.
- Wollasch, Joachim*: Königtum, Adel und Klöster im Berry während des 10. Jahrhunderts. — *Tellenbach, G.*: Neue Forschungen über Cluny . . . 17–166.
- Wühr, Wilhelm*: Die Wiedergeburt Montecassinis unter seinem ersten Reformabt Richer von Niederaltaich (†1055). — *Studi Gregoriani*. III. Roma 1948. 369–448.
- Wühr, Wilhelm*: Das abendländische Bildungswesen im Mittelalter. München 1950.
- Ypsma, E.*: Les études universitaires chez les ermites de St. Augustin au moyen âge. Louvain 1961.
- Zachariae von Lingenthal, Karl Eduard*: Beiträge zur Geschichte der bulgarischen Kirche. — *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, VII Série, Tome VIII, No. 3. St. Petersburg 1864.
- Žak, A.*: Österreichisches Klosterbuch. Wien 1912.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

TÁBLÁZAT

Év	Európa	Magyarország	Deákság
1000	Renovatio: III. Ottó és II. Szilveszter klasszicizmusa; Szt. Nilus és görög szerzetesek Róma környékén	István királyá avatása; az első püspökségek, bencés apátságok, görög és latin apácakolostorok; a sztauropégia Magyarországon	Karoling-kori kódexek kerülnek Magyarországra (St. Gallen, Lombardia, Farfa): Ticonius-, Leó-, Beda-töredékek.
1010	Szt. Romuáld és Camaldoli, remete bencések; II. Basileios győzelme a bolgárok fölött (1018)	Odilo, Cluny apátjának levele Istvánhoz; Magyarország Bizánccal határos	
1020	Fulbert Chartres püspöke, a katedrális iskola első virágzása; a székesegyház leég	Fulbert székesegyháza újjáépítéséhez Magyarországról is segítséget kap, Gellért Magyarországra jön	Fulberttől <i>Priscianust</i> kéri. István <i>Intelmei</i> Salustius-idézzel
1030	Fulbert metrikus responsorium-sora Mária születéséről: „Solem iustitiae...”; a katharok megjelennek Európában, a lotaringiai reform kibontakozása (Gorze és Cluny)	Imre herceg halála; újabb püspökségalapítások; István halála (1038)	Gellért a <i>Deliberatiót</i> írja
1040	IX. Leó (1048–1054), a gregorianizmus előkészítése	Pogány lázadás, Gellért halála	<i>Vita Stephani regis</i>
1050	Ágoston regulája szerinti kanonokok; római böjti zsinat; a görög-latin egyházszakadás	IX. Leó Pozsonynál; Tihany bencés, Visegrád görög monostora; az ispánok klerikusai	Pseudo-Dionysios-töredék („Quod hic grecus habet ...”); Hitvalló Maximos <i>Scholionja</i> ; Tihanyi alapítólevél; gestaszerkesztés
1060	Hildebrand a római egyház fődiakónusa és a „libertas ecclesiae ...”; Petrus Damiani működése; a jogi oktatás újjászervezése Bizánccban	Szekszárd apátsága (olasz apát)	András és Benedek legendája, Mór pécsi püspöktől

Év	Európa	Magyarország	Deákság
1070	Hildebrand pápa lesz VII. Gergely néven (1073–1085); harc a „sajátgyház” körül; Psellos és társai, a „Komnenos humanizmus”	Vác püspöksége alapításának befejezése; I. (Szent) László (1077–1095)	A fehérvári Mária-antifonának és Fulbertet utánzó metrikus responsoriumok; kánonjogi kellekció töredéke
1080	Rím a himnuszokban (ritmusok), rimes próza; a kánonjog megújulása, Chartres-i Ivó; az investitúraharc tovább folyik	A váradi püspökség és a somogyvári clunyi típusú apátság alapítása; az egyházszervezés befejezése (káptalanok, eszperesek); a magyar szentek kanonizálása	„Ave beate rex Stephane” és az István-officium első darabja rimes prózában; István nagyobb legendája; a pannonhalmi könyvjegyzék
1090	II. Orbán (1088–1099); az első kereszties hadjárat; a gregorianizmus erősödése, Cîteaux (Cistercium) alapítása (1098)	Lőrinc későbbi érsek iskolázása egy franciaországi székesegyházi iskolában; II. Orbán Kálmán királyhoz: „a szent kánonok tudományában bővelkedsz ...”	István kisebb legendája; Kálmán levele Horatius-idézettel; „Tractus stellar” (Győr)
1100	Szt. Viktor alapítása Párizsban, Laon székesegyházi iskolája (Anzelm mester)	Iréne, Szent László leánya bizánci császárné; Guastalla	Esztergomi iskolás könyv; <i>Gesta Ladislai regis</i> ; Gellért legendájának eredeti fogalmazása
1110	Abélard fellépése, Irnerius Bolognában jogot tanít; Clairvaux alapítása	A laoni iskolában tanuló magyarok, Abélard tanuló társai	Alberik előszava Kálmán törvényeihez
1120	Prémontré alapítása Abélard Párizsban; a wormsi konkordátum		Fehérvári antifonák
1130	Clairvaux misztikájának virágzása; Szt. Bernát, Hugó és a szentviktori iskola	Premontreiek Magyarországon, Váradhegyfok	
1140	Marcabru, Bernard de Ventadorn és a trubadúr líra; Gratianus <i>Decretuma</i> (Bologna); Zacharias <i>Monotesseronja</i> (Laon)	A ciszterciek első alapítása (Cikádor, Tolna m.); Lukács — utóbb esztergomi érsek — párizsi iskolás	Gesta-folytatás; csatári <i>Biblia</i>
1150	Az újplatonizmus (Ágoston, Pseudo-Dionysios) uralomra jut; viktorinus misztika — gótika; Szt. Bernát halála; a második kereszties hadjárat; III. Sándor (1159–1181); Aristotelést arabból fordítják; Petrus Lombardus szentenciái	A johanniták ispotályai; az első magyar rendalapítás: Esztergom-Szentkirály	Damaszkuszi János és Hitvalló Maximos görög kódexei Pásztón (Cerbannus); <i>A Pray-kódex</i> váci mintapéldánya; <i>Halotti beszéd</i>

Év	Európa	Magyarország	Deákság
1160	I. Manuel Bizáncban ren- dezi az udvari írásbelisé- get; udvari történetírás, Kimnamos; Petrus de Troyes (Comestor), <i>His- toria scholastica</i> ; Johan- nes Saracenus új Diony- sios-fordítása	I. Manuel hadjáratai Ma- gyarországon; Bácsen görög papság; Béla her- ceg (Alexios) Bizáncban; II. István és a pápai le- gátusok a királyi egyhá- zokról	
1170	A trubadúr líra virágzá- sa, a <i>Sándor- és Trója-re- gény</i> ; Pierre Valdes, az albiak és más szegény- ségi eretnekségek; Be- cket Tamás halála	III. Béla (1172–1196); Lukács érsek viszállyai a királlyal és a pápával; Béla francia házasságai; újabb ciszterci és pre- montrei alapítások; ágotonos kanonokok	
1180	A párizsi Szent Genovéa és iskolája (István apát; szentviktori Ádám új stílusú szek- venciái, a <i>Planctus</i> , az első verses historia Be- cket Tamás tiszteletére; a Komnenosok bukása	Írásbeliség, hiteles he- lyek; királyi klerikusok a párizsi Szent Genové- vában; Elvint a király zenei tanulmányokra Párizsba küldi; az au- gusztinizmus fölénybe jut	A <i>Mária-siralom</i> latinja; Jób érsek görög teológiai levele; Szent Ágoton- himnusz
1190	Az első és második dekret- ális <i>Compilatio</i> Bolo- gnában; Alexander de Villa Dei <i>Doctrinale puerorum</i> ; III. Ince (1198–1216)	László király kanonizá- ciója; az esztergomi Por- ta speciosa; Becket Ta- más tiszteletére prépost- ság Esztergomban	Zacharias Chrysopolitanus <i>Monotesseronjának</i> töre- dékei; Péter mester (Ano- nymus) <i>Gestája</i> ; liturgi- kus költészet László ki- rály tiszteletére (Hugues d'Orléans és a Becket- officium hatása)
1200	Beginizmus, laikus moz- galmak; Bolognában a harmadik <i>Compilatio</i> ; több szolamú zene	Imre (1196–1204) ara- gón házassága; a nem- zetségi monostorok elso- kasodása	Peire Vidal Esztergomban; a <i>Halotti beszéd</i> másolata; Jean de Limoges Zircen (Szt. Bernát-himnusz); a magyar nyelvű lovagre- gények
1210	Ferenc föllépése; Domon- kos az albiak közt prédí- kál; a IV. lateráni zsinat a dómiskolákról; a do- monkos rend alapítása, a ferencesek szervezése; Párizs és Bologna az egyetemmé válás felé halad; Guido Fabo: ars dictandi	Ugrin későbbi érsek pári- zi iskolás; Damasus és Pál magyar tanárok Bo- lognában	István király első verses antifonái; Damasus glosz- szái a kánonjogi kompilá- ciókhoz, ordo iudiciariu- sa; Pál mester <i>Summa de poenitentia</i> ja
1220	Glosszátorok Bologná- ban, legisták (Azzo); Lombardus-kommentá- lás Párizsban; Aristote- lest kitiltják; a ferences <i>Speculum perfectionis</i>	Pál a bolognai Szent Mik- lós perjele, Szent Do- monkos Magyarországra küldi; a domonkos provincia alapítása; Aranybulla	Ágoton <i>Vallomásainak</i> legrégebbi töredéke; Pet- rus Lombardus biblikus glosszái; Petrus Comestor magyar glosszákkal

Év	Európa	Magyarország	Deákság
1230	A „ <i>Parrens scientiarum</i> ” és a párizsi universitas pápai elismerése; a „ <i>Rex pacificus</i> ” és IX. Gergely dekretálisai Bolognában; Ramón Penyaforte; Domonkos actái, Ferenc verses históriája, himnuszai	A magyar premontreiek első kolostorkatalógusa; önálló magyar ferences provincia; Julián és Rikárd útjai keletre; B. Ilona és a veszprémi beginák, laikusmozgalmak	Julián és Rikárd jelenté-jentései; Szt. Domonkos csodatételei
1240	Mongol betörés Kelet- és Közép-Európába; Bernardus a Botone bolognai, Hostiensis párizsi kánonista, Tancredus legista; Aquinói Tamás tanulmányait folytatja, Aristoteles művei ismét Párizsban; liturgikus költészet Domonkosról	Tatárjárás, IV. Béla menekülése; Margit királylány születése; Villard de Honnecourt Magyarországon; városok keletkezése	Siralom a tatár pusztításról (<i>Planctus destructionis</i>); Rogerius <i>Carmen miserabiléje</i>
1250	Albertus, Tamás, Bonaventura Párizsban tanítanak; Bartholomaeus Brixiensis Bolognában; Tamás magister lesz; az ágostonos remeterend megszervezése (1256)	A nyulakszigeti kolostoralapítás (1252); a domonkosok generális káptalanja Budán (1254), Margit a Nyulak-szigetén; dictamen, az ars epistolandi fejlődése	<i>Mária-siralom</i> magyarul, a leuveni kódex magyar glosszái; István király magyar legendája; Margit magyar passiója; Bodrogi Péter domonkos krónikája
1260	Nagy glosszátorok (Goffredo, Bernardo, Baysio, Accursius) Bolognában, a <i>Glossa ordinaria</i> a római joghoz; Aristoteles újabb fordítása görögéből (Moerbeke); Narbonne-ban minorita szabálykönyv; a <i>dolce stil novo</i> és a laudák	Magyarok könyvvásárlásai Bolognában; magyar kánonjogi doktorok; világiak a kancelláriában; magyar ágostonos tartomány, pálos remetecsoportok, esztergomi Ózséb;	Imre herceg verses históriája, himnuszok a magyar szentekről; Aquinói Tamás <i>Metafizika</i> -előadásának jegyzete; vatikáni kollációk magyar glosszákkal; Rolandinus jogi <i>Summája</i> Pozsonyban
1270	Tamás Párizsban, majd Nápolyban, <i>Summa Theologica</i> ; Petrus de Tarantasia	Magyar domonkosok Párizsban tanulnak; Margit halála, kanonizációs pere; budai zsinat; László esztergomi prépost könyvei; Pál mester doctor legum	Margit szentté avatási jegyzőkönyve; Marcellus latin Margit-legenda szerkesztései; hangjegyes esztergomi breviárium; Kézai Simon <i>Gestája</i>
1280	Papírgyártás Itáliában; Dante a Santa Maria Novella iskolájában; a ferences misztika virágzása; ágostonos remeték az egyetemeken (Egidius Romanus)	IV. László (1272–1290) és Lodomér érsek	<i>Summa Theologica</i> -törredék; Aristoteles <i>Fizikájá</i> -nak törredéke; Bernardus de Botone-kódex; István király teljes verses históriája
1290	<i>Roman de la Rose</i> ; Eckhart mester, a domonkosok német misztikájá-	Esztergomi ágostonos studium	Petrus de Tarantasia-kódex; kollációs kódextörredék Párizsból; kétszóla-

Év	Európa	Magyarország	Deákság
	nak kezdetei; Durandus, <i>Speculum iudiciale, Liber sextus decretalium</i> (1298)		mű töredék; Őzséb és a pálosok első tartományi perjeleinek élete
1300	Az avignoni pápaság; poszt-glosszátorok Bolognában, Johannes Andreae a <i>Liber Sextus</i> kommentálja; oxfordi franciskánizmus (Duns Scotus, Ockham)	Sándor ágostonos remete párizsi magister; a budai domonkos studium generale; az Anjouk próbálkozásai; Gentilis leghációja; a pálosok rendje szervezése; Károly Róbert (1308–1342)	Magyar <i>Margit-legenda</i> ; az első pálos konstitúciók; <i>Planctus cleri, Planctus vagorum</i>
1310	Dante, <i>Divina Commedia</i> ; a viennai zsinat: <i>Clementinák</i> (1314)	Az utolsó nemzeti megalapítások (premontreiek)	Nápolyi <i>Margit-legenda</i> ; Gyulafehérvári (domonkos) prédikációs kódex magyar glosszákkal
1320	Johannes Andreae a <i>Clementinákat</i> kommentálja; szegénységi vita a ferencesek között; XXII. János, „Extravagantes”; Bartolo da Sassoferrato Bolognában	Az Anjouk fejlettebb feudalizmusa, a nemzeti szervezet bomlása; pálos és minorita családi kolostorok; magyarországi Fábian Avignonban megszerzi az <i>Actus</i> kéziratát	Francia balladák magyarul
1330	Heinrich Seuse, <i>Horologium Sapientiae</i> ; Johannes Tauler, <i>Theologia deutsch</i> ; Ockham kiközösítése; Petrarca, <i>Canzoniere</i>	Az óbudai klarissza kolostor alapítása; Jacopo Passavanti magyar bibliafordításról beszél	Magyar <i>Ferenc-legenda</i> ; Károly Róbert minoritájának krónikája; ének Zách Felicián merényletéről
1340	Ágostoni kora humanizmus (Petrarca és az olasz ágostoniak); a prágai egyetem alapítása	Nagy Lajos (1342–1382), nápolyi hadjáratok; Szigeti István, majd Verebélyi Péter Ágoston-rendi remeték, teológiai magisterek; iskolások „in schola et in choro”	Johannes Andreae- és Durandus-töredékek
1350	A nagy pestisjárvány	Szigeti István nyitrai püspök; a hiteles helyek végleges megállapítása	Ars notaria; Dubnici krónika

TÉRKÉPEK

A következő öt térkép e könyv főbb témáinak és eredményeinek földrajzi ábrázolását adja.

Az ország területét úgy mutatjuk be, amint az — a tárgyalt korban — egységes hierarchikus és kulturális területként létezett. Ez pedig azonos az ország akkori politikai térképével, azaz: a szorosabb értelemben vett magyar királyság a szlavón társországgal és Erdéllyel, a határtartományok (bánságok) nélkül. A térképen csak azok a helyek szerepelnek, ahol magasabb iskolázást — a későbbi értelemben vett középiskolai és részben főiskolai szinten — biztosan lehet feltételezni. Ezek a helyek és iskoláik mondhatók az európai műveltség befogadóinak és továbbadóinak, esetenként a kezdeti, még a latinságban tanuló és utánzó irodalmi alkotás műhelyeinek. Ilyeneknek tekinthetők a katedrálisok és a királyi egyházak, mert mellettük az „iskola és kórus” működése bizonyos, majd később az egyetemi mozgalom (a studium) hatásaként keletkezett domonkos, minorita, Ágoston-rendi studium generalék és particularék. Nem az iskola, hanem a magasrendű vallásos kultúra képviselője miatt vettük fel a ciszterci kolostorok jelesebbjeit, bár e rend hatása deákságunk voltaképpeni formálódására korlátozott volt. Műveltségünk megalapozásának intézmények történetének keretében való vizsgálata e korszakban még nem érinthette a pálosok magyar rendjét és a városi iskolákat. Ez utóbbiak, alacsonyabb fokon, ugyan, de már kétségkívül működtek, literatúránk sorsának alakulását azonban még nem befolyásolhatták.

Országos Széchényi Könyvtár

Pannónia főútvonalai

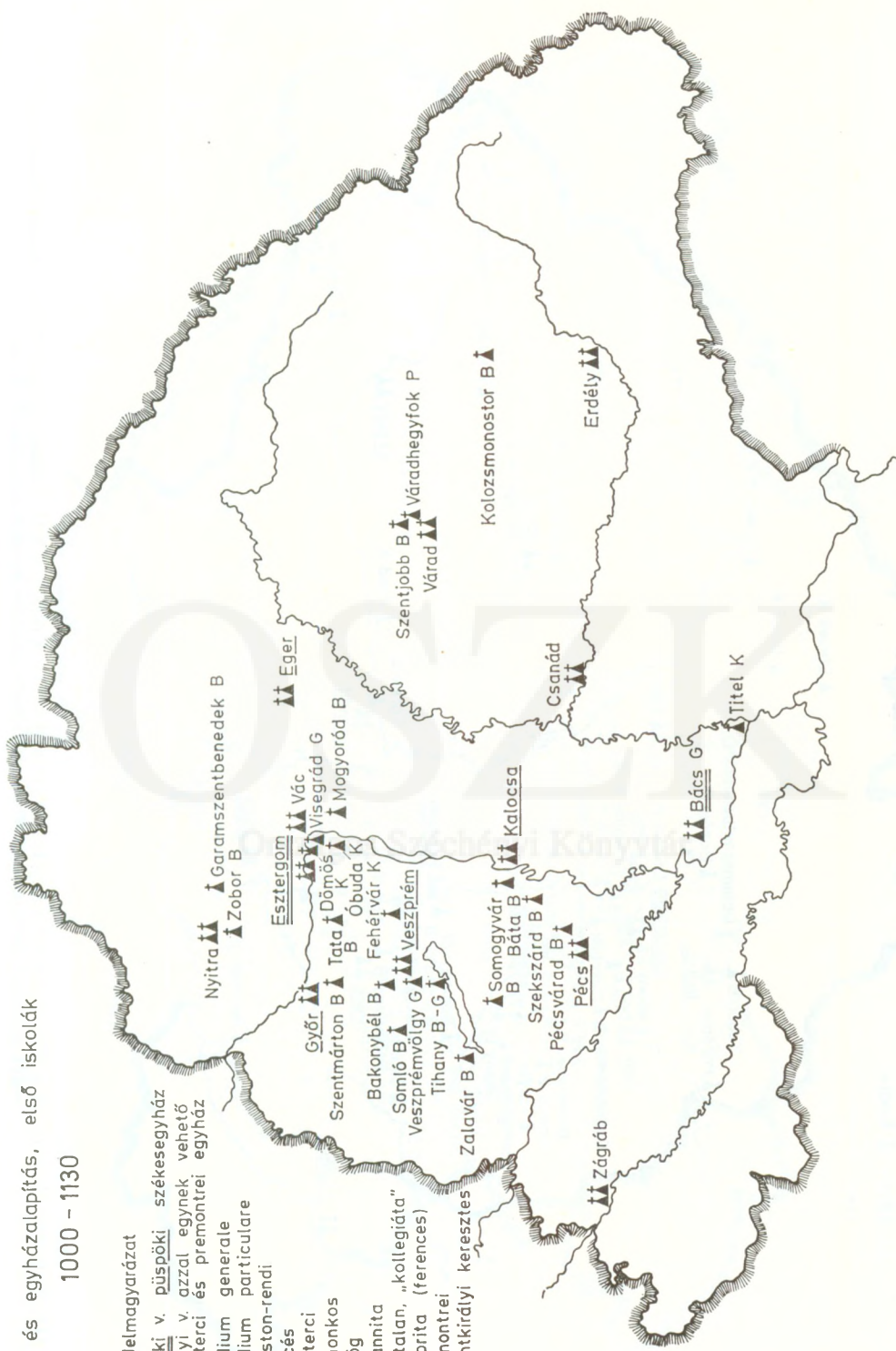

I. Pannónia főútvonalai a rómaiak uralma óta kötötték össze a Dunántúlt az anélkül örökség három megfogalmazásának európai tájai-
val: Bizánccal, Itáliával és a Karoling-kultúra, Galliájával (I – IV. fejezet)

Állam- és egyházalapítás, első iskolák
1000 – 1130

Jelmagyarázat

- ▲▲ érseki v. püspöki székesegyház
- ▲ királyi v. azzal egynek, vehető
- cisztéri és premontrai egyház
- studium generale
- studium particulare
- A Agoston-rendi
- B bencés
- C cisztéri
- D domonkos
- G görög
- J Johannita
- K káptalan, „kollegiáta”
- M minorita (ferences)
- P premontrai
- Sz szentkirályi kereszties

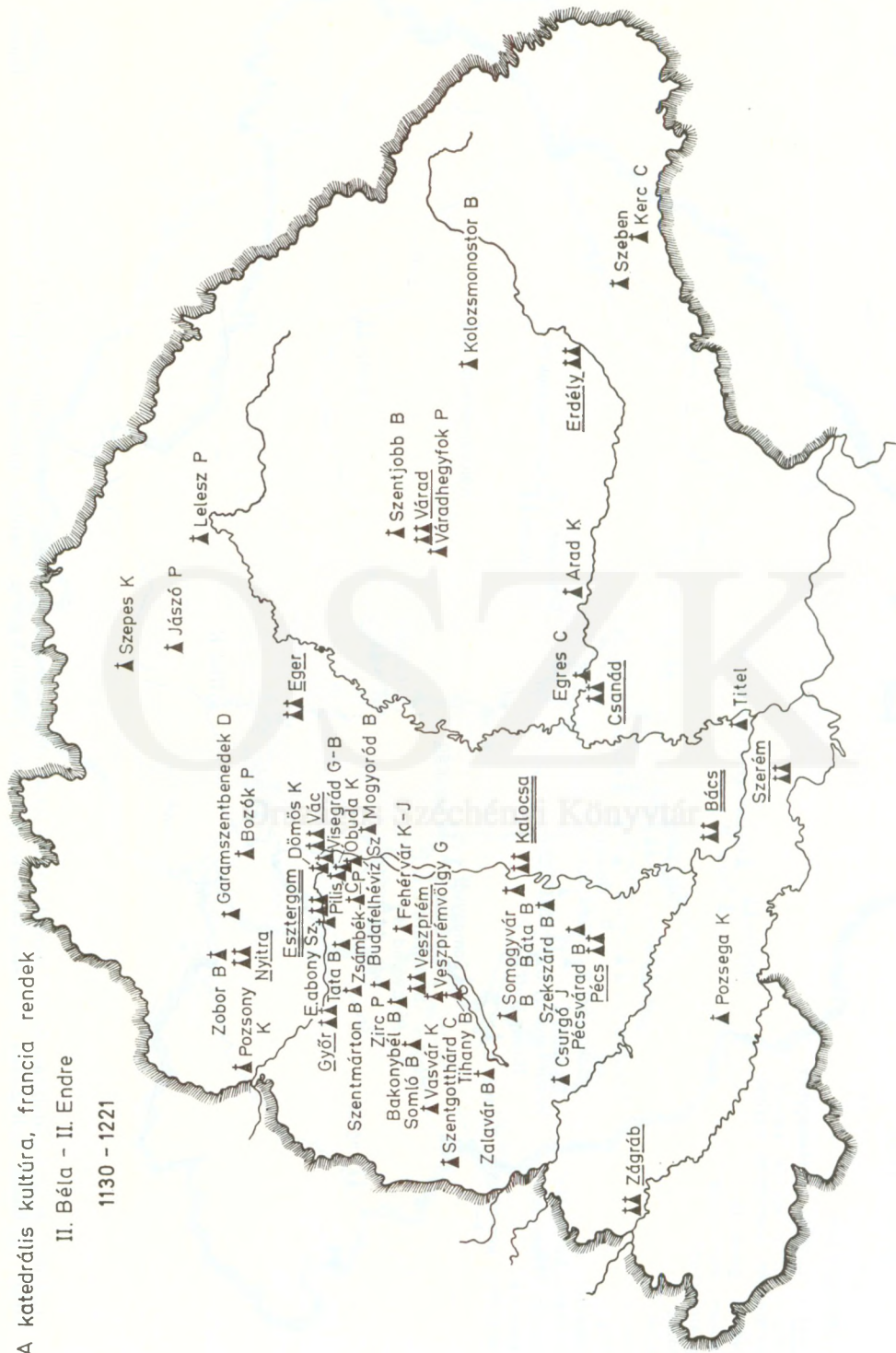

II. Állam- és egyházalapítás. Az első iskolák (1000 – 1130) elhelyezkedése az ország területén a fenttartó intézmények – a katedrálisok, királyi egyházak, kollegiáta (társaskáptalanok) és bencés (valamint görög, bazilita) apátságok–helyének felelt meg (V – VI. fejezet)

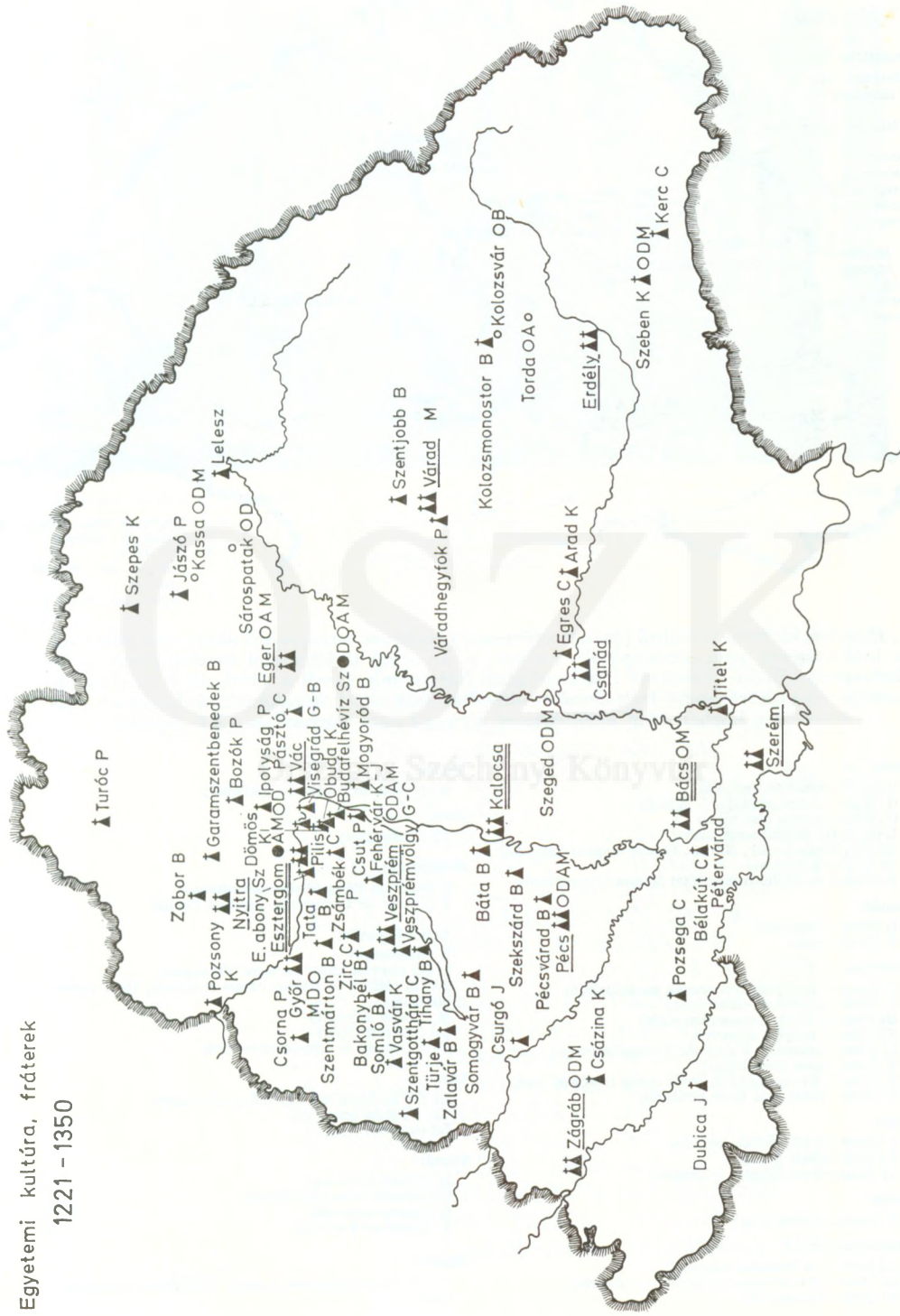
A katedrális kultúra, francia rendek

II. Béla - II. Endre

1130 - 1221

III. Katedrális kultúra és a francia rendek megjelenése (1130–1221). A térkép a XII. század európai kultúrájának hatását a műveltségét gondozó intézmények földrajzi elhelyezkedése szerint mutatja (VII. fejezet)

IV. Egyetemi kultúra, fráterek (1221 – 1350). Az első domonkosok Magyarországra érkezése (1221) az egyetemi kultúra, azaz a korábbi műveltség intézménye eszmei és irodalmi áramlatainak hazai jelentkezését is jelentette. A korábbi iskolázási helyek mellett most már megjelennek a studiumok is, éspedig a városokban (VIII – X. fejezet)

1000–1350

Jelmagyarázat.

- C krónika, történeti mű
 F filozófiai töredékek
 G geszta
 Gr görögből fordítás, görög levél
 H himnusz
 Hb Halotti beszéd
 Hr historia rhythmica
 J jogi (töredék) emlék
 KJ könyvjegyzék
 Kt könyvtárjegyzék
 L legenda
 Ld liturgikus játékok
 Lt liturgikus kódexek
 M zenei emlék
 Ml magyar nyelvű legenda
 Ms Mária-síralom

V. Helyhez köthető irodalmi (és eszmetörténeti) emlékek térképszerű ábrázolása megfelel az intézmények ama sűrűségének, melyet — az előző térképekkel összhangban — az Esztergom–Buda–Fehérvár-háromszögben láthattunk. Erről a török által annyira elpusztított területről sodródtak nemzeti műveltségünk első korszakának ránk maradt emlékei az e korban még jelentéktelen nyugati határvárosokba. (XI. fejezet)

Buda:

- C (budai minorita krónika)
 G (Ákos mester gesztája — Kézai)
 C (*Vitae fratrum* első része)
 L (3) (latin Margit-legendák)
 Ml (3) (István király, Margit, Ferenc magyar legendái)
 Ms (*Mária-síralom*)
 R (Julián és Richárd jelentései Magna Hungariáról)

Csanád:

- L (Gellért legendái)
 T (*Deliberatio*)

Esztergom:

- C (magyar királyok és hercegek genealogiája)
 J (*Collectio Dionysio-Hadriana*)
 Hr (István király verses históriája)
 KJ (László prépost könyvei)
 Lt (*Benedictionale* — Zágráb: *Evangelistarium*)
 M (hangjegyes breviárium)
 T (Pseudo-Dionysios, Jób érsek görög teológiai levele)
 Tr (Peire Vidal dala Imre királyról)

Győr:

- L (Hartwik-féle *István-legenda*)
 Ld (vízkeresztí játék)
 Lt (*Agenda pontificum* — Zágráb)

Kassa:

- T (*Summa Theologica*)

Pannonhalma:

- L (András és Benedek legendái)
 Lt (*Szenti Margit-Sacramentarium* — Zágráb)
 Kt (könyvtárjegyzék)

Pásztó:

- Gr (Cerberus fordításai görögből)

Pécs:

- Tk (Priscianus)

Sárospatak:

- C (Bodrogi Péter *Commentariolum*)
 T (Petrus de Tarantasia, Aquinói Tamás)

Székesfehérvár:

- G (Ősgeszta?)
 H (2) (István király és Imre himnuszai)
 Hr (3) (Mária és István verses antifonái, Imre verses históriája)
 M (*Codex Albensis*)
 Ld (húsvéti játék)
 S (2) (István és Imre szekvenciái)

Vác:

- Lt (*Pray-kódex* mintapéldánya és benne:)
 Hb (*Halotti beszéd*)
 Ld (húsvéti játék)

Váradi:

- H (László-himnusz)
 Hr (László verses históriája)
 L (László legendái)
 S (László-szekvencia)

Zágráb:

- Lt (3) (*Benedictionale, Agenda Pontificum, Sacramentarium*)

1. Római iskolamester Galliában két tanítványával, akik a papirusztekercsről már olvasnak előtte, míg a harmadik késve érkezik és mentogeti magát (*The Birth of Western Civilization*. London 1969. 193. 46. sz. kép; Neomagnum –Nijmegen – 200 körül, Trier, Rheinisches Landesmuseum)

FELICES OPERA QUINQUE ANNI GEMELLI DUSTIORCUS
 EVALENI DE SOVESATA ET UMBARTUTERRANE PANDO
 COEVAIQUE LAPIDUMQUE CRENSAEVOMIQUETYPHOEA
 ET CONIVRATOS CAELVM RESCINDE REFRATRES
 TERSUNT CONATU IN PONERE PELLIOSSAM
 SCILICITATU OSSA FERON DOSUMI NVERTERE OLYMVAI
 TERTATREXTRVCTOS DISI ECIT PVLMI NE MONTIS
 SAETIAMAPOST DECIAMM FELIXETPONERE VITEAM
 ETTERENSOSDOMITARE BOVESIT LICENTELAE
 ADDE RENONAVGAE MELIOR CONTRARIA TVRTIS
 AVITAADEO GELIDAMMELIVSSINOCTE DE DERE
 NVTCVMSOLENOVO TERRASINRORATIORS
 NOCTE LIVES MELIVSSITVLAENOCTE ARIDAPRATA
 TONDENTURNOCTISILENTUSNONDEFICITVAIOR
 ETQVDAIUSEROSTHBERNIA DIVMINISIGNES
 FERVIGILANT TERRAQUEVEACESINSRICATA CVTO
 INTERRA LONGVMCANTVSOLATA LABOREM
 ARGVTO CONIVNXPERCURRIT PECTINE TELAS
 AVTDVLCSAVSTIVVICANODECOOVITVMOREM
 ET FOLLSUNDAANTEPIDDESUMATA ENI
 ATRVVICUNDACERESMEDIOSUCCIDITURAESV
 ETAE DIOTOSTASAEVTITERITAREAFRUGES
 NVVDUSARASERENVVDUSHILEAMPSIGNAVACOLONO

2. Vergilius *Georgi-*
conjúnak V. száza-
 di kézírata (Vatic.
 Palatinus 1631.
 Degering: *Die*
Schrift. 29. tábla)

3. Szt. Ágoston (Augustinus Aurelius) freskója a lateráni pápai palotában Rómában, valószínűleg az V. századból. A kódexet forgató hippói püspököt a késő római előkelők viseletében festették meg valódi arcképéhez nagyon hasonló vonásokkal. A kép alatt még ez a felirat olvasható: „Diversi diversa patres hic omnia scripsit, Romano eloquio mystica sensa tonans.” („Különböféle dolgokról írtak különböző atyák, ez mindenről írt római ékesszólással, misztériumból fakadó gondolatokat zengve.”) (*The Birth of Western Civilisation*. 254. 29. sz. kép)

4. Hippo püspöki bazilikájának romjai (Algéria). A kép alján látszanak a püspök katedrálisának romjai ebben ülve beszélt Ágoston a hajójában álló hallgatóihoz

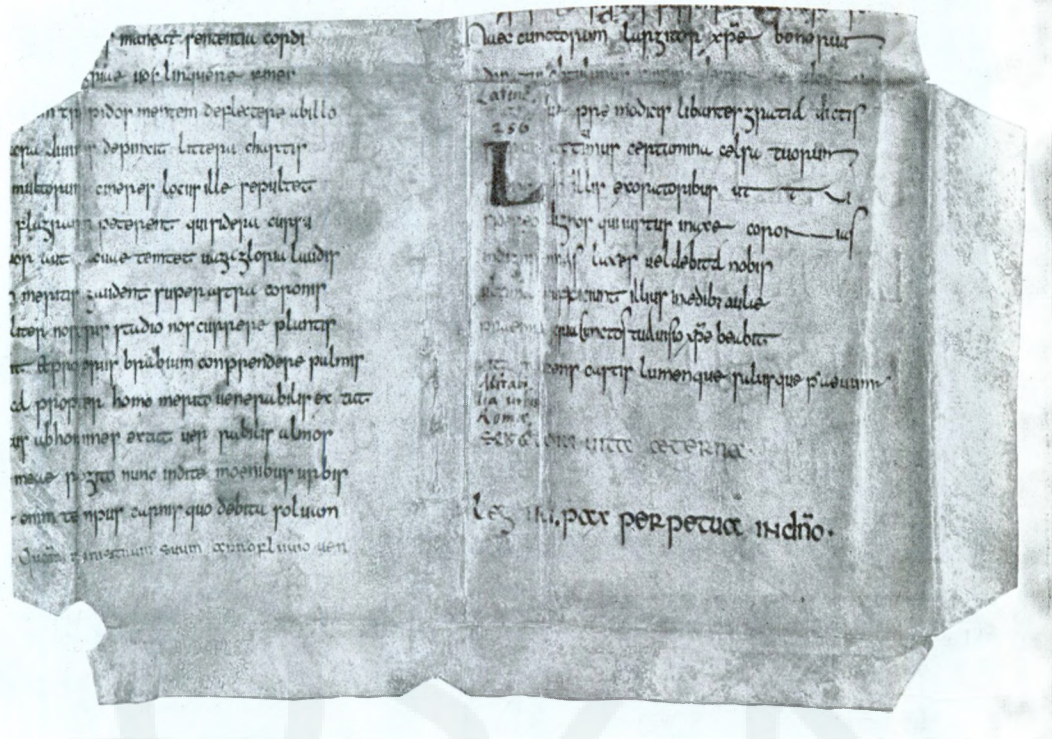

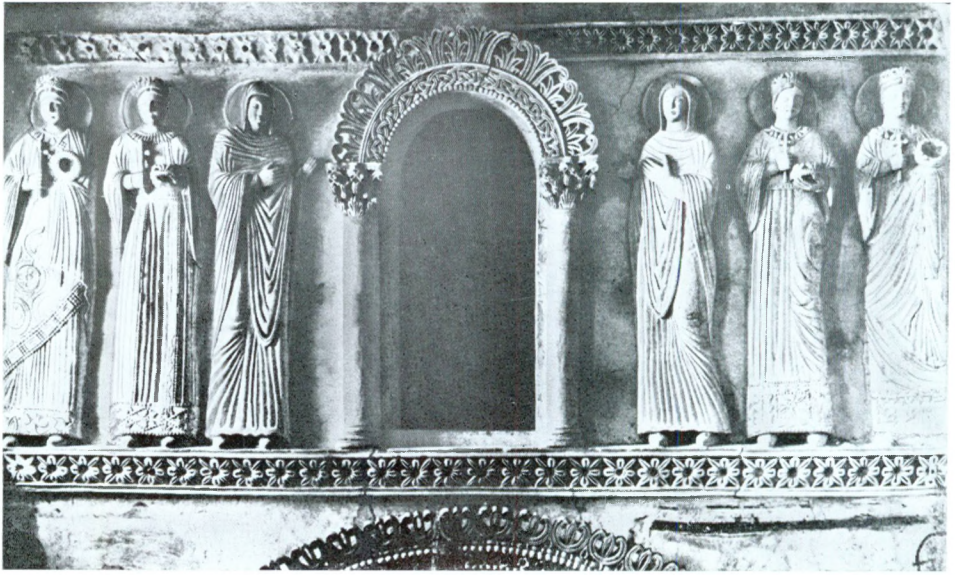
6. Elefántesont domborművön az Isten-
szülő a gyermekkel, s a három királyok
imádása. Az antikizáló beállítás fölé kere-
kedik a zsúfolt elrendezés — egyfajta bő-
beszédűséggel —, az ázsiai terjengőség, a
„tumor asiaticus”. A bizánci megfogalma-
zású antik hagyományt szemlélteti (*The
Birth of Western Civilisation*. 327. 29. kép.
Szíriai elefántesontfaragvány. VI. sz.
British Museum)

7. A longobárdok törvénykönyvéből. XI. sz.
Cava dei Tirreni, apátsági levéltárában ör-
zött dél-itáliai kódexből. Az Itáliát előzőnlő
barbárok törvényhozójának és a törvény-
hozás tárgyának ábrázolása (*Miniatura ro-
manica*. 51. lap)

8. Tiszteletreméltó Beda (700 után), az angolszász egyházi kultúra egyik megalapítója Cuthbertnek, a lindisfarnói egyház püspökének életét metrikus versekben írta meg. A kis formátumú, 800 körül készült kódex feltehetően Sankt Gallenből került Magyarországra. Írása a szigetország írása — az insularis —, melyet a kelta és angolszász alapítású kolostorokban (St. Gallen, Fulda) még 800 után is használtak. (Budapesti Egyetemi Könyvtár. Fr. I. m. 1)

9. Longobárd hercegek városának — Cividale — Santa Maria in Valle temploma falát díszítő hat szent keresztény nő antik viseletben a barbár hódítók gondolkozását átformáló klasszicizálás példája — Paulus Diaconusnak, Nagy Károly egyik művelődési reformerének szűkebb hazájából (*The Dark Ages* ... 166. 26. kép)

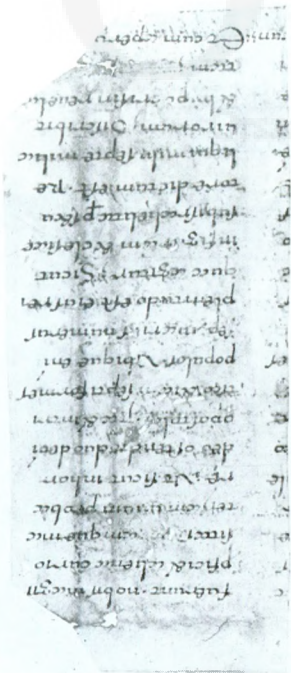
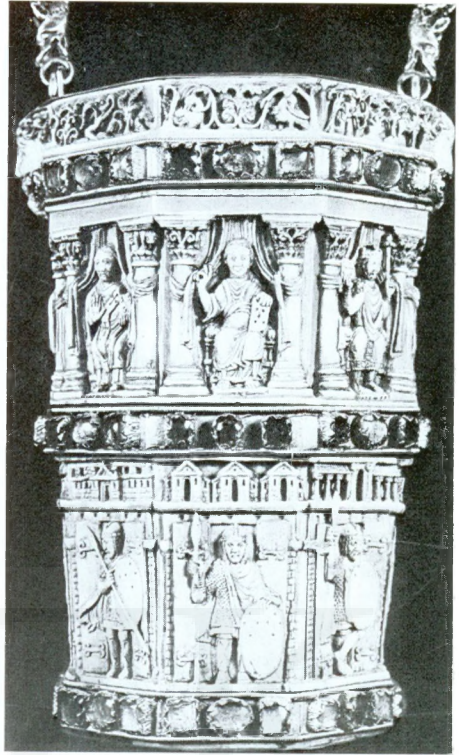
10. Reimsben 850 körül készült evangéliumos kódex. „Quoniam quidem multi conati sunt ordinare narrationem...” A Lukács-evangélium előszava. A Karoling-kultúra legdíszesebb kódexeit a legszebb késő antik könyvbetűkkel (capitalis, uncialis) másoltatta (Initium S. Evang. Bildt. 13)

11. A kettőbe hajtható elefántesont relief (500 körül) nehezen megfejthető értelmű. Lehet, hogy a késő antik — kora középkori művelődés valamelyik nagy alakját ábrázolja (Claudianust vagy Ausoniust — rétorikókat — és a Filozófia úrnőt), vagy — ami valószínűbb — a grammatikust vagy rétor és a plectrummal (pengető) lanton játszó Musicát, az elinduló középkori műveltség két hordozóját (*The Birth of Western Civilisation*. 254. 31. kép. Monza, káptalani kincstár)

13. Elefántesont szenteltvíztartó a császár-koronázási készletből, 1000 körül készült trieri munka. A felső sorban a pápa (II. Szilveszter) és a császár (III. Ottó) alakja. Az egész munka a római világ Ottó-kori „megújításának” eszmevilágából született (*The Dark Ages* ... 316. 46. kép. Aachen, Dómkinctár)

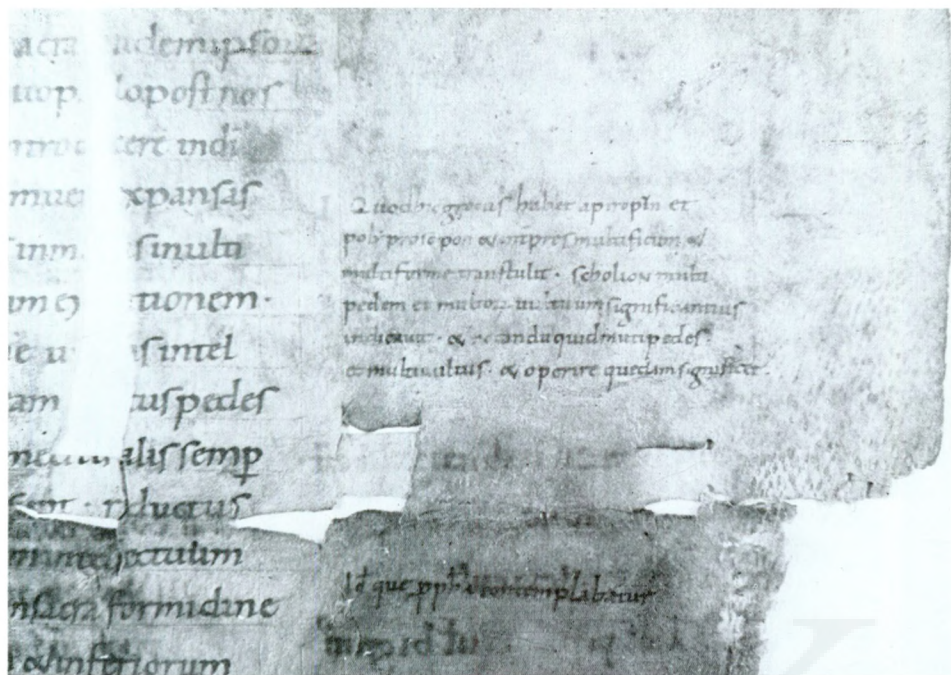
14. Az első Magyarországra került könyvek. Ticonius Észak-Afrikában 400 körül élt, a donatista eretnek szekta püspöke; János *Jelenéseinek* könyvéhez (*Apokalipszis*) írt kommentárja csak mások által idézve, felhasználva, töredékekben maradt meg. Nagy valószínűséggel ez a 800–830 között írt kódextöredék, mely a *Jelenések* 6. fejezete egy részének magyarázatát tartalmazza, Ticonius műve. Pozsonyban használták könyvkötésre, ahová – minden jel szerint – Esztergomból került. Írása észak-itáliai (veronai) típusú Karoling minuszcula (Budapest, Központi Szeminárium)

15. Várászó, Szent Péter és Pál-templom. A kis falusi egyház a Mátra mögötti egyházszerzés korai tanúja, hiszen az apostol patrocínium nagy régiségre mutat. Egyszerűen arányos tömege, díszítése katedrális-kultúránk mélyreható erejét mutatja (Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. 326. kép)

16. Severinus Boethius, *De Musica* XI. századi észak-italiai kódexének illusztrációja: öt hangszer ábrázolása a harangtól a hegedűig. Ezeket a hangszereket ismerték azok, akik a „musikos anér”-t Magyarországon elsőként megismertették. Milano, Bibliotheca Ambrosiana (*Miniatura romanica*. 97. lap, 45. kép)

17. Pseudo-Dionysius (600 körül) szír-görög misztikus teológus, neoplatonista. Nyugaton 800 körül vált ismertté, amikor egymás után két fordítása készült (Hilduin, St. Denis apátja és Scotus Eriugena munkái). Kódexünk észak-itáliai eredetű, képünk az előadó mester glosszája, melyben Eriugena fordítási hibájára hívja fel a figyelmet: „Ist pedig a görögben az áll ...” (Budapesti Egyetemi Könyvtár Fr. I. m. 9)

Országos Széchényi Könyvtár

18. „Üdvözlégy, boldog István király, te, népednek nemes reménysége, üdvözlégy, mi hitünknek doktora és apostola, üdvözlégy, szentségnek és igazságnak tüköre, általad hittünk Krisztusnak, általad üdvözlünk Krisztusban, imádj a népért, járj közben a klérusért, hogy tied közül senki az ellenség prédája ne legyen ...” (Codex Albensis. f. 114 R.) A rimes próza kezdődő XII. század végi divatjának megfelelően szerzett első István-antifona. Népszerűsége egészen az ellenreformációig nagy volt

... fugimus ubi inferni acceperunt uirtuti in r ppr hoc tibi psallim
 ... genitrix uirgo. Ana uirgo semp letare que meruisti xpm portare
 ... reire conditorem qui deus uere pntasti mundi saluorem.
 ... sum sed formosa sicut iherusalem id id dicit me rpe r mndicium me
 ... me biculu suum. Sic mala me ligna siluam fidelitatis meae ut silua
 ... huc letare stephane inclua spes gentis tue aue dicit phane. Ave via
 ... apostole eruditissim me a ue speculu scintill r iusticie pr
 ... credidimus pre in ipso saluemur ora ppopulo interuon pcle ro
 ... nullus deus preder fiat hostis ac via. Laudate p.

fū. Hīc dñs ed. Lauda ut. Et So lem iusti cie regē va
 rici ra supernū stella maria maris hodie p̄
 ser adortū. V Cernere diuinū lumen gaude re
 fideles. Stell. V Gloria patri et filio et spin tu sc̄o.
 Integer ardorem rubus arida uirgula florem porta
 serua uiam sic ho ros uellere stella stella marii solem ser
 uirgo the otheca plem. Candidior uirginitatē
 lacte rubicundior ebore antiquo pulchrior saphire. Stella.
 Gloria patri et filio et spiritui sancto. Ser. V Humilis tua
 dei genitrix uirgo gaudium aduincit uniuerso mundo
 tūc om̄is e sol iusticie tpe deus au qui soluens maledicē
 onem dedit benedictionē rōfundens morte donauit nobis ui
 tam sempiternā. Quando nata ē uirgo sacratissima te illumi
 natus est mundus stup̄s beata mater sancta benedict fruct ei

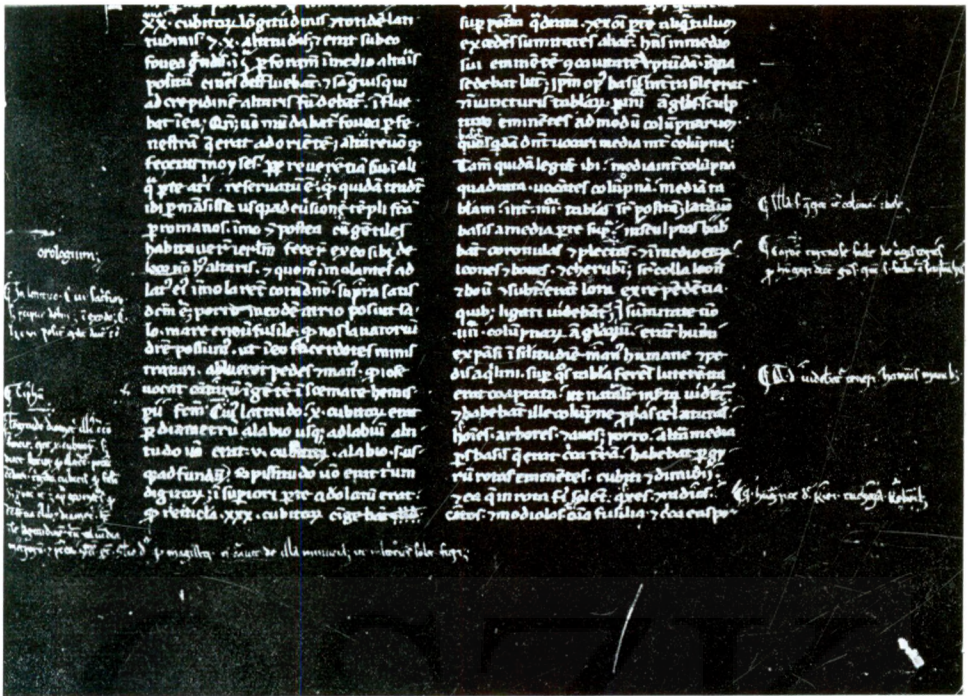
19. A fehérvári antifonáléból (*Codex Albensis*): chartres-i Fulbert „Solem iustitiae ...” — „Igazságnak napját ...” — kezdetű metrikus (hexameteres) responsoriumát azonnal követi a magyar (fehérvári) szerzemény (egy disztichon + hexameter és az *Enekek énekéből* vett vers): „Integer ardorem ...” „Mint az épen maradt tövisbokr a tűz hevét, a száraz ág a virágot, zárt kapu az utat, száraz gyapjúra a csepegő harmatot, a tenger esillaga a napot, úgy hozza nekünk az Istenszülő szűz magzatát ...” (*Codex Albensis ... Facsimile*. ff. 117–118)

20. I. (Szent) László királyunk leánya – magyar nevén Piroska – mint császárné – „Eiréné” (Békesség), a legfőbbesébb „augusta” (császárnő), mint a kép görög felirata mondja – mintegy megszemélyesíti az Árpádok és Bizánc kapcsolatát. Mozaikképe Bizánc egykori főtemplomában, a mecsetté alakított Hagia Sophiában a császárnők sorában látható. A kezében tartott tekercs a Pantokrátor-kolostor és ispotály alapítólevele (XII. sz. Moravesik Gy.: *Bizánc és a magyarság*, Budapest 1953)

21. Az ócsai premontrei monostoregyház a XIII. század közepe táján épült; a szentély (presbyterium) freskóciklusa – mint sok más templomban – a tizenkét apostolt ábrázolja, amint csoportjaik a nagy oltár fölötti elmosódott – valószínűleg – Boldogasszony-képet körülveszik. A püspök alakja, aki a ciklust mintegy bevezeti, Ágostoné. S ez azt az értelmet adja, amit Ágoston életírója, Possidius így mond el: „amikor tehát Ágoston pappá lett, klerikusok monostorát létesítette és a szent apostolok által megállapított regula szerint kezdett élni ...” A püspök tehát Ágoston, és a ciklus az ágostoni „vita apostolicá”-t állította az Ágoston reguláját követő kanonok szerzetesek elé (Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. 76. kép)

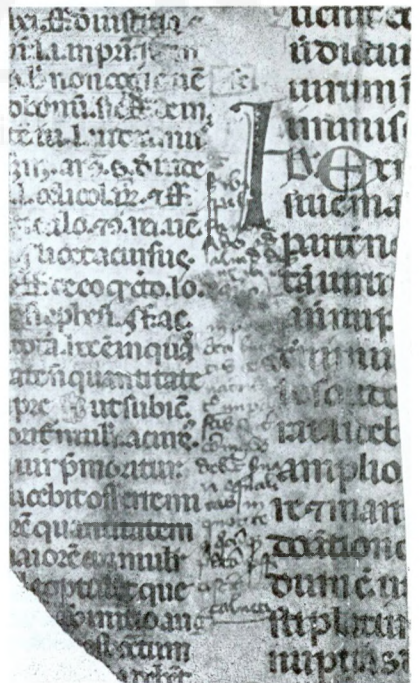

24. A *Historia Scholastica* e szavaihoz: „Insculptas habebant coronas et plectas” (a salomoni templom oszlopfői ti.) a mester ezt a gloszszát fűzi: „Coronae tortuose factae de virgis tortis quod hungari dicunt guns” (= gúzs). Vagyis: ... összefonott vesszőkből fonatosan elkészített koszorúkat, melyeket a magyarok gúzsznak neveznek.

Alul pedig ehhez a szövegrészhez: „Ea quae in rota fieri solent axes et radiis cantos” – a gloszszá: „quod hungarice dicitur kier, euehega, kebeil.” Azaz: radius = kier; cantus (abrones) = kebeil; axis (tengely) = euehega (Oxford Lyell. 70. f. 58)

25. Valamelyik római jogot tanuló bolognai skolaris hozta magával a XIV. század elején azt a kódexet, melynek egy főlője – több darabban – megmaradt. A kódex Francesco Accursio (Accursius Florentinus, 1221–1260. Bolognában tanított) rendes glosszája (Glossa ordinaria) a justinianusi *Codexhez*. Megmaradt darabjainkon a C. V. 14, 8–3; 16. 1 részekhez tartozó szöveg és magyarázata volt megállapítható. A nagyobb betű a *Codex*, a kisebb Accursiusé, a kettő közt kurzív írással a használt megjegyzése. Bolognai írás, gondos gothico rotunda (Budapesti Egyetemi Könyvtár. Fr. l. m. 80)

26. Felsőórs (Veszprém m.) Mária Magdolnának szentelt préposti egyháza (XIII. század első harmada). A gregorianizmus végső idejében épült az őrsi nemesek részére, melyben a prépost kis klerikus közösségével (néhány kanonok) szolgált (Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*)

auctoritate qd dicit in gregoliano in
 qd dicit qd vespere cognoscit dicitur et laude
 dicitur qd ibi e vespere cognoscit in
 bis anglicis. Et cognoscit vespere e
 cognoscit veru in ipso gne. matutina
 no i ubo. s; anglicus bene cognoscit
 vespere in. qd hinc cognoscit vespere.
 Et anglicus gloriose laudat dicit qd ho
 viderit. qd no tunc laudat deum in se s; i
 i carit. qd cognoscit. Et i. cognoscit.
 et venit qd pscu e r. s; cognoscit
 vespere respectu matutine e ex pte
 qd illa adiuuante euacuatur. Et si p
 se sunt mane et vespere. qd nec cognoscit
 matutina et vespere. Et in anglicis
 ubi e sol declinat ad occasu s; me
 ridiana pscuta. qd ubi e est vespere.
 Et lum dimidit clarissim e. no
 tendit ad occasu. lum carit ymbro
 sicut tendit ad se de se ad occasu. hinc
 e qd godo in capta carit dicit matu
 tina cognoscit in u creatre dicit vespere
 na. In hac tu illudie e mla dista.
 qd no e me hat cognoscit nec sic i pre
 mane et vespere. odo tpe. s; digni.
 u mutabilis. s; illudna successio
 timo pma dicit qd s; i anglicis bis e
 vespere cognoscit i est e cognoscit matu
 na et vespere. Ad i quoniam. r. s; r.
 hoc intelligit de pscu. r. pscu. i. eode
 o die. quoz ym repugnat ab i ut
 fidel vition. s; si se repugnat vespere
 tina cognoscit matutine. Ad illud no
 p sim e r. s; r. mcluphona u ac
 tendit i o die. tunc. s; in ipso dicit
 clarissim. Ad illud de declinatone
 sol. r. no accendit illud qd ad
 hoc ut dicit e. qd in glia est pma
 uenit clarissim sicut declinatone
 ad obliquitate.

ita. In breuidie u in ueltra. qd u
 uidet ee mediu. r. timo e. f. hinc
 innocencie i u ueltra. licz u se me
 diu i u dicitur. Et u me culpan e
 grm. qd in suo carit bi ee possit. qd
 aut hinc e qui hinc quicqd uult i uel
 mali opor. r. intelligit qd quid uult
 sumpti no qd quid uult ut uult.

Ost. hinc ostendit r. qd de ange
 los co creatone. hinc agit de eoz
 p auerhoue r gusione dicitur. r
 p agit de actu auisionis. r gusionis
 ipoz. de. hinc. godo de hinc qd ostendit
 auisionis r gusionis ipoz. d. y. y. r
 y. y. In pma pte p agit de u auisio
 nis. r gusionis. godo de potet p qm
 auisio sit. r g. hinc. r. de gta
 sup addit ad acti gusionis. dicitur
 qd. qd de vtu gta. i. de uico ofe
 matom. hinc qd. In tca pte p o
 qd gta supaddita e bonu qd gta.
 sed qd no fuit data malis sicut ne
 fuerent. r. qd.

Hic qd dicit duo. pmo. de auisionis
 malis. godo. de gusionis bonis
 dicitur pmo qd dicit qd pmo. au au
 gelus peare potuit. godo. qd gne
 pta pmo potuit qd dicit qd fuit i
 qd in admate appetuit.

In pmo sic pcedit. v. qd anglic
 potit u potuit. qd hinc dicit p. r.
 mcl. in hinc qd qd actu hinc u p ee
 malu. v. r. aue. d. qd sup pter
 lume u e malu. s; plus e de actu. u
 u de potetate i anglic qd in celo. qd i
 ipso u potuit ee malu. qd qd aliqd
 fuit malu post qm fuit bonu no
 fuit su motu. u in motu su matia au
 gelus aut u hinc in. qd i ipso no ma
 dit malu. qd hinc dicit. y. p. h. oit

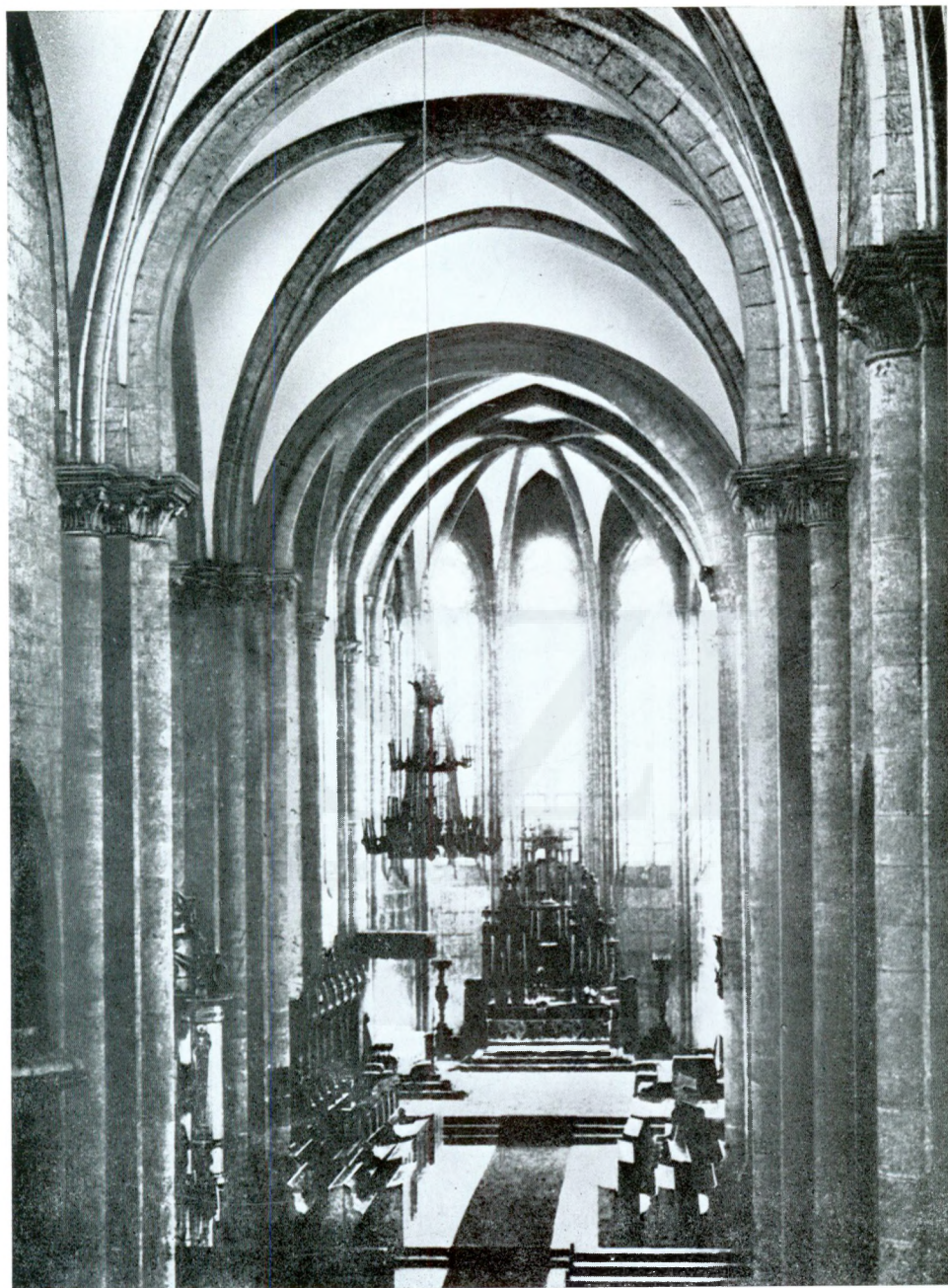
i.

d.

b

a

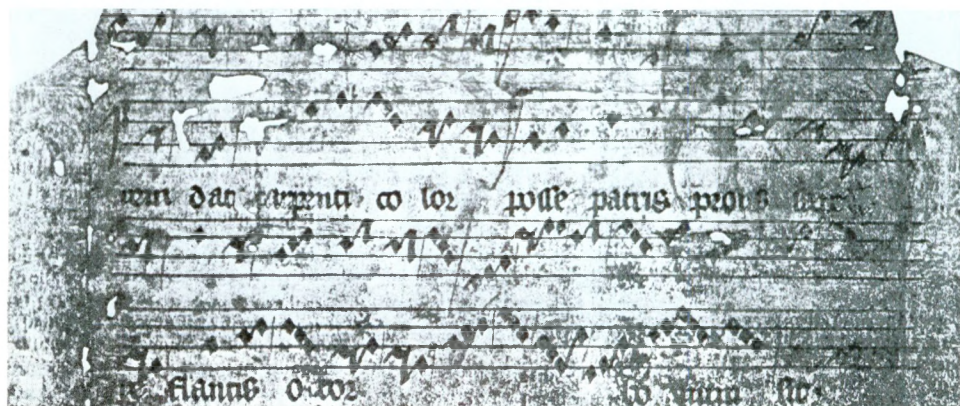
31. Gyulafehérvár (Alba Iulia) székesegyháza az egyetlen épségben megmaradt középkori katedrális, mely a régi Magyarország területén tizenketted magával fő helye volt a literatúra művelésének, továbbadásának, „scholában és chorusban”, nemcsak egyházi, hanem világi értelmiségünk nevelésének (Éntz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest 1958. Akad. K. 122. sz. kép)

mteris sepe et stupens i pugnat. ipos on no sufficiat enuare.
 sepe testimonio obtinuerit firmitate. p m p elacione p se
 p me qd g p r u t s cora n b michaeli cora Westmyn ab pna p
 ia. p d o s s o h e s r i u a r o c e p r e s t a t e q d q u a d a p a r t e m e t r e
 di habebat p parte sua et medietate cunda Insule que v
 ca. p d e c e m i n o i s a r g u t a u e n d i d i c p h e n i c p o s s i d u n t :

32. Az ország lakóinak egymás közötti ügyei „az írás tanúságtételével nyernek szilárd formát”. Ez volt a kiterjedt és jól átgondolt magyarországi írásbeliség alapeszméje (a második sor elején: „scripti testimonio obtinuerit firmitatem . . .”). Ennek az eszmének megvalósítását szolgálták a deákosságnak a hiteles helyes egyházak iskoláiban nevelt képviselői. Latinságuk jó, írásuk biztos, könnyed folyóírás, mely az egyetemi glosszairás és riportálás leszámazottja. Budai Káptalan. 1243. (*Hajnal: L'enseignement . . .* Album 103)

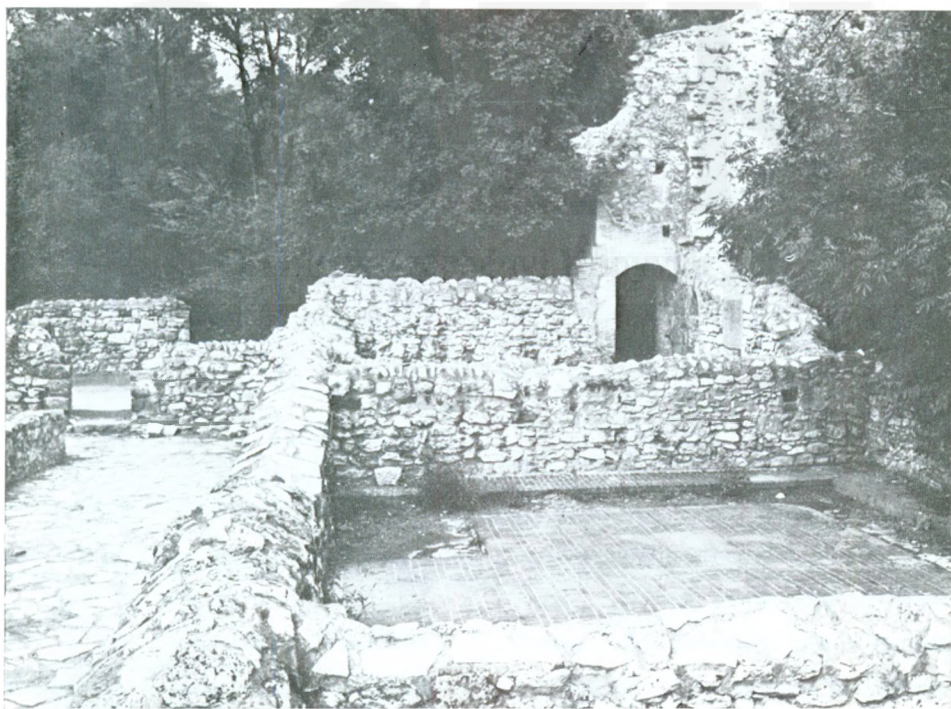
OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

33. Kétszólamú darab töredéke. A szöveg alig érthető, de a két szólam hangjegyei egymás fölött jól kivehetők. 1300 körül. (Fr. 1. m. 9.) Bp. Központi Papnevelő

34. Bélapátfalva, a háromkúti ciszterci apátság — a Békő sziklaormának tövében, erdőség szélén. Ma már csak a kolostor nélküli egyházzal mutatja be a Szent Bernát-i misztikának a fával és kővel tanító természetéről vallott felfogását — emberi alkotás és természeti környezet egységében megvalósítva

35. Nyulak szigete (Margitsziget), a „prédikáló testvérek gondozása alatt álló Szent Ágoston-rendi apácák” — később egyszerűen domonkos apácák — kolostorának romjai, Margit királylány „gyenyeriúséges” életének színhelye, a magyar misztika egyik fő tűzhelye (1252 után)

HELYNÉVMUTATÓ*

- Aachen* — az NSzK belga határához közel, Nagy Károly fő székhelye
— birodalmi zsinat 72 75
- Adony* — Nyíradony, Szabolcs-Szatmár m., a Gut-Keled nemzetség premontrai monostora, XIII—XVI. sz. 126
- Alba* = *Alba Regia*, l. *Székesfehérvár*
Alba Graeca, l. *Görög-Fehérvár*
- Anglia* 113, 123
- Antiochia* — Antákiye, Szíria, az Oriens (Anatóli) főkörmányzóság és az annak megfelelő pátriárkátus székhelye 31
- Apulia* — Le Puglie, délolasz tartomány 53
- Aquileia* — Gorizia közelében az Adria partján az I. században alapított város, idővel pátriárkátus 91
- Arelas* — Arles, Franciaországban, a Rhône alsó folyásánál, a római provincia székhelye, a II. v. III. században alapított érsekség 1902-ig 56
- Arges* — Argyas, Curtea de Arges, Románia, egykor havasalföldi magyar püspökség 131
- Bacau* — Bákó, Moldva, Románia, egykori püspökség 131
- Bács* v. *Bács-Bodrog* m. — (ma Jugoszlávia, Vajdaság) görög, majd Kalocsával egyesített latin érsekség 131
- Bakonybél* — 1030 után alapított bencés királyi apátság, Veszprém m. 97
- Balaton-felvidék* — remeteségei 202
- Bártfa* — 1918-ig szabad királyi város, Sáros m. (ma Csehszlovákia, Bardejov) 173, 189
- Báta* — 1080 körül alapított bencés királyi apátság, Tolna m. 97
- Bátmonostor* — talán a XII. században alapított bencés, majd ágostonos remetekolostor 173
- Beaurepaire* — Bellus Reditus, premontrai apátság Liègeben 140
- Bélakút* — Pétervárad, Újvidékkel szemben, a Duna szerémi partján, cisztercita apátság, alapította IV. Béla 1234-ben 127, 128
- Belgrád* — Singidunum, Nándoralba 131
- Bélháromkút* — Bélapátfalva, cisztercita apátság Eger fölött a Bükk nyugati szélén (alapítása: 1232) 127, 195
- Beregszász* 176
- Beritho* — Beirut (Libanon) görög neve 32
- Besançon* — Chrysopolis, érseki székhely a francia Jura hegységben 137
- Bethlenmonostor* — a XII. sz. végén alapított, valószínűleg ágostoni kanonokrendi prépostság, a Körösök felső folyásánál Bihar m. (ma Románia) 196
- Bizánc* — Konstantinápoly, Nea Rhómé, Új Róma 36, 43, 45, 131, 132, 136, 143, 144
- Bobbio* — Kolumbán által 612-ben alapított ír—kelta kolostor, a X. századtól bencés 41
- Bodony* — Viddin, Bulgária, magyar alapítású latin püspökség 131
- Bologna* — Bononia, város és egyetem 111, 113, 144, 145, 146, 147, 148
- Borsmonostor* — cisztercita apátság (ma Burgenland, Ausztria), alapítása: 1194-ben 127, 129
- Bozók* — Korpona mellett, Hont m., ma Szlovákia, 1130 körül bencés, 1170 körül premontrai monostor 129
- Braga* — érseki város Portugáliában, IV. sz. 51
- Brescia* — San Salvatore, bencés apátság 47
- Budafelhéviz* — szentkirályi keresztesek 177
- Byzantion*, l. *Bizánc*

* A mutatók a könyv terjedelmével állnak arányban és a könnyebb fogalmi, történelmi, földrajzi eligazodás érdekében készültek.

- Chartres* — Carnoten, civitas, 350 előtt alapított galliai püspökség, a XI—XII. században híres iskola 105, 116, 209
- Chege* — magyar falu 128
- Cikádor* — Tolna m., az első magyar cisztercita kolostor (1142) 127
- Cîteaux* — Cistercium, Dijon mellett, alapítása: 1098-ban 126, 127, 148, 195
- Clairvaux* — Clara Vallis, Troyes mellett, alapítása: 1115-ben, cisztercita apátság, l. Bernát
- Cluny* — bencés apátság Burgundiában, Mácon mellett, alapítása: 910-ben 65
- Csanád* — 1030-ban alapított püspökség, előzőleg Marosvár 110, 111, 117, 129, 131, 182, 186
- Csorna* — a XII. sz. végén premontrei prépostság 129
- Csütmonostor* — (1264/71) premontrei prépostság Budafok mellett 129
- Dalmácia* (mint időnként Magyarország társországa) 110, 123, 133, 161, 166
- Deáki* — Villa clericorum, falu a Csallóközben, ma Szlovákia 112
- Dénesmonostor* — ágostonos kanonok prépostság, alapítása: 1190 előtt 199
- Diedenhofen* — 835-ben frank birodalmi zsinat helye 62
- Dombóvár* 127
- Domoszló* 89
- Dunántúl* 111
- Eger* — város, püspökség, alapítása: 1009-ben; iskola 123, 124, 139, 175, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 202
- Egeres* — Kolozs m., ma Románia, iskola 178
- Egres* — a Maros mellett Arad m., ma Románia, cisztercita apátság, alapítása: 1179-ben 127
- Ercsi* — monostor, talán bazilita, azután bencés, karthauzi, ciszterci, végül ágostonos 128
- Esztergom* — város, érsekség, iskolák, kolostorok 90, 92, 93, 95, 97, 101, 114, 121, 129, 139, 161, 163, 165, 171, 172, 173, 202, 207, 209
— ispotályosok 130, 187
— liturgia 116
- Farfa* — a VI. században alapított bencés apátság Róma közelében 99
- Fehérvár*, l. *Székesfehérvár*
- Ferrieres* — Ferrara, alapítása: 600 körül. 780 körül bencés apátság; Párizstól délre 66
- Fonte Avellana* — a XI. században alapított bencés remetekolostor az Appennineken 100
- Gallia* 55, 56, 60, 69, 73, 74, 96, 142 — keleti kereskedők 30, 56
— liturgia 60
— szolásmód (eloquium gallicanum) 56
— szerzetesség 73, 75
— gallici (Magyarországon) 145
- Garamszentbenedek* — bencés apátság Léva fölött, Szlovákiában, alapítása: 1079-ben 97
- Gardelaca* — Nyergesújfalú v. Tát 11
- Geach monostor* — Baranya m. 129
- Genovéva* (*Szent*) — kanonokrendi apátság és iskola Párizsban 141, 142, 143, 149
- Gorze* — lotharingiai bencés reformkolostor, X/XI. század 99, 100, 103
- Görög-Fehérvár* — Alba Graeca, Belgrádnak Alba Bulgarica, Nándoralba mellett ritkábban előforduló latin neve 37
- Grado* (Aquila velencei uralom alá került részeiből alakított pátriárkátus, 1451-től Velencében 35
- Guastalla* — észak-olaszországi vár és város 123, 125
- Győr* — város, püspökség 192
- Gyulafehérvár* — az erdélyi püspök székhelye 173
- Halicanium* — Muraszerdahely 11
- Harapkó* — Vilmos-rend, majd ágostonos monostor, Sáros m., alapítása: 1200 körül; most Szlovákia 172, 173
- Hatvan* — a XII. sz. végén premontrei prépostság 129
- Herculia* — Fővenyuszta 11
- Heves* — főesperesség, Heves m. keleti fele 89
- Horvátország* (mint Magyarország társországa) 123, 173, 203
- Italia* (mint regnum) 52
- Jászó* — Jászóvár, a XII. sz. végén alapított premontrei prépostság, Abaúj-Torna m.; most Szlovákia 128, 129, 188
- Jászóvár* — Iași, moldvai latin püspökség 131
- Kállósemjén* 180
- Kalocsa* — püspökség, majd Báccsal egyesítve érsekség 131, 132, 140, 175
- Kaplonymonostor* — Szatmár m., Románia 128
- Kerc* — cisztercita apátság Nagyszeben közelében, Románia 127
- Komló* 176

Konstantinápoly, I. Bizánc
Krakkó — egyeteme 190

Laon — Észak-Franciaországban 1801-ig püspöki székhely, a XII. században híres dómiskola 136, 137, 139, 143
— Szt. Márton premontrei apátság 137 (l. még Abélard, Anzelm, Zakariás)
Lesz — a XII. sz. végén alapított premontrei prépostság, Sátoraljaújhely közelében, Szlovákia 126, 128, 129, 176, 177, 179, 183, 186
Liège — Lujk, Lüttich, a III. században alapított püspökség Belgiumban 140
Ligugé — Locagiacum, Gallia legrégebb ismert kolostora, 360-ban, alapította Szt. Márton, Poitiers közelében 73
Liguria — egykor római — Libarnia —, olasz tartomány 38
Louvain — Leuven, Löwen, 1426-ban alapított egyeteméről híres város Belgiumban 142
Luxeuil — Lusovien, Kolumbán 590-ben alapított kelta apátsága, 800 körül bencés 74
Lyon — Lugdunum, az I. században alapított érseki székhely Galliában 64
Margitsziget — premontrei prépostság és domonkos apácakolostor 126, 129
Mecsek hegység — remetesei 202
Meissen — püspökség Felső-szászországban (NDK), alapítása: 968-ban 94 143
Merseburg — püspökség Felső-Szászországban (NDK), alapítása: 968-ban 94
Metz (Mettis II. sz. püspöki énekiskola) 63
Monte-Cassino — Szt. Benedek 529-ben alapított apátsága Róma és Nápoly között 130
Nagykálló — Szabolcs m. 179, 180
Nagykapos — Ung m. (ma Csehszlovákia) 176
Nagyszombat 187
Nagyvárad — püspökség, alapítása: 1080 körül 123, 124, 131, 177, 178, 183
— statútumok 185, 186
— váradhegyfoki premontrei prépostság (alapítása: 1130 után) 129
Narbonne — 250 körül alapított érseki város Dél-Galliában (Gallia Narbonensis) 149
Naumburg — püspökség Felső-Szászországban (NDK), alapítása: 968-ban 94
Niederaltaich — 741-ben alapított bencés apátság a bajor Duna mellett 93
Ninove — 1137-ben alapított premontrei apátság Belgiumban 113

Nowy Szc — Neu Sandec, dóm, kolostor 170

Óbuda — káptalan, alapítása: 1030 körül körül 175, 181
Occitania — régen Aquitania, Délnyugat-Franciaország 148
Ócsa — Pest m., premontrei prépostság, a XIII. sz. elején alapították 128
Óhatmonostor (a Hortobágyon) 128
Ordas 140
Osma — spanyol püspökség 148

Padua — Padova, egyetem 146
Palais Rhomé — Róma bizánci neve 29
Pannonhalmi — pannóniai Szent Márton, Pannonhegy az ország első és fő bencés apátsága, alapítása 987-ben 109, 113, 125
Pannónia 115, 117, 119, 120, 121, 128, 139
— tota 136
Párizs — főként egyeteme 66, 120, 136 137, 138, 139, 141, 142, 144, 149, 195
— előadásmód 138 (l. még Szt. Genovéva, Szt. Viktor)
Pars Orientalis — a római birodalom keleti fele, nagyrészt a későbbi kelet-római császárság 11, 29
Passau — az V. században, majd 739-ben alapított püspökség Bajorországban 93
Pászto — először valószínűleg bazilita, majd bencés, végül 1190-ben cisztercita apátság a Mátra alatt 128, 131
Pavia — Urbs Papiensis, longobárd királyi székhely 39
Pécs — püspökség, alapítása: 1009 előtt 20
Pécsvárad — 1015 körül alapított bencés apátság 176, 177, 181
Pétervárad, I. Bélaút
Pilis — Pilisszentkereszt, 1184-ben alapított cisztercita apátság 129
— pilisi remetesegek 202, 203
Pornó — Vas m., 1221-ben alapított cisztercita apátság 123, 128
Poroszlómonostor — Heves m. 129
Pozsony 146, 178
Prémontré — a premontreiek 1120-ban alapított főapátsága
— antifonárium 117
— processionale 117, 186
— plébániák, statútumok 126, 128
Ravenna — iskolái 51, 53, 130
Regensburg — Ratisbona, a III. században, majd 739-ben alapított püspökség 178, 187
Reichenau — Konstanz mellett, VII. sz., kelta, majd bencés apátság 116

- Reichenhall* — bajor ágostonos kanonokok prépostsága 187
- Renn* — Renn, 1129-ben alapított stájerországi cisztercita apátság 131
- Róma* — kultusz 62 (1. *artes, egyház, jog, kereszténység, klérus, liturgia, törvény*)
- Rosacium* — Rosazzo 119
- Rossano* — görög alapítású, a XVI. századtól latin érsekség Calabriában 119
- Saint Gilles* — bencés apátság, később (1066) Cluny szervezetéhez csatlakozott (Franciaország, Provence), alapítása: VIII. század 99
- Saint Vannes* — lotaringiai bencés apátság, alapítása: 950 körül 118
- Salzburg* — Iuvanum, Salisborum, 739-ben alapított osztrák érsekség 74, 91
- Sankt Gallen* — a VII. században kelta, a VIII. században bencés apátság Svájcban 30, 65
- Sankt Zenó*, 1. *Reichenhall*
- Sáros* — Vilmos-rendi, majd ágostonos monostor, Sáros m., alapítása: 1200 körül 172
- Sárospatak* — domonkosok 187
- Savník* — Késmárk m., Szlovákia, 1223-ban alapított cisztercita apátság 127
- Siklós* — Szenttrinitás, bencés apátság 128
- Speyer* — a IV. században, majd 680 k. alapított püspökség a Rajnánál 78, 79, 80, 82
- Spoleto* — longobárd hercegség 46
- Syrnion* — Sirmium, az Illyricum dioecesis székhelye, görög érsekség, majd — 1220 körül — latin püspökség 131
- Szabolcs* — főesperesség 175, 179, 180
- Szekszárd* — Tolna m., 1080 körül alapított bencés apátság 177
- Székesfehérvár* — káptalaniskola, ispótály 109, 110, 115, 116, 130, 175, 177, 181, 182, 202
- Szentgotthárd* — Vas m., 1189-ben alapított cisztercita apátság 127
- Szentkereszt* — a Pilisben, remeteség 202
- Szenikirály* — Esztergom, kereszt kanonokok ispótálya 130, 202
- Szenttrinitás monostor*, 1. *Siklós*
- Szeret* — Ceret, moldvai latin püspökség 131
- Szörény* — Turnu-Severin, latin püspökség 131
- Tegernsee* — 775/6-ban alapított bajor bencés apátság 187
- Theodonis Villa* — Thionville 63
- Toplica* — Topusko, 1205-ben alapított cisztercita apátság Horvátországban 125
- Turnu-Severin*, 1. *Szörény*
- Turóc* — 1252-ben alapított premontrei prépostság, Szlovákia 129, 176
- Türje* — Zala m., 1220 körül alapított premontrei prépostság 129
- Vác* 96
- Valeria* — római tartomány a Dunántúl keleti részén 10, 11
- Vallumbrosa* — Vallis Umbrosa, 1036-ban alapított bencés apátság Firenze mellett 100
- Várad*, 1. *Nagyvárad*
- Velence* 109, 110, 111, 130, 132, 133, 146
- Verdun* — lotaringiai püspökség, alapítása: VIII. század 99
- Veszprém* — püspökség 146
— remeteségei 202
- Viktor (Szent)* — kanonokrendi apátság és iskola Párizsban 141, 142, 143, 148, 149, 194, 195, 196, 197, 199
— szekvencia 205, 216
- Visegrád* — 1050-ben alapított bazilita, majd bencés apátság 97
- Vivarium* — Cassiodorus tudós kolostora Calabriában 17
- Volterra* 49
- Wittenberg* 187
- Worms* — Vormatia, rajnai püspökség, alapítása: IV. század, majd 750 körül 66
— konkordátum 124
- Würzburg* — püspökség a Majna völgyében, alapítása: 781-ben 74
- Zágráb* — 1091-ben alapított püspökség, 1854-ben érsekség 125, 131, 146
- Zalavár* — 1019-ben alapított bencés királyi apátság 177
- Zámmonostor* (a Hortobágyon) 128
- Zengg-Modrus* — Senj, a horvát tengerparton, alapítása: IV., majd XII. század 131
- Zikzo* — Szikszó 191
- Zirc* — Bakony, Veszprém m., 1182-ben alapított cisztercita apátság 127, 204
- Zsámbék* — Pest m., 1210-ben alapított premontrei királyi prépostság 129

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Ábel J.* 189
 Abélard, Pierre — (Abaelardus, Petrus, 1079—1141) filozófus, teológus, költő 83, 136, 137, 138, 139, 148, 169
Achéry, L. d' 83
Aczél Zs. 155, 217
 Ádám — († 1192?, Adamus a S. Victore) szerzeteskanonok, költő 196
 Adamus Scotus († 1180 u.) Skóciában premontrai apát, majd élete végén karthauzi, misztikus 128
 Adamus a Sancto Victore 196
 Adelchis — (Adelgis) beneventói longobárd herceg (886 k.) 46, 47
 Adelwald — longobárd király (615—624) 43
 Ademar de Chabannes — (988—1034) bencés Limoges-ban 58
 Adorján — III. Béla király klerikusa, később erdélyi püspök 162
 Agilulf — longobárd király (590—615) 41, 43
 Agobard — (779?—840) 816-tól Lyon érseke 64
 Agostino da Vicenza (1550 k.) Ágostonrendi platonista és humanista, 1512—18 között az esztergomi ágostonos studium generale régens magisztere 172
 Ágoston, I. Augustinus
 Agrestius — Szt. Kolumbán kísérője, kelta szerzetes 74
 Álmos — magyar herceg, I. Géza fia († 1129) 113, 124
 Albericus, I. Aubry
 Albers 99
 Albert mester — főesperes 146
 Albertus Magnus — (1200 e.—1280) dominikánus, párizsi magiszter, regensburgi püspök 120, 196, 198, 199
 Alcuin — (Alkuin, Alevin, 730 k.—804) Nagy Károly egyik kulturális tanácsadója 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 75, 80, 106
 Alexander de Hungaria — ágostonos mester 173
 Alexios — itt III. Béla Bizáncban viselt neve 132
- I. Alexios — bizánci császár (1081—1118) 35
Alföldi A. 10
 Ambrosius — (Szent Ambrus, 333 v. 340—397) rétor, milánói püspök, himnuszköltő 84
Amort, E. 72, 73
 Anastasius — pannonhalmi apát, esetleg Asztrik érsekkel is azonos (1000—1015 k. ?) 110
 Anastasius Bibliothecarius — (800 k.—880 k.) kardinális, a római egyház könyvtárosa 120
Anciaux, P. 138
 András — Zoerarddal és Benedekkel együtt bencés remete Trencsén táján (1020 k.) 124, 216
 III. András király, I. Endre
 András klerikus 177
Andreas, W. 202
 Angelico — (Fra, Beato, Giovanni da Fiesole, 1387—1455) dominikánus festőművész 159, 199
 Anonymus — Péter mester, gesztája 1200 k. 139, 216
 Anshald — Rothari király jegyzője 46
 Anselmus — (1050 k.—1117) a laoni püspöki iskola mestere, a kora skolasztika egyik elindítója 136, 137, 139
 Anselmus — (1073—1086) lucai püspök, kanonista 124
 Aripert — longobárd király (652—662) 43
 Aristoteles — 33, 34, 36, 57, 152, 153, 167, 168, 185, 198
 Arnold — Sankt Emmeram-i bencés 93
 Atto — (885 k.—961) Vercelli püspöke 53
 Aubry — (Albericus de Trois Fontaines, † 1251 u.) ciszt. krónikaíró 137
 Augustinus — († 604) római apát, Canterbury első érseke 58, 92
 Augustinus Aurelius — (354—430) rétor, Hippo (Algéria) püspöke, a négy egyházatya egyike 15, 17, 19, 23, 24, 26, 58, 75, 84, 92, 109, 119, 120, 143, 171, 195, 196, 197, 198, 200, 217 (l. még Tárgymutató: ágostoni, augusztinizmus)

- Aurelianus — a reoméi kolostorban benecés, zenész, 850 k. 65
- Auseriundus — longobárd jegyző 47
- Authari — longobárd király (574—590) 41, 43
- Avitus, Aleimus Ecdicius — (450 k.—519) Vienne érseke 56
- Babits M.* 198, 200, 211, 212, 219
- Backmund, N.* 126, 127, 137, 140
- Bakócz Tamás — (1497—1521) bíboros, esztergomi primásérsek 191
- Balanyi Gy.* 93
- Balássy F.* 129
- Balázs — leleszi prépost (1450 k.) 176
- Balduinus — (XII. sz.) a belgiumi Ninove premontrai apátja, krónikás 113
- Balics L.* 90, 92, 123, 125, 130, 132, 141, 142, 149, 160, 163, 164, 165, 166, 173
- Balogh J.* 103, 115
- Bán I.* 54
- Bannister, H. M.* 79
- Bardenheuer, O.* 25
- Bargellini, P.* 159
- Barkóczi L.* 10
- Bartha D.* 188
- II. Basileios — (Bulgaroktonos, Bulgárölő) bizánci császár (976—1025) 35, 88, 94
- Basileios — (Szent, Basilius, Vazul, 330 k.—379) Kaisareia (Caesarea) érseke, egyházatya 34
- Bathildis — († 680 v. 581) frank királyné 73
- Batthyány Ignác* — (1781—1798) erdélyi püspök 117, 118
- Bauerreiss, R.* 92, 93
- Beck, A. G.* 34, 36, 71, 132
- Becket Tamás — Canterbury érseke (1118—1170) 141, 210
- Beda Venerabilis — (a Tiszteletreméltó, 673—735) bencés Jarrowban (Észak-Anglia) 63, 64, 92, 116, 119
- Bedy V.* 191, 192
- Békefi R.* 9, 103, 109, 128, 176, 178, 179, 182, 184, 187, 188, 191, 192
- Bél nemzetség 127
- Béla — magyar királyok
- I. (1060—1063) 97
  - II. (1131—1142) 114, 124
  - III. (1172—1196) 127, 132, 133, 134, 139, 141, 169, 196
  - IV. (1235—1270) 128, 146, 151, 188, 216
- Below, K. H.* 28, 132
- Benedek — Benedictus, Szent, nursiai, 480 k.—550 v. 553) Monte-Cassino apátja, a nyugati ordo monasticus törvényhozója 42, 100, 195
- Benedek — (aniane-i, Szent, 750 k.—921) a frank birodalom bencéségének legfőbb apátja és újjászervezője 76
- Benedek vértanú — (Magyarországon 1040 k., I. András) 216
- Benvenuto da Imola 85
- Berlière, U.* 98, 99
- Bernát — (Bernardus, Clairvaux cisztercita apátja, 1091—1154) misztikus író és szónok 194, 195, 197, 204, 205
- Bertolini, O.* 39
- Besenczi S.* 140
- Beyerle, F.* 39, 46
- Bianchi, D.* 52
- Bihlmeyer, K.* 68, 70, 74, 90, 100, 125
- Bischoff, B.* 41, 58, 60, 121
- Bluhme, F.* 39, 40, 44, 46
- Blume, C.* 79, 116, 141, 142, 204, 206, 207
- Blumenkranz, B.* 24
- Boba I.* 89
- Bodrogi Péter — (1270 k. a magyar domonkos tartomány perjele 160, 170, 216
- Boethius, Anicius Manlius Torquatus Severinus — (480 k.—526) filozófus, államférfi 16, 19, 21, 22, 77, 80, 82, 83, 104, 115, 117, 122
- Bolgar, R.* 35
- Bóna I.* 10
- Bonaventura — (1221—1274, Giovanni Fidanza) a minorita ferencesek generális minisztere, párizsi mester, teológus, bíboros 120, 156, 159, 162, 196, 198
- Bonifác — (Bonifatius, eredeti neve Winfrith, 672 v. 673—754) Mainz érseke, bencés, a frank birodalmi egyház szervezője és térítője 75, 92
- VIII. Bonifác pápa — (1294—1303) 204, 214
- Bonipert — Pécs első püspöke 102, 105, 106, 107, 109, 115
- Bónis Gy.* 9, 27, 145, 146, 162, 163, 164, 165, 176, 179, 181, 182
- Boniso — (1045 k.—1090 k.) Sutri, majd Piacenza püspöke 124
- Bonnard, F.* 195
- Bonnetus, W. 56
- Bonvisus — (XIII. sz. első fele) Szt. Domonkos egyik kísérője 200
- Boretius, A.* 55, 59
- Bouquet, Dom* 54
- Boussard, J.* 113
- Boüard, A. de* 26, 27, 56, 112
- Böhm J.* 188
- Brackmann, A.* 91, 92, 93
- Brandileone, F.* 40
- Bréhier, L.* 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36
- Brezzi, P.* 27
- Brockie, M.* 72
- Bruck, E. Fr.* 27
- Buchberger, M.* 120
- Bullough, D.* 53, 60, 85
- Bunger, F.* 187
- Bunyitay V.* 109, 135, 153, 178, 184, 186
- Burchard — (965 k.—1025) Worms püspöke, kánonok összegyűjtője 124

- Butler, C.* 74, 98
Büchner, K. 18, 19, 104, 105
 Caesarius — (470 k.—542) Arles érseke, a galliai szerzetesség szabályának alkotója 57
Calasso, F. 39, 40, 44, 45, 46, 53
Canivez, J. M. 128
 Capella, Martianus, I. Martianus Capella
 Capoccio, Bernardo 54
 — Rainerio 156
 Carpinói János 170
 Caesarius, Johannes — (360 k.—430 v. 435) a sivatagi remeték életének írója, *Collationes*, a régebbi gall és hispán szerzetesség kezdeményezője 73
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius — (490 k.—583) a római szenátori nemességből Itália keleti gót királyainak tanácsadója, az antik örökség egyik megmentője 13, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 42, 64, 77, 82, 104, 109, 119, 122
 Cato, Marcus Portius 57, 102
 III. Celesztin pápa (1191—1195) 147
Cencetti, G. 16, 54, 60
Cervellini, G. B. 28
Charles-Picard, G. 25
Charpentier, J. 157
 Chatilloni Gauthier, I. Gauthier de Chatillon
Chenu, M. D. 14, 138, 162, 166, 167, 168, 198, 199
Chevalier, Ph. 120
 Chrétien de Troyes 140
 Chrodegang (700 u.—766) Metz püspöke, a klérus közös életének szabályozója 72
Chroust, A. 46
 Cicero, Marcus Tullius 14, 15, 22, 26, 27, 57, 60, 79, 80, 119, 157
 Cimabue, Gianbattista — (1240 k.—1302) Giotto mestere Firenzében 159
 Clairvaux-i Bernát, I. Bernát
Classen, P. 82, 132
 Clemens Scottus — kelta—ír származású grammatikus Milánóban (VIII. sz.) 58
Clerq, Ch. de 74
Comparetti, D. 80
 Constantino Medici, I. Medici, Constantino
Costadoni, A. 102
Courcelle, P. 23
Courtois, Ch. 73
Creytens, R. 168
Crosara, F. 53
Curtius, E. R. 13, 14, 15, 16, 20, 24, 57, 60, 64, 78, 80, 84, 106, 107
Czinár M. 172
Csanád B. 205, 206, 213
Csapodi Cs. 109
 Csák — soproni ispán 129
 Csák nembeli Móric — (1330 k.) magyar dominikánus 201, 202, 216
 Csák nembeli Ugrin — (1204—1205) esztergomi érsek 102
Csemegi J. 131
Csizmádia A. 190
Csóka J. L. 93, 98, 99, 103, 104, 109
 Damaskénos, Ióannés — (Damaszkuszi János, Szent, 675—749) szíriai görög egyházi író 131
 Damasus — (Damas) magyar mester Bolognában 147, 216
 Damiáni Péter — (Petrus, Szent, 1006 v. 1007—1072) bencés remete, auztán bíboros, VII. Gergely fő küzdőtársa 82, 100
Daniélou, J. 41
Dankó, J. 111, 116, 131, 140, 141, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213
 Dante Alighieri — (1265—1321) 54, 81, 85, 153, 159
 Dávid — pannonhalmi apát 131
Decker-Hauff, H. 130
Delaruelle, É. 61, 73, 103, 127
 Demeter — (Démétrios, Szent) fő vértanú, megalomartyr a IV. sz. elején 90
Démétriakos, D. 13, 18
Denifle, H. 145, 160, 168, 173
Dercsényi D. 131
Dereine, Ch. 69, 70, 72, 73, 76, 79, 96
 Desiderius — (Didier, Szent) a délfraancia Cahors püspöke 56
De Smet, J. J. 113
 Diego — (Didacus, 1200 k.) Osma (Spanyolorsz.) püspöke 148
Diehl, Ch. 35
Diener, H. 98, 99
 Diocletianus — római császár (284—305) 29
 Dionysius Areopagita — (Pseudo = nevet viselő) valószínűleg szír szerzetes és újplatonisztikus misztikus író 57, 121, 196, 198
 Dionysius Exiguus — (497—540) Rómában élt szerzetes 57
 Dionysius Ryckel — (1402—1471) kartauzi misztikus 120
Domanovszky, A. 119, 124
 Domonkos — (Dominicus, Szent, 1170 k.—1221) a róla elnevezett prédikátorszerzet alapítója 148, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 158, 160, 166, 174, 197, 201, 205, 206, 210, 212
 Donatus 18, 102, 106, 182
Dölger, F. 89, 131
Dreves, G. M. 76, 116, 141, 142, 148, 154, 155, 156, 165, 204, 205, 206, 207, 208, 214
Du Cange, Charles du Fresne 164, 181

- Duckelt, E. S.* 58
Durando, E. 44
Dümmmler (Duemmler), E. 62
- Eckhart — (Eckehart, 1260 k.—1327)
a felső-rajnai dominikánus misztika
fő mestere 199
- Eckhart F.* 133
Edelstein, W. 55, 59, 62
- Eginhard — (Einhard, 770 k.—840) Nagy
Károly bizalmasa és életírója 66, 85
- Elekes L.* 9, 129
Elm, K. 129, 172
- Elvin — III. Béla király klerikusa, ké-
sőbb váradai püspök 142
- Emmeram — (Szent, 652?) frank? misz-
ziós püspök Bajorszámban 74
- Endlicher, I. L.* 125
- Endre — (András) magyar királyok
— I. (1047—1060) 97
— II. (1205—1235) 208
— III. (1290—1301) 172
- Endres, J. A.* 118, 119
Entz G. 90, 101
- Ephraim hitvalló — IX. sz. elején élt
bizánci térítő püspök 88
- Erasmus 219
- Erbse, H.* 34
- Erdélyi L.* 93, 99, 113
Erdélyi Zs. 140
Erdújhelyi M. 9, 134, 176
- Erens, A.* 195
Erhardt, A. 133
- Eriugena, Johannes Scottus — (810 k.—
877 k.) újplatonista filozófus és teo-
lógus 81, 120, 121
- Erzsébet — (Szent, 1205—1231) II.
Endre m. király leánya 208
- Erzsébet királyné — Róbert Károly
(1308—1342) felesége, Nagy Lajos
anyja 173
- Eufrozina — II. Géza felesége († 1189)
130
- II. Eugenius — 646—657 között Toledo
érseke 106
- Euklides 82
- Eustasius — († 629) Kolumbán után
Luxeuil apátja 74
- Eyssenshardt, Fr.* 16, 17, 19, 20
- Fallenbüchl F.* 171, 172, 201
Falvy Z. 93, 115, 215
Faral, E. 14, 58, 66
Fawtier, R. 112, 132, 140
Fehér G. 89
Fehér M. 148
Feine, H. E. 96, 98, 100, 104, 124, 126,
128, 134, 144, 145
Fejér G. 90, 92, 128, 132, 166
Fejérpataky L. 96, 132, 167
Elix — 750 k. páviai udvari grammatikus
52
- Fellerer, K. G.* 21, 22, 64, 65, 79, 83, 84,
142
Fencsik I. 118
Ferenc — (Franciscus, Szent, Assisi,
1180 k.—1226) a kisebb testvérek,
ferencesek, minoriták elindítója 148,
154, 155, 156, 197, 205, 207
Fettich N. 140
Fidanza, Giovanni, I. Bonaventura
Fiedlein, G. 16
Fináczy E. 17, 25
Fischer, B. 59
Fischer, J. 29
Fliche, A. 110
Fodor A. 204
Fontaine, J. 19, 55, 57
Fournier, P. 184, 185
Fraknoi (Frankl) V. 123, 192
Frango, A. 15, 16
Fransen, G. 121, 147
Fuchs, F. 31, 32, 33, 34, 35, 36
Fulbert — (960—1028) Chartres püspöke,
teológus, költő 76, 102, 105, 106, 116,
169
Fulco — klerikusi szolgálattal hospes
(bevándorolt; † 1140 k.) 113
Fuxhoffer D. 172
Füssy T. 177
- Gábrriel A.* 135, 141, 155, 162, 166, 167,
168, 173
Galla F. 98
Gallus — (Gál, Szent, 550 k.—641 v.
645) kelta missziós szerzetes, Ko-
lumbán tanítványa 74
Ganshof, L. F. 62, 63, 73, 112
Gauspert 50
Gautier, O. 102
Gauthier de Chatillon (de Lille,
1135—1180 u.) klerikus, szatírákíró
215
Gellért — (Szent, † 1047) velencei ben-
cés, csanádi püspök 100, 102, 103,
109, 110, 111, 115, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 182, 186, 216
Gentilis — (Gentile de Montefiori, 1308—
1310) bíboroslegátus Magyarorszá-
gon, minorita 184, 190, 214
Geoffroy de Breteuil — († 1196) viktori-
nus mester, Szt. Genována perjele,
költő 142, 143, 196, 203
Geoffroy de Vinsauf — verselmélettel is
foglalkozó költő (1200 k.) 14
Georgios Choroiboscus 34
Gerardus de Fracheto — (Frachet,
† 1271) domonkos rendi krónikás
153, 160
Gerardus Puella — (Gérard la Pucelle)
iskolamester Párizsba (1150 e.) 138,
139
Gerbert — (aurillaci bencés, reimsi is-
kolamester, később II. Szilveszter
néven 999—1002-ig pápa 65

- Gerézdi R. 176
 Gergely — e néven pápák
 — I. (Szent, 590—604) 41, 42, 92
 — II. (715—731) 49, 50
 — VII. (1073—1085) a róla nevezett reformok elindítója 35, 96
 — VIII. (1187) 147
 — IX. (1227—1241) Ugolino de Segni, jogász és költő 145, 148, 149
 Gerhoch — (Gerhoh, † 1149) Reichenberg (Ausztria) kanonokrendi prépostja 132
 Gerics J. 104, 146
 Gerits, Fr. 137
 Geyer, B. 136
 Géza fejedelem — (970—977) 125
 Géza — magyar királyok
 — I. (1075—1077) 97
 — II. (1142—1163) 125, 130
 Ghellinck, J. de 24, 132, 138, 139, 141
 Gieysztor, A. 90
 Gilbert de la Porrée — (Gilbertus Porretanus) a Chartres-i iskola mestere, 1142—1154-ig Poitiers püspöke 162
 Gilson, E. 140
 Girolamo Seripando — († 1563) ágostonos generális perjel, salernói bíborosérek és platonista teológus 173
 Giroud, Ch. 69, 72, 130, 157, 196
 Giry, A. 113
 Glaser L. 10
 Glorieux, P. 162
 Godefriedus, l. Geoffroy de Breteuil
 Godehard — (Gotthard, Szent, 960—1038) bencés apát, hildesheimi püspök 100, 183
 Goethe, J. W. 28, 84
 Goetz, W. 49
 Goitein, S. D. 133
 Gombos A. 100, 114, 123, 124, 139, 141, 160, 166, 183
 Górski, K. 203
 Graefl, K. 207
 Graf A. 10
 Gratianus mester — a XII. sz. első felében Bolognában jogot tanító kamaldúli bencés 124, 144, 145
 Gratien, Fr. 154
 Green, G. M. 23
 Grégorios — császári aszkkrétis 34
 Grierson, Ph. 85, 87
 Griesser, B. 216
 Grundmann, H. 18, 85, 112
 Guillaume de Champeaux — sz. 1070-ben, 1113—1121-ig Châlons-sur-Marne püspöke, Szt. Viktor alapítója, filozófus 195
 Guillou, R. 31, 32, 33, 34
 Guttheil J. 95
 Guyot, B. 167
 Günther — bencés remete, II. Henrik unokaöccse († 1045) 99
 Gyóni M. 89
 Gyöngyösi Gergely — († 1540 e.) a pálosok generális perjele 188, 202
 Győrffy Gy. 90, 106, 139
 I. Hadrianus pápa — (772—795) 121
 Hadzisz D. 31
 Haessly, M. Gonzaga 60
 Hajnal I. 78, 146, 182, 183, 185, 188
 Hajnik I. 9
 Hallinger, K. 98, 99, 100
 Halm, C. 20, 57, 61, 81, 106, 107
 Halphen, L. 55, 75, 145
 Harmatta J. 10
 Harnack, M. 25
 Harrington, K. P. 56
 Harsányi A. 160, 192
 Hartvik — 1100 k. győri püspök 107, 108, 109
 Harveng(t), Philippe de, l. Philippe de Bonne Espérance
 Haskins, Ch. H. 136
 Hautilmus — longobárd notárius 47
 Hegel, K. 49
 Heimbucher, M. 74, 75, 156, 159
 Heiricus — († 880) karoling költő 22, 62
 Helyot, H. 149
 Henricus a Segusia — (Susa, † 1271) Ostia püspök bíborosa, ezért Hostiensis néven ismert egyházjogász 152, 153, 172
 Herakleios — bizánci császár (610—641) 32, 35
 Herimannus Contractus — Reichenauban bencés, † 1054-ben, költő, zenetoretikus 116
 Hermann E. O. P. 88, 89, 93, 94, 103, 126, 153, 160, 161, 171, 173, 199
 Hermann E. S. J. 73
 Hermogenes — Tharsosból, görög rétor (200 k.—270 k.) 19
 Hertz, M. 18, 105, 106, 115
 Hervey F. 127, 202, 203
 Herwegen, L. 42
 Heussi, K. 75
 Hieronymus — (Sophronius Eusebius, Szent Jeromos, 342—420) az elterjedt latin *Vulgata* fordítója 22, 24, 84
 Hierotheos — a IX. században a magyarokhoz küldött bizánci misszós püspök — 89
 Higounet, Ch. 26
 Hilduin — francia klerikus Pécssett (1020 k.) 105
 Hilduinus — (Hildwin, † 844) St. Denis apátja, Alcuin tanítványa 120
 Hilpisch, St. 98
 Hodinka A. 135
 Holder-Egger, G. 85
 Holstein, L. 72
 Homeros 79

- Honoratus — (Szent, † 429) Arles püspöke, a szerzetesség terjesztője Galliában 73
- III. Honorius pápa — (1216—1227) 148, 149
- Horatius, Q. H. 79
- Horváth E. 128
- Horváth J. 7
- Horváth J. (ifj.) 103, 108, 117, 139, 216
- Hostiensis, I. Henricus a Segusia
- Hóman B. 89, 98, 123
- Hörle, G. H. 41, 42, 45, 49, 50, 51
- Huber, A. K. 126, 128
- Hubert, J. 55, 75
- Humbertus a Silva Candida — († 1061) a Róma környéki Silva Candida püspök bborosa 124
- Hucbald — St. Amand kolostorban benécs költő, zenész † 931 k. 65
- Hugo — († 1141) viktorínus kanonok, az iskola legnagyobb mestere 120, 196
- Hugo — (Orléans-i) 1150 k. élt, Primas, goliárd költő 141, 205
- Humbertus de Romanis — (Romanus, 1254—1263) a domonkos rend mestere († 1277) 150, 151
- Hunger, H. 90
- Hussey, J. 33
- Hümpfner T. 101
- Ibrányi F. 103, 117, 118, 120
- Illmer, D. 72, 75
- Ilna (1240 k.) begina, majd domonkos apáca Veszprémben 201, 216
- Ilna királyné — II. Béla (1131—1142) szerb felesége 124
- Imre herceg — (Szent, † 1031) I. István király fia 205, 206, 208, 210, 211, 216
- Imre magyar király — (1196—1204) 213
- Ince pápák
- III. (1198—1216) 134, 149
  - IV. (1243—1254) 165
  - V. (Petrus de Tarantasia, 1276) 166
- Iréne — bizánci császárné (Piroska, Szent László lánya, † 1120 k.) 130
- Irscher, J. 21, 90
- Irnerius — XII. sz. első felében grammatikus és jogtanár Bolognában 144
- Isidorus — (560 k.—636) Sevilla püspöke, enciklopedista 18, 22, 55, 57, 58, 64, 77, 82, 119
- Isingrim — (1030 k.) bajor szerzetes 119
- István — († 1203) Szent Genovéva viktorínus apátja, Tournai püspöke 141
- István a Bancha nemből — (Vancsa István, 1242—1254) esztergomi érsek, bíboros 161, 172
- István magyar királyok
- I. (Szent, 997—1038) 35, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 97, 103, 104, 105, 107, 110, 111, 112, 116, 121, 124, 130, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 216, 217 (1. még: magyar legendája 209, 216 — szekvencia 111 — himnusz 205, 206, 207, 208)
  - II. (1116—1131) 124
  - III. (1163—1173) 125, 132
- Ivánka E. 89, 103, 117, 120, 146
- Izidor, I. Isidorus
- Jakab — III. Béla király klerikusa, később váci püspök 162
- Janin, R. 135
- Janus Pannonius 146
- Jámbor Lajos — frank—római császár (813, 816—840) Nagy Károly fia és utóda 72
- II. János — bizánci császár, Szent László veje 130
- Jean de Limoges — zirci apát 204
- Jób — esztergomi érsek (1184—1203) 161
- Johannes Galensis — (Guallensis, † 1194) dekrétista 147
- Johannes Lemovicensis 208
- Johannes Saresberiensis — (Salisburg, 1115 k.—1180) Chartres püspöke 1176-tól, filozófus, retorikus, platonista 9, 19, 57
- Johannes Scotus (Scottus) Eriugena, I. Eriugena
- Johannes Theutonicus — boszniai püspök, majd domonkos rendmester 1237—1254-ig 151
- Jordanus a Saxonia — (1190 u.—1237) a domonkos rend mestere 160
- Joseph, J. K. S., St. 101
- Juhász K. 111, 129
- Julius Victor, C. — rétor, III. sz. 57
- Jullien, E. 17, 18
- Jussen, K. 120
- Justinianus — keletrómai császár (527—565) 19, 29, 31, 104, 144
- Juvenalis, D. J. 80
- Kálmán — magyar király (1095—1116) 95, 101, 104, 112, 114, 122, 133
- Kandra K. 180, 193
- Kapitányfy I. 147
- Karácsonyi J. 89, 99, 117, 123, 162
- Kardos T. 7, 9, 202, 203, 213, 217
- Károly császár — (Nagy, 768—814) frank király, 800-tól nyugati császár 53, 58, 59, 60, 61, 65, 76, 79, 80, 85, 86, 87, 104, 120, 121
- Kastner J. 217
- Kazotic (Gazotto) Ágoston — Domonkos-rendi szerzetes, zágrábi püspök 1303—1312-ig 167
- Kehr, P. F. 91
- Keil, H. 18, 79, 81, 105, 106, 107, 108, 115
- Kelemen pápák
- III. — (1187—1191) 147
  - VI. — (1342—1352) 173, 214
- Kerbanos — (Cerbanus) talán bazilita szerzetes 131

- Kerullarios, Michael — konstantinápolyi pátriárka (1043—1058) 36
- Kézai Simon — IV. László (1272—1290) udvari klerikusa, gesztaíró 216
- Kilián — (Szent, † 689?) ír—skót származású, Würzburg püspöke 74
- Kinnamos, Ióánnés — II. Manuel bizánci császár titkára és krónikása 131
- Kisbán E.* 205
- Klaniczay T.* 7, 8, 9, 140, 170, 194
- Klewitz, H. W.* 141
- Klinkenberg, H. M.* 21, 24, 64, 65, 83
- Knauz N.* 92, 93, 95, 125, 135, 163, 172, 178, 192
- Knieszsa I.* 89, 94
- Knowles, D.* 95, 96, 101, 103, 155, 195, 196, 198, 199
- Koch, J.* 14, 21, 22
- Koller, J.* 105
- Kolumbán — (Columbanus, Columba, 530 k.—613) ír szerzetes, Luxeuil (Franciao.), majd Bobbio (Piemont) apátja 41, 58, 74, 75
- Kommenosok — bizánci uralkodócsalád, I. Alexiosztól Andronikosig, 1081—1185-ig a császári trónon 34
- II. Konrád — német—római császár (1024—1039) 104
- Konstantin császár — (Constantinus, Flavius Valerius, 306—337) 312-ben a kereszténységet a római Res publica religiójává tette 29
- Konstantinos Leuchides 35
- VII. Konstantinos Porphyrogenetos — (912, 945—959) 33, 34, 35
- IX. Konstantinos Monomachos — (1042—1053) 35
- Kozák K.* 101
- Kraus, F. X.* 54
- Krumbacher, K.* 32
- Kumorovitz B.* 97, 114, 133, 176, 179, 182
- Kunkel, W.* 26, 27
- Kuttner, St.* 147
- Kyryllos és Methodios — († 869, illetve 885) thessalonikei görög szerzetesek, a szlávok térítői 88, 89
- Lactantius — (Lucius Caecilius Firmianus, 250—317 u.) keresztény rétor 25
- Lajos — (Nagy, 1342—1382) 173
- Lamma, P.* 52
- Landgraf, D.* 135, 138
- Lanfrancus — (Lanfrank, Lanfranc, 1015—1089) bencés apát, majd — 1070-től — Canterbury érseke 53
- Lang, A.* 91
- Lányi K.* 95
- Laporte, J.* 41
- László — esztergomi prépost († 1264) 200
- László — magyar király — I. (Szent, 1077—1095) 96, 97, 103, 104, 112, 113, 114, 123, 130 — IV. (1272—1290) 146, 164
- Laurent, H.* 89, 148
- Le Bail, A.* 194
- Le Bras, G.* 43
- Le Goff, J.* 55, 75, 86, 112, 155
- Leccisotti, T.* 41, 42
- Leclerg, J.* 42, 70, 98, 100, 127
- Lederer E.* 9, 129
- Lefèvre, Pl.* 197
- Lehmann, P.* 55, 58, 61, 62, 102, 104
- Lékai L.* 127
- Lemaignier, J. F.* 98
- Lentini, A.* 52
- Leó — bizánci császárok — III. (717—741) 32 — VI. (886—912) 33
- Leó pápa — (Szent, Nagy, 440—461)
- Lesne, E.* 73
- Lestocquoy, J.* 15
- Levillein, L.* 70
- Libanios — (Libanius, 314—393) rétor Antiochiában, az antik religio védelmezője 32
- Liutprand — cremonai püspök (920—970) 53
- Liutprand — longobárd király (712—744) 48
- Livius, Titus 15, 157
- Lodomér — esztergomi érsek (1279—1298) 209
- Loenertz, R.* 150, 157, 169, 170
- Lopez, S. R.* 133
- Lot, F.* 112, 132, 140
- III. Lothar császár — (1125—1137) 128
- Loyer, O.* 74
- Löjstedt, B.* 49, 52
- Lórinç — esztergomi érsek (1105—1116) 136, 161
- Lucanus 80, 102
- III. Lucius pápa — (1181—1185) 147
- Lugano, P.* 100, 102, 109
- Lukács — esztergomi érsek (1158—1174 v. 1180) 132, 138, 161
- Lukcsics P.* 95, 97, 125, 129, 130
- Lurtz, G.* 66, 67, 176, 187
- Luttor F.* 130
- Mabillon, J.* 195
- Mahoney, J. F.* 140
- Maître, L.* 67, 77, 78, 80, 85, 86, 136
- Makkai L.* 105, 107, 114, 140, 196
- Mallon, J.* 26
- Mályusz E.* 93, 96, 113, 124, 126, 147, 160, 161, 162, 163, 173, 201, 216
- Mandonnet, P.* 155, 166, 167, 168
- Manfréd — bíboros legátus (1169 körül) 125, 126, 130
- Manitius, M.* 55, 77, 80, 82, 83, 103, 109, 118
- Mansi, I.* 51, 123
- I. Manuel — bizánci császár (1143—1180) Szent László unokája 131, 132

- Marbod — (1035–1123) 1096-ban
Rennes püspöke, költő 80, 136
- Marcellus — a magyar domonkos tartomány perjele (1270 e.) 200
- Marczali H. 111, 114, 123, 125
- Maré testvér — a domonkosok első és utolsó párizsi apátja 149
- Margit — Szent, IV. Béla lánya, domonkos apáca (1242–1271) 199, 200, 201, 202, 203, 206, 212, 214, 216, 217
- Marichal, E. 137, 138
- Marrou, H. 17, 23, 24, 41
- Marsilio Ficino — (1423–1498) firenzei humanista 120
- Martène, Dom. 80, 83
- Martianus Capella (észak-afrikai, karthágói grammatikus) 16, 17, 20, 80, 82
- Martin, J. 17, 26
- Martinus — Pannónia szülötte, Tours püspöke († 397) 73
- Martinus Polonus — (Oppaviensis, †1278) lengyel domonkos, krónikairó és kanonista 123
- Martirius — veszprémi püspök, esztergomi érsek (1150 k.–1158) 113
- Márton, H. L. 137
- Maurice de Sully — párizsi püspök (1220 k.) 162
- Maurus — bencés, pécsi püspök 1050 k. 109, 110, 115
- Maximus — (Maximos Homologetas, Confessor, Hitvalló, 580–662) görög szerzetes és teológus 120, 121, 131
- Mayer, E. 48, 70, 71, 72, 98, 99
- Mazis, A. des 100
- Medici, Constantino 208
- Meister, A. 47, 103
- Merovingok — az első galliai frank uralkodócsalád neve, Merovechról, VI–VIII. sz. 56, 58, 62, 67
- Mészáros I. 114, 188
- Metz, W. 63
- Michael Italikos — bizánci grammatikus (1060 k.) 36
- Mihály — fehérvári dékán 175
- Mihály — nyitrai prebendárius 176
- Mihályfy A. 191
- Miklós — esztergomi perjel 172
- Miklós — kalocsai kanonok 175
- V. Miklós pápa — (1447–1455) 125
- Miklóssy Z. 176
- Mikó — kalocsai és bácsi érsek (1169–1184) 132
- Miller, K. 11
- Mittarelli, J. B. 102
- Mitterer, S. 93
- Mócsy A. 10
- Moe, E. A. van 171
- Moerbek, Wilhelmus — dominikánus, címzetes érsek, görög fordító 168
- Mohrmann, Ch. 23, 25, 66
- Molitor, R. 98, 99, 102
- Monceaux, P. 25
- Montefiori de Gentile, I. Gentilis
Monteverdi, Angelo 55, 59
- Moppes, D. van* 85
- Mor, C. G.* 39, 41, 43
- Móra M.* 27
- Moravcsik Gy.* 88, 89, 90, 124, 130
- Móric, I. Csák nembeli
- Morosini, G. 109
- Moschetti, G.* 45
- Mosolygó J.* 89
- Muratori, A. L.* 44, 50, 51, 52, 53, 85, 123, 125, 134
- Müller, A. V.* 199
- Myhedeus — Vid fia 129
- Nagy Károly, Lajos, Sándor, Theodorik, I. a névnél
- Nána — veszprémi püspök (1131) 113
- Nemanja Ilona, I. Ilona királyné
- Németh Gy.* 89
- Nikephoros patrikios 34
- Nilus — Szent, itáliai görög apát (910 k.–1005) 100, 119
- Norbert — Szent (1080–1134), a premontréi kanonokrend alapítója, magdeburgi érsek, főkancellár 113, 128, 150
- Norden, E.* 25
- Notker — (950 k.–1022) St. Gallenben bencés, az auktorok és az atyák, a *Biblia* kommentálója, zenész, költő 16, 65
- Novotny, V.* 176
- Odo — (878–942) 924-től Cluny második apátja 65
- Odofredus 16, 54
- Oláh Miklós — esztergomi érsek (1553–1568) humanista 109, 182, 186, 187, 190, 191, 192, 204, 219
- Orbán pápa
— II. (1088–1099) 122, 123
— III. (1185–1187) 130, 147
- Ordericus Vitalis — (1075–1143) a normandiai St. Evroulban történétíró 127
- Origenes — (Adamantius, 184 k.–250 k.) az ókereszténység legnagyobb teológusa 138
- I. Orseolo, Pietro — (928–987) velencei dogeból bencés 109
- Ostrogorsky, G.* 18, 35, 36, 88, 132
- Oszwald F. A.* 127, 140
- Ottó — bambergi püspök (1106–1139) 114
- Ottó császár
— II. (973–983) 30
— III. (983–1002) 30
- Ottokár — cseh király (1273–1287) 172
- Ozanam, A. F.* 49, 50, 51, 52, 53
- Özséb — (Eusebius, † 1280 e.) esztergomi kanonokból a későbbi pálos remeték „összegyűjtője” 202, 203

- Pachomius - az egyiptomi szerzetes-regula szerzője, IV. sz. 74
- Pál - (Remete, Szent, IV. sz.) remete a tébai pusztában 202
- Pál - veszprémi prépost 146
- Pál - veszprémi püspök (1142 k.) 113
- Pál mester - IV. Béla kancelláriai jegyzője 164
- I. Pál pápa - (757-767) 57
- Papp J.* 129
- Patricius - (Patrik, 385 v. 386-461) Britanniában(?) szül., Galliában szerzetes. Írország későbbi térítője és első érseke 58, 86
- Pauler Gy.* 123, 124, 125, 130, 132
- Paulinus, Aquileiai - aquileiai pátriárka, Nagy Károly tanácsadója († 802) 59
- Paulus de Hungaria - bolognai mester, a magyar domonkos tartomány első perjele († 1242) 147, 148, 160, 161, 169, 170, 199
- Paulus Diaconus - a Karoling reform egyik irányítója, Monte Cassino-i bencés († 799) 39, 52, 59, 60
- Paviai Bernát - kanonista († 1213) 147
- Pázmány Péter - (1616-1638) esztergomi érsek 116
- Pedersen, O.* 14, 82
- Peire Vidal - trubadúr 213
- Pegues, F.* 135
- Pelzelt, E.* 55
- Pelzer, A.* 122
- Pepe, G.* 37, 41, 43, 53
- Pernoud, R.* 14, 87
- Pertusi, A.* 30
- Péter - (András fia) 179
- Péter - Cistercium (Citeaux) apátja (1180 k.) 127
- Péter - egri oltármester 181
- Péter - klerikus 162, 177
- Péter - óbudai custos 175
- Péter - sensi érsek 149
- Péter - székesfehérvári prépost 139
- Péter - váradi karpap 176
- Péter - veszprémi püspök (1135 k.) 113
- Péterffy, C.* 101
- Petit, F.* 195, 197
- Petrucchi, R.* 44
- Petrus Collevaccinus - pápai jegyző, kanonista (1210 k.) 147
- Petrus Comestor - († 1179 v. 1198) párizsi mester, viktorinus 138, 139, 142, 143, 153, 169
- Petrus Damiani, I. Damiáni Péter
- Petrus de Tarantasia - (1225-1276) dominikánus párizsi magiszter, 1274-1276-ig V. Ince néven pápa 147, 162, 166, 167, 169
- Petrus Diaconus - († 800 u.) Nagy Károly egyik tanácsadója 53, 58, 59, 60
- Petrus Hispanus - grammatikus, lo-
- gikatanító, orvos, teológus, XXI. János néven pápa (1276-1277) 185
- Petrus Lombardus - († 1160) párizsi magiszter, majd püspök 138, 139, 153, 162, 166, 169
- Pfeiffer M.* 161
- Pfister H. 105, 139
- Philippe de Bonne Espérance - Philippus de Bona Spe, Harveng(t) premontrai apát († 1183) 135, 204
- Phokas - bizánci császár (602-610) 32
- Photios - bizánci pátriárka (858-897) 33
- Pichler, F.* 11
- Pighi, G. B.* 79
- Pilati, G.* 123, 125
- Pilgrim - passauai püspök (971-991) 92
- Pipin - (Pippin) frank király (751-768) 57, 58, 60, 120
- Pirene, H.* 30
- Platón 21
- Pleidell A.* 10
- Plöchl, W. M.* 62, 121, 123, 145, 147, 180
- Pólay E.* 27
- Porcher, J.* 55
- Porphyrius 80
- Pourrat, P.* 194, 195, 196, 199
- Praechter, K.* 21
- Pribina - morva v. pannónszláv fejedlem (850-870) 91
- Primas - goliard költő, I. Hugo, Orléans-i
- Priscianus - grammatikus 18, 32, 79, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 115, 121, 185
- Procopius - bizánci történétfíró († 562 u.) 38
- Psellos, Michael - (1018-1078) filozófus, polihisztor, politikus 35, 36
- Puella, Gerardus I. Gerardus Puella
- Pythagoras 21, 36, 64, 83
- Radó P.* 92, 103, 123
- Radulfus Glaber - († 1050) francia bencés történérfíró 54
- Ráfael - pannonhalmi apát (1140 k.) 125
- Rajeczky B.* 190
- Rajna, P.* 16
- Raymond, J.* 133
- Raymundus a Pennaforte - (1175-1275) dominikánus, a dekretális jog rendszerezője, bíboros 145
- Reichert, B. M.* 151, 153, 160, 162, 170
- Reichling, D.* 185
- Reiszig E.* 130
- Remigius - (auxerre-i, 841-908) bencés grammatikus 65
- Révhelyi E.* 102
- Riccobono, S.* 27
- Richard, P.* 91
- Richardus - gorzei bencés apát († 1046 k.) 118
- Riché, P.* 41, 42, 49, 50, 51, 55, 56, 58, 60, 72

- Richter, L.* 21
 Rikárd — (Richardus) historikus († 1173) 196, 199
 Robert — (Szent) Molesme apátja, Cîteaux alapítója 127
Robert, U. 137
Rockinger, H. 216
 Rogerius 146
 Rogerius Baco — (1215 k.—1294) ferences, filozófus, természettudós 151, 183
 Romanos Argyros — bizánci császár 35
 Romuald — (Szent, 952 k.—1027) a karmalduli bencés remeték alapítója 81, 82, 100
Rose, K. 90
 Rothari — longobárd király (636—652) 40, 43, 44, 45, 46, 51, 52
 Rothari — püspök (X. sz.) 51, 52
 Rupert — († 718) Salzburg első püspöke 74
Rupp J. 90
Russel, J. C. 101
 Rutebeuf — († 1280) 154
 Rutilius Rufus, Claudius 38
 Ruysbroek, Jan van — (1293—1381) szerzeteskanonok, a legnagyobb németalföldi misztikus 199
Ryan, J. 58
Sabatier, P. 156
 Sagredo, Gherardo I. Gellért, Szent
Salac, A. 132
 Salamon — esztergomi kanonok 163
 Salamon — domonkos, a magyar provincia perjele (1290 k.) 166, 167, 170
 Salisbury, I. Johannes Saresberiensis
 Sallustius Crispus 15
 Salomo III. — (Salamon) konstanci püspök 890—919-ig 78
Salvioli, G. 38, 39, 40, 49
Samaran, Ch. 137, 138
 Sándor — magyar ágostoni remete, párizsi mester, 1300-tól 173
 Sándor, Nagy 29
 Sándor pápa
 — III. (1159—1181) 95, 148
 — IV. (1254—1261) 171
Savramis, D. 75
Schaefer, H. 70, 73
Schaffran, E. 41
Schiapparelli, L. 26, 44, 45, 46, 47, 49, 112
Schieffer, Th. 98
Schlesinger, W. 94
Schmid, O. 137
Schmidt, R. 17, 20, 78
Schmidtz, Ph. 75, 98
Schmitz-Kallenberg, L. 47
Schneider, A. M. 49, 89, 127
Schnürer, G. 41, 86
Schramm, P. E. 96
Schreiber, G. 98, 102, 125, 127, 130
Schulte, A. 76
Seiler, K. 55
 Seraphin — (Szerafin) esztergomi érsek 113
 II. Sergios — konstantinápolyi pátriárka 1001—1019-ig 32
 Servatus, Lupus (805 k.—862 k.) Ferrières bencés apátja 66
 Severinus — (Szent, † 482) Noricum — Ausztria —, Bajorország szerzetes térítője 74
 Sidonius Apollinaris gall-római rétor és költő, Clermont püspöke († 749) 39
Sík S. 208, 209
Silagi, G. 103, 117, 118, 119, 120
Sirmond 66
Sörös P. 97, 129
Spahr, K. 127
Siazzi, R. 149, 197, 198, 200
Spicq, P. C. 24, 137
Stapper, R. 178, 191
Steinacker, H. 133
Steinen, W. von den 55, 57, 79
 Steinwentner, A. 27
Stengel, E. E. 59
 Stephanus ab Insula — magiszter („Szigeti” István) 173
Sternegg, M. 101
Stroux, J. 26, 27
Stutz, U. 126
 Suso — (Heinrich Seuse, 1295 k.—1366) domonkos teológus, misztikus 199
Szabolcsi B. 115, 142
 Szádok — (Sadochus) az egyik első magyar domonkos 170, 172, 202
 Szalkai László — esztergomi érsek, primás (1524—1526) 183, 187
Székely Gy. 9, 129
Szentpétery I. 90, 95, 99, 100, 113, 119, 124, 127, 134, 139, 140, 170, 181
Szepessy T. 147
Szidorova, N. A. 37
Szigeti R. 131, 132
Tagliaferri, A. 40, 43
Takács I. 15
Talbot Rice, D. 29
 Tamás — (Thomas, Aquinói, Szent) dominikánus, a párizsi és a nápolyi egyetem mestere († 1274) 120, 151, 156, 162, 166, 167, 168, 169, 185, 196, 198, 199
 Tamás — (Celanói) ferences költő († 1260) 207
 Tamás — főesperes 166
 Tamás (Thomas, vercelli), I. Thomas da Vercelli
 Tanuald — luccai magiszter, VII. sz. 50
 Tauler — (1300 k.—1361) domonkos teológus mester, misztikus 199
Taylor, H. O. 17, 20
Tellenbach, G. 98, 99

- Terebessy A.* 132
 Terentius 106
 Tertullianus — (Q. Septimius Florens, 160 k.—240 k.) észak-afrikai rétor, teológus 25
 Theudelinda — longobárd királyné († 628) 41, 43
 Theodoricus de Apolda 160, 166
 Theodorik — (Nagy, 484—526) keleti gót — itáliai — király 40
 Theodoros — († 826) a bizánci Studion reformkolostor apátja 34
 Theodoros Balsamón — († 1175 k.) antiochiai c. pátriárka, bizánci egyház-jogász 132
 Theodoros Smyrnaios 36
 Theodosius
   — I. (Nagy, 379—395) római császár 29, 75
   — II. keletrómai császár (408—450) a *Codex Theodosianus* kibocsátója 31
 Theophanu — II. Ottó császár bizánci felesége († 991) 30
 Theophylaktos — bizánci missziós püspök 89
 Thomas da Vercelli — St. Andrea — Vercelliben — viktorínus apátja († 1246) 120
Thomas, Ch. 58
Tkalčić, J. 125
Tomek, E. 91
 Tommaso da Capua — († 1260) bíboros, költő 207
Torquebiau, P. 71
Tóth Z. 104
Traube, L. 22
 Traversari, Ambrogio — (Ambrosius, 1386—1439) kamalduli bencés, humanista 120
Tüchle, H. 68, 70, 74, 90, 100, 125
 Türje nemzetség 129

Udvardy J. 173
 Ugrin — spalatói érsek 166
 Ulgerius — angers-i püspök, 1130 k. 80

Váczy P. 89
 Valentinianus — nyuga-trómai császár (364—375) 31
 Vancsa István, I. István bíboros
Vargha D. 199
Vargyas L. 140

Városov, J. 131
 Varro, Terentius 157
 Verancsics A. — egri püspök, majd esztergomi érsek (1569—1573) 191, 192
 Verebélyi P. 173
 Vergilius, P. M. 47, 79, 80
 Vid — (Boldog) — tartományi perjel, Ágoston-rendi, 1290 k. 172, 201
 Vilgardus — ravennai grammatikus, XI. sz. 54
 Villa Dei, Alexander a — (Villedieu, 1170 k.—1250) grammatikus 185
 Vilmos — (malavallei, Szent) a Vilmos-rendiek alapítója († 1157) 172
Vinogradoff, P. 26, 27
 Vitruvius, Pollio 16
 Vitus 216
Vogel, C. 60
Volbach, W. F. 55
Vossen, P. 77, 79, 80, 82
Vregille, B. de 137

Wallace-Handrill, J. M. 58
Walter, H. 82
 Walter Mapes — (Mapp) walesi származású goliard költő († 1210 k.) 141
 Walter von Speyer — (de Spira) dómskolasztikus 77, 78, 79, 80, 82
Walz, A. M. 149, 150, 152, 153, 158, 160, 161, 184, 192
Wattenbach, W. 85, 118
Weisbein, N. 141
Weniger, H. 55, 77
Wentz, G. 187
Wenzel G. 101, 124, 175
Werminghoff, A. 103
Werner, E. 98
Wertner M. 9
Wipo 104
 Wolfgang — (Szent) regensburgi püspök († 994) 93
Wollasch, J. 98
Wühr, W. 41, 49, 50, 55, 78, 100

Ypsma, E. 171

Zachariae von Lingenthal, K. E. 89, 94
 Zakariás — (Zacharias Chrysopolitanus de Besançon) premontrei († 1155 k.) 137, 138, 139, 143, 147, 148, 192, 197
Žak, A. 99, 100, 102, 119

TÁRGYMUTATÓ

- abacus* — számolótábla 88
abditum mentis — az ember belső világá-
 nak rejteke 196
accurate dicendo — gondosan megvá-
 lasztott kifejezéssel élve 53
acta — véghezvitt dolog, jogi v. törté-
 nelmi értelemben
 — *acta martyrum* — gesta is 43, 47
 — *actaszerkesztés* — oklevéladás 44, 45, 46
adásvétel — 46, 114
admonitio — intelem — a királyválasz-
 tásban 140
admonitio generalis — Nagy Károly álta-
 lános figyelmeztetése, azaz intézke-
 dése 60, 63, 67
 „*Aeneis*” — 57, 108
affektivitás, affektus — 60, 63, 64
ágostoni
 — *kanonokok* 129, 130, 142, 143, 187,
 192, 194, 197, 204 (l. még *viktorínu-
 sok, premontreiek, domonkosok*)
 — *misztika* 198, 199
 — *remeték* 175, 197, 201, 202, 209
 — *spiritualitás* 197, 202
 — *studium sapientiae* — a helyes ítélő-
 képességre nevelődés 198
ágostoni pseudo-művek 200
ágostonos magiszterek 200
ágostonos regula 143
agrammaticus — írástudatlan, barbár 18, 26
albiak — Albigenes, délfancia, kathar
 eretnekek 148
alesperes 182
allegoresis — allegoriákat értelmező szö-
 veg magyarázat 57, 65
amanuensis 55
amor ipse intellectus — a szeretet maga az
 értelem 194
ancilla verbi — az ige, a szó, a szöveg
 szolgálója, a zene 65
angolszász egyházi kultúra (VII–VIII. sz.)
 58
annulus piscatoris — halászyűrű, a pápa
 pecsétgyűrűje 113
antifona (antiphona) — a középkorban
 rendszerint a zsoltárok után énekelt
 rövid (mondatnyi) liturgikus szöveg
 63, 67
 — *Domonkos* 149, 150
 — *István király* 209, 210
 — *Imre* 210, 211, 212
 — *Margit* 212, 213
 — *Nagyboldogasszony* 116
*antifonále (antiphonale) missae (gra-
 duale)* — a miséhez 63
 — *offici* — a zsoltósmához 63
 — „*Albense*” — *fehérvári* 115, 117, 209
anyanyelvű irodalom (anyanyelvűség) 142,
 194, 217 (l. még *vulgáris nyelv*)
apát — abbas, „atya”, eredetileg minden
 egyházi, azután csak egy monostor-
 hoz kötött szerzetesközösség feje
 149, 157
 „*Apokalipszis*” — „*Jelenések könyve*”
 — magyarázata 148
 „*Apor-kódez*” — XV. századi magyar
 zsoltároskönyv 179
Apostoleion — a pátriárkai iskola Bizánc-
 ban, az Apostolok temploma mellett
 36
apostoli élet (vita apostolica) 148, 149
 — *férj* 149
apostolica institutio — az apostolok taní-
 tása, intézkedése 126, 127, 128
apparátusok — magyarázatok a római jog
 és a kánonjog könyveihez 145
archidiaconus — eredetileg fődiakónus,
 ezután az egyházmegye egy része
 fölött álló püspöki megbízott, fős-
 peres 111
archimandrita — nagyobb görög kolostor
 feje 131
archipresbyter — egy vidék alapítás és
 rang szerint első egyházának papja,
 később esperes 95
architectura 16
aritmetika 63, 182
armarius 158
ars (fogalma)
 — *bene dicendi* — szónoklás 62, 115
 — *computatoria* — számolás 63
 — *epistolandi* — levélírás 62, 114, 141
 — *grammatica* 108 (l. még *grammatica*)
 — *musicae* — zene 64
 — *notaria* — jegyzőség 189
 — *oratoria* — szónoki 63

arte temperare — a mesterség szabályai szerint mérsékelni 56, 57

artes (rendszere) 49, 65, 119, 190, 192, 214

- *ingenuae* — szabadhoz méltó 53
- *liberales* (ugyanaz)
- *sordidae* — szennyes, megalázó 15

arz musicae — a zene az artes fellegvára, legesücsa 116

asiaticus tumor — ázsiai dagályosrág 56

asztrológia 36

asztronómia, l. *csillagászat*

auctorok (*auctorok*) — görög és latin szerzők mint irodalmi norma 58, 67, 142

augusztinizmus — (ágostoni gondolatvilág 23, 24, 143, 195, 198, 200, 201, 202, 203

ariopistia — fidedignitas, hitelt érdemlőség, közhitelőség 177

baccalaureus — eredetileg legény, mesterelegény, később a magiszter után következő egyetemi fokozat 192

balladák 139

barbárok latinja 50

basilicae rurales — nem egyháznak — ecclesia — számító vidéki templomok 70

basilicalis domus — az egy bazilikában szolgáló klerikusok és szerzetesek lakóháza 70, 74

basilicalis klérus — egy bazilika papsága 70, 71

baziliták — a görög egyház szerzetesei 119, 129, 131

beginizmus — női laikus vallásos mozgalom, XII. és XIII. sz. 201, 216

bencések, *bencésesség* 119, 129, 143 (l. még *Szt. Benedek*)

bérmásoló (*scriptor cathedraticus*) 189

betűvetés 18

„*Biblia*” — könyvek, fordítás, magyarázat 59, 67, 138, 192, 216

birodalmi (*frank*, majd *német-római*) *egyház* 58, 59, 121, 126, 134

birtokkezelés 63

birtoktartozék 128

bogumilek — a balkáni kathar eretnekség 118, 131

Boldogasszony szerzet, l. *premontreiek*

bolgár egyházszerzés 88, 89, 94

breve — rövid, ti. közölt dolog, pápai levélfajta 46

breviarium — a zsoltosmához használatos különböző könyvek rövidre fogott összefoglalása 116

canonica institutio — a kánonok intézkedése 72, 73

canonice vivere — a kánonok szerint élni 69, 70, 71, 149, 150

canonicus — aki a kánonok szerint él, kánonok 69, 71

cantiones — nem liturgikus énekek 183

cantor — az egyházi ének, szertartások és énekoktatás irányítója a káptalánokban és szerzetes konventekben 73, 126

cantura — az ének — liturgikus ének — tanítása és tanulása 183, 186, 190

cantus — általában ének 117

- *gregorianus, planus* — egyházi és általában egyszólamú 186, 189
- *figuralis* — többszólamú 186, 189, 190
- *cantus scribere* — az ének leírása az iskolások által 186
- *és sonus* — ének és instrumentális zene 64

capella specialis — az uralkodó körül különleges udvari klerikus szolgálatot ellátó testület és annak egyháza 116

capellanus műveltség — az udvari klerikusok, a capella tagjainak igényesebb műveltsége 128

carmen heroicum — hősi vers, a hexameter 117

cartula sigillata — pecséttel ellátott, kisebb oklevelek 114, 133

casus — itt jogeset 145, 146

casus ponere — jogesetet vitára bocsátani 145

charta — itt magánoklevél 46, 47

choralis, choralista — a kórus énekében részt vevő 178, 187

chorare — chorom regere, a kórus énekét vezetni 189

chorator — a kórus énekét vezető 189, 190

Chorknaben — a karénekes fiúk 186

chorus — a kórusimádságot végzők — egyháziak és iskolások — összessége 176, 182, 186, 188

- *Agriensis* — egrai chorus 182, 188

chrysobullon — aranypecsétetes oklevél, aranybulla 32

circaria — a premontreiek önálló kolostorainak országok vagy vidékek szerinti körzete 126, 127

circator — a premontrei és korai domonkos szabályokban a házirend őre 158

ciszterciek (l. *Bernát, Cîteaux, Cistercium*) 131, 136, 194, 195

- „*Charta charitatis*” — a szerzet okmánya, ciszterci rendszabálya 195
- *kolostorok száma* 126
- *káptalan* — gyűlés 126
- *libertas* 127, 128, 140

civiles questiones — a civisek ügyei, polgári perek 61

civilis scientia — a civis dolgaira vonatkozó tudás 106, 114

civilitas — a civishez méltó műveltség 37

civitas — a civisek összessége, város 53

clericus (*klerikus*) — fogalma 110

- clericus* (klerikus)
 – *chori* – karbeli 175, 176, 177, 180, 181, 191, 193
 – *parochialis* – parókián szolgáló 135, 177, 179, 180, 188
 – *specialis* – különleges munkakörben 181
- collectarium, collectio canonum* – kánónok gyűjteménye 124
 „*Collectio Dionysio-Hadriana*” – Dionysius Exiguusnak I. Hadrianus pápa által kiegészített kánongyűjteménye 60, 61, 121, 124
- collegiata ecclesia* – kanonoki kollégiummal ellátott nem püspöki egyház, társaskáptalan 73
- Collegium Christi* – Esztergomban a szegény klerikusok tanulmányi segélyező intézete 192
- comes* – királyi v. császári gazdasági, igazgatási, katonai tisztviselő, magyarul ispán 43, 95, 112
- commendator* – lovagrendi ház feje v. birtok kezelője 157
- compilatio* (jogi) 145, 147
- compositio* – szólás v. ének szabályos elrendezése 117
- computista* – számfejtő 62
- computus* – számolás 65, 67
- concordantia canonum* – kánon-koncordancia 144
- conductor* – megbízott 48
- conductus* – ének ünnepélyes menethez 142
- „*Confessiones*” („*Vallomások*”) 196, 197, 204
- consensus* – megegyezés 125
- consul Dei* – az Isten konzulja, I. Gergeley pápa 43
- contractus* – szerződés 45
- contrata* – vidék, táj, domonkos tartomány egy kerülete 158
- cura animarum* – a lelkek gondozása 150
- curia* – római város (municipium) hatósága 55
- cursorie* – folyamatosan előadni 138
- cursus* – a prózaritmus alakzatai 60
- custodia* – őrség, ferences tartomány egy kerülete 158
- csillagászat* (asztronómia) 21
- deák* (deákosság), 1. *clericus, klerikus, scholaris*
 – felső foka 192
 – műveltség 193
- devotio moderna* – új áhitatosság, középkor végi vallásos mozgalom 203
- diakónus, diakonátus* – a misés papságot megelőző egyházi rend 185, 191
- dialektika* (mint ars) 186
- dianoia* – mens, az emberi értelem, érzélem és akarat 17
- dictamen* – fogalmazás 48, 64, 116, 117, 134, 140, 189
 – *musicum* – zeneszerzés 215
 – *rhythmicum* – versszerzés 215
- dictator* – aki a dictamenben járatos 65, 117, 217
- dictatum* – fogalmazvány, szerzemény 46
- dictio, dictionum positio* – szórend, ill. a mondanivaló elrendezés 107, 108
- diktálás, l. dictamen*
- dioecesis* – római főkormányzóság vagy püspöki megye
- Dionysio-Hadriana, Collectio, l. „Collectio”*
- diploma* – királyi, hercegi oklevél 47
- discantisták* – két szólamban éneklők 187, 190
- discantus* – kétszólamban éneklés 142
- doctrina műhelyei* 143, 197, 198
- doctrina sine corde* – a szív nélküli tudás 196
- domonkos (dominikánus) rend* – prédikáló szerzet 149 150, 155, 156, 157, 175, 184, 185, 191, 198, 199
 – *breviárium* 150
 – *spiritualitás* 197, 198, 199, 200
- domus procedentum* – a procedensek, papnövendékek háza 191, 192
- dunai limes* – római határvonal 11
- egzakt tudományok (disciplinae, mathemata)* 20, 21
- egyetem(i)* 145, 183, 190, 198
 – *grádus* 145
 – *kultúra* 150
- egyház* (reguláris és szekuláris) – szerzetesség és világi papság 109
 – *iskolázás* 49, 51, 66
 – *jogintézmények* 124
 – *rendek* 113
- Eigenkirche* – saját egyház a germán, bizánci, szláv jogban 125, 126, 128
- elevatio* – felemeltetés, itt szenttéavatás 116
- elhallás* – leírási hibák 115
- eloquentia saecularis* – világi ékesszólás 50
- eloquium gallicanum* – galliai szólásmód 56
- előéneklés* – az ének leírása 115
- enarratio (in auctores, in psalmos)* – auktor- vagy zsoltaármagyarázat 24, 25
- enkyklios paideia* – általános műveltség 15
- „*Epanagógé*” – bevezetés a justinianusi jogba 33
- episcopium* – püspöki egyház és iskolája 64
- epistola de litteris colendis* – Nagy Károly rendelete – levele – a művelődés ápolásáról 49
- epistola generalis* – Nagy Károly körlevele a művelődés állapotáról 60

epistolandi ars, 1. *ars epistolaris sermo* — levélbeli előadás 107
erdőbirtok (királyi) 127
eruditio — műveltség, tanultság 15, 37
esperes 111
exarchos — kormányzó Bizáncban 52
exceptor — római municipium irnoka 44
excerpta — kivonatok 146
 „Énekek éneke” 204
éneklés 67
értelmiség 133, 134, 135, 136, 175

fejedelmek rendelkezése (principum institutio) 187
ferencsek 198, 215 (1. még *Ferenc*)
feudalizmus művelődési igénye 61, 66
fidedignitas — hitelt érdemlőség közhite-
 lőség 177
filozófia oktatása 117, 214
fizika (aristotelesi) 185
formulagyűjtemény 49, 55
forum (a jogélet) 61, 62
főesperesség, 1. *archidiaconatus*
frankok Galliában 43, 55
 — *törvényük római eruditioja* 62
 — *püspökök* 66

gárgyán (guardianus) — a ferences ko-
 lostor fejének régi magyar neve 158
generális káptalan — szerzetesrend nagy-
 gyűlése 151
 — *minister* — a ferencsek, minoriták
 legfőbb előljárója 166
gentes (mint a *populus* ellentéte) 27
genus — nemzetség Magyarországon 129
geometria 21
geometriké isótes — mértani kiegyenlítő-
 dés, lelki egyensúly 21
gesta municipalia — római városi okle-
 velek 44, 56
 „*Gesta Hungarorum*”, 1. *Anonymus*
germán népek jogélete 39, 40
glossa authentica — hivatalosnak tekin-
 tett jogi szövegmagyarázat 145
glossza — mesteri, iskolás, marginális —
 lapszéli —, sorközi — interlineáris —
 megjegyzés 121
 — *magyar* 138, 145, 146, 197, 216
glosszátor — a jog magyarázó Bologná-
 ban 147
gótika 143
 — *vallásossága* 199
gótok
 — *keleti* — Itália hódítói 144
 — *nyugati* — Hispánia hódítói 29, 55
Gottesfreundok — a felső-rajnai misztika
 köréhez tartozók a XIV. sz. elején 199
görög
 — *kolostorok Magyarországon* 128, 131
 — *könyvek nyugaton* 58
 — *teológia nyugaton* 132
 — *nyelvek nyugaton* 58
 — *tudás Pannoniában* 107, 120, 121

görög-római, 1. *artes*, *bizánci műveltség*,
enkyklios paideia, *eruditio*
graduale — a misének kórus által énekelt
 részeit tartalmazó énekeskönyv; ré-
 gebben *antiphonale missae* 186, 189
grádus, *grádusok* — egyetemi fokozatok
 145, 150, 153, 156, 158, 162, 169
 „*Grál*” — breton-ófrancia regényciklus,
 XII. század 139, 140, 155
gramma — littera, betű 18
grammas deák — latin nyelvtant tanuló
 kisdíák 18, 183
grammatica (grammatika) — betűvetést,
 nyelvtant, irodalomismeretet magá-
 ba foglaló *ars* 16, 17, 18, 24, 31, 53,
 55, 57, 61, 65, 66, 67, 68, 78, 80, 83,
 108, 109, 110, 111, 135, 139, 190,
 182, 185, 186, 189
 — *oktatása notáriusoknál* 48
 — *középkori szupremáciája* 58
 — *főként mint Priscianus műve* 58
grammatikos — bizánci írástudó, nyelv-
 tanár, jegyző 18, 30
 — *basilikos* — császári titkár 131
grammatikus — latintanító 105, 144, 215
gravitas sermonis Romani — a megfontolt,
 pontos római beszéd 56, 60
gregorian éneklés — az *ars musicae*, a zene
 mesterségének egyházi gyakorlata
 188
gregorianizmus — az erőteljesen VII. Ger-
 gely által megfogalmazott egyházi
 reformprogram 124, 129, 139, 141,
 143, 148, 215
guardian — bizánci udvari titkár 34
 (ferences kolostorfőnök, 1. *gárgyán*)
guillermíták, 1. *vilhelmiták*
Güterpropst — a kolostortól, egyháztól
 távolabb fekvő birtokok kormány-
 zója 101, 124

gymnasion — görög iskola 31
gyűrűs pecsét (királyi) 113, 181

heroikus vers, 1. *carmen heroicum*
hexameterek 1. *uo.*
 „*Hiera Grammatica*” — a *Szentírás* és ok-
 tatása Bizáncban 34
historia liturgica — a zsolozsma antifonái
 és responsoriumai egy vasárnapra
 vagy ünnepre 189, 208
historia propria — külön az ünnepre ösz-
 szeállított zsolozsma 189
historia rhythmica — verses zsolozsma
 203, 208
 „*Historia Scholastica*” 138, 142 (1. még
Petrus Comestor)
hiteles hely (locus credibilis) — Magyar-
 országon a közjegyzői és telekkönyvi
 teendők ellátásával 1874-ig megbí-
 zott káptalan vagy királyi konvent
 126, 133, 175, 176, 179, 181, 190
 — *iskolája* 181, 190

homiliarium — a vasárnapokra és ünnepekre kijelölt bibliai részletekhez — perikopák — összeválogatott patrisztikus magyarázatok könyve 60, 119, 120

homo regius v. palatinalis — hiteles helyi eljárásoknál királyi, ill. nádori megbízott 176, 177

humán tudományok, I. *grammatica, musica, trivium*

húsvét dátuma (mint a naptárszámítás alapja) 63

hypatos — udvari rangban levő bizánci elöljáró 35

Ikonoklasmos — képrombolás Bizáncban (726, 730) 34, 35

illiterati — műveletlenek 17, 18

imperium — a birodalom — császárság — a sacerdotiummal — pápaság — elentétben 124

in choro et in schola — a kórusban és iskolában nevelés 179, 182

in origine veritas — a szó eredeti jelentésében van az igazság 57

inkvizíció 148

institutio regia (principum institutio) — királyi intézkedés 76, 127

instrumentális zene 64

intellektivitás 198

intellektualizmus 196

„*Intelmek könyve*” 112

invesztitúra-harc és -jog — az Eigenkirche-felfogás ellen a pápák által folytatott küzdelem 123, 124, 125

írás és jegyzés 26, 112

írásbeliség — az írás társadalmi, közelebb-ről jogi használata 45, 46, 47, 48, 112, 113, 133, 134

írástechnika 48, 112

írástudók (scribae) 48 (I. még *értelmiség*)

irodalomelmélet, -esztétika, -történet, I. *grammatica*

iskola, iskolázás 66, 67

— a longobárd Itáliában 48, 50

— magyar 183

ismeretelmélet 57

ispán (klerikusa) 112, 113

isptály, ispotályos 130

italón sophia — az itáliaiak tudománya — a jog 62

iudex — törvénytudó 49

jegyzők (longobárd) 46 (I. még *hiteles hely és notárius*)

jog, I. *Lex romana*

jogbiztosíték 133

jogi kultúra 45, 46

johannita (isptályos) lovag 176, 177

jubilus — egy szótagra énekelt hosszú dallam — eredetileg újjongás 63

judicatum — ítélezés szövege 48

kancellária — az uralkodói, főpapi oklevéladás és levelezés hivatala 56, 141, 146

kanció, I. *cantiones*

kánon — eredetileg kanon, canon; törvényerejű zsinati határozat, pápai döntés

— *kanoniztika, kánoni* — a kánonokkal foglalkozás, azok szerinti 60, 121, 124, 125, 126, 127, 192 (I. még *Collectio*)

kánonjog 123, 128 (I. még *kánon*),

kanonok — canonicus, a kánonok szerinti élő egyházi, a káptalan tagja 111 (I. még *ágostoni kanonok, premontrei kanonok, canonicus vivere*)

káptalan — katedrális klérus és kanonoki testület 71, 72, 73, 133, 134

karbéli klerikus 176, 181, 182, 189 (I. *clericus chori*)

karínges (ágostoni) kanonok 143, 148

karkápa — díszes liturgikus palást 178, 189

karkáplán — a székesegyház, collegiata kóruuszolgálatára rendelt — nem kanonok — pap 175

kármelita — XII–XIII. századi alapítású szerzetesrend 169

Karoling, I. Nagy Károly

— *dinasztia* 55, 58

— *kulturális reformok* 53, 61, 65, 66, 127, 182

— *pénzügyek* 62

katalánok (Bolognában) 145

katalógus (könyvtári) 145

katharok 148

keleti kereszténység 30, 31, 135, 136

„*Képes krónika*” 119

kétszólamú emlék 216

királygeszta 140

királyi (magyar) egyházak 125, 133, 175, 177, 183

— *káptán, klerikus* 111, 142, 143

— *kápolna* 111, 116

— *levelezés* 113

klerikátus és szerzetesség egyesítése 75, 76

klerikus — deák 50, 51, 71, 72, 73, 77, 108, 112, 156, 161, 162, 180

— *írásbeliség* 62

— *iskolázás* 63, 67, 68, 110, 119, 134, 192

— *költészet* 214, 216,

— *kultúra* 65, 66, 67, 134, 136, 140

— *latin* 60, 110, 112

— *parokiális* 67, 182

— *szolgálat* 112, 113, 115, 146 (I. még *clericus*)

klérus reformja 148

— *székesegyházi* 112

kódexmásolás 112

kódextöredék 145, 146

kolduló rendek 155, 159

kollációs kódex — rövid egyetemi prédiációk könyve 203

- kolostori humanizmus* 203
konkordancia 137 (l. *concordantia cano-*
num)
konkordátum — szerződés egyházi ügyek-
 ben 125
kontempláció 199
konvent — conventus, szerzetesház foga-
 dalmas lakóinak összessége 151, 158
 — *lector* — teológiatanár 151, 152, 158
 — *studium* 152
konventualisok — az egyéb szabályt kö-
 vető ferencesek 171, 175
korálni, korátor, l. chorare, chorator
koronázó palást 117
kórus, kóruszolgálat (chorus) 183, 184,
 187, 188
könyvirás, könyvetű 182, 183
közhitelőség (l. még axiopistia, fidedig-
nitas) 46, 132
közigazgatási kézikönyv — „*Eparchikon*
biblion” Bizáncban 33
közjegyzők 133, 134 (l. *tabellio, notarius*)
közlatin 55, 57
kurzív írás és hangjegyrítés (notáció) 186

labor manuum — kézi, fizikai munka a
 kolostorokban 197
laicatus — az egyházihoz képest világi
 állapot 185
laikus vallásosság 201, 217
lateráni zsinat — III. (1178) és IV. (1214)
 135, 150, 184
latin írás 26, 60, 115
latin tudás 60, 115, 214, 215
lectio — egyetlen előadás 145 (l. *lec-*
tura)
lectio divina — a „*Biblia*”-nak és az atyák-
 nak elmélkedő és magyarázatokkal
 kísért olvasása 197
lectionarium — a liturgiában használatos
 biblia és patrisztikus szövegek köny-
 ve 60, 120
lector — olvasó, a katedrális iskolájának
 és hiteles helyének vezetője 184, 186
 — teológiai tanár 154, 199
 — *pueri legentes* — papnövendékek 51,
 67
lectura — egyetemi előadás 142, 146, 186
legales libri — a római törvény könyvei 54
legalitás 55
legenda 140
legere ad pennam — tollba mondó elő-
 adás 145
leges saeculares — világi törvény, jog 54
legislatio — törvényhozás 66
legum doctor — a római jog doktora 146
Lesemeister — a lector középkori német
 neve 199
Lex Romana — római törvény 146
 „*Liber Sextus*” — a „*Decretales*” egyház-
 jogi gyűjtemény öt könyvét kiegészít-
 ő hatodik könyv 214
libertas (kánoni) 129

 „*Libri Sententiarum*” — a teológiai vele-
 mények gyűjteménye 138
lingua inerudita — a műveletlen nyelv
 59, 61
littera 108, 111, 145
litterae et rescripta — levelek és jogi érté-
 kű válaszok 154
 „*Litterae Scabinales*” — a scabini, a vá-
 rosi esküdt polgárok által kibocsá-
 tott oklevelek 132
litterarum magisterium — az irodalmi
 műveltségbe való bevezetés 59
litterarum officina — az irodalmi művelt-
 ség műhelye 59
litteratorie loqui — művelt módon, lati-
 nul, deákosan szólni 111, 192
litteratura — humán műveltség 111, 112,
 113, 139, 182
litteratus — literátus, deák, latinul tudó
 110, 134, 185, 190
 — *parochialis* 134, 179, 180, 182, 187
 — *polgár* 189
 — *szerzetes* 111, 119
loci sollemnes — ünnepélyes, előkelő
 helyek iskolái 184
locus credibilis, l. hiteles hely
logika 53, 135, 185
logikon meros — a paideiának a gondolat
 kifejezésére vonatkozó része 20
logos — szó, kifejezés 57
logotheta — szószóló 62
longobárd állam és rómaiság 43
longobárdok jogviszonyai 44, 48
 — *főtisztviselők (dux, marchio, comes)* 43
 — *katolikusok* 43
 — *latinizálódás* 58
lovagság 140

magánjogi írásbeliség 20, 32, 33, 44, 45,
 46, 132, 133
magánlevelezés 140
magister, magiszter
 — *fogalma* 134, 161, 162, 163, 175
 — *tanítómesterek* 51, 58, 134, 175, 192
 — *oltármesterek* 176
magyar (magyarországi)
 — *domonkosok* 199
 — *feudalizmus* 126, 128, 129
 — *írásbeliség* 133, 134
 — *jogi értelmiség* 145
 — *kánonjogi intézmény* 124
 — *litteratura* 143, 204
 — *Pál* 147
 — *saját egyház* 124, 125, 126, 128, 129
 — *spiritualitási iskola* 197, 199, 200,
 201, 202, 203, 217
 „*Mária-siralom*” 142, 183, 213, 219
 (l. még *antifona, szekvencia, zso-*
lozma)
mater studiorum — a studiumok anyja,
 a párizsi egyetem 144
mechanikai mesterségek 14 (l. még *artes*)
medicina 16, 164

Mega Géma, Megale Ekklesia — nagylétű, nagy egyház, a bizánci pátriárkai egyház 34, 36

melodia, melos 117, 142

mensa (capituli, fratrum, episcopalis) — asztal, itt a káptalan vagy a püspöki asztaltartásra, tehát ellátásra szolgáló vagy 72, 73

Meroving-kor — VI–VIII. század a frank királyságban 56, 67

— *írás* 59, 62

mater studiorum — a studiumok anyja, a párizsi egyetem 144

mértan, l. geometria

mester 151 (l. még *magister*)

mesterkanonok (magister canonicus) — a főesperes után következő kanonokok, akik bizonyos plébániák jövedelmének magistralis részét élvezték 163, 164

metafizika (aristotelesi) 185

methrica — a musicában a versmértékek tana 22

mikrokozmosz — a kis világrend, az ember belseje 64

miles litteratus — tanult lovag 135

militēs ecclesiae — az egyház vitézei, azaz a klerikusok 59

minores, minoriták, l. ferencesek

mise-ordinarium — a mise rendes, állandó énekei 183

misés pap — felszentelt pap 191

missus — Karoling királyi vagy császári megbízott 62, 63

misztika 149, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 211, 217

mohamedánok Magyarországon 133

monachus — a régebb típusú benedeki vagy basilita szerzetesség tagja 110

monasterium, monostor — régi szerzetesház vagy annak egyháza 58, 68

monasztikus rendek 126 (l. *monachus*)

„*Monotesseron*” — négyből egy, a négy evangéliumból összehozott szöveg 137, 149, 197

musica, ars musicae, muzsika 63, 64, 65, 67, 110, 111, 115, 139, 182, 183, 184, 186 (*Dei, humana, mundana*)

— és *retorika* 64

— *zeneoktatás* 186, 188, 189

musicos anér — zenével élő férfi, musicus 115, 117, 215

mutetum — kétszólamú ének 142

narratio — előadás

— *civilis, historica* 107

nemzeti egyházak és monostorok 126, 127, 128, 129

neumák — zenei jelek 63, 116, 117

nitor — a tiszta, szép stílus 20, 56

nomophylax — a törvény őre, a bizánci jogi főiskola igazgatója 132

nota — a könyvírással ellentétes jegyzetelés 26, 45

notabilia — megjegyzésre méltó dolgok, itt a jogban 146, 147

notariorum ordo — a notáriusi képzettséggel rendelkezők 44, 45, 134

notarius — aki a notához ért, gyorsíró, jegyző, titkár 45, 55, 112

— *papok* 62

— *pápai* 47

— *mesterség* 48, 134

— *munus* — tisztség 45

— *-i oklevél* 46,

— *képzése* 47, 48

— *pragmatika* — eljárás 49

— *testület* 45

notitia, recordatio — feljegyzésszerű, nem kellő formában kiállított oklevél 46

noumenikon pragma — az értelem — nous — által felfogott dolog, valóság 19

nova melodia — itt a XII. sz. végi Franciaország új zenei stílusa 216

numerorum figurae — (Priscianus) a római számok értelmezése 105

nyelvi elbarbárosodás 57

nyelvi logika 57

nyelvi kultúra 58

nyugati gótok 43

„*Oubeunte vero te . . .*” — a pápai kiváltságsevelek szabad apátválasztást biztosító klauzulája 125

Occidens — Nyugat, a római birodalom nyugat fele 37

officium — zsolozsma, az egyháziak hivatalos napi imádsága 60, 65

— *klerikusi szolgálat* 66, 107

officium linguae — a nyelv tisztsége, a szónoklás 62, 107

oklevéladás 46, 113, 135, 140

olasz nyelv 52

oltáros pap — mester, rektor, egy bizonyos oltár papja 175, 176

„*Ómagyar Mária-síralom*”, l. „*Mária-síralom*”

oratio — miseimádság 60, 76

orator — szónok 15

ordinarius liber — a szertartások rendjét tartalmazó könyv 178, 186, 191

ordine et officio — papi rendje és klerikusi hivatala szerint 113

ordines minores — kisebb egyházi rendek 185

ordo canonicus — a kánonok szerinti életrend 143, 148 (l. *canonicus, canonicus vivere, kánon*)

ordo clericorum — a klerikusi életrend 113

ordo maior — nagyobb egyházi rend 185

ordo monasticus — a benedeki regula szerinti életrend 73, 74, 75, 143

orvosok 49

paides biotikoi, kosmikoi — világi iskolás fiúk görög kolostorokban 34
palatinus homo — nádori ember, l. *homo regius*
pálos remeték 190, 202, 203
— *breviárium* 207
palotamonostor — az aacheni császári palotához tartozó monostoregyház, Münster 110, 116
papi iskolázás Magyarországon 51, 185, 190, 191
papnövendék 184
— *vizsgája* 191
„*Parens scientiarum*” — a párizsi egyetemet végleg megalapító pápai bulla (1231) 145
parókiális klerikus 67, 134, 135, 178, 179, 182
Pars Orientalis — a római birodalom keleti fele 11, 29
particulare studium — a fráterek (domonkos, ferences és ágostonos) kerületi (*vicaria, custodia*) iskolái 152
parvulus scholae — kis iskolás fiú 177, 183
passio 216
patarének (eretnekek) 148
patriárkai iskola, l. *Apostoleion*
patrisztikus teológia 192
patrocinium — védőszent 110
patronátus — kegyuraság egyházi intézmény fölött 126, 127, 128
peregrinatio Scottorum — ír — kelta szerzetesek missziós vándorútjai 41, 58
perikoparend — bibliai szakaszok liturgikus használatban 60
philosophia prima — metafizika 185
placitum — törvényelíró gyűlés a longobárdoknál 48
planctus — siralomének 142, 203, 213
— *cleri* — a klérusé
— *Mariae*, l. „*Mária-siralom*”
— *vagorum* — kóbor diákoké 214, 215
plebs baptismalis — a „keresztség népe”, a kereszteleő egyházhoz — plébánia tartozók 51, 67, 95
polgárság 132
polifónia 23, 190
praeceptor — parancsnok, lovagrendi előjáró 157
praexercitamina — előgyakorlatok 106, 107
praelatus, prelátus — saját joghatósággal rendelkező egyházi előjáró (püspök, apát, prépost, perjel) 157
praepositus episcopi — a püspök „prépostja”, jószágkormányzója 124
pragma — a dolog, valóság 57
„*Pray-kódex*” 111, 123
prebenda — javadalom 134

prédikáló fráterek, kanonokok, l. *domonkosok*
premontreiek 126, 140, 143, 147, 148, 149, 150, 192, 195, 197
presbiter illuteratus — tanulatlan pap 135
primicerus — egy testület előjárója 47
primitivae scientiae — a triviumba foglalt három ars a fizikával és metafizikával bővítve 135, 184, 185, 192
princeps — fejedelem, a német-római birodalom nagya 140
prior — magyarul perjel, egyes régi rendekben vagy az apát, ill. a prépost után az első tisztség, vagy önálló feje egy kolostornak 100
procedens — Magyarországon a papnövendékek középkori neve 175, 188, 191, 192, 193
processio — körmenet 191
processionale — a körmeneti énekek könyve
— *monasticum* — bencés 116
— *praemonstratense* — premontrei 116 117
„*Procheiros nomos*” — jogi kézikönyv Bizáncban 33
professio formula — fogadalom szövege 120
progymnasmata — retorikai előgyakorlatok 106
pronuntiatio — itt egyetemi előadásmód 145
prooimion — bizánci oklevelek ünnepélyes bevezetői 32
propaedeia — előkészítő nevelés, iskolázás 31
proportio — arány a zenében 64
prosa — szekvencia, a misében énekelt szabad verses vagy strofás ének 205
prosaicum dictamen, l. *dictamen*
prosecutor — bírósági jegyző 55
prosodia 64
provincia (tartomány)
— római 10, 11
— szerzetesi 158
provincialis prior — a tartomány perjelje 158
prózaródalom 216
prózaritmus 140, 216
psalmodia nuda — az egyszerű zoltár-éneklés 183
publica fides — közhitelűség 44 (l. még *axiopistia*, *fidedignitas*, *közhitelűség*)
publice legentes — nyilvános előadók 154
pueri (kórusban) 188
pueri legentes l. *lector*
püspöki iskolák 180
— *bíróság* 180
quaestiones — kérdések, vitakérdések, egyetemi műfaj 146, 167, 168

- rajnai (felső-) iskola, l. domonkos spiri-
tualitas*
- ratiocinator* — számtartó 62
- recognitum* — ellenőrzött oklevél 46, 128
- rector, rektor* — itt. egyházi javadalom —
plébánia vagy oltár — kezelője 178
- referendarius* — az uralkodó elé terjesz-
tett ügyek előadója 46, 48
- regimen chori* — a kórus irányítása 189
- regio* — Rómában városi kerület 47
- regula* — szerzetesi szabály 59 (l. m
canonica institutio, ordo monasticus)
- reguláris egyház* — a szerzetesség, l. egy-
ház
- Reichsmönchtum* — a birodalmi egyház
szerzetessége 99, 100
- reportatum* — egyetemi előadásról készí-
tett jegyzet 167
- responsorium* — a feleletes ének; a zso-
lozsma olvasmányai között elhelye-
zett ének, melyet az előénekesek és a
kórus egymásnak felelget 63, 67, 116,
187
- retorika, rétor, rétori* — iskolázás és a
hozzá tartozó jogi ismeretek 48, 61,
62, 65, 66, 107, 108, 114, 135, 140,
185, 189, 216
- retorikus műveltség* 37
- „*Rez pacificus*” — IX. Gergelynek a
dekrétális könyvek Bolognába kül-
dését kísérő bullája 145
- „*Rez Pannoniorum*” — a magyar királyok
első elnevezés 11
- rheton* — a kimondott szó 107
- rhythmica* — verstan, mint a retorika
része 22
- rímelés* 64
- rímes próza* 140, 216
- „*roi justicier*” — az igazságosztó király
140
- római egyház joga* (a kora középkorban:
lex Romana, canonice compta) 62
- római ékesszólás (Romanum eloquium)* 53,
58, 125, 134, 144
- római jog* 44
— *Magyarországon* 132, 135, 146
- római köznyelv* 56
- rómiaiak hagyománya (Romanorum tra-
ditio)* 66
- rómaizálódás* 52
- „*Rudimenta*” — a latin nyelvtan elemei
106
- sacerdos chori* — kórusban szolgáló pap 176
- sacerdotium* — pápaság 124
- Sacramentarium* — a szentségek kiszol-
gáltatásának és a misének imádsá-
gait tartalmazó könyv 124
- sajút egyház, l. Eigenkirche*
- sajtárdeák* — kis iskolás 180, 183
- sapiens* — itt tanító 51, 56
- sapientes Deo muti* — az Isten dolgait ki-
fejezni nem akaró műveltek 119
- sapientia* — ítélőképesség, igazi művelt-
ség, bölcsesség 65
- schemata* — retorikai alkzatok 59
- schola* — iskola
— *maior* — nagyobb püspöki iskola 182-
183, 184, 187 (l. még *loci sollemnes*)
— *publica* — nyilvános, közcélú szol-
gáló 66, 67
— *scriptoria* — scriptor-iskola 48
— *sollemnis, l. schola maior*
- schola et chorus, l. in choro et in schola*
- scholaris* — iskolás 67, 111, 115, 178, 179,
180, 186, 188, 189, 191
- scholasticus* — az iskola vezetője 186
- scholion* — magyarázat 120, 121
- „*Schreinsurkunden*” — városi oklevéltár
132
- scientiae primitivae l. primitivae scientiae*
- scriniariusok* — a scriniumban — irodá-
ban — dolgozó jegyzők 47
- scriptor* — könyvmásoló v. írnok 45, 59
— *cathedraticus* — bérmásoló 189
- senior* — itt hűbérúr 48
- „*Sententiae*” — elsősorban Petrus Lom-
bardus műve, azután *Anselmi, Her-
manni, „Summa”* 198
— *kanonisztikus* 124
- septem artes, l. artes*
- sermo epistolaris, l. epistolaris sermo*
- servitus clericalis* 113, 114, 115 (l. még
klerikusi szolgálat)
- síralmak, l. planctus*
- skolasztika* 143, 192
- skótok* — ír-kelták 58
- sonus és cantus* — hangszer és ének 64
- specialis notarius* — különleges jegyző,
magántítkár 181
- spiritualitas* 194, 196, 197, 199, 200
- spontaneitás* 14
- statio* — római katonai állomás 10, 11
— *egyetemi kódexmásoló műhely* 167
- „*Statuta Budensia*” — a domonkosok első
szabálykönyve 151
- stilisztika* 106
- studium* — főiskola, tanulmány 143, 144,
150, 175, 192, 194, 198, 199 (l. *parti-
culare studium*)
— *sapientiae* — az artesben szerzett
ismereteket magasabb szinten hasz-
nosító tanulmányok: filozófia, jog,
teológia 24, 198
- sublector* — a székesegyház lectorának
helyettese az iskolában 175, 186
- succentor* — a székesegyház kántorának
helyettese 175, 186
- „*Summa*” — összefoglalás; jogi 145, 146
— „*de poenitentia*”: Magyarországi Pál
mesteré 147 148
— „*Theologica*” — Aquinói Tamás fő
műve 185, 199
- „*Summi magistrí*” — bulla 109
- symphonia Hungarorum* 115
- synodálék* — zsinati határozatok 67

szabad parasztok (bizánuban) 35
számvetés (*abacus*) 67, 68
szegény iskolások 184
szegénységi mozgalom 128
szekuláris egyház — világi papság 109
szekvencia, l. *prosa*
szentenciás könyv, l. *Petrus Lombardus* és „*Sententiae*”
szentkereszti remeték — pálosok 202
szentkirályi kereszteskanonokok 130, 202
szillabikus dallam 183
szubdiakónus 181, 182, 185, 191
szürke szerzetesek 127 (l. még *ciszterciek*)

tabellio — (római) a közhitelű iratok fogalmazója 44, 45, 48
tanítási szabadság 52
társaskáptalan, l. *collegiata ecclesia*
techné, l. *ars*
teológia 65, 119, 131, 150, 185, 190, 197, 214
testimoniумok — hiteles helyi kiküldött tanúk 175, 181
tónusok (zsoltártónusok) 65
töredék (kódex) 216
tridenti zsinat 190
trivium 185
tropos, tropus — retorikai alakzat 59
tropusok (egyházzenében) 183
typikon — bizánci kolostori statútum 34

ubertas — terjedősség 56, 60
újplatonizmus 120, 196, 199
universitas — magisterek és scholarisok céhe 141, 144, 145
„*Unum ex quatuor*” — négy szövegből egy, l. „*Monotesseron*”

vágáns deákok 213, 214, 215
vallásos klerikus költészet 213
„*Vallomások*”, l. „*Confessiones*”
várnépek 114
városi iskolák 134, 183

vásárhely 114, 133
vecsernye — *Vesperae*, az alkonyati zsolozsma 183
vecsernyehimnuszok 183
„*Veni Creator Spiritus*” — pünkösdi himnusz 200, 201
veraciter canendi — igaz lélekkel énekelni 65
vérontás esete 134
vers és *dallam* 117
verses zsolozsma, l. *historia rhythmica*
viasztábla 118
vicaria, vicariatus — a tartományi prior helyettesének kerülete 158
vicarius — helyettes 187
viktórinusok 137, 148, 194, 195, 196, 197, 203, 216
világi állapot, l. *laicatus, klérus, papság*
vülhelmiták Magyarországon 129, 172
virágének 213
vita apostolica (l. *apostolica institutio*) 148, 197, 201
vita canonica (*ordo canonicus*) 148
vizigótok királysága (Spanyolország) 43
vokális zene 64
vulgáris nyelv 49, 54, 56, 142
„*Vulgata*” — az általánosan használt latin biblia 59, 60

zene
— és *etika* 64
— és *literatúra* 189, 190, 193 (l. még *musica*)
— *instrumentalis és vokális* 64
— *elmélet* 142
— *invencio, inventor* 215, 216
— *-esztétika* 65
— *-oktatás* 186, 187, 188, 189

zsidó magánjogi írásbeliség 132, 133
zsolozsma 63, 67, 112, 149, 208 (l. *officium*)
zsoltárkönyv 63, 183
zsoltározás 51, 63, 67, 180, 187

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Kormányos József

Műszaki szerkesztő: Berkes Tamás

A borító- kötéstervezés Gyene Ida munkája

Terjedelem: 24,85 (A/5) ív + 24 oldal melléklet

AK 1410 k 7982

79.5708 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

